

I. Bavčar, S. Kirn, B. Korsika Kapital i rad u SFRJ (1985)	cijena 1.500 d
Jacques Bidet Što da se radi s »Kapitalom«? (1986)	— 4.000 d
Bogomir Kovač Način proizvodnje i kritika političke ekonomije (1987)	— 6.000 d
Vjekoslav Mikecin Nema socijalizma bez demokracije (1987)	— 4.000 d
Neven Mates Transformacija radnih vrijednosti u cijene proizvodnje (u štampi)	— 5.000 d
»Naše teme« 1957 – 1987 (antologija tekstova)	— 700 d
Bibliografija »Naše teme« 1957 – 1987	— 700 d
Vladimir Bakarić o poljoprivredi Separat (1987)	— 500 d
Čestmir Kožušnik Čehoslovačka između dvije reforme 1968 – 1985 (1988)	— 500 d
Raspoložemo i stanovitim brojem primjeraka starijih izdanja »Naših tema«	
Vjekoslav Mikecin Otvoreni marksizam (1971)	— 1.500 d
Zbornik Od udruženog rada do asocijacije slobodnih proizvođača (1975)	— 1.500 d
Boris Vušković, Srđan Vrcan Raspeto katoličanstvo (1980)	— 1.500 d

Knjige možete nabaviti narudžbom na adresu Redakcija časopisa **naše teme** Zagreb, Opatička 10

YU ISSN 0547-3144

Poštarina plaćena u gotovu.

Cijena broja d. 4000. — Dvobroj d. 6000. — Godišnja pretplata d. 10000. — RO 20000. — d.

Za inozemstvo dvostruko

UDK 3(467.13)(05)-540.1*

6183/u

YU ISSN 0547-3144

naše teme

10

SUMRAK SELJAŠTVA

V. Stipetić, V. Puljiz, Lj. Marković, B. Horvat, S. Livada,
Č. Grbić, Z. Baletić, M. Stojanov, D. Pirec,
J. Šimić, M. Korošić, A. Milojević, P. Marković, R. Jovančević,
P. Grahovac, I. Bićanić, D. Veselinov

Wolf-Dieter Narr

Politička teorija — čemu i kako?

Seta Knop

Recepcija Adorna u Sloveniji

10

naše teme 1988.

Izdavač

Centar CK SKH za idejno-teorijski rad
»Vladimir Bakarić«

Uređivački savjet

Ramiz Abdul, Petar Biljanović, Ema Derossi-Bjelajac, Ivan Cifrić, Bogdan Crnobrnja, Drago Dimitrović, Ivo Družić, Boris Hudoletnjak, Rade Kalanj, Radule Knežević, Vjekoslav Koprivnjak, Muradif Kulenović, Dragutin Lalović, [Zdenko Majerski], Ranko Marinković, Luka Marković, Tena Martinić, Zdenko Mance, Vjekoslav Mikecin, Ivo Paić, Mirjana Poček-Matić, Vlado Puljiz, Ivica Račan, Ivo Restović, Celestin Sardelić, Zorica Stipetić, Nikola Strajnić, Dag Strpić, Ivan Šiber, Mladen Škiljan, Srđan Vrcan, Zorka Žović-Svoboda, Blanka Zuvela.

Predsjednik Uređivačkog savjeta

Ema Derossi-Bjelajac

Uredništvo

Vojmir Franičević, Erma Ivoš, Zdravko Lacković, Dragutin Lalović, Slobodan Lang, Boris Malada, Neven Mates, Marko Melčić, Vladimir Paar, Ivan Padjen, Mirjana Paić-Jurinić, Žarko Paić, Josip Pandurić, Raul Raunić, Drago Roksanđić, Dag Strpić, Petar Strpić, Vlado Šobat, Slobodan Snajder, Zdenko Zeman

Glavni i odgovorni urednik

Dag Strpić

Urednik: Josip Pandurić

Redaktura: Mirjana Paić-Jurinić

Sekretarica uredništva: Neda Brcković

Likovna oprema: Ivan Picelj

Lektor: Zrnka Meštrović

Korektor: Vlado Tončić

Uredništvo i administracija

41000 Zagreb
Opatička 10/II
tel, 428-243

Rukopisi se ne vraćaju.

Rukopisi se primaju tiskani pisaćim strojem, dvostrukim proredom u dvije kopije

Časopis izlazi mjesečno

Cijena broja 4000.— dvobroja 6000.— d.

Godišnja pretplata 10000.— d,
RO 20 000.— d.

Za inozemstvo dvostruko

Žiro-račun broj 30101-678-4517

Centralni komitet Saveza komunista
Hrvatske

Tisak: RO »Zrinski« TIZ, Čakovec

K 20 98 00

Vanjski urednici i stalni suradnici

Mirko Aćimović
Stefica Bahtijarević
Igor Bavčar
Gojko Bežovan
Jacques Bidet
Bojan Bilić
Petar Biljanović
Ljubo Boban
Silvano Bolčić
Nadežda
Čačinović-Puhovski
Adolf Dragičević
Srđan Dvornik
Branka Fulanović
Vladimir Goati
Ivan Grdešić
Boris Hudoletnjak
Tomislav Jantol
Janez Jerovšek
Rade Kalanj
Mirjana Kasapović
Bogomir Kovač
Slaven Letica
Ivica Maštruko
Matko Meštrović
Vjekoslav Mikecin
Ratko Nešković
Zdravko Petak
Janko Pleterski
Milan Podunavac
Đorđe Pribičević
Ivan Prpić
Žarko Puhovski
Eugen Pusić
Davor Rodin
Ivan Salečić
Dušica Seferagić
Dinko Sinčić
Milivoj Solar
Zoran Stamenić
Nikša Stančić
Đorđe Stanković
Vojislav Stanovčić
Zorica Stipetić
Ivan Šiber
Dubravko Škiljan
Marijan Uzelac
Gordana Vlačić
Srđan Vrcan
Radovan Vukadinović
Nenad Zakošek
Siniša Zarić
Dragoje Žarković

naše teme

Zagreb, 1988.

YU ISSN 0547 - 3144

Časopis
za društvena
pitanja
God. XXXII, br. 10

SADRŽAJ

POGLEDI

Lino Veljak: Da li je marksizam odgovoran za krizu? 2367

NAŠA TEMA

Sumrak seljaštva

Vladimir Stipetić: Apel za urbanizaciju sela 2374
Vlado Puljiz: Deblokirati razvoj individualnog sektora 2379
Ljubisav Marković: Slobodna privatna ekonomija 2384
Branko Horvat: Razmišljanja zagorskog seljaka 2388
Svetozar Livada: Nužnost nove koncepcije ruralnog razvoja 2394
Čedo Grbić: Status seljaka i agrarna politika 2406
Zvonimir Baletić: Poljoprivreda u privrednom razvoju 2408
Mladen Stojanov: Sumrak i emancipacija seljaštva i kriza poljoprivrede 2414
Dušan Pirec: Aporije o poljoprivredi, njenom rastu, zadrugarstvu 2422

Jeremija Simić: Ekonomski položaj poljoprivrede	2433
Marijan Korošić: O dohotku iz poljoprivrede, evropeizaciji i istjerivačima sumnji	2441
Aleksa Milojević: Od seljaka do poljoprivrednika	2445
Petar Marković: Regionalni razvoj, zemljišna i izvozna politika	2451
Radmila Jovančević: Poljoprivreda i izvoz	2465
Petar Grahovac: Neka zapažanja uz knjigu »Sumrak seljaštva«	2477
Ivo Bičanić: Opaske uz knjigu »Sumrak seljaštva«	2483
Dragan Veselinov: Za novu agrarnu politiku	2487
STUDIJE	
Wolf-Dieter Narr: Politička teorija — čemu i kako?	2492
ESEJ	
Seta Knop: Recepcija Adorna u Sloveniji	2532
OSVRTI, RECENZIJE, PRIKAZI	
Branimir Lokin: Prilog raspravi o teoriji međunarodne razmjene	2553
Ivan Cifrić: Strukturne promjene i položaj omladine na selu u SR Njemačkoj	2562
Göran Therborn: Ideologija moći in moć ideologije (Žarko Paić)	2574
Veljko Rus, Franje Adam: Moć in nemoć samoupravljanja (Miroslav Stanojević)	2579
Blaženka Despot: Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje (Rada Iveković)	2589
Sozialistische Studiengruppen: Zwischen Neokonservatismus und Rechtradikalismus. (Politische und populistische Rechtstendenzen in der Bundesrepublik (Anđelko Milardović)	2593
ČASOPISI	
Filozofija u časopisu (<i>Filozofska istraživanja</i> , 1—20) (Vinko Grgeč)	2595
NOVE KNJIGE	
Priredila: Branka Fulanović	2600
SAŽECI-SUMMARIES	
	2604
CONTENTS	
	2614

Da li je marksizam odgovoran za krizu?

Lino Veljak

Pitanje o odgovornosti marksizma za današnju krizu jugoslavenskog društva nije tek neko prigodno izmišljeno pitanje. To je pitanje postavljeno u više navrata, nerijetko i u retoričkom obliku.

No, to pitanje počiva na nekim nerazjašnjenim pretpostavkama. Prva od tih pretpostavki sastoji se u uvjerenju da se zna što je to marksizam, druga pak u izjednačavanju teškoća u koje je naše društvo upalo i krize. Nasuprot tomu valja ustvrditi da:

a) nije niti jasno niti samorazumljivo što bi se to pod marksizmom imalo podrazumijevati, te,

b) sadašnje teškoće, koliko god bile velike i koliko se god činile bezizlaznima, nisu krizne naravi, barem dok se pojam krize koristi primjereno svom izvornom značenju, a ne kao sinonim za teškoće, retrogradna društvena kretanja ili odsutnost neposredne perspektive.

Stoga ćemo one danas evidentne regresivne tendencije (koje nisu lišene ni prostora za katastrofične vizije daljnijega društvenog razvitka) nazvati aktualnim teškoćama, a ne krizom jugoslavenskog društva. Teškoće se time neće umanjiti ni zataškati (kao što je to bio slučaj sa skorašnjim korištenjem one nesretne sintagme »složeno stanje«), ali će se time zato izbjeći neopravdano korištenje jednoga pojma koji svojom redukcijom na sinonimnu oznaku za »društvene teškoće« (ili »velike društvene teškoće«) neumitno gubi svoj kritički naboj.

Pojam »marksizam« koristit ćemo, međutim, u njegovu kolokvijalnom značenju, tj. kao oznaku za sve one teorijske, filozofijske, ideologijske i političke orijentacije koje svoju poziciju razumiju kao marksističku ili mar-

ksistički zasnovanu (a isto tako i za one orijentacije koje drugi smatraju marksističkim). Takva upotreba ovoga pojma baš i ne doprinosi njegovom preciziranju, ali u kontekstu našega razmišljanja ona je neizbježna (alternativa tomu je preliminarno pojmovno raščišćavanje, koje ne bi ostavilo prostora za ono do čega nam je ovdje stalo).

Poseban razlog za takvu, »neselektivnu« upotrebu pojma »marksizam« leži u činjenici da svaka retorička formulacija pitanja o odgovornosti marksizma za stanje u kojemu se naše društvo zateklo u sebi sadrži jednu krajnje neizdiferenciranu predodžbu o marksizmu i njegovim zastupnicima. To je predodžba o marksistima kao o jednoj homogenoj masi, unutar koje se mogu evidentirati različite nijanse, ali ne i neke bitne razlike. Marksisti su naime, svi oni koji se nisu oslobodili »pogubnih utopijskih iluzija« o budućoj komunističkoj zajednici i koji su stoga — čak i kada su se neki od njih kritički postavljali spram pojedinih konkretnih političkih solucija, pa čak i spram dominantne strategije u cjelini — zapravo podupirali idejnu osnovu one (također marksistički inspirirane) političke prakse što je svojim konzekventnim razvijanjem dovela do današnje situacije. Utoliko su svi oni — tvrdi se — služili i služe poretku koji nas je doveo do stanja do kojega nas je doveo, do današnjega bespuća.

Naravno, rezoniranja toga tipa služe kao podloga za stanovit recept »izlaska iz krize«. Recept nije jedinstven ni jednoznačan, ali u svim se njegovim varijantama nazire jedna čvrsta konstanta: oslobođenje od »marksističkih zabluda« i »utopijskih iluzija« elementarna je pretpostavka (ovako ili onako formulirane) »realističke strategije društvenog razvitka«, navodno jedine kadre da nas izvede »na pravi put« i izbavi od regresije koja je na djelu. Iz takvoga bi »otrežnjenja«, uvjeravaju nas, proizašla mogućnost oblikovanja optimalnih društvenih odnosa. Sporovi oko kriterija optimalnosti danas su među »realistima« uglavnom latentni, i tek bi hipotetička afirmacija njihovih solucija pokazala svu dubinu razlika na kojima se ti kriteriji zasnivaju. Sigurno je, međutim, jedno: niti jedan od dotičnih »realističkih« kriterija ne polazi od »marksističkih zabluda« o mogućnosti društva slobodnoga od ugnjetavanja niti od »utopijskih iluzija« o društvenom razvitku po mjeri čovjeka.

Glavni dokaz valjanosti »realističke« tvrdnje o neophodnosti definitivnog otpisivanja rečenih »zabluda« i »iluzija«, tvrdnje koja se neposredno nadovezuje na ono retoričko pitanje, sadržan je u upućivanju na empirijske posljedice dosad verificiranih pokušaja njihova oživotvorenja. Jugoslavenska iskustva (koja su do pred koju godinu mogla služiti kao protuargument postavci o neizbježnosti toga da svi pokušaji oživotvorenja tih »zabluda« i »iluzija« urode nečim što se ne bi kvalitativno i bitno razlikovalo od bijede realnog socijalizma) zadobila su s rastom regresivnih tendencija i društvenih teškoća karakter dodatnog, maksimalno uvjerljivog, pa i ključnog dokaza istinitosti spomenute postavke o neumitnosti izbora između realnog socijalizma i neke »realističke« solucije.

Razmatranja o svjetsko-epohalnom kontekstu aktualnog stanja jugoslavenskog društva mogla bi nas odvesti daleko. Iz njih bi — čak i pod pret-

postavkom radikalnog suzbijanja umišljenog viđenja naše zemlje kao centra svijeta — mogao proizaći i zaključak da bi definitivni poraz jugoslavenskog pokušaja nadmašivanja alternative između građansko-kapitalističkog i realsocijalističko-etatsističkog oblika konstitucije društva značio i dugoročan — premda ne nužno i definitivni — poraz ideje socijalizma na svjetskom planu. Nećemo, međutim, ići tako daleko. Ograničit ćemo se na preispitivanje valjanosti retoričke formulacije pitanja o odgovornosti marksizma za današnje nezavidno stanje jugoslavenskog društva.

Ako se današnje teškoće ne daju objasniti nekakvom teorijom zavjere (npr. »perfidnim djelovanjem kontrarevolucionarnih snaga«, koje su »dobre namjere« pretočile u »loše rezultate«) — a takvo objašnjenje, srećom više ne prolazi ni među najzatucanijim »dobronamjernicima«, onda se stanje u kojemu smo se zatekli mora tumačiti kao posljedica djelovanja subjektivnih i objektivnih činilaca sistema. Nezavisno od toga kako ćemo raspodijeliti stupanj odgovornosti subjektivnih i objektivnih faktora (a to raspodjeljivanje i nije ništa drugo doli skolastičko skretanje pažnje od bitnih pitanja o genealogiji teškoća), morat ćemo se složiti s tvrdnjom da »objektivni činioci« nisu ništa *a priori* dano, nego su oni i sami subjektivno proizvedeni. Primjera radi, u ovom se trenutku »ouriziranost« privrede, stupanj zaduženosti zemlje u inozemstvu, itd. mogu smatrati objektivnim činiocima — ali »ourizacija« nije pala s neba, nego je ona rezultat političke volje tzv. subjektivnog faktora, a isto važi i za zaduženost i za svaki drugi moment objektiviteta.

Utoliko se smije zaključiti da je aktualno stanje produkt djelovanja subjektivnih društvenih snaga u okolnostima koje su dijelom svjesno proizvedene a dijelom izvanjski nametnute. Što je potonji dio okolnosti značajniji, to se odgovornost za nastalo stanje u većoj mjeri ima pripisati nesnalažljivosti (ili nesposobnosti) subjektivnih snaga. No, bez obzira na taj omjer, u pitanju su posljedice djelovanja subjektivnih snaga. Te subjektivne snage nisu, naravno, nikakva bezlična apstrakcija. Riječ je o onim snagama koje su raspolagale i koje raspolazu dovoljnim stupnjem društvene moći da bi svoje intencije mogle realizirati i da bi svoju strategiju i taktiku mogle provoditi. Konkretno imenovanje tih snaga stvar je analize modaliteta distribucije društvene moći u našoj zemlji. Budući da valjanih analiza te vrste ne nedostaje, ovdje se može izbjeći detaljnija eksplikacija udjela političkih, birokratskih i tehno-kratskih struktura u procesu proizvodnje današnjega stanja, a isto tako i diskusija o odnosu između fragmentarizacije, reetaticizacije i refeudalizacije u kontekstu geneze onoga u čemu smo se danas zatekli.

Umjesto toga bit će uputan jedan zaključak sumarne naravi: Korijene današnjega stanja valja potražiti u intencionalnoj stabilizaciji uspostavljenog stanja koja je bila na djelu početkom 70-ih godina, a koja je predstavljala pokušaj odgovora dominantnih subjektivnih snaga na začetke krize što se tih godina manifestirala (što je sa svoje strane bilo uzrokovano neadekvatnom strategijom izgradnje društva, strategijom koja je izgradnju integralnog samoupravljanja pobrkala s decentralizacijom, a deetaticizaciju s refeudalizacijom). Kratkoročna stabilizacija bila je tek privremeno odgađanje neu-

mitnih teškoća, koje su se u svom destabilizirajućem liku manifestirale čim je splasnulo neposredan efekt toga privremenog odgađanja.

Zastupnik uvodno izloženoga retoričkog pitanja o odgovornosti marksizma za aktualno stanje društva neće se složiti s ovakvom ocjenom. U tomu će ga podržati i svaki ustrajni »ustavobranitelj«. No, dok će ovaj drugi inzistirati na tezi da je sistem dobar, a da je do teškoća došlo isključivo uslijed loše (»nedosljedne«) prakse, onaj prvi će tvrditi da korijen svih teškoća valja tražiti u samoj ideji nadmašivanja granica građansko-kapitalističkog svijeta. U prirodi je samoga »marksističkog projekta izmjene svijeta« — zaključit će on — da završi na stranputici i, konzekventno, na smetištu historije.

Na empirijskoj je razini — a to je u pravilu jedina razina argumentacije koju zastupnik dotičnoga »realizma« smatra legitimnom — moguć, načelno govoreći, tek jedan prigovor ovoj tezi. Taj se prigovor sastoji u upućivanju na činjenicu da je poslijeratna jugoslavenska historija praktički demonstrirala i mogućnost kvalitativno drugačijega pravca društvenog razvitka na pretpostavkama socijalističkog projekta i komunističke ideje, a ne tek jednoznačnu nužnost regresije. »Realistička« se teza stoga empirijski iskazuje neuvjerljivom u onoj mjeri u kojoj je evidentna nemogućnost redukcije poslijeratne historije Jugoslavije na proces nazadovanja. Drugim riječima, ona je apsolutno neuvjerljiva (iznimku čini tek mogućnost historijskog zaborava koji bi sjećanje ograničio na 80-te godine).

Zanemarit ćemo jednu (inače nezanemarljivu) pojavu ideološke instrumentalizacije očigledne neodrživosti »realističke« teze, pojavu što se najjasnije očituje u onom tipu argumentacije kojem je svojstveno da kritičkim objekcijama na račun društvenog razvitka suprotstavlja komparativne statističke podatke (1939—1975. ili 1939—1981), pomoću kojih se nastoji dokazati i ono što je očigledno (pa i ne zahtijeva dokaze) ali ono što je diskutabilno (npr. apsolutnu nepogrešivost »subjektivnih faktora«). Taj ćemo tip argumentacije zanemariti iz dva razloga: a) ono što je u njemu zanimljivo s obzirom na kontekst našega razmatranja, bit će izloženo u tom razmatranju u primjerenijem okviru, b) nastave li se neki prezentni trendovi, komparativna statistička argumentacija izgubit će svoj dosadašnji karakter i naginjat će na stranu »realističke« teze (dakako, da bi do te metamorfoze došlo, regresivne bi se tendencije morale izrazito intenzivirati, pri čemu se postavlja pitanje da li je takav razvitak moguć bez zbiljske krize).

U svakom slučaju, »realistička« teza i njezina organska nadopuna, retorička formulacija pitanja o odgovornosti marksizma, raspolazu s određenim materijalom, one nisu puke prozirne besmislice, nego se — premda ne na tako neupitnim pretpostavkama kao što bi to njihovi zastupnici htjeli prikazati — zasnivaju na uvidu u aktualno, brojnim i nerijetko naizgled (ako ne i zbiljski) bezizlaznim teškoćama obilježeno stanje jugoslavenskog društva. »Realisti« dakle pripisuju odgovornost za nastalo stanje marksizmu (ideji i praksi socijalizma) i marksistima (kao zastupnicima ideje čiji nas je pokušaj oživotvorenja navodno doveo do današnjega stanja).

Hoćemo li odgovoriti na pitanje o stupnju opravdanosti »realističkog« odgovora na pitanje o odgovornosti marksizma i marksista za današnje stanje jugoslavenskog društva, morat ćemo se časkom vratiti na naznačenu tezu o intencionalnoj stabilizaciji uspostavljenog stanja kao neposrednom izvoru današnjih teškoća. Ako se »realistička« teza o »istočnom grijehu« marksizma pokazuje neodrživom već i na razini empirijskih pokazatelja (ali i na razini sjećanja na relativno nedavno vrijeme kada je ova zemlja — unatoč svim svojim ograničenostima — bila u ljudskom smislu jedno od podnošljivijih obitavališta na svijetu), onda je naša teza o neposrednom izvoru današnjih teškoća neosporno dokazana. Moguće je, doduše, osporavati i formulaciju o intencionalnoj stabilizaciji i njezino vremensko lociranje, ali ne i odgovornost tzv. subjektivnih snaga. Revolucionarni je iskorak izveden, mnogi su njegovi plodovi verificirani — a onda je došlo do zastoja i početka retrogradnog kretanja. Nadmašivanje zatečenih granica i ograničenja nadmješten je ustrajavanjem pri neposrednim rezultatima inicijalnog nadmašivanja — i tu započinje proces povijesne stagnacije, koji se neko vrijeme prikriva kvantitativnim rastom, da bi se 80-ih godina stagnacija iskazala u svom pravom liku regresijske propedeutike.

Ako u tom kontekstu hoćemo propitati odgovornost marksizma za stagnaciju i prijeteću (a manjim dijelom već i obistinjenu) regresiju, morat ćemo se poslužiti jednom shematskom, ali nipošto proizvoljnom podjelom marksizma u Jugoslaviji. Prvobitna (iz »marksizma Treće internacionale« i napose iz »zrele faze« toga marksizma preuzeta) oficijelna ideologija rastočila se s inicijalnim nadmašivanjem staljinističkog modela društvene regulacije u dvije osnovne struje: a) dogmatsko-apologetski marksizam, b) antidogmatsko, kritičko i kreativno mišljenje i istraživanje, zasnovano na temeljnim idejama Marxova projekta izmjene svijeta. Tko pozna poslijeratnu historiju filozofije, političke teorije i društvenih znanosti u Jugoslaviji, morat će se složiti s osnovnom validnošću te sheme. Mnogi će, doduše, prigovarati da se tom shemom ne mogu objasniti sva relevantna zbivanja u poslijeratnom jugoslavenskom marksizmu. Oni će, da se razumijemo, biti u pravu, kao što će biti u pravu i kritičar koji će ustvrditi nemogućnost jednoznačnog svrstavanja brojnih značajnih fenomena u jednu ili drugu struju (doista, pokušaj univerzalne jednoznačne primjene te sheme nužno će neadekvatno procijeniti čitav niz teorijskih i ideoloških pojava). Ta shema važi isključivo kao shema. Tek konkretno valoriziranje konkretnih pojava može zahvatiti svu punoću i kompleksnost dotičnih fenomena.

No, u cilju odgovora na naše pitanje shema je sasvim dovoljna. Ograničimo li se isključivo na ključan moment geneze aktualnog stanja, a to je moment koji smo označili kao intencionalnu stabilizaciju uspostavljenog stanja, uočit ćemo da su se marksisti ponašali u osnovi na dva načina. Tipični predstavnici prvog tipa pristupa zbilji spremno su pozdravljali i podržavali sva načelna opredjeljenja i, što je još važnije, sve konkretne dnevno-političke poteze centara društvene moći, nerijetko se uključujući u različite kampanje protiv kritički nastrojene inteligencije. Deklarativno su se pozivali na radničku klasu, ali — osim povremenog fraziranja — nisu poka-

zivali nikakvu kritičku distancu (a još manje intenciju konkretnog angažmana) u odnosu na praksu obesmišljavanja ideje o vodećoj ulozi te klase. Marksizam koji su propovijedali najčešće je bio neki derivat sovjetskog dogmatizma, ukrašen normativističkom (pa već i stoga praktički irelevantnom) afirmacijom ideje samoupravljanja. Njihove rasprave o odnosu klasnoga i nacionalnoga odlikovale su se verbalnim pripisivanjem primata klasnom i faktičkim legitimiranjem naciokratskog ustrojstva iluzorne jugoslavenske zajednice.

Predstavnici drugog tipa pristupa zbilji uočavali su problematičnost i povijesnu stagnantnost ponuđenih solucija. Zauzimali su kritički stav u odnosu na htijenje da se započeti proces povijesnog transcendiranja završi, fiksira, pretoči u stabilizirani poredak i obesmisli. Stupanj kritičnosti, dubine, uvida, lucidnosti i inventivnosti različitih kritičkih marksista bio je veoma diferenciran, što važi i za stupanj njihove emancipiranosti od naslijeđenih dogmi s jedne, te za stupanj njihove kritičke distance spram zastupnika onoga što će se recentno oblikovati kao »realistička« alternativa, s druge strane. Kada bi se išlo u detaljnu analizu i valorizaciju odnosa ove druge vrste marksizma spram društvene zbilje, moglo bi se verificirati različita problematična, nedomišljena ili nekonzekventna zauzimanja pozicija što su obilježavala pojedine istaknutije ili marginalnije zastupnike kritičkog marksizma. U cjelini je, međutim, tu bilo na djelu htijenje da se povijesni proces nastavi, da se onih teškoća na koje u svom razvitku nailazi društvo oslobađa njihovim nadmašivanjem, a ne njihovim mimoilaženjem ili odstupanjem pred njima.

Konačan rezultat je poznat. Kritički je marksizam marginaliziran upravo u kontekstu afirmacije strategije intencionalnog stabiliziranja uspostavljenog stanja. No, ni apologetski marksizam nije doživio bolju sudbinu. Normativno propisivanje sveopće obaveze marksističkog obrazovanja označilo je početak procesa njegova definitivnog i ireverzibilnog kompromitiranja. Moglo bi se reći da takav marksizam nije ni zaslužio bolju sudbinu od toga da se i oni kojima je on vjerno i bezrezervno služio danas neusporedivo češće pozivaju na pojmove iz klasične liberalne teorije (kao što su »demokracija« ili »zakoni tržišta«) negoli na Marxa ili Lenjina. Problem je, međutim, u tomu što je apologetski marksizam duboko kompromitirao i samu ideju nadmašivanja granica građansko-kapitalističkog svijeta (čemu je aktualno stanje jugoslavenskog društva pridalo tek dopunsku dozu uvjerljivosti).

Odgovor na uvodno pitanje, dakle, glasi: Marksizam je kriv za sadašnje stanje društva u onoj mjeri u kojoj su marksisti podržavali i opravdavali one solucije subjektivnih društvenih činilaca koje su dovele do današnjih teškoća. Kada se raspravlja o toj odgovornosti ne smije se zaboraviti da je bilo i marksista koji nisu sudjelovali u »marksističkom legitimiranju« procesa koji je rezultirao sadašnjim stanjem, već su mu se, naprotiv, suprotstavljali u granicama svojih mogućnosti, a često i preko njih, napose time što su ukazivali na nespojivost pojedinih predloženih i prakticiranih solucija s idejama na koje su se zastupnici tih solucija pozivali.

Međutim, činjenica da je takvih marksista bilo, ne znači da im sada naknadno valja odati priznanje za dosljednost. Ovo razmatranje ne smjera rehabilitaciji tendencije da se Marxov nauk uspostavi kao kritičko mišljenje koje smjera revolucioniranju društvenih odnosa s onu stranu prakticističkih i pragmatičkih poteza nosilaca društvene moći. Takva je rehabilitacija svakako bolja od ustrajavanja na starim »definitivnim« ocjenama kojima se spomenuta tendencija politički diskreditirala i koje su poslužile kao temelj za njezinu praktičku marginalizaciju. Ona je nedvojbeno bolja i od nediferenciranog izjednačavanja te tendencije s apologetikom (a takvom su izjednačavanju skloni najekstremniji predstavnici »realističke« ideologije).

No, rehabilitacija (u vezi s kojom se neutritno nameće i antinomično pitanje njezina subjekta) sama po sebi znači veoma malo. Ona je praktički ništavna ukoliko nije popraćena htijenjem da se iz novije historije izvuku adekvatne pouke za budućnost, htijenjem da se u duhu one tendencije koja je u našoj zemlji svojedobno započela s oslobađanjem kreativnih potencijala (što se očitovalo i u uspostavljanju kvalitativno drugačijih odnosa među ljudima, i u materijalnom rastu, i u oslobađanju mišljenja i istraživanja od recidiva dogmatizma) nastavi s onog mjesta na kojemu se svojedobno zastalo. Naravno, to htijenje neće samo po sebi proizvesti zbiljske pretpostavke za svoju plodotvornost. No, izostane li i ono, osuđeni smo na alternativu između bezumlja regresije i bezumlja racionalističkog odustajanja od budućnosti.

Recept za izlazak iz sadašnjega stanja uzalud ćemo tražiti u Marxovim djelima. No, ako nam je stalo da izmaknemo usudu spomenute bezumne alternative, onda nećemo moći zaobići Marxa niti Marxom nadahnuto mišljenje, istraživanje i djelovanje.

Apel za urbanizaciju sela

Vladimir Stipetić

Činjenica da se promocija ove knjige vrši u Zagrebu — iako je štampana u Beogradu i recenzenti su iz Beograda — dokaz je da postoji jedinstveno jugoslavensko tržište misli i da je ta misao nesputana republičkim, pokrajinskim i drugim granicama, što je opet dokaz da se ne obaziremo na ono što toliko često smeta drugim tržištima. To je velika stvar. Ja sam počašćen što sam pozvan da dam uvod u raspravu o ovoj knjizi koju je objavila ugledna kuća, pisao istaknuti pisac i recenzirao izvanredni recenzent. Govorim to samo zbog toga što mi se čini da moja funkcija nije da prikažem sadržaj knjige. Vjerujem da su svi prisutni ovdje imali priliku da pročitaju knjigu i sada je prilika da se o njoj raspravlja.

Zbog toga želim na početku izlaganja reći da ću prikazati ono što smatram da bi trebao da bude centar naše rasprave. Počet ću s kratkom porukom koja se nalazi na 273. stranici i koju smatram programatskim stavom ove knjige. Čini mi se da ona pregnantno izražava autorovu misao.

»Za normalan dugoročni razvoj jugoslavenske poljoprivrede u budućće će biti neophodno potrebno ne samo to da se ona radikalno poboljša i svoju stratešku ekonomsku poziciju prema industriji, uz otklanjanje zastarjelih ideoloških i političkih normi u koncipiranju agrarne politike, već će biti potrebno da se ulože i znatni naponi u koncipiranju novih međugrantskih odnosa unutar same poljoprivrede.

Glavni pravac tog rebalansa trebalo bi da ide ka relativnom poboljšanju ekonomske pozicije stočarstva prema zemljoradnji uz trku ka smanjivanju zaostatka prema Evropi, evropejizacija jugoslavenske poljoprivrede je u stvari njen dugoročni cilj«.

Mislím da knjiga D. Veselinova ima za cilj da pokaže kako ići ka evropeizaciji jugoslavenske poljoprivrede. U spoznaju tog cilja autor kroči penetrantnom analizom uspijevajući da mnoge stvari, naše domašaje i promašaje u agrarnoj politici, istraži i osmisli. Velika je zasluga i vrlina ove knjige što

* Prezentirani tekstovi su autorizirane i za objavljivanje priređene diskusije sudionika okruglog stola »Društveni i ekonomski aspekti razvoja poljoprivrede u Jugoslaviji«, održanog 3. ožujka 1988. u organizaciji Centra za idejno-teorijski rad GK SKH Zagreb, a povodom knjige Dragana Veselinova *Sumrak seljaštva* (Ekonomika, Beograd, 1987). (op. ur.)

na jednom mjestu imamo spoznaje i kritički osvrt na prošlost naše agrarne politike.

Vjerojatno je znak moje profesionalne deformacije što smatram da ovoj analizi nešto nedostaje. Ako govorimo o seljaštvu, to je politička dimenzija. Nastavnik Fakulteta političkih nauka nam ne govori o političkom biću seljaka. Seljak je bio subjekt naše socijalističke revolucije. Međutim, agrarnom politikom poslije II. svjetskog rata on se pretvorio u objekt politike. Seljaci su proveli revoluciju, a danas u samoupravnom socijalističkom sistemu premalo utječu na konstituiranje seljačke politike ili politike prema poljoprivredi. Oni ili nisu zastupljeni ili su sasvim nedostavno prisutni u Saboru, ili u Skupštini Jugoslavije, kao i drugdje. Ako netko od njih slučajno zaluta u Skupštinu, onda se dešava — kao što se desilo u prvoj delegatskoj Skupštini Jugoslavije — da mu nisu mogli isplaćivati dnevnicu jer je u poslovniku Savezne skupštine stajala odredba da je dnevnicu svakog delegata tolika koliko piše u poslovniku njegove osnovne organizacije udruženog rada. Budući da seljak, delegat iz Slovenije (zar nije simptomatično da je najrazvijenija republika izabrala za delegata seljaka?) nije imao poslovnik svoje »osnovne organizacije udruženog rada«, koja se zvala seljačko gospodarstvo, on nije mogao punu godinu dana dobiti dnevnicu, sve dok Pravilnik nije izmijenjen.

Želim samo konstatirati da konstituiranje interesa jednog značajnog segmenta udruženog rada, kojega čini šest ili sedam milijuna poljoprivrednika ili seljačkog stanovništva, nije prisutno, pa je taj nedostatak političke dimenzije »sumraka seljaštva« ostao izvan interesa ove knjige, što smatram da ima i dobre i loše strane, kao i sve u životu.

Na početku treba neke stvari istaći. Formuliranje politike prema seljaštvu išlo je različito od formuliranja interesa prema drugim segmentima društvenih grupa. U formuliranju politike prema seljaštvu suviše je malo to seljaštvo bilo prisutno. Valjda je simptomatična posljedica toga činjenica što su u Komunističkoj partiji Jugoslavije 1945. godine polovicu članstva činili seljaci, a danas se to svelo na oko 2 posto. Da li je to dokaz da politika prema seljaštvu nije bila dovoljno atraktivna za seljaka? Ili da agrarni program KPJ nije ostvario seljakove vizije, perspektive? Ili je to dokaz stanovite političke apatije u ovim segmentima koji ipak čine skoro trećinu našeg društva? Mi na to precizna odgovora i nakon knjige D. Veselinova nemamo. A to je po mom sudu relevantno za razmatranje »sumraka seljaštva«. To je prva komponenta koja se specifično odnosi na naše jugoslavensko samoupravno društvo.

Druga komponenta o kojoj moramo govoriti jest da se o »sumraku seljaštva« govori u cijeloj Evropi. To nije specifikum našeg područja. O »Francuskoj bez seljaka« objavljeno je sigurno desetak knjiga. L'Houet je početkom ovog stoljeća pisao sociološke rasprave o tome kako starog seljaštva nestaje, kako seljaštvo ima »sumrak«. Druga komponenta je, dakle, da je »sumrak seljaštva« prisutan u cijeloj Evropi. Očito je da ta evropska komponenta jednog općeg procesa u ovoj knjizi nedostaje. Doista, iščezava staro, samodovoljno seljačko gospodarstvo, koje je veći dio vlastitih potreba pod-

mirivalo iz vlastite proizvodnje. Dobro je što takvo seljaštvo nestaje — odgovara na jednom mjestu kolega Veselinov. No, koje seljaštvo on želi, da li seljaštvo zapadnoevropskog tipa — moje je prvo retoričko pitanje. Tamo smatraju da su ekonomski neodrživa gospodarstva sa manje od 5 hektara obradive površine, pa ih sad zajedničkom agrarnom politikom zajedničkog tržišta postupno eliminiraju. Savezna Republika Njemačka imala je 2 milijuna gospodarstava pri popisu iz 1949. godine, a sada je to ispod milijun, jer provode politiku smanjivanja broja gospodarstava koja su ekonomski — kako to kažu anglosaksonci — »neodrživa«.

Jednako to čine Englezi, Šveđani slični program imaju pedeset godina. Tu je i Danska, koja je svojevremeno bila uzor agrarne politike mnogim seljačkim zemljama, a sada je prepolovila broj seljačkih gospodarstava. I tako dalje. Prema tome, ako održavamo seljaštvo u promijenjenoj funkciji robnog proizvođača, tada ga kao robnog proizvođača treba zadržati u drugačijoj ekonomskoj optimalizaciji nego što je bilo negdašnje seljaštvo.

Što, međutim, od tog seljaštva tražimo?

Da bi se promijenilo, koje karakteristike tog gospodarstva treba zadržati, da li ga treba ograničavati? Mislim da je tu odgovor Veselinova jasan. U pogledu zemljišnog posjeda, što je po mom sudu ispravno uočeno, ne treba. Jer, zašto seljaku uskraćivati mogućnost da vlastitim radom ili sa minimalnim angažmanom najamnog radnika (što je prihvaćeno za zanatstvo, građevinarstvo i druge grane) on ne bi organizirao ekonomski optimum poljoprivrednog gospodarstva. To je krupna poruka ove knjige: nemojmo sputavati seljaka, individualnog proizvođača da stvori gospodarstvo koje će mu omogućiti da u potpunosti zaposli svoju radnu snagu, svoje kapacitete i sve ostalo što ima i sa čime raspolaže.

Činjenica je da je agrarni maksimum, koji je stvoren u specifičnim uvjetima 1953. godine, bio razvojem proizvodnih snaga u individualnoj poljoprivredi kompletno dezavuiran i postao kočnica razvoja proizvodnih snaga. On isključuje motivaciju za ostanak na selu. Tu kočnicu treba sigurno skinuti i uvjeren sam da je loš prijedlog o novom maksimumu od 15 hektara, koji je sada u ustavnim amandmanima. To je još jedna kočnica koja nema puno osnove u znanosti. Čini mi se da čitav niz prijedloga koji se u ovoj knjizi nalaze, zaslužuje temeljitu raspravu i takav prijedlog ima puno razloga, da se ovdje raspravi.

Ne bih htio ovdje govoriti o nekim posve ekonomističkim raspravama kao što je cijena zemljišta, zemljišna renta kod seljaka itd. Postavio bih težište svog izlaganja na nešto što je po mom sudu potrebno da ovdje kažem. To je skica antideagrarizacionog programa, koja se nalazi na stranicama 116. i 117. ove knjige. Tu se po mom sudu neke stvari ingeniozno postavljaju. Ja ću taj tekst pročitati da bi se znalo na što referiram.

»Osnovni razlog za vođenje antideagrarizacione politike leži u činjenici da je izdržavanje industrijske prenaseljenosti, koju je Jugoslavija dobila u zamenu za agrarnu višestruko skuplja od izdržavanja agrarne prenase-

ljenosti. Industrijska je skuplja otuda što je bruto dohodak zaposlenog u industriji viši od bruto dohotka seljaka. A industrijski je viši prije svega i stoga što se iz njega mora financirati urbanizacija za novouposlene radnike, stanovi, drumovi, nove dečje ustanove, škole, trgovine, pošte i tako dalje. A za ovu je opet izračunato da su joj troškovi dvostruko veći od troškova fabričkih zgrada i mašinerija na kojima će ta radna snaga fiktivno da radi. A ta sa troškovima tih nepotrebnih kupljenih sredstava za proizvodnju penje se stepen izlišnog opterećenja privrede na još viši nivo.

Stoga je za Jugoslaviju jeftinije da ulaže novac u modernizaciju sela kao socijalnog stratuma života u kome infrastrukturni objekti već od ranije postoje i da vantržišno stimulise povećanje poljoprivredne i industrijske proizvodnje širokim spektrom mera antideagrarizacione politike (cenama, kreditima i porezima pre svega) i time ublaži odliv radne snage sa sela. Međutim, efikasno izdržavanje agrarne prenaseljenosti tražilo bi obrazovanje najmanje dva programa.«

Dalje Veselinov razrađuje prvo ekonomski program i potom socijalno-kulturni program o čemu ja neću ovdje posebno razglabati.

To je kao ideja ingeniozno, jer za takvu politiku ima mnogo rezona danas. Mi danas imamo 700.000 hektara neobrađenih oranica. Pored toga, odmah da dodamo, vjerojatno se polovica od naših pašnjaka ne iskorištava, budući da na njima imamo, ne zaboravite, upola manje ovaca i koza nego prije pedeset godina. Vjerojatno s tih 2,2 milijuna hektara pašnjaka te zapuštenim voćnjacima i vinogradima ima oko 3 milijuna hektara neiskorištenih poljoprivrednih površina. Tri hektara je, kako sada stvari stoje u nas, puno zaposlenje za jednog čovjeka, što bi praktički značilo da bismo sve nezaposlene koji se sada registriraju u uredima za nezaposlenost, mogli zaposliti u poljoprivredi. Samo kad ne bi postojao drugi aspekt: da ovi koji su prijavljeni na uredima za nezaposlene ne bi toliko ignorirali, oprostite na izrazu, poljoprivredu, i kad u podsvijesti ne bi imali to da oni ne žele da žive u poljoprivredi.

Učinili smo pri obrazovanju mlade generacije neoprostive greške. Zvanje koje se zove poljoprivreda stavili smo kao posljednje na ljestvici obrazovanja za rad. U svim našim školama đaci pile i kucaju da bi izgradili drvene modele od kućica i zgrada; turpijaju željeza kao proizvodni rad i čine sve drugo, a gotovo nitko ne radi ono što su prije škole radile — to je cijepljenje voćaka, uzgoj povrća i voća, što je sve bilo svojevremeno jako popularno. Nitko više ne upućuje tog mladića u seoskim ali i u gradskim sredinama na ono što je proizvodni rad u poljoprivredi.

Budući da smo dohodak poljoprivrednika osjetno smanjili u odnosu na dohotke u nepoljoprivrednim djelatnostima slabe su i ekonomske motivacije za ostanak u poljoprivredi — pored toga što on ne dobiva stručne osnovice. Obrnuto, ekonomske motivacije za odlazak van poljoprivrede postoje.

Nadalje, u poljoprivredu nismo doveli čitav onaj niz infrastrukturnih prednosti života u gradu. Broj kinematografa na selima stalno se smanjuje,

a da ne govorimo kako se smanjuju škole i sve druge kulturne djelatnosti. Da bi se polazila osnovna škola u ne malom broju seljačkih područja, još uvijek djeca poljoprivrednika idu pješke ili putuju satima da bi došli do škole i stekli obrazovanje. To ih ne privlači u seosku sredinu jer sami znaju od djetinjstva kako je teško živjeti na selu. Time su oni demotivirani za ostanak na selu.

Zbog toga skica antideagrarizacionog programa, ako bi je ekonomska misao podržala, a ja sam zagovornik toga, traži mnogostruke promjene u našim odnosima. Podvlačim, na mnogo pravaca: od obrazovanja, zdravstvenih ambulanti, školstva, kulture i tako dalje. To nije ni brz ni lak proces. On traži i drugačije konstituiranje delegatskog sistema za taj segment društva (politički aspekt) i traži ekonomsku motivaciju ostanka na selu.

Ja zbog toga smatram da bi težište ove rasprave moralo biti na izvodima koji proizlaze iz ove knjige, a ti izvodi se odnose na politiku koju vodimo u ovim stabilizacionim programima koji bi morali biti dalekosežni.

Uvjeren sam da bi poljoprivreda mogla postati okosnica stabilizacije jugoslavenske ekonomije, uz drugačiji odnos prema poljoprivrednoj proizvodnji i poljoprivrednom proizvođaču. Zbog toga smatram da je ova knjiga dobar povod da se o tome ne samo prozbori, već zauzmu čvršći stručni stavovi, koji bi sigurno morali biti ili negacija ili modifikacija nekih stavova koje danas imamo.

Deblokirati razvoj individualnog sektora

Vlado Puljiz

Knjiga Dragana Veselinova zaista je dobar povod da se o stanju u poljoprivredi i selu, o stanju seljaštva, ozbiljno porazgovori, te da se kritički osvrnemo na sve one što se na selu u nas desilo kako bismo izvukli pouke za budućnost.

Danas je prilično nabujala literatura koja govori o kraju seljaštva. U stvari, pojavljuju se dvije interpretacije razvoja koji je doveo do kraja seljaštva. Jedna grupa autora predviđa poljoprivredu bez seljaka. Ona će, po njihovom mišljenju, biti potpuno industrijalizirana, a poljoprivrednici potpuno marginalizirani, odnosno neće postojati kao relevantna socijalna skupina. Takvu projekciju razvoja sela nalazimo u knjizi »Francuska bez seljaka« autora Gervaisa, Servolina i Weila. Drugu interpretaciju razvoja sela nazvao bih neorustikalnom utopijom. Neki autori jednostavno žale za bivšim selom i seljaštvom kao civilizacijskom alternativom. Oni smatraju da industrijsko društvo ima toliko slabosti da bi se u nečemu moralo poučiti na primjeru seljačkog društva koje je u najmanju ruku znalo kako treba živjeti zajedno. Takvu kritiku agrarne politike nalazimo kod francuskog autora Henrya Mendrasa, čija je knjiga pod naslovom »Seljačka društva« u nas objavljena prije dvije godine. Ove interpretacije agrarnog razvoja nalazimo u društvima koja imaju visoko razvijenu i produktivnu poljoprivrednu proizvodnju.

Međutim, ono što Veselinov s pravom postavlja na dnevni red jest naša neproduktivna poljoprivreda. Mi jednostavno ne možemo razmišljati u terminima neorustikalne utopije ili potpuno industrijalizirane poljoprivrede bez poljoprivrednih proizvođača. Sada nemamo poljoprivredne proizvodnje u dostatnim razmjerima. U nas se postavlja osnovno pitanje: tko će proizvo-

diti hranu u narednom razdoblju, tj. kako ćemo doći do visokoproduktivne poljoprivrede koja će biti stabilizacijski faktor jugoslavenskog društva?

U ovom uvodnom izlaganju želim dati kratku retrospektivu transformacije seljaštva, odnosno individualnog posjeda s jedne te njegove interakcije sa globalnim društvom s druge strane. Izrazit ću u nekim točkama neslaganje s Veselinovim, ali ću naglasiti i ono u čemu se s njime slažem.

Svima nam je poznato da smo nakon rata imali na izbor dva modela razvoja sela iskristalizirana u Sovjetskom Savezu 20-ih godina. Ta dva modela poznata su po dvojici tadašnjih sovjetskih teoretičara. Prvi je bio model Preobraženskog, koji je značio pritisak na seljaštvo i ostvarenje prvobitne akumulacije potrebne za industriju na račun sela. Drugi model je Buharina, koji je inzistirao na relativnoj ekonomskoj slobodi seljaštva koja bi trebala dovesti do stvaranja određenog viška proizvoda koji će se prelijevati na tržište i tako pomoći da se razvije industrijsko društvo.

U početku smo primijenili oštru varijantu modela Preobraženskog, a 50-ih godina smo prešli na reduciranu varijantu Buharina, koja je značila držanje seljaštva u limitiranim okvirima, s time da mu se oslobodi određeni prostor za ekonomsku inicijativu s kojom se on onda uključuje na tržište.

Ovdje nije vrijedno govoriti o spomenutom prvom razdoblju. Što se tiče drugog razdoblja upozoravam da treba voditi računa o konkretnim historijskim okolnostima i globalnim determinantama koje su određivale položaj seljaštva u jugoslavenskom društvu. Čini se da se u ovoj knjizi o tome ne vodi dosta računa. Dakle, zanemarivanje vanjskih determinanti položaja seljaštva u jugoslavenskom društvu osnovna je slabost ove knjige.

No, da vidimo što se to događalo u razdoblju koje tretira Veselinov, tj. između 1957. i 1974. godine. Mi smo krajem 50-ih i početkom 60-ih godina imali vrlo povoljnu ukupnu situaciju u društvu. Isto je tako i poljoprivreda vrlo brzo napredovala. Seljački posjed je ekspandirao. Počelo se širiti tržište poljoprivrednih proizvoda i na individualne posjede ušao je tzv. »bioke-mijski progres«, kojeg čine nove sorte bilja i stoke, umjetna gnojiva, sredstva zaštite i sl. Takav progres ne traži veliki posjed. On se čak lijepo aplicira na malom posjedu, povećava produktivnost, angažira radnu snagu. Dobar dio napretka poljoprivrede u tom razdoblju počiva upravo na bioke-mijskim inovacijama.

Širenje tržišta poljoprivrednih proizvoda omogućila je deagrarizacija. Naime, uslijed rasta nepoljoprivredne populacije raste potražnja za poljoprivrednim proizvodima. Deagrarizacija istovremeno oslobađa seoske posjede vrlo velikih viškova radne snage. Tako se simultano otvarao prostor seljačkom posjedu. Na drugoj smo strani imali ekstenzivnu industrijalizaciju, koja je apsorbirala seosku radnu snagu. Produktivnost rada te novopridošle radne snage u nepoljoprivrednim djelatnostima bila je niska, ali je ipak bila veća nego u poljoprivredi koju je napustila. Kanali deagrarizacije bili su široko otvoreni. Podsjećamo da se tada uvelo obavezno osmogodišnje školovanje, da su se dijelili visoki dječji dodaci i sl. Tada je nastao koncept agrarne politike koji se naslanjao na kooperaciju, postepeno podružljiva-

vanje, vezano uz ukupni društveno-ekonomski razvoj. Glavni nosioci podružljivanja trebali su biti kombinati i zadruge. Brojne su opće poljoprivredne zadruge koje su bile prevalentni seoski ekonomski subjekti. Takve su zadruge mogle funkcionirati do onog trenutka dok se mala seljačka društva nisu jače integrirala u tržište. Onda se pojavljuju novi i značajniji ekonomski subjekti koji su te zadruge kao seoske privredne institucije brzo razorili, što je potpuno predvidiva posljedica širenja tržišne razmjene u seoska područja.

U tom razdoblju proces podružljivanja brzo je tekao. Tada se godišnje kupovalo preko 100.000 hektara zemljišta. Bile su visoke investicije u poljoprivredi. Zanimljivo je da su cijene poljoprivrednog zemljišta bile vrlo niske. One kao da svjedoče o patološkoj okrenutosti stanovništva od sela, od poljoprivrede. Postoji mit industrijskog društva. Maltene svi žele u grad i industriju jer je tamo socijalizam, napredak, šansa za socijalni uspon. Stoga je trebalo što prije i po svaku cijenu napustiti zemlju. Cijene zemljišta su tada u prvom rajonu iznosile 2—3 godišnje zakupnine, što je zaista nezabilježeno. Dakle, na djelu je okretanje od sela, deagrarizacija poljoprivrednika, postepeno oslobađanje individualnog posjeda od suvišnih stanovnika, na selu se kumuliraju elementi progressa. Istovremeno u selu se počinje formirati nova socijalna struktura koja je u vezi s vanjskim zapošljavanjem i dohociama koji će odigrati vrlo važnu ulogu u kasnijem razvoju.

Sredinom šezdesetih godina desio se pokušaj prelaska na intenzivniji razvoj ukupnog društva, na intenzivniju industrijalizaciju koja donosi smanjeno zapošljavanje. No, kao neka vrsta oduška pojavljuje se zapošljavanje u inozemstvu koje postaje novi značajni kanal deagrarizacije. Podaci popisa stanovništva 1971. godine pokazuju da je polovina ljudi koji su otišli u inozemstvo bili poljoprivrednici. Tada se već vidi da koncept podružljivanja i povezivanja individualnog gospodarstva preko zadruga ne funkcionira. Možda su tome krive sve manje investicije u poljoprivredu. Seljak tada dobiva mogućnost da kupi traktor. Kod njega se pojavljuje iluzija da će s mehanizacijom riješiti svoje probleme, da će podići svoju produktivnost rada. Ali, on ulazi u zatvoreni krug input-output ekonomije, u kojoj će se brzo zaglaviti.

Mislím da je krajem 60-ih godina napravljena greška zato što se nije počela voditi politika izdvajanja, diferencijacije jednog profesionalnog sloja robnih poljoprivrednih proizvođača koji bi se integrirali u industrijski sektor poljoprivrede — da uz društveni sektor postanu njegova motorna snaga. Mi smo tada imali iluziju da ćemo preko zadruga svo seljaštvo uspjeti integrirati u agrarno-industrijski kompleks. No, to nije bilo moguće. Zašto je tada, a ne ranije, bilo moguće izdvajanje snažnog sloja robnih proizvođača na selu? To je ono o čemu različito mislim nego Veselinov. Moj je odgovor slijedeći: agrarna prenaseljenost tada je znatno oslabila, prošireno je tržište poljoprivrednih proizvoda. Nadalje, došao je drugi val tehničkog progressa u poljoprivredi koji traži veće proizvodne jedinice. Isto je tako priliv akumulacije iz inozemstva dao impulse za novu etapu industrijalizacije koja određuje agrarni razvoj.

Kao rezultat cijele politike mi danas imamo slijedeću situaciju: društveni sektor je blokiran u svom razvoju, on nema unutarnje pogonske snage za ekspanziju. Društveni je sektor zaostao na razini iz 60-ih godina. Zatvorio se u neke vrste proizvodnje i izvan toga ne funkcionira. U nekim proizvodnjama dobrano se naslonio na individualni sektor koji je sa svoje strane doživio velike transformacije. Naime, mi više nemamo niti klasičnog seljaštva, a nemamo niti poljoprivrednika. Postoji neka vrsta poluseljaštva, imamo veliki broj individualnih malih posjeda i to uglavnom mješovitih.

U tom pogledu imam jednu dopunu podataka iznijetih od strane Veselinova. Naime, podaci iz 1981. godine pokazuju za Hrvatsku da imamo 23% čistih poljoprivrednih gospodarstava. Takva su gospodarstva, dakle, postala marginalna kategorija. Sve ostalo su mješovita gospodarstva koja žive od kombiniranog dohotka. I sad, vidite, gospodarstvo koje ima višestruke priloge teži nekakvoj unutarnjoj razmjeni; ono se zatvara, ono nema više toliko proizvodnog interesa, nije vezano za tržište, ono se naslanja na neke druge računice. Unutar nijega se dešavaju kombinacije niskoproduktivne poljoprivrede i niskoproduktivne industrije. A upravo to je izvanredan model za održavanje u krizi. Mislim da jugoslavensko društvo dobar dio svoje stabilnosti zasniva upravo na ovoj kombinaciji. Međutim, koliko god je ta kombinacija dobra za krizu nije dobra za razvoj. Za razvoj je potrebna diferencijacija, daljnja podjela rada, dakle i visokorazvijeni industrijski sektor u poljoprivredi, koji više ne može oslanjati se samo na društvena gospodarstva.

Međutim, mislim da se takav produktivni individualni sektor u selu vrlo teško može spontano razviti. Prof. Stipetić je spomenuo agrarne politike u zapadnim zemljama. To su vrlo složene politike tzv. životno sposobnog gospodarstva. Oni nastoje održati tu kategoriju snažnijih poljoprivrednika jer su pod stalnim pritiskom tehnološkog progresa, pod pritiskom tržišta, pod pritiskom zapadnoevropske agrarne politike. Najnovije mjere prema agraru u zapadnoj Evropi predstavljat će novi izazov porodičnoj poljoprivredi. Slična politika u nas započeta je 60-ih godina. Sjećam se da su u Sloveniji razvijali tzv. usmjerena gospodarstva. Tako su se zvala gospodarstva koja su se izdvojila između ostalih gospodarstava, a koja su bila spremna da smjeliše idu na tržište, u jaču podjelu rada. Bez takvih gospodarstava imamo blokadu u agrarnoj strukturi, koja nam producira jednu od najskupljih poljoprivreda u Evropi. Njena osnovna karakteristika jesu visoki troškovi proizvodnje s jedne strane i nestašica poljoprivrednih proizvoda s druge strane. Program stvaranja krupnih robnih poljoprivrednih proizvođača se, dakle, nameće sâm po sebi. U tom pogledu više ne smije biti nikakvih mistifikacija, praktična politika podrške takvim gospodarstvima mora biti nedvosmislena.

Koje su ideološke predrasude bile u pozadini politike blokiranja razvoja individualnih gospodarstava? Mislim da je prva ideološka predrasuda bila ona o kulakizaciji, prema kojoj seljaštvo imanentno teži diferenciranju na bogate i siromašne. Mislim da je izvoriste te predrasude u Lenjinovom djelu »Razvitak kapitalizma u Rusiji«, koje se odnosilo na vrijeme kada je selo

bilo izolirani segment društva i kada nije bilo uključeno u globalne društvene mehanizme. Druga predrasuda sastoji se u koncepcijskom antagoniziranju društvenog i privatnog sektora. Jednostavno se zaboravlja da produktivni seljak više od onog neproduktivnog ulazi u proces društvene reprodukcije. Ako socijalističko društvo kontrolira procese globalne socijalističke reprodukcije, onda je seljak samo jedan zavrtnaj unutar njega. Prema tome se on, po prirodi stvari, uklapa u općedruštvene mehanizme čije su strateške poluge vezane uz socijalistički sektor privređivanja.

Na kraju nekoliko riječi oko prijedloga antideagrarizacionog programa. Mi jednostavno ne možemo povećati broj poljoprivrednog stanovništva, ne možemo čak da i hoćemo. Mislim da su prof. Veselinov i prof. Stipetić mislili na projekt ruralizacije, dakle povratak u selo, ali ne i poljoprivredi. Konačno, politikom izdvajanja jednog broja krupnijih gospodarstava mi ćemo jedan broj preostalih seljaka i poluseljaka potisnuti iz poljoprivrede. Drugim riječima, jedan broj marginalnih proizvođača, bit će potisnut iz središta poljoprivredne proizvodnje. Antideagrarizacioni program — to znači nešto retrogradno. Povratak na zemlju dešavao se jedino pod pritiskom velikih ekonomskih kriza. U SAD se za vrijeme ekonomske krize desilo povećanje poljoprivrednog stanovništva, jer je negdje trebalo preživjeti. U stvari, mi moramo oslobađati neke druge prostore za privredni razvoj, a ne vraćati stanovništvo u poljoprivredu gdje će nam se situacija još više zakomplicirati. Tamo treba stvoriti industrijski poljoprivredni sektor koji će potisnuti dio živog ljudskog rada, koji je tamo u značajnoj mjeri prisutan.

Slobodna privatna ekonomija

Ljubisav Marković

Izložiti ću izvesne hipoteze koje imaju u vidu našu temu. Hoću da naglasim da ovih godina imamo pojavu značajnih knjiga, teoretski zrelih i analitički razvijenih, što u ovim društvenim prilikama treba shvatiti kao ohrabrenje. To pomaže da i naučna misao određenije formuliše izvesne stavove od značaja za budućnost. Smatram da smo pred krupnim pitanjima, teorijski komplikovanim, a uz to — kada se radi o agraru — imamo posla i sa suptilnim ideološkim aspektima tih pitanja.

Pre svega treba da respektiramo činjenicu da knjiga D. Veselinova izlaže agrarnu ekonomsku politiku, njenu genezu i njene motive, a ti motivi nesumnjivo su bili u tome da se i u oblasti agrara podstakne ekonomski, pa na toj osnovi u ukupan društveni napredak. Svakako, saglasno osobenostima koje je Jugoslavija stekla razvijajući koncept socijalizma koji ima u vidu pored države i druge subjekte, pre svega asocijacije proizvođača.

Međutim, ova knjiga pokazuje jednu osobinu čitavog razdoblja. Pored elastičnosti i izvesnih progresivnih rešenja u oblasti agrara, politika je ostala ipak dosledna u jednoj stvari. Radi se o tome da je *privatna svojina i privatno seljačko gospodarstvo bank socijalizmu* i u političkom i u ekonomskom smislu. Politika je našla samo drugačija rešenja da taj »bank« stalno drži pod svojom kontrolom i gura ga u određene, prema njenom shvatanju, ideološke i ekonomske granice.

Takozvana ekonomska ili tržišna sloboda privrednih subjekata ipak se kreće oko koncepta koji težište stavlja na državno agrarno preduzeće i njegovu razgranatu sponu sa poljoprivrednicima u okviru takozvane organizacije kooperanata. Zatim, što je isto tako jedna varijanta državnog preduzeća, politika ima u vidu još i zadrugarstvo. Naravno, zadrugarstvo je u okviru ovog koncepta nekako sekundarnog značaja. Osobito je kod opštinskih vlasti prisutniji koncept državnog preduzeća i organizacije kooperanata. Teoretski se daje analizirati što ovi odnosi znače.

Šta se još dogodilo u tom razdoblju? Dogodili su se spontani procesi izazvani vanekonomske činjenice, koji su stvorili sadašnje stanje. Oni su izazvali neracionalnu deagrarizaciju stanovništva i usitnjavanje zemljišnog poseda, tj. necelishodnu ukupnu agrarnu strukturu u poljoprivredi. Sada je očigledno agrarna produkcija u stagnaciji a konsolidira se pad njene ekonomije i to generalno kod svih subjekata. To je sadašnje stanje. Što to znači? Gde su tu problemi?

Usudujem se misliti da su generalni problemi u tome što su sazrele okolnosti da se smelije izvedu promene koje će produkciju uopšte, a u tom okviru i agrarnu produkciju izvesti na teren ekonomije. Hoće se reći — prelaz od produkcije uopšte u *produkciju koja je u isto vreme i ekonomija*. Da naša produkcija nije ekonomija pokazuje apsurd da krupna državna preduzeća pored tolikih privilegija po raznim osnovama, o kojima se govori u knjizi, ne mogu izdržati konkurenciju sitnog seljačkog gospodarstva s gledišta efikasnosti produkcije. Državna preduzeća su takođe ekstenzivna, skupa, a sada skoro redom opterećena gubicima što je samo druga varijanta preteranih troškova proizvodnje.

O čemu se tu dakle radi? Mislim da je poljoprivreda stigla do neke vrste plafona u svojim mogućnostima, Reč je o mogućnostima u današnjem društvenom uređenju, a ne uopšte o mogućnostima poljoprivredne proizvodnje. Taj plafon je proistekao iz osobite vrste etatizma, koji je ovde prisutan jače nego u ostalim industrijama. Ovde etatizam osim nasleđa ima svoju ekonomsko-socijalnu bazu. Dva su područja koja ovde čine da je taj etatizam imao narodni karakter i narodnu podršku.

Jedan aspekt je u tome što etatizam neprekidno brani socijalizam od nečeg — od *seljaka* koji bi se »obogatio«, od seljaka koji bi mogao imati i više zemlje nego 10 hektara, od seljaka koji ako nije u okviru društveno-organizirane proizvodnje ne uživa pogodnosti regresa, nabave gnojiva, lišen je brojnih pogodnosti moderne agrotehnike. Dakle, tu etatizam »brani socijalizam«; tu etatizam vrlo zgodno manevrira i nailazi na političko dopadanje.

Drugi aspekt je da se etatizam ovde brine »za snabdevanje naroda«, za ishranu naroda. Zato se trudi da formira prirodne bilanse zbog kojih i ispostavlja stalno nove račune državi da bi te bilance država imala. To podrazumeva redovne kampanje za vreme setve, žetve i ofkupa. Ali s tim ide i borba za reeskont, za državno emitirani kapital (a to je oko 500 do 800 milijardi novih dinara) koji se odmah sruči na tržište u ljetnim mesecima a roba se, naravno, iz silosa povlači kroz 12 meseci. To nije u skladu sa savremenom ekonomijom, ali eto, etatizam se stara za ishranu naroda, za »narodni kruh« — a tu je bez pogovora. On se stara takođe za »narodno mleko«. I tu je revnostan — s činovničkim računom prema proizvođačima. Etatizam, s druge strane, brine za tekući kapital, preferirane kamate i tako dalje. Dakle, imamo jedan vrlo rasprostranjen i, reći ću, politički i socijalno utemeljen etatizam. Naravno, to nije niti poboljšalo kvalitetu narodnog života, niti nivo ekonomije poljoprivrede. Kako izaći iz toga? Tu postoji unapred niz teoretskih rasprava i začkoljica.

Naravno, i ubuduće će, verovatno, svi ovi subjekti imati svoju poziciju, svoju funkciju. Ali se postavlja pitanje, hoće li nastupiti sloboda ekonomskih individua u tržišno-finansijskom prometu i u raznim aktivnostima? Svakako, država će uvek imati u agrarnoj sferi svoju regularnu funkciju — pored ostalog pružati joj subvencije, povezano s ekonomskim ciljevima. Međutim, mora se izaći iz te sintagme »društveno organizirane proizvodnje« u poljoprivredi. Svaka je proizvodnja »društvena« koja stiče priznanje na tržištu pod određenim okolnostima koje država pruža. Prema tome, postavlja se pitanje: da li nam trebaju bolje organizacione forme te proizvodnje, ili nam treba samo veća proizvodnja koja svojom ekonomijom unapređuje ukupnu društvenu ekonomiju? Tu smo kod pitanja opšteg značaja agrara. On će unaprediti ukupan razvoj samo ukoliko podiže vlastitu produktivnost rada i nudi u ukupnoj društvenoj reprodukciji proizvode koji se mogu kupiti od svih građana za »manje rada« kojeg građani inače ulažu u toku svog dnevnog rada.

Ako pak građanin treba da razmeni tri četvrtine svog dnevnog rada za dnevne potrebe, životne namirnice, jer je takvo stanje u proizvodnji hrane, onda očigledno da tu neće biti progressa — ni ekonomskog, a samim tim ni društvenog. Na ovom stepenu produktivnosti rada u agraru teško se može predvideti demokratizacija društva.

Sva teoretiziranja o demokratizaciji padaju pred vulgarnom činjenicom da ljudi moraju dnevno da jedu, da imaju mleko, da imaju hleb i neke druge vitalne namirnice a država da se lepo stara o svemu tome! Ta država pak, kada se stara o čovekovom životu onda ne trpi mnogo priča o demokratizaciji. Dakle, u tom sklopu treba promatrati i ta takozvana pitanja, kao što je »zemljišni maksimum«. Pre svega mislim da je vreme da kažemo da je besmisleno meriti ekonomske formacije brojem hektara. Kapitalizam se uopšte ne meri veličinom hektara nego veličinom kapitala. Mi treba da postavimo pitanje — ne privatnog vlasništva seljaka, nego pitanje kakav je to poljoprivrednik, pod kojim uslovima je on sposoban za privredno-poslovne aktivnosti. Samo po sebi s tim ide sloboda da svoje aktivnosti udružuje u kolektivne privatne organizme koji se zovu zadruge. Naravno, i sloboda takvih zadruga da stvaraju šire poslovne saveze, da se povezuju sa domaćom i svetskom trgovinom — da idu na svetsko tržište, da izlaze iz granica opštine, regiona, tako da njihova aktivnost ima tržišni opšti značaj, a ne opštinski, regionalni i to često pod prismotrom opštinske milicije.

Naravno, to će tražiti velike promene i u ideološkim shvatanjima.

U svakom slučaju, sama poljoprivreda neće izvršiti preokret ovog socijalizma i njegov prelaz na neke druge ekonomske pozicije sa manje etatizma, ukoliko se taj preokret ne dogodi u razmerama cele ekonomije. Ali izvesne rasprave o ovim pitanjima, izvesna ideološka razjašnjenja pomoći će ovaj napor koji za sada nailazi na vrlo tvrdokorne etatističke barijere.

Vreme je, na primer, da se ozbiljno raspravi ta sintagma koja se zove — socijalistički preobražaj sela! Zar uopšte marksist može da govori o »socijalističkom preobražaju sela?« Kako se uopšte selo preobražava u »socija-

lizmu?« Sela se nikada ne mogu preobraziti u »socijalizam« nego se mogu izvući iz raznih državnih prinudnih organizacija.

Teško je uopšte dokazati u savremenoj ekonomiji što je socijalizam? Naravno, iz materijalnog, iz kulturnog i društvenog napretka nastaju elementi socijalizma kao prirodna nužnost i po svemu nisu omeđeni samo političkom vlašću radničke klase. Ali ovi se elementi ne mogu utvrđivati u pojedinim segmentima ekonomije, u pojedinim oblastima ekonomije, pogotovo kod pojedinog privrednika. To je tako bar dok važe zakoni robne proizvodnje. Mi ne možemo reći da u zadrugi imamo neke elemente socijalizma a da kod privatnog seljaka, odnosno u njegovoj zadrugi (koja je njegova po ovom konceptu, i morala bi biti njegova, a ne opštinska ekspozitura) nema socijalizma! Slično tome, da kod skupog državnog preduzeća ima elemenata socijalizma, mada su to preduzeća koja nas ekonomski unazađuju.

Više puta na Agrarnoj sekciji sam rekao da je sreća da državnih agrarnih preduzeća nema više, da je sreća da nema više zemlje u njihovom posedu. Dakle, teško je utvrđivati kod pojedinih subjekata što je socijalizam, a što je kapitalizam. To je jedna skolastička iscrpljujuća tema koja samo vodi zaključku da je vlast etatizma ta koja će stvoriti i očuvati socijalizam!

Dakle, ostavljajući po strani ta velika teoretska pitanja mislim da treba otvoriti proces rasta ekonomije, rasta kulture, rasta sposobnosti zemlje za tržište, da posluje na svetskom tržištu. Samo u jednom takvom bogatom razvoju biće ljudi dovoljno pametni da pronađu ugodnosti za svoj život koje se sastoje i u izvesnoj dokolici, dakle i kraćem radnom danu i proširenju socijalne osnove, stabilnosti, solidarnosti itd. Možda je to taj socijalizam. Ali zameniti socijalizam sa državnim skupim organizmima — moglo se to u prošlom razdoblju socijalizma. Sada je očigledno da to više ne donosi budućnost.

Razmišljanja zagorskog seljaka

Branko Horvat

Ja bih na prvom mjestu rekao da je ova knjiga očigledno dobro došla. Kolega Veselinov je, osim na agrarnom frontu, aktivan i na nekim drugim frontovima i te njegove aktivnosti sa simpatijama pratim u štampi i na drugim sastancima.

Međutim, s obzirom na to da se radi o mladom autoru, bit ću ovdje ne pohvalan nego kritičan i to zato da bih mu skrenuo pažnju i pomogao mu da izbjegne pogreške svojih starijih kolega, a čemu očigledno naginje.

Prije 14—15 godina napisao sam studiju o jugoslavenskoj agrarnoj politici, koja je izašla u časopisu a kasnije je štampana u knjizi, i sada sam s velikim interesom čitao ovu knjigu da vidim što se desilo od tada, naročito da vidim kritiku one koncepcije s kojom smo se u to vrijeme bavili i koji su prijedlozi za rješenje agrarnih pitanja u Jugoslaviji. Na svoje veliko razočarenje vidio sam da toga unutra nema i onda se ispostavilo da Veselinov čak i ne zna da ta studija postoji. To se ne smije dogoditi. Nauka je kumulativna i mi uvijek moramo poći od onoga što je već urađeno da bismo na to nadogradili nešto novo. Ako budemo uvijek polazili od početka, a to je nacionalni običaj u ovoj zemlji, onda ćemo na početku i ostati. Pogledajte naše naučne radove: tu se citiranja uglavnom odnose ili na podatke ili na to da se diskvalificira autor, ali nemamo uopće onaj način naučnog citiranja ili korištenja naučnih radova kako je to uobičajeno u naučnim istraživanjima, onaj kumulativni način da se uzme ono što je preživjelo kritiku vremena i da se na to nadogradi novo. To ne bi više smjelo da se desi, jer ćemo inače imati ne »sumrak seljaštva« nego sumrak jugoslavenske nauke.

Druga moja primjedba se odnosi na apokaliptički naziv koji me podsjeća na nekakav geterdemerung (Götterdämmerung). Međutim, ja ne vidim nikačav sumrak kod tih seljaka. U stvari, može se raditi o dva različita koncepta.

Jedan je koncept da se u toku privrednog razvoja seljaci transformiraju u farmere i onda ti farmeri kao postotak stanovništva polako nestaju, tako

da danas u Engleskoj, recimo, ima toliko farmera koliko ima kod nas seljaka u partiji — a to je 2% stanovništva. To nije nikakav naročito sumrak. Isto se dešava i s radničkom klasom. Nekvalificirani radnici prelaze u radnike koji rade sa modernom tehnologijom, dakle u intelektualne radnike i postotak tradicionalne radničke klase se stalno smanjuje. U Americi je danas ispod 30%. Dakle, oni imaju toliki broj tih fizičkih radnika koliko mi imamo seljaka. To su prirodni procesi i to nije ništa zabrinjavajuće.

S druge strane, taj bi sumrak mogao značiti destruktivnu politiku naše suvremene vlade. Pri tome bi trebalo napraviti jedan izuzetak za razdoblje između 1954. i 1974. godine, dakle od likvidiranja onih prisilnih zadruga do likvidiranja onih relativno uspješnih općih poljoprivrednih zadruga kada smo u razdoblju 1957. do 1961. godine, ako se dobro sjećam, imali najbrži rast poljoprivredne proizvodnje na svijetu. Izraelci su imali viši, ali oni nisu osvajali nove površine. Mi smo imali na istim površinama najbrži rast. Dakle, imali smo i konstruktivnih perioda u toj politici i sad treba vidjeti zašto to nismo nastavili i kako smo to mogli nastaviti. Šteta što toga nema u knjizi.

Isto tako, i to je moja posljednja kritička primjedba, iako je navodno jako dobra da se razbijaju mitovi o kojima je ovdje bilo govoreno — o seljcima kao nesocijalističkim elementima, o socijalističkom preobražaju poljoprivrede itd. — to nije dovoljno. Naučni radnici moraju davati alternativne koncepcije. Nije dovoljno reći da je potrebna evropejizacija jugoslavenske poljoprivrede. Treba reći — kako! Taj momenat nedostaje i to je isto tako jedan od nacionalnih običaja. Moram reći, da mi podsvjesno očekujemo da će netko izvan nas — nekakav sveznajući partijski komitet ili netko drugi — dati nekakvu koncepciju koju ćemo mi onda kritički razrađivati. Međutim, u svakom društvu koncepciju daju ne političari nego naučni radnici. Poznata je ona Keynesova opaska: kad se izađe sa nekakvom novom koncepcijom, to je obično nešto što je rekao neki ekonomista koji je već davno umro, dok su političari do toga došli. Mi bismo makar morali težiti da ne bude tako veliki pomak između koncepcija koje naučni radnici predlažu i onih koje se primjenjuju.

Toliko o kritici, a sada o pozitivnom izlaganju.

Tu bi htio dati jedan pogled — za razliku od ovoga što su moji kolege predgovornici iznijeli — kako na poljoprivredu gledaju ne naučni radnici, ne intelektualci i ljudi koji sjede u državnim i partijskim forumima, nego seljaci. Imate pred sobom jednog autentičnog seljaka i neposrednog proizvođača. Reći ću vam kako ja na osnovu svog iskustva gledam na to. Ne na osnovu teorije, iako moram reći da sam putovao po svijetu, bio sam u Americi na sveučilištu u Iowi koje se specijaliziralo za poljoprivredu i nešto sam naučio i o tome. Ali, to mene sada ne zanima. Zanima me ova naša jugoslavenska poljoprivreda i sa stanovišta ljudi koji u njoj žive i rade.

Ja sam, naime, kooperant jednog poduzeća u Varaždinu, koje se zove »Varaždinka«, i istovremeno i zadrugar. Kooperant sam postao zbog toga jer sam kredit mogao dobiti jedino na taj način da se obavežem nekim ugovorom prema poduzeću koje je te kredite davalo. Ovo navodim zbog toga

jer je to jedan jako pozitivan elemenat u tom odnosu, jer da tog kredita nije bilo ja ne bih mogao da obnovim jedan stari vinograd, ne bih mogao da uvedem novu modernu tehnologiju i sve bi to skupa bilo ostalo na jednom sasvim primitivnom nivou. Dakle, to je bio jedan momenat i elemenat modernizacije. A zadrugar sam postao zato jer su mi rekli da to ide uz kooperaciju. Kad si već kooperant, onda svoje proizvode isporučuješ preko zadruga i moraš postati zadrugar. I ja sam se jednog dana uputio u jedno selo kraj Varaždina gdje je bio taj zadružni centar, da se upišem u zadrugu. Predsjednik zadruga me je onda pitao — u koji stupanj hoću da se upišem. Kako ja o tome nisam ništa znao, zamolio sam ga da mi objasni u koji stupanj treba da se upišem i koliko tih stupnjeva ima. Rekao mi je da ima četiri stupnja. Pitao sam šta to znači. Odgovor je bio da je to znao ali je zaboravio. Tražio sam da mi dade nekakav prospekt iz kojega bih ja sam mogao vidjeti u koji stupanj da se upišem i koji bi bio najbolji za mene. Odgovorio je da je taj prospekt negdje zametnuo. Onda sam ga pitao što da radim i kako da se odlučim. On mi je rekao: »Znate šta, najviše se seljaci upisuju u treći stupanj!« Rakao sam: »Dobro, ako je većina u trećem stupnju, onda i ja idem u treći.« Eto, tako sam ja postao zadrugar trećega stupnja. Napominjem vam, ovo je naravno jedna parodija na zadrugarstvo, da vidite kako u praksi izgledaju ove visokoparne teorije koje se lansiraju od Kardelja na niže preko partijskih plenuma i slično. To je sve klošmerlovska politika, to nije nikakva politika.

Moram reći da me je Veselinovljeva knjiga i zbunila, jer on navodi samo tri stupnja, i sad ne znam tko me prevario: Veselinov ili predsjednik moje zadruga.

(*Dragan Veselinov*: Ja govorim o tri stupnja udruživanja, a u zadrugi ima više stupnjeva).

Dobro, ali ja još uvijek ne znam što su moje obaveze po tom trećem stupnju. I nikada me nitko nije zvao na odgovornost, iako od vremena na vrijeme mi imamo nekakve skupove na kojima se o nekim stvarima raspravlja. To su moje kvalifikacije na osnovu kojih govorim.

Razmišljajući o tome, a to je jedno iskustvo koje sada već deset godina traje, postoji šest jednostavnih zahvata u ekonomskoj politici koje treba uraditi, koji su savršeno jednostavni i koje svi moji zagorski seljaci znaju i koji, kad budu svršeni, onda su problemi o kojima smo danas govorili riješeni.

Evo tih šest zahvata. Prvo, treba formirati poljoprivrednu savjetodavnu službu. To je stara Jugoslavija imala, to je poslijeratna Jugoslavija imala. Te poljoprivredne stanice su likvidirane s općim poljoprivrednim zadrugama početkom 60-ih godina.

E sad, što se meni kao poljoprivredniku dešava? Meni treba kultivator jer su zagorski tereni brdoviti, tu može samo voće i grožđe da uspijeva, pa se taj vinograd onda obrađuje kultivatorom. Imamo raznih kultivatora u zemlji i ja sam kao ekonomista sada htio da mi netko od stručnjaka objasni koji kultivator meni najviše odgovara. Ispostavilo se da nema nikoga tko mi to može objasniti jer, naravno, poljoprivredna stanica je likvidirana a

ova državna poduzeća imaju one velike traktore i velika imanja i to nije na brdu nego na dosta ravničarskom terenu pa o tome ništa ne znaju. I ispalo je da jedini koji bi to meni mogao u Jugoslaviji objasniti je odjel za malu mehanizaciju na Poljoprivrednom fakultetu u Zagrebu. E sad, molim vas, koliko seljaka u Jugoslaviji sebi može dozvoliti da ide na odjel za malu mehanizaciju Poljoprivrednog fakulteta u Zagrebu? Nitko! Tako da nema mogućnosti da bi tu informaciju dobio.

Ili, danas ima na tržištu 20-ak do 30-ak insekticida i pesticida koji se u vinogradarstvu upotrebljavaju. Vinogradarstvo je dosta osjetljivo područje i morate točno znati u koje vrijeme i čime špricati itd. Osim toga, na tržištu se stalno pojavljuju novi proizvodi. I sada bi netko trebao objasniti kada što i kako primijeniti jer su u različitim krajevima različiti uvjeti, različito biljke reagiraju. To bi netko morao da prati. Međutim, toga nekoga nema.

I kako se moj vincilir i ja snalazimo? Mi se svako ljeto kada ja dođem na seljačku praksu u vinograd najprije dogovorimo da pogledamo što susjedi rade i onda se na osnovu iskustva susjeda odlučimo što ćemo mi primijeniti te ili iduće godine. I obrnuto, susjedi dolaze kod nas ako vide da smo nešto uspješnije primijenili. To je, naravno, isti način poljoprivrednog prosvjećivanja kakvo je kod nas bilo za vrijeme narodnih vladara ili otprilike tamo negdje prije tisuću godina. I tu ne treba nikakve velike filozofije, svaki Zagorac zna da tu »nešto ne štima!« Moram reći da su jedina dobra uvedena stvar poljoprivredne emisije na lokalnim televizijama, odnosno radiju. I vrlo često moj vincilir dolazi s nekakvim inovacijama na osnovu tih emisija. Dakle, to je zaista korisno. Međutim, glavna naša inovacija dolazi iz ovih pokušaja i pogrešaka.

Sjećam se da sam jedanput putovao avionom slučajno i sjedio uz predstavnika jedne njemačke firme koja proizvodi te insekticide i pesticide. Iskoristio sam tu zlatnu priliku da mi on objasni što se kada i gdje upotrebljava. Kažem mu da mi moj vincilir tumači da treba toliko — već sam zaboravio koji je to bio preparat — jer inače će grožđe stradati. A on mi kaže: »Ne, naprotiv, ovdje je reakcija obrnuta i vi morate više upotrebiti tog preparata da bude stvar efektivna. Ako upotrebite malu koncentraciju, onda se to uopće neće osjetiti.« Poslije toga vodio sam vrlo duge diskusije s mojim vincilirom i odlučili smo se da obradimo jednu parcelu po savjetu inženjera, a ostalo po tome kako susjedi rade i ustanovili smo da je ipak inženjer imao pravo. Sada radimo na taj način.

Ne može jedna moderna poljoprivreda tako raditi. To se djeca tako igraju.

Prema tome — da dalje ne dužim i da vam ne pričam te zgode — mi moramo imati ponovno poljoprivrednu savjetodavnu službu koja se bavi hibridima, đubrivima, mehanizacijom, načinom kultiviranja, koja možda ima i svoju pravnu službu itd. Naravno, i nekakvu veterinarsku službu i tome sl.

Još moram reći i sljedeće: da to uopće neće opterećivati financije općina ili financije republika, jer jednostavno treba financirati te ljude na promilu povećanja poljoprivredne proizvodnje u njihovoj regiji i oni će se

žestoko truditi da ta proizvodnja ide gore i, naravno, imat će velike kooperacije svih seljaka, jer svima je u interesu da bolje rade. Prema tome, svi će na tome zaraditi. Jedini razlog da takvo nešto nije urađeno jeste stupidnost naše birokracije.

Druga točka. Potrebno je redovno snabdjevanje i servisi za tu malu tehniku koju imamo. Da vam navedem primjer. Nije svako gnojivo isto, to je očigledno, ali i ne gnoji se u svako doba godine istim gnojivom. U jesen morate imati gnojivo koje ima malo ili nimalo nitrata a koje ima fosfata i kalija, i to onda preko zime ulazi u zemlju, a u vinogradu treba još možda i mikroelemenata. Ja uspijevam svake tri-četiri godine to gnojivo dobiti u jesen. Jednostavno ne proizvode to, naša trgovina toga nema. Gnojivo nabavljaju iz Slovenije a sada se proizvodi i u Kutini. Ali, duboko oranje vinograda s tim gnojivom — to je veoma važan elemenat buduće berbe. Taj elemenat ne možemo zadovoljiti niti ja niti moji susjedi jer naša trgovina ne radi kako treba. Imali smo čak dvije ili tri godine jednu situaciju ucjenjivanja. Naime, kad država nije tretirala Kutinu kako treba i kad je ova zapala u poteškoće. Onda je Kutina jednostavno nametnula svoj privatni porez na isporuku gnojiva. I meni je kao kooperantu bilo rečeno — ako hoću dobiti gnojivo, moram dati Kutini toliko i toliko dinara po kilogramu, a sredstva ću za deset godina dobiti natrag. Inflacija je bila u međuvremenu desetak puta povećana, i što ću ja od tih svojih para dobiti nazad zajedno sa svim onim seljacima — to znamo. Oni su to nametnuli kao privatni porez. Evo, vidite i to se dešavalo u socijalističkoj Jugoslaviji — da jedno poduzeće može nametnuti nekakav privatni porez.

Treća točka je garantiranje cijene pred sjetvu a ne pred žetvu. Meni garantiraju cijene deset dana prije berbe.

Četvrto. Prave zadruge, a ne oktroirane zadruge. Naime, prave samoinicijativne zadruge se nazivaju divljim zadrugama i policijski se razaraju pa, naravno, mi nikakvog zadrugarstva nemamo. Prije rata smo imali neuporedivo bolje zadrugarstvo nego što imamo danas.

Peti elemenat je — govoriti ću po osjećaju — bar 50 hektara zemlje kao mogućnost za obrađivanje, kod čega to uopće ne dolazi u Ustav. To nije stvar koja dolazi u Ustav, a naročito ne zato što imamo smiješnu situaciju u ustavnim amandmanima kad govorimo o brdsko-planinskom području i ovako i onako.

I šesta završna točka. Zadržna i privatna trgovina i naročito nakupci protiv kojih se naša država bori žestoko, pa onda imamo špekulacije kakve samo možete zamisliti. Sada se dešava to da se kod predaje proizvoda poduzetima formiraju kilometarski repovi. Meni se dogodilo da sam ujutro otišao s mojim groždem, a predao sam ga u noći i poslije toga sam odlučio da više ne radim s tim državnim poduzećem nego s privatnim krčmarom koji je sâm došao u vinograd, pobrao grožđe i odmah ga platio.

Drugi momenat je plaćanje. Kad vi predate poljoprivredni proizvod, ne dobivate novac jer poduzeće novaca nema, krediti ne funkcioniraju itd. I vi taj novac dobijete tri mjeseca kasnije, ali i onda ne na kulturnan način — da vam ček pošalju kući — nego trebate doći blagajniku u selo u to i to vrijeme,

a i onda u najviše slučajeva blagajnika nema jer je na pauzi ili ne znam gdje.

Razgovarao sam s Fakultetom za organizacione znanosti u Varaždinu i s mojim šefovima u poduzeću te nastojao da oni organiziraju tu stvar, ali to nije funkcioniralo. Zašto to nije funkcioniralo? Zato što nema konkurencije! Prema tome, ova moja posljednja točka jeste: Unijeti konkurenciju u poljoprivredu, a mi to možemo samo preko samoinicijativnih zadruga (a ne oktroiranih) i preko sitnih privatnih servisa, privatnih trgovina, nakupaca i svega što ljudi mogu da smisle u tom sektoru da međusobno konkuriraju.

Prema tome, ako imamo poljoprivredno savjetodavnu službu, ako imamo redovno snabdjevanje i servise — moj servis je ovdje kraj Zagreba, a ja imam vinograd u Varaždinu i možete zamisliti kako mi je to zgodno uređen servis kad trebam kultivator transportirati do Zagreba — zagarantirane cijene, prave zadruge, praktički neograničenu veličinu zemljišta i konkurenciju u poljoprivredi — i ništa nam više ne treba. Nikakve filozofije, nikakvih velikih teorija — imat ćemo eksploziju poljoprivredne proizvodnje. Moji seljaci to znaju, oni to uopće ne uzimaju tragično kako to vama izgleda. Svake godine kad se ja pojavim napravimo pregled šteta koje je državna politika prethodne godine uradila i dogovorimo se što sad trebamo napraviti da se te štete eliminiraju i onda se na to adaptiramo bez ikakvog uzrujavanja. Moram vam reći da koliko god ima tih šteta, inventivnost mojeg zagorskog seljaka je bez granica. I kad se takvo nešto uradi, oni će se trenutačno adaptirati bez ikakvih uvjeravanja. Oni će se preko noći adaptirati, sastat će se susjedi — kao što se i sada sastajemo — i dogovoriti se što treba uraditi. I uradit će ono što bi njima omogućilo povećanje proizvodnje i obradit će svaki kvadratni centimetar zemlje.

Nužnost nove konceptije ruralnog razvoja

Svetozar Livada

Knjiga Dragana Veselinova izvrstan je povod za studioznu analizu ruralnog razvoja. Ona se ne odnosi samo na agrar nego na seljaštvo kao dojučerašnju dominantnu društvenu grupu našeg društva. Međutim, sam naslov knjige »Sumrak seljaštva« više sugerira polemičnost nego što to konkretni sadržaji knjige ekspliciraju. Ipak, mislim da treba posebno istaći da je knjiga atipična za razmatranje ruralnih i agrarnih problema, jer je neopterećena svim mogućim fetišima, apologetikom i drugim uobičajenim primislima i asocijacijama. Međutim, njoj nedostaje — po mom dubokom uvjerenju — historijsko-politička dimenzija, da se točno istakne, prvo, kakvo smo mi seljaštvo imali, drugo, kakvo je ono danas. Zašto je ono takvo bilo tada, a zašto je ovakvo danas. Osim toga nije dovoljno kritikovati i sa najeminentnijom kritikom nepostojanje ruralnog koncepta, jer je to evidentno, nego je nužno nuditi novi koncept razvoja.

Postavlja se pitanje da li mi danas nakon deagrarijacije bez presedana imamo seljaštvo? Dakle, nakon poraza ili pobjede klasičnog seljaštva! Ako ga imamo: kakvo je ono, što ono znači, da li je konstituirano kao neka društvena grupa ili je toliko destruirano i razoreno da praktično ne predstavlja neku biološku, socijalnu i ekonomsku snagu, nego neku amorfnu masu u prijelazu, okrenutu urbanim procesima na pomolu.

Treba naglasiti da smo imali snažno i veoma vitalno seljaštvo, jer se održalo na marginama razmeđa Istoka i Zapada. Održalo je i kontinuitet ovog prostora. Održavalo se egzistencijalno pod submarginalnim okolnostima osvajajući prirodne prostore, množeći se, stvarajući i braneći integritet ove zajednice. Bilo je konstituirano kao klasično seljačko društvo. Revolucijom njegovo je društvo dokinuto i stvorena je zajednica na prije-

lazu u moderno društvo. Više puta sam ponovio pišući i govoreći da smo donedavno bili »najseljačkija zemlja među evropskim narodima«, da smo imali jedinstven tip obilja ruralnih naselja na tako malom prostoru; sela, selišta, zaseoka, konaka, dijelova sela i usamljenih kuća, da smo istovremeno najplaninskija zemlja u Evropi jer nam je donedavno oko 50% populacije živjelo u brdsko-planinskim prostorima klasičnih seoskih naselja raznorodnih tipova. Osim toga, poznato je da je većina naših obradivih površina antropogenog porijekla nadljudskih napora u »pretvaranju zemlje u zemljište« i osvajanje prirodnih prostora za голу egzistenciju.

Knjiga »Sumrak seljaštva« ima posebnu važnost jer se kritički osvrće na koncept ruralnog razvoja koji nije bio ni po Preobraženskom niti po Buharinu, nego nešto između i nešto atipično iz glava stvoreno-aktivirano. Seljaštvo je bilo organizirano po sistemu funkcije penduluma i razaranja kontinuiteta historijskog razvoja. Mnoge su stvari bile oktroirane i tjerana je praksa u naš ideološki kliše. Naravno, seljak kao »vitalna biljka«, perzistentan na sve navale, agresije, pritiske — odupirao se, reagirao itd., ali ovaj put nije izdržao. Prije svega zato jer su mu uslovi života bili marginalni, jer je ratom razorena ekonomska podloga mnogih naselja (3.500 naselja razoreno je do temelja), jer se od demografskih gubitaka najveći gubitak odnosi na seljaštvo. Evo podataka koje dr D. Veselinov iznosi u knjizi »Sumrak seljaštva« na strani 19 i 20.

»Vrednost materijalnih gubitaka Jugoslavije iznosila je 17% od gubitaka svih 18 savezničkih zemalja u II svetskom ratu (direktna materijalna šteta u Jugoslaviji bila je 14 puta veća nego u Velikoj Britaniji. Potpuno je uništeno 289.000 farmi sa celokupnim živim i mrtvim inventarom, opustošeno je 295.000 ha šuma i rasadnika, a 175.000 ha šuma je pretvoreno u kamenjar. U ratu je upropašćeno 24% ukupnih setvenih površina, što u poređenju sa procentualno manjim gubicima u poljoprivrednom stanovništvu daje viši stepen agrarne prenaseljenosti i smanjenu akumulativnost poljoprivrede nego u predratnom dobu.

Uništeno je 25% voćnih stabala, 27% površina pod vinovom lozom, preko 60% hmeljarskih površina. Pobijeno je 62,2% konja, 62% ovaca, 56% goveda, 54% živine i 67,7% svinja, uništeno je 42% pčelinjaka. Posebno je značajno napomenuti da je uništeno 495.890 plugova i ralica, zatim 485.000 seljačkih kola, 1.500 traktora, 27% šumskih zgrada, 81% šumskih železnica, 55% šumskih puteva i 1.150 pilana. Opljačkano je 19.103.640 tona raznih agrarnih proizvoda, među kojima i 17.660 tona vune i 2.520.000 tona mleka.

U ratu su teško stradale i sve obrazovne institucije (tako je, na primer, 58% osnovnih škola uništeno) uključujući i one koje su obrazovale najviše agrarne stručnjake. Tako je i svih 30 instituta Beogradskog fakulteta za poljoprivredu i šumarstvo potpuno spaljeno.«

Seljak nije išao u revoluciju da se bori za socijalizam, nego za svoje pravice, a da često nije ni bio svestan što one znače. Zov Partije u revoluciju pod geslom »Zemlja seljacima, tvornice radnicima«, te mogućnosti rješenja nacionalnog pitanja privukao je dobar dio najvitalnijih snaga sela i seljačkog društva. Smanjili smo time enormnu prenapućenost, ali, nažalost,

satkali još enormniju industrijsku i urbanu prenaseljenost. Zbog jednostavne činjenice što nam je industrijalizacija bila stihijska, bez industrijskog mentaliteta, što se reći — racionalnosti, ekonomičnosti, tržišnosti, itd. Stare smo institute sela, njegove norme, regule, pravila ponašanja i tome sl. daleko brže razarali nego što smo nove stvarali. Seljaštvo je biološki, ekonomski i socijalno, odnosno kulturno, reagiralo na tu neorganiziranu smjenu civilizacijskih procesa. I tako se naše povijesno agrarno i seljačko pitanje pretvorilo danas u ozbiljno društveno pitanje. Prvo, jer imamo stalan deficit hrane, dakle, veću tražnju nego ponudu. Zatim, preselili smo biološku reprodukciju u gradove, a gradove za to nismo pripremili. Sela smo devitalizirali i genetski oslabili a proizvođače odmakli od resursa. Urbani procesi kojima su sela zahvaćena su parcijalni, jer smo obnovu i izgradnju stambenih i gospodarskih objekata izvršili na starim ognjištima. Time smo onemogućili funkciju velikih sistema za globalnu integraciju dojučerašnjeg seljačkog društva u industrijske i urbane tokove.

Sve je to dokaz da nismo imali postojanu, praktičnu i primjenjivu koncepciju ruralnog razvoja. Time, naravno nismo imali ni funkcionalnu, za operacionalizaciju pogodnu agrarnu politiku. Polovičnost deagrarizacije našeg seljaštva i pored činjenice da je u poratnom razvoju preko 7 i pol miliona seljaka napustilo selo i poljoprivredu ogleda se još uvijek u snažnoj vezi našeg urbanite sa selom i seljaštvom: preko načina ponašanja i odijevanja, ishrane, budžeta, vremena i cjelokupnog mentaliteta. Konačno, još uvijek oko 11 i pol miliona naše populacije vezano je direktno ili indirektno za zemlju. Uostalom, mi se atipično razvijamo u agraru. Umjesto koncentracije i centralizacije, u poljoprivredi u nas je zbog egzodusa uslijedila — pored enormne deagrarizacije — anakronična logika usitnjavanja posjeda i parcelizacija. Dakle, dekoncentracija. O tome govori 45 miliona katastarskih čestica, 17 miliona parcela, odnosno prosječno 9 po posjedu. Naš je prosječni posjed po gospodarstvu upola manji od onog 1900. godine. A evo kako je tekao taj proces u drugim sredinama.

TABELA 1. *Veličina prosječnog posjeda u nekim zemljama svijeta u razdoblju 1900—1975.*

Zemlja	1900.	1930.	1960.	1975.
SAD	58	63	119	155
Kanada	50	90	140	295
Francuska	8	12	17	23
Švedska	12	13	14	23
Engleska	23	26	28	52
Italija	...	6	6	8
Australija	...	620	...	1005
Egipat	3	2	2	...
Indija	...	2	2	2
Jugoslavija	8	5	4	4

Izvor: *Ekonomska enciklopedija II*, Beograd 1984. str. 6

U nas je stvoren nefunkcionalan milje agrarnih interesenata (čista poljoprivredna, mješovita, nepoljoprivredna i staračka domaćinstva) i to na anakroničnom katastru i svojinskim odnosima kolonata, tapijskog sistema i klasičnog feudalizma. Nismo ostvarili mnoge željene ciljeve. Programske paradigme i interes društva da zemlja bude najveće bogatstvo, uslov i faktor proizvodnje, da je ograničeno dobro — ostale su samo programske paradigme. Zemljište se kod nas nerijetko drži za svaki slučaj, a još češće se arči ili promeće kao prometno-potrošno dobro. S njim se vrše svakakve spekulacije i konverzije. Samo od 1964. do 1984. smanjili smo obradive površine za oko 450 hiljada hektara, stavljajući ih pod velike sisteme i urbane procese, stvorivši tako presedan njihove sudbine zauvijek.

Moram ponoviti da se mi od evropskih zemalja najnegospodarskije odnosimo prema zemljištu. Na primjer, najmanje navodnjavamo (svega 1,8% površina), najmanje branimo zemljišta (jedva 3 miliona hektara i to pasivno), najviše nam razaraju elementarne nedaće sjetvene površine (oko 300 hiljada hektara godišnje), najslabije gnojimo (jedva 100 kg aktivne materije po hektaru) i tako istovremeno hiper i hipodoziramo. Apliciramo 3 miliona tona umjetnih gnojiva veoma nekontrolirano i time ozbiljno zagađujemo ljudsku okolinu, posebno zemljište i vodotoke. To se naročito ogleda u nekontroliranom apliciranju 40 hiljada tona pesticida. Sijemo ih iz »bisaga« rukom i rastvaramo u nekontroliranim omjerima. Uz to, mi najmanje gnojimo stajskim gnojivom i još ćemo manje gnojiti jer nam stočno stado opada iz dana u dan, jer nismo riješili odnos između stočarstva i ratarstva, što su u evropskim zemljama riješili u 18. stoljeću. Zbog toga koljemo matična stada ili imamo »zlo kad rodi i kad ne rodi«. Naše je zemljište zanemareno, nekonsolidirano. Zbog narušenog odnosa ljudi u prostoru, zbog masovnog egzodusa, godišnje nam erozije odnose milenijski humusni talog u prosječnoj veličini od 50 hiljada hektara.

Nema historijske, ekonomske i socijalne nužde za takav nemar i takav stihijski odnos prema zemljištu. Naprotiv! Mi smo bliže zemljama siromašnim zemljištem nego bogatima, jer po stanovniku dolazi jedva 0,38 ha, a u nekim sredinama 0,17 ha, što je granični prag siromaštva zemljištem. Sastav našeg zemljišta nije najpovoljniji, jer dominiraju podzoli i parapodzoli, kiselja, zabarena i ritasta tla. Komasacije su u nas rijetke i parcijalne, a drenaže i konsolidacija tla još rjeđe. Naša socijalna reprodukcija seljaštva svedena je na marginu. Zbog toga se i ne odvija proces koncentracije zemljišta i nema profesionalnog odnosa prema poljoprivredi. Enormna je rasparceliranost, a niska opća i tehnička kultura uz hipo i hiper ekipiranost. Ogromni prostori zemljišta su marginalizirani napušteni, zaboravljeni i degradirani. Brojna su ognjišta ugasla, a njihovo dojučerašnje plodno zemljište izvor je spekulacije, prirodnih procesa degradacije i dr.

Naša infrastruktura u agraru, pa i u selu, daleko je ispod stupnja naše razvijenosti. I to zbog jednostavne činjenice što smo zapostavili brojne prostore i cijele regije, na primjer, na otocima, u nekim seoskim litoralnim prostorima i gotovo cijelo brdskoplaninsko područje gdje je bila predominantna seljačka struktura ekstenzivnog načina privređivanja, naročito u

stočarstvu. Mi nismo razvili ni tipove ni modele proizvodnje, nego smo sektorijskim odnosom, favorizirajući društveni sektor i deprivilegirajući privatni, stvorili odnos licitacije s hranom — jedni izvoze da bi drugi uvozili. Proizvođače nismo uopće tretirali kao proizvođače neophodnih roba, hrane kao pretpostavke života. Zbog toga praktično i nemamo stručnjake za individualni sektor proizvodnje. Ili — ako imamo, oni su neravnomjerno raspoređeni i gotovo nesposobni, nepripremljeni i neobrazovani za seljačku ekonomiju. Na primjer, u SR Hrvatskoj na jednog agronoma dolazi oko 300 hektara društvenog zemljišta, a na individualnom posjedu oko 2 i pol hiljade hektara. Zato nije čudno da je razlika u prosječnim prinosima po pojedinim kulturama od 2 do 4 tone. Kakva je to ekonomija?

Iako se zna da zemlja ima cijenu, da ima značaj i funkciju u društvenoj reprodukciji života, ona je ovdje do kraja zapostavljena. Iluzije traktorizacije dovele su nas do stanja da nas hiper hipoekipiranost, milion traktora s prosječno tri priključka, poskupljuje svaki zalogaj hrane, pa se tako najskuplje i najslabije hranimo u Evropi.

Naš koncept zadrugarstva je propao, jer smo zadrugu smatrali ciljem a ne sredstvom, i ostavio bolne traume za dugo seljačko pamćenje represivne politike. Onda je uslijedio raspad zadruga pa potpuno i njihov nestanak. Danas su nam jači zadružni savezi od zadrugara, jer praktično nemamo autentične zadruge u zemlji. Iza toga su slijedili razni kooperativni odnosi s banalnim kontraktivnim odnosima zakidanja na vremenu, novčanjoj masi, kvaliteti, vagi, agrorokovima i dr. Imali smo i antiprogresivne zakone da se ne može držati traktor, čak do 1967. Iza toga je uslijedila logika udruživanja bez ravnopravnog interesa udruženih. Bio je to i ostao niži oblik kontraktivnih odnosa, bez pravnih regulativa i brojnih drugih represija.

Naša je poljoprivreda insuficijentna i opterećena brojnim problemima. Na primjer, nedostatkom kapitala i nepostojanjem investicionih, programskih i planskih instituta za razvoj. Nemamo poljo-službi u brojnim prostovima i cijelim regijama. Nemamo stručnjaka, nemamo tipove i modele proizvodnje, nemamo rajonizacije prema subencijama prirode, nemamo specijalizacije proizvodnje, nemamo ni proste podjele zemljišta da se zna što je urbano što poljoprivredno što strateško a što rekreativno. Zbog toga se vrše konverzije uz fiskalne naplate, skupo se arči društvena renta, zemljište se promeće bez ikakve kontrole. Najnepovoljnija je činjenica što nemamo profesionalizacije u poljoprivredi. Dakle, uz milion traktora s enormnim mogućnostima nemamo profesionalnog traktoriste, ali nemamo ni ratara, ni stočara, ni vinogradara. Iz takve osnove nemamo mogućnost profesionalizacije u poljoprivredi, a time ni socijalne reprodukcije. Naravno, to onemogućuje autentičnu i autohtonu socijalnu sigurnost i alimentiranje rastućih socijalnih potreba ljudi u selu i poljoprivredi. Zbog te činjenice nemamo funkcionalne i na agrarnoj osnovi zasnovane zdravstvene sigurnosti poljoprivrednika niti ekonomski zasnovanog mirovinskog osiguranja poljoprivrednika. To ima ozbiljne reperkusije pravog odijuma prema poljoprivrednoj proizvodnji. Konačno, tko je spreman potkraj 20. stoljeća da bez profesionalnog odnosa u procesu proizvodnje i socijalne sigurnosti ostane u proiz-

vodnji. Dakle, nije bez razloga poljoprivredno od 50 izabranih zanimanja zauzelo 49 mjesto.

Da ne nabrajam — jednom riječju, nemamo koncept ruralnog razvoja! S tog osnova nemamo ni planskog razvoja kuće, dvorišta, gospodarskih objekata, etara naselja, mreže naselja. Sve je podložno stihiji. Ta nigdje nema toga da je seljak idejni začetnik koncepta izgradnje, planer, izvođač i investitor kod tolikog broja formalno učenih sinova i kćeri. To je protivno progresu, podjeli rada, nauci itd. Zbog toga su veliki sistemi kao revolucionarni valovi više protutnjali kroz naša sela nego što su ga integrirali u globalno društvo. Slično je i sa tzv. AIK-om, za koji često i oni koji ga izgovaraju nemaju jasnih predodžbi što ova skraćenica znači. Naročito u našoj neprovjerenoj logici političkog jezika, semantici, etimologiji pojmova i ukupnoj frazeologiji.

Postavlja se osnovno pitanje — zašto je to tako? Iako ne na sva, na neke odgovore knjiga »Sumrak seljaštva« ukazuje ili ih se dotiče i to doista reskim i jetkim opaskama. Neke samo naznačuje. Osnovni autorov odgovor je nepostojanje koncepta ruralnog razvoja, niti koncepta agrarne politike. Na djelu je oktroiranje i nerijetko eksperimentiranje u totalu. To se osobito ogledalo kroz analizu koncepta kolektivizacije, zadrugarstva, koncepta kooperacije, udruživanja itd. sa stalnim deficitom u proizvodnji. I eminentnija kritička analiza ovih fenomena s više izvorne građe ne bi bila dovoljna. Jer, selo nije samo hrana i njena proizvodnja, nego kompleksni — integralni život ljudi.

Najpogubnija je činjenica što je selo razoreno i rasloženo, okrenuto od poljoprivrede, devitalizirano i biološki oslabljeno. a njemu za sada nemamo supstituta — ni u društvenom sektoru organizacije života i proizvodnje ni u profesionalnom odnosu prema zemljištu. Ako i imamo nešto tržišnih ili eventualno specijaliziranih poljoprivrednih proizvođača, mi ne znamo tko su oni, koliki su im kapaciteti, kakva im je biološka, radna, ekonomska i tehnološka osnova. Nedavno se spominjalo kao aproksimacija da 15% tržišnih gospodarstava daje 85% tržišnih viškova poljoprivrednih proizvoda, a svi oni ostali, onih 15%. To je moguće jer je narušena spornodobna struktura poljoprivrednika, jer je prosječna starost aktivnih blizu 50 godina, jer je svaki četvrti poljoprivrednik stariji od 60 godina, jer je preko 9 hiljada naselja izloženo snažnoj depopulaciji a u drugih preko 9 hiljada snažnoj emigraciji. Nemamo, naime, plana i sistema pristupu i organizaciji sela i poljoprivrede. Društveni sektor općenito je malen, neravnomjerno raspoređen i guši se pod teretom vlastitih obaveza (slabe organizacije, viška radne snage, amortiziranih sredstava rada i brojnih drugih). Postavlja se pitanje: gdje je izlaz? Treba ga tražiti u potpuno novom konceptu ruralnog razvoja. To je najveći društveni i znanstveni izazov.

Međutim, ovaj koncept mora se nasloniti na koncept populacione politike koje, nažalost, nemamo. Urgentno je potrebno izvršiti revitalizaciju ruralnih prostora, posebno u brdsko-planinskim, nekim litoralnim i otočnim prostorima. Zatim izvršiti rajonizaciju prostora da bi se za svagda znalo što su naši rajoni, koje su im komparativne prednosti i optimalne moguć-

nosti. Zemljište treba strogo podijeliti planskim interdisciplinarnim analizama da bi se znalo što je urbano-industrijsko zemljište, što poljoprivredno, što strateško, a što rekreativno. Poljoprivredu treba profesionalizirati, jer se samo profesionalnim odnosom prema poljoprivrednoj proizvodnji nju može učiniti atraktivnom, interesantnom i stimulativnom za vezanje proizvođača. Unutar nje potrebna je široka specijalizacija. Svemu je ovome potreban planski interdisciplinarni pristup u različitim domenama — od planiranja kuće, gospodarskih objekata, naselja, institucija, do planiranja atara i proizvodnje u poljoprivredi. I to ne samo strateških kultura (žita, uljarica, šećera, stoke), nego i svih drugih, i to s profesionalnim odnosom. Samo je tako moguća revitalizacija sela i zadržavanje stanovništva u ravnomjernoj podjeli u prostoru. Inače će se i dalje nastavljati proces njihovog odmicanja od polja, voda, šuma, rudnih bogatstava, staništa i neće biti povratka. To očito potvrđuju već brojne potpuno opustjele regije.

Gotovo sve evropske zemlje već više od 20 godina vrše revitalizaciju brdskoplaninskih prostora, a mi ih četiri i pol decenije isušujemo, devitaliziramo i mnoge degradiramo u nepovrat. Pitat će nas naredne generacije u ime kojih ideala, u ime kojih novih otkrića resursnih osnova smo izložili devastacionoj logici brojna naselja i brojne prostore koji su služili kolonu, kmetu, feudalcu i predkapitalističkom svijetu, a nama sve manje služe. Što se to novo u nas dogodilo, koje smo nove resurse otkrili — naročito u ovakvom odnosu argretratne ponude i tražnje, tolikog broja beskućnika, socijalne bijede i opadanja kvalitete življenja.

Nema sumnje da je izrada novog koncepta ruralnog razvoja najveći izazov za stabilizaciju naše društvene reprodukcije. Za njegovu izradu mi imamo obilje kadrova raznih profila i još veću potrebu, ali nam je potrebna daleko veća društvena svijest o potrebi te izrade, snaga i volja da ga izradimo da se organiziramo, da odredimo njegove prioritete rada. U protivnom stihija će kao najgori oblik tiranije i dalje vladati i seoskim ruralnim razvojem i nama. Jer, napominjem — nema urbanizacije gradova bez uređenja njegovih zaleđa. Bez modernizacije sela i poljoprivrede nema urbanizacije društva niti industrijalizacije poljoprivrede. Valjda ne odustajemo od civilizacijskog progressa na ovom tlu?

Ne poznajem zemlju bez sela pa čak ni bez seljaštva, jer i one najrazvijenije, gdje je učešće poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu simbolično — svedeno na 2—3% sveukupne populacije, imaju selo i seljaštvo.

Selo kao kulturno-historijska kategorija, ono ima svoju prošlost, sadašnjost i budućnost i u našoj civilizaciji. Međutim, tu prošlost i sadašnjost treba izučavati i kreativno spoznavati da bi se stvarala vizionarska budućnost. A radi li se na našem tlu na tome? Očito malo ili uopće ništa. Mi našu socijalnu historiju sela isuviše slabo poznajemo, u mnogim domenama je negiramo i devalviramo preko neimarskog duha minulih generacija i minulog rada u osvajanju i očuvanju dosadašnjeg integriteta ovog prostora, kao da nismo ni svjesni što to znači.

Nekoliko primjera. Pokažite mi barem jednu ozbiljniju monografijsku analizu seoskih naselja. Ne samo što nemamo monografijskih studija eko-

nomije i života sela danas, nego nemamo ni novele, ni drame, ni romana, a niti poezije niti filma koji bi oslikavali najveću dramu civilizacijske smjene na ovom prostoru. Nigdje se ne može sagledati pobjedu ili poraz klasičnog seljaštva i rastakanje klasične ruralne porodice i rađanje novih industrijskih tokova. Jesu li doista naši stvaraoci, posebno poete — »savjets naroda« kad u umjetničkoj kreaciji nisu našli inspiracije da oslikaju bit života promjena, transformacija i civilizacijskih procesa bez presedana na ovom tlu. Kako će naredne generacije stvoriti predstavu što se sve to događalo, kako se događalo i kako smo se nosili s tako golemim problemima? Tko od nas ima sliku sveukupnih dramatskih promjena tipova i karaktera nezaboravnih iz literature poput one o slugi Jerneju i »Jolpazu« Davida Štrbca. Nitko mi ne može pokazati ni prototip kuće ni gospodarskog objekta, ni naselja, ni mreže naselja, ni gravitacionih središta ruralne budućnosti. A istovremeno se kvantofrenično ponosim činjenicom da Društvo inženjera i tehničara ima preko milion članova. Uz toliki broj urbanista i tehničara nitko mi ne može pokazati ni instituciju, ni tip ni model organizacije života moderniziranog sela. Da li se naš seljak u tzv. periurbanoj zoni suštinski razlikuje od onoga u dalekoj periferiji? Ako doista da, po čemu?

Ili, drugi primjer. Koliko poznajemo socijalnu patologiju kao posljedicu stihijske deagrarizacije i stihijskih procesa urbanih tokova u selu? Npr., tko su naši bezzemljaši, tko su sluge, nadničari, kako žive? Dalje, kako žive naši hereditarni ili na drugi način hendikepirani invalidi? A poznato je da priroda i tehnološki procesi uzrokuju više invalida nego ratovi. Što znamo o drugim patološkim pojedinostima i grupama socijalne diferencijacije — počev od onih što siromaše uz rad do tipičnih patoloških pojedinaca i grupa kao što su skitnice, prosjaci, alkoholičari, prostituirani, ostaci raspalih porodica i brojnih drugih neuspjelih u svojim aspiracijama. To u nas nitko temeljitije ne proučava. A diferencijacija na selu teče kao nikada do sada.

S druge strane, tko su naši kooperanti i udruženi, s kim i kako kooperiraju, što ta udruženost znači po svojoj sadržini, koji su to programi i što donose za seljačku socio-ekonomsku sigurnost? Imaju li njihovi potomci i nasljednici na toj osnovi budućnosti, i kakvu? Ako pak nemaju, tko će njihove kapacitete naslijediti i optimalnije iskoristavati? Isto pitanje važi i za naše zadržare. Konačno, imamo li mi uopće zadržaru po mjeri seljačkih potreba i društvenih htijenja? To je naročito interesantno sa stanovišta mogućnosti njihove socijalne reprodukcije. Isto bi se pitanje moglo postaviti za dominantnu kategoriju posjednika zemlje seljaka-radnika koji daju pečat našoj poljoprivredi. Da li se zna tko su, što posjeduju, kako se odnose prema zemlji, prema industrijskoj proizvodnji, prema aspiracijama potomaka itd.? Slična pitanja mogu se postaviti za čista poljoprivredna gospodarstva, ukoliko je u nas uopće moguće živjeti od poljoprivrede. Najzad, što znače u proizvodnom smislu nepoljoprivredni posjednici zemlje i napose tzv. staračka domaćinstva? Ne znamo im broja, a kamoli kapacitete i njihovu marginalizaciju zemljišta.

Kao što ne poznajemo socijalnu historiju seljaštva prošlosti, tako ne poznajemo ni njegovu sadašnjost — jer za to nemamo ni institucija ni

nekoj većeg znanstvenog ni društvenog interesa. Zato ne otvaramo perspektivu naše ruralne budućnosti. Uzmemo li bilo koji fenomen našeg seljačkog gospodarstva, vidjet ćemo snažnu tradiciju još klasičnog sela ili izraze njegove refleksije.*

Prema tome, potrebna je kompletna revalorizacija koncepta ruralnog razvoja, što uključuje revalorizaciju agrarnog i seljačkog pitanja u novonastaloj situaciji i koncepta nove socijalne politike u cjelini.

Pretpostavka za ovu revalorizaciju mora počivati na jednoj diferenciranoj populacionoj politici, jer je dosadašnji stihijski razvoj na području reprodukcije i raspada stanovništva učinio goleme deblanse u rasporedu stanovništva u prostoru, u njegovoj biološkoj osnovi i u njegovoj ekonomskoj podlozi. U seoskim prostorima narušena je ravnoteža u prirodi između ljudi i prostora, između spolova, između društvenih grupa i dovedene su u pitanje reproduktivne osnove. Zbog historijskog nasljeđa, a i tokova deagrarizacije, nije moguća jedinstvena populaciona politika, nego diferencirana, primijenjena populaciona politika prema faktičkom stanju s temeljnim analizama mogućnosti obnove, stabilizacije i razvoja sukladno prema resursnim osnovama. Na primjer, stanja ljudskog faktora, ekonomskih osnova, institucionalne mreže i kulturnih potencijala.

Prema tome, posebno pitanje predstavlja revitalizacija sela, seoskog prostora, i to putem interdisciplinarnog pristupa, analize i planiranja razvoja.

Nepobitna je činjenica, s kojom se zasad moramo pomiriti, da su neki ruralni prostori osuđeni na stagnaciju, zaostajanje ili čak propadanje kao proizvodni prostori. Sa suvremenog stajališta za organizaciju života oni nemaju socioekonomske ni kulturne osnove, na primjer, najnužnijeg broja ljudi po naselju, ekonomske resursne osnove, infrastrukturne i institucionalne osnove.

* Kao primjer, više radi ilustracije, navodim samo vladajuće arhaične mjere zemljišnih površina. Evo tog izraza:

1 kvadratni palac = 144 kvadratnih crta = 6,4516 cm²
 1 kvadratna stopa = 144 kvadratnih palaca = 929 cm² = 0,0929 m²
 1 kvadratni hvat = 36 kvadratnih stopa = 3,596652 m²
 1 katastarsko jutro (ral) = 1.600 kvadr. hvati = 5.754,64 m² = 57,5464 ara = 0,576465 ha
 1 mađarski lanac = 1.200 kvadr. hvati = 4.316 m² = 43,16 ara = 0,4316 ha
 1 sremski lanac = 2.000 kvadr. hvati = 7.192 m² = 71,92 ara = 0,7192 ha
 1 potiski lanac = 2.200 kvadr. hvati = 7.912 m² = 79,12 ara = 0,7912 ha
 1 novosadski lanac = 2.400 kvadr. hvati = 8.632 m² = 86,32 ara = 0,8632 ha
 1 dunum = 1.000 m² = 10 a = 0,1 ha (negdje dunum = 700 m²)
 1 motika = 800 m² = 8 a = 0,08 ha
 1 ralica = 2.500 m² = 25 a = 0,25 ha
 1 plug zemlje ili dan oranja = 4.000 m² = 40 ara = 0,4 ha
 1 kosa trave = 2.500 m² = 25 a = 0,24 ha
 1 m² = 0,27804 kvadratnih hvati = 10,00831 kvadratnih stopa
 1 a = 27,804 kvadratnih hvati
 1 ha = 2,317 mađar. lanaca = 1,738 katast. jutara = 10 dunuma = 12,5 motika = 4 ralice = 250 dana oranja = 400 kosa trave
 1 km² = 173,77 katastarskih jutara = 1.000 dunuma = 1,250 motika = 400 ralica = 250 oranja = 400 kosa trave.

Ima još nekoliko vrsta lokalnih mjera čije metričke vrijednosti nisam mogao utvrditi. Ovdje je nekoliko diskutiranih postavilo pitanje naše evropeizacije u poljoprivredi. Kako je ona moguća i na koji način kad još nismo prihvatili ni klasične prostorne mjere evropskog društva? Pred našom je naukom i društvom u cjelini urgentna potreba cjelokupne revalorizacije ruralnog prostora i agrarne politike. Kako su one moguće? Ne jednostavno, nego složenim procesima aktiviranja kreativnih stvaralačkih snaga, koje su i na tragu knjige o kojoj raspravljamo došli do izražaja. Izlaz iz dosadašnje stagnacije, nazadovanja, stihije i iracionalnosti vidim u potpunom demokraciji ruralnog razvoja s osnovama autonomije inicijative, poduzetnosti, tržišnosti i planskog razvoja sveukupnog života.

ne mreže, zbog čega su i napušteni. Novo naseljavanje ili kolonizacija iz drugih prostora nema također nikakve socioekonomske osnove. Odgovor na pitanje koji su to prostori, naselja, krajevi i slično, može dati samo interdisciplinarna naučna analiza.

Drugo je pitanje što su cijele regije ruralnog miljea stihijskim razvojem izložene destrukciji, emigraciji i depopulacionim tendencijama, sve do prvih procesa devastacije, narušavanja prirodnih odnosa ljudi i procesa sa milenijskim obilježjima. Takvo je stanje u pretežnoj većini seoskih naselja, posebno u brdsko-planinskim, na otočju, nekim litoralnim, ali i dobrom dijelu naselja u kontinentalnom, unutrašnjem dijelu. Nisu pošteđena ni ravnica, ušarena naselja, osobito ona udaljenija od glavnih ili transverzalnih putnih mreža. Sve to ukazuje na urgentnu potrebu znanstvene interdisciplinarnе revalorizacije ovih lokaliteta, svakog posebno, i čitavih regija u kojima se mitskim posredstvom zova tvorničkog dimnjaka događao proces udaljavanja ljudi od resursa, polja, ruda, šuma, voda, staništa i prelijevalo stanovništvo prenaseljavanjem gradova i industrijskih pogona.

Da bi se pristupilo revalorizaciji ruralnog prostora u cjelini, nužna je njegova kvalitativna i funkcionalna redefinicija, da se na znanstvenim osnovama zna što je urbano industrijski, što poljoprivredni, što strateški, a što rekreativni prostor. I to sa stanovišta da se zaustavi neprirodni penetrativni proces u ruralne prostore i započne prirodni implantivni. Samo je na toj osnovi moguće zaustaviti narušavanje ravnoteže u prirodi i prostoru, devaloriranje minulog rada generacija i neekonomske, odnosno negospodarske prenamjene prostora i očuvanja resursnih osnova i za naredne generacije. Na primjer, obradive površine su samo od 1964. do 1984. smanjene za 4,5% i stavljene pod procese velikih sistema, sa značajnim ekonomskim i ekološkim implikacijama za daljnji ruralni razvoj.

Istovremeno se mora pristupiti kompletnoj revalorizaciji značaja poljoprivrede u privrednom razvoju, i to s više stanovišta: na primjer, s obzirom na ljudski faktor u ovoj grani i njegov raspored u prostoru, proizvodne mogućnosti, zemljišne funkcije i potencijale, i to ne samo za proizvodnju hrane, nego šumskog pokrova, vodnog režima, rudnih i drugih privrednih bogatstava.

Pri ovome posebno značenje treba posvetiti uređenju ili konsolidaciji zemljišta, uređenju naselja, uređenju atara, sređenju katastra, revalorizaciji svojinskih odnosa i vlasničkog odnosa prema zemlji, prava nasljeđa, ararnih interesa, odnosa u poreskoj politici itd.

Samo tako moguće je ostvarenje načela i paradigmi iz Programa, da je zemlja kao ograničeno opće dobro uslov i faktor proizvodnje minulih, sadašnjih i budućih generacija. Samo je tako moguće zaustaviti daljnju dekonsoolidaciju, negospodarski odnos, držanje zemlje za svaki slučaj, njeno arčenje, degradiranje i pretvaranje u prometno-potrošno dobro. Tu imamo golemu generacijsku zadaću i dug prema našoj budućnosti.

Revalorizacija ruralnog prostora mora polaziti sa stanovišta da nema parcijalne urbanizacije, da je svaki pedalj prostora zajednice integralni dio njegove cjeline. Sa stanovišta poljoprivrede mi smo bliže zemljama siromaš-

nima zemljištem nego bogatima — i po veličini zemljišta po stanovniku, a dobrim dijelom i po njegovoj kvaliteti. Jer, u nas po stanovniku dolazi 0,38 ha obradivih površina, a u nekim područjima čak 0,17 ha, što je granični prag oskudnosti zemljištem. Stoga nam ne smije biti svejedno kako se ovaj najznačajniji resurs iskorištava, naročito ne smijemo prejudicirati buduće mogućnosti narednih generacija, jer za to nema ni historijskih, ni ekonomskih, a niti idejno-političkih osnova.

Nužna je rajonizacija poljoprivredne proizvodnje prema tzv. subencijama prirode ili komparativnim prednostima za proizvodnju. Pri tome moramo vršiti revalorizaciju prema klasičnim rajonima, tj. mediteranskom-jadransko-varždarskom i s naglašenijom litoralnom orijentacijom, ali ne samo sa stanovišta turizma, nego sveopćeg privrednog.

Kontinentalne prostore treba revalorizirati sa stanovišta žitarsko-stočarske proizvodnje, s posebnim stavom prema brdsko-planinskom prostoru, koji je u 4 i pol decenija izložen devastacionim procesima uslovljenim egzodusom i kompletnom privrednom zanemarenosti.

Ravničarski prostor treba revalorizirati s naglaskom na modernizaciji proizvodnje i optimalnoj koncentraciji zemljišta, saobraznom tehničko-tehnološkim sredstvima i naglašenijim potrebama modernih društvenih odnosa — napose u proizvodnji hrane u smislu maksimalne horizontalne i vertikalne povezanosti ciklusa zatvorenih recprocijela.

Ova revalorizacija procesa proizvodnje i njena modernizacija mora u sebi sadržavati novije modele i tipove proizvodnje, novije društvene odnose i brojne druge činioce po uzoru razvijenih poljoprivreda svijeta.

Naime, poljoprivredna proizvodnja mora se zasnivati na ekonomski zasnovanoj sigurnosti, stabilnosti i perspektivi. Drugim riječima, mora se zasnivati na profesiji, a ne dosadašnjem načinu življenja klasičnog seljaštva. Samo njena profesionalizacija i specijalizacija omogućit će alimentiranje socijalnih potreba ruralne populacije, radno-proizvodno potvrđivanje i promociju. Naravno da ovo pretpostavlja redefiniciju školskog sistema za potrebu organizacije života u selu i radnog odnosa u poljoprivredi. Jer, poznato je da mi osim u društvenom sektoru nemamo profesionalan odnos u poljoprivredi i da imamo najnepovoljniju polnodobnu i obrazovnu strukturu u sektoru proizvodnje hrane sa seljačkog posjeda.

Sve ovo mora počivati na naučnoj osnovi interdisciplinarne analize razvoja naselja, agrarnih procesa i intencija modernizacije i industrijalizacije poljoprivrede. To bi bila pretpostavka za urbanizaciju ruralnih naselja.

Pretpostavka za ovaj pristup revalorizaciji života i rada u ruralnom prostoru mora se temeljiti na modernoj i praktičnoj agrarnoj politici koja će historijski i teorijski respektirati pozitivni dio neimarskog nasljeđa i tradicije, načina i oblika života — od arhitektonike kuća, eksterijera i interijera, uređenja dvorišta, historije atara i cjelokupnog pozitivnog trenda ruralnog naselja. To pretpostavlja polivalentnije pristupe i valorizaciju već ispoljenih modernijih formi usmjerenih ka specijalizaciji i profesionalizaciji, tj. tržišnoj proizvodnji i u poljoprivredi.

Naravno, to pretpostavlja operacionalizaciju primijenjene politike ruralnog razvoja, posebno primijenjene agrarne politike. Jer, sav dosadašnji ruralni razvoj očito pokazuje da nismo imali jasne operacionalizirane koncepcije ruralnog razvoja. Osim toga, robovali smo unificiranim modelima, i u smislu organizacije i u smislu tipova i modela proizvodnje. Uglavnom, okvirno po modelu ravničarskog rajona — iako je poznato da se pretežna većina stanovništva, a i broja naselja, nalazi u brdsko-planinskim prostorima. Zbog te smo se činjenice stihijski razvijali ili imali prirodne otpore koji su završavali s prostim egzodusom. Međutim, taj egzodus bio je indiciran i nije imao iza sebe klasične supstitute modernizacije proizvodnje, tehničko-tehnološki prodor, a naročito ne koncentraciju i centralizaciju kao historijski trend u svim procesima dezagrarizacije razvijenog svijeta. Istovremeno nismo riješili brojne probleme odnosa u agraru, kao što su vlasnički odnosi, odnosi između stočarstva i ratarstva, horizontalnu i vertikalnu povezanost, institucionalnu mrežu, modele i tipove proizvodnje, profesionalni odnos, socijalnu sigurnost, organiziranu difuziju inovacije i brojne druge. To je stvorilo posljedicu da je konstantno veća agregatna tražnja nego ponuda, produktivnost je niska, nizak je nivo kemizacije u poljoprivredi, imamo hiper i hipoekipiranost, dezintegriranost proizvodnje, potrošnje i prometa u poljoprivredi, neravnomjeran raspored službi, napose poljoslužbi, neadekvatan odnos nauke i njenog primijenjenog dijela i mnoge druge diskrepancije.

U tom svemu najpogubniji je negospodarski odnos i prema resursima (zemlji, sredstvima rada), ali i prema proizvođačima. Dakle, ukoliko ne učinimo napor cjelokupne revalorizacije ruralnog prostora i agrarne proizvodnje, i dalje će se produbljivati socijalna nesigurnost, padat će biološke osnove i slijedit će degradativni tokovi koji će nas uvoditi u 21. stoljeće kao najtradicionalniju poljoprivredu u Evropi.

Prema tome, propulzivno značenje poljoprivrede u privrednom razvoju u smislu vlastitog jačanja reprodukcije društva počiva za sada isključivo na potencijalima resursnih osnova koji su diskontinuitetom ruralnog razvoja i stihijskim tokovima neorganizirani, načeti, razarani ili pak samo parcijalno iskorištavani. Očito je da ni u jednom sektoru našeg društvenog razvoja ne leže tolike potencijalne mogućnosti za snažniji osnov ubrzanja procesa društvene reprodukcije, ali samo uz pretpostavku njegove naučne revalorizacije i naučno zasnovane primijenjene politike ruralnog razvoja.

Status seljaka i agrarna politika

Čedo Grbić

Koliko sam ja shvatio, drug Veselinov nije kriv za naslov ove knjige, a ako sam dobro shvatio, možda bi za drugo izdanje bio bolji naslov »Sumrak jugoslavenske poljoprivrede«. Inače, moja je ocjena da je ova knjiga značajan doprinos razbijanju ljevičarskih dogmi o seljaštvu i zabluda o razvoju poljoprivrede, odnosno doprinos kritici postojeće agrarne politike. S tom kritikom se potpuno slažem, čak nam možda treba još oštrija kritika vladajuće agrarne politike. U tom ću smislu nešto reći, jer smatram da smo sada došli u vrijeme da brzo tražimo ispravljanje agrarne politike? idemo, naime, ne u sumrak, nego u još težu situaciju u pogledu proizvodnje hrane — idemo u mrak.

Po mojoj ocjeni, mi moramo bitno mijenjati vladajuće proizvodne odnose u poljoprivredi, i to i u društvenom sektoru i u odnosu na privatni sektor. Tu ću biti kratak i predložiti određene konkretne prijedloge.

Prvo, ovo što su već drugovi iznosili, mi smo jednostranom agrarnom politikom — koja je do dan danas na snazi — razvijali jednostrano tzv. društveni sektor. Što se do sada tu dešavalo, to je široka tema. Mi smo ustvari stvorili velika državno-snabdjevačka poduzeća (to je i Ljubisav Marković rekao) koja su danas prepreka razvoju moderne poljoprivrede i ne mogu biti nosilac ukupne poljoprivrede. Taj se koncept državno-snabdjevačkih poduzeća osamostalio i ukoliko se naši poljoprivredni kombinati ne pretvore u kombinati koji mogu svoju proizvodnju izvoziti, onda takav društveni sektor kakav je sada nama ne treba. To naša politika sada ne otvara, a tu je potreban jedan proces prerastanja ovakvih PIK-ova u moderna poduzeća. U tom »nesretnom« kapitalizmu čisti kapital nije ulazio u one privredne proizvodnje koje je mogao farmer davati jeftinije, već je kapital takve proizvodnje prepustilo farmerima, ali je držao konce na nizu drugih linija tamo gdje je ulagao kapital i gdje je mogao osigurati prosječni profit.

Drugo, ovo oko seljaštva, to je posebna politika. Ja bih to nazvao staljinističko-marksističkim odnosom prema seljaštvu. Evo tako još jedne nove

sintagme. Imali smo do sada dvije potpuno suprotne linije u odnosu na seljaštvo. Jedna je bila linija partije u oružanoj revoluciji kada revolucija nije mogla bez seljaštva, a druga — sasvim suprotna linija KPJ — došla je kad se izborila za vlast. Mi nismo išli baš do kraja kao u drugim socijalističkim zemljama, ali do dan danas ostale su te rezerve i strah od seljaštva, osobito bogatog. Da ne ponavljam zašto.

Po mojoj ocjeni, danas je glavni zadatak mijenjanje tog proizvodnog odnosa na liniji da se seljaštvo oslobodi i da se oslobode sve linije mogućeg razvoja poljoprivrede, pa i ova farmerska — i naročito farmerska. I suviše smo dopustili stvaranje mješovitih gospodarstava, a pravo farmerstvo smo sprečavali razno-raznim administrativnim mjerama, što je i dan danas prisutno (npr. agrarni maksimum). Nije agrarni maksimum, sam po sebi, centralno pitanje. On je, po mojem mišljenju, sadržaj jedne duboke nepravilne politike prema seljaštvu. On je antiseljačka varijanta, antifarmerska varijanta. Ja ne znam, ali vjerojatno drugovi profesori znaju, od kada i tko je toliki strah utjerao komunistima od farmerskog puta u razvoju poljoprivrede. I da je to navodno antisocijalistički put. Sigurno je staljinistička varijanta učvrstila antiseljačku i antifarmersku politiku.

U vezi sa zadrugarstvom imam određene primjedbi i na tekst knjige. Mislim da je Dragan Veselinov dobro ukazao i dao kritiku ovog tzv. socijalističko-etatističkog zadrugarstva. S tim se slažem. Međutim, jedan od možda čak prevalentnih uzroka u »socijalizaciji« zadrugarstva nije ono što je on iznosio, nego i to što se kod nas rodila jedna antizadruga ideologija, vrlo snažna i moćna, a nije se odnosila samo na poljoprivredne zadruge nego na cjelokupno zadrugarstvo. Mi smo jedina zemlja u Evropi koja je potpuno likvidirala potrošačko zadrugarstvo i to pod utjecajem direktnog monopola naše trgovine, tzv. socijalističke trgovine.

Naše poljoprivredne zadruge likvidirane su najvećim dijelom prisilno i administrativnim metodama, nikakvim ekonomskim prinudama — iako je i njih bilo, naročito kad je država ustegnula kredit. I dan danas se vodi bitka s poljoprivrednim kombinatima koji ne dozvoljavaju formiranje zadruga, koji imaju monopol, i nad seljaštvom taj model nadovezuju na dogmatsku ideologiju protiv zadrugarstva i seljaštva. Mi moramo zadrugarstvo reafirmirati i stvoriti ga kao drugu polugu u razvoju samoupravljanja. Jedno je radničko samoupravljanje a drugo je, po mojoj ocjeni, ova zadruga linija gdje bi se svi ti ljudi udruživali na samoupravnoj osnovi.

I samo na kraju da kažem: iz ovih ustavnih promjena treba potpuno izbaciti zemljišni maksimum. Moramo naglasiti još konkretnije zadruga vlasništvo i to konkretno formulirati, jer se pod tzv. društvenom svojinom stalno vršila eksproprijacija zadruga i zadruga imovine.

Poljoprivreda u privrednom razvoju

Zvonimir Baletić

Pridružujem se predgovornicima koji su pozdravili pojavu ove knjige. Ona je vrlo korisna i daje nam priliku da nakon dugog zastoja razgovaramo ne samo o aktualnom razvoju jugoslavenske privrede i sela nego i da raspravimo neka opća teorijska pitanja. Sadašnji zastoj u razvoju poljoprivrede potiče raspravu i o temeljnim teorijskim pitanjima u svjetlu novijeg iskustva razvoja poljoprivrede u nas i u svijetu. Iz toga bismo morali izvući i neke praktične zaključke u pogledu agrarne politike. Mnoga od tih pitanja davno su postavljena. Podsjećam na diskusije koje su vođene 1960-ih godina, osobito pred Konferenciju Saveza komunista Jugoslavije o agrarnoj politici u 1969. godini. Nažalost, većih praktičnih pomaka u agrarnoj politici nije bilo, a stari problemi u promijenjenom i zaoštrenom obliku iznova se postavljaju. Bitna je, međutim, razlika u vremenu i prilikama, te u dinamici općeg privrednog rasta u onim i sadašnjim godinama, a to stavlja poljoprivredu u posve drugi položaj i bitno mijenja perspektivu njezina razvoja barem u nekoliko slijedećih godina. Knjiga daje dovoljno poticaja za raspravu budući da se dotiče gotovo svih relevantnih pitanja. Drugo je pitanje da li knjiga sadrži i jasne i brižljivo dokumentirane odgovore na ta pitanja.

Nejasnoće počinju već s naslovom. Autor u predgovoru priznaje da se kolebalo oko naslova, ali nije sigurno da je donio pravu odluku. Iz autorovih stavova ne vidi se jasno da li će seljaštvu smrtnuti ili svanuti, jasno je samo da se dobro ne vidi. Možda bi »Polumrak seljaštva« bio adekvatniji naslov jer je manje određen. Budući da na jednom mjestu autor zagovara potrebu antideagrarnog programa, vjerojatno je da u takovom programu autor nalazi mjesta i za seljaštvo, a time osigurava seljaštvu i neku trajniju budućnost. Zato stav autora nije nužno interpretirati pesimistički u pogledu sudbine seljaštva, kao što dosadašnji govornici čine. Ipak, čitalac bi morao nakon čitanja obimne knjige tražiti više jasnoće u pogledu naslovne poruke.

Nije dovoljno jasno ni to da li je osnovni predmet bavljenja poljoprivreda ili seljaštvo. Te dvije stvari su, naravno, povezane, ali ih analitički

treba odvajati — jer se prvo odnosi na poljoprivrednu proizvodnju, a drugo na socijalnu skupinu sa specifičnim načinom organizacije proizvodnje, potrošnje i načina života. Ne kažem da autor ne pravi tu razliku, ali je knjigu suviše opteretio opisom razvoja i problema poljoprivredne proizvodnje. Čemu je, primjerice, bilo potrebno tako ekstenzivno istraživanje ostvarivanja ciljeva u petogodišnjim planovima, a da pri tome aspekt položaja seljaštva ostane posve zanemaren?

Trebalo je preciznije definirati i sâm pojam seljaka. Pojam poljoprivrednog proizvođača ili poljoprivrednika treba razlikovati od pojma seljaka. Seljaštvo označava jedan način života, jedan oblik ekonomske i socijalne organizacije — za razliku od poljoprivrednih proizvođača koji su određeni poljoprivredom kao sferom proizvodnje, bez obzira kako je ona ekonomski i socijalno organizirana. Autor, međutim, ne posvećuje dovoljno pažnje procesu transformacije seljaka u poljoprivrednika, od člana tradicionalne poljoprivredno-potrošne zajednice u proizvođača komu je rad u poljoprivredi zanimanje. Ta razlika već u nas dolazi do jasnog izražaja. Vjerujem da nitko danas nije povjerovao prof. Horvatu da je seljak, ali bi kao poljoprivredni proizvođač još eventualno mogao i proći.

Da je autor jasno razgraničio pojam seljaka i poljoprivrednog proizvođača njegova bi analiza transformacije seljačkog gospodarstva bila mnogo preciznija. To posebno dolazi do izražaja u njegovom istraživanju mješovitih gospodarstava. Naime, posve je drukčija situacija u kojoj se neki članovi domaćinstva bave poljoprivredom kao zanimanjem, a drugi članovi nekim zanimanjem izvan poljoprivrede, od one u kojoj se svi članovi domaćinstva bave poljoprivredom, a uz to i nekim drugim aktivnostima za dopunsku zaradu. Pogrešno je oba ova slučaja podjednako tretirati kao mješovito poljoprivredno domaćinstvo. U prvom slučaju zapravo imamo čisto poljoprivredno gospodarstvo, unatoč činjenici da neki članovi domaćinstva rade izvan gospodarstva, jer se u modernim uvjetima rada ni ne očekuje da svi članovi domaćinstva imaju isto zanimanje. U drugom slučaju doista imamo posla s tradicionalnim seljačkim gospodarstvom na kojem se zanimanja nisu još izdiferencirala. Takva dva gospodarstva ne spadaju u istu socijalno-ekonomsku kategoriju. Mogući su i prelazni oblici, a posebno je značajan onaj oblik kad članovi domaćinstva imaju izdiferencirana osnovna zanimanja, ali se bave i drugim poslovima kao dodatnim izvorom zarade, bilo u poljoprivredi ili izvan nje.

U knjizi se dosta govori o mješovitim gospodarstvima, ali se ne analizira sâm proces odvajanja zanimanja u seoskom domaćinstvu i na kojoj se osnovi to odvija. Nismo dobili odgovor do kojeg stupnja je napredovao proces formiranja poljoprivrednog zanimanja u našoj poljoprivredi na osnovi razdvajanja zanimanja članova domaćinstva pri čemu neki članovi postaju profesionalni poljoprivredni proizvođači, a u kojoj se mjeri još održava tradicionalni oblik organizacije s kombiniranjem različitih poslova bez diferenciranja zanimanja. U nas sigurno postoje oba tipa seoskog domaćinstva, ali oni označuju bitno različite socio-ekonomske situacije, o čemu je potrebno voditi računa pri ocjeni stanja i perspektiva transformacije seoskog

domaćinstva. Sigurno u tom pogledu postoje u nas i određene regionalne razlike, pa bi i njih trebalo temeljitije istražiti, posebno radi sagledavanja regionalnih aspekata agrarne politike.

U uvjetima opće nedovoljne razvijenosti tretiranja seoskog domaćinstva kao cjeline, bez obzira na broj članova i razlike u njihovom angažmanu, imalo je neko opravdanje u funkciji stabilizacije položaja i socijalne sigurnosti članova obitelji i siromašnijih seljaka općenito. U uvjetima profesionalnog bavljenja poljoprivredom to znači nepotrebno i diskriminatorno ograničavanje prava poljoprivrednika kao samostalnog proizvođača. Sve ostale ekonomske aktivnosti organizirane su na individualnoj osnovi, a samo je poljoprivredno gospodarstvo zadržalo obiteljski karakter. To ide u korist onih članova obitelji koji su svoja egzistencijalna pitanja riješili radom izvan poljoprivrede, a na račun onih članova koji ostaju u poljoprivredi. Opravdanost takvog položaja poljoprivrednika danas je sve manja, u prilikama kad je poljoprivredno stanovništvo svedeno svega na petnaestak postotaka od ukupnog stanovništva ili još niže i kad je pritisak na zemlju bitno oslabio. Da bismo otvorili perspektivu brže transformacije poljoprivrede i stabilnije uvjete njezina razvoja, treba poljoprivredno zanimanje izjednačiti sa svakim drugim zanimanjem i omogućiti da se poljoprivredno gospodarstvo konstituirna na individualnoj osnovi, kao i svaka druga djelatnost individualne male privrede. U tom pogledu treba za poljoprivrednike ukinuti sva ograničenja koja općenito ne vrijede za rad na vlastitim sredstvima u nepoljoprivrednim djelatnostima. To bi doprinijelo tehnološkoj i ekonomskoj transformaciji poljoprivrede, jer bi poljoprivrednicima dalo veću slobodu i sigurnost, te jaču motivaciju u njihovim razvojnim planovima i djelovalo bi u pravcu zaustavljanja neracionalne parcelizacije i poticalo okrupnjavanje i racionalniju obradu zemljišnih posjeda.

Pri razmatranju agrarne politike valja točno utvrditi što se u danom vremenu događa s tradicionalnom poljoprivredom, na kojem stupnju razvoja se nalazi i koje sve ekonomske funkcije obavlja. Ekonomski razvoj uopće, može se u osnovi shvatiti kao odvajanje nekih funkcija od tradicionalne poljoprivrede i njihovo konstituiranje kao samostalnih grana industrije i drugih djelatnosti. Seljačkom gospodarstvu ostaje sve manje funkcija što je opći stupanj ekonomske razvijenosti viši. Ono se sve više sužava na poljoprivredu u užem smislu, a i poljoprivredna proizvodnja se sve više sužava na aktivnosti vezane za obradu zemljišta i uzgoj stoke. Poljoprivredni proizvođač postaje sve više proizvođač sirovina za prerađivačku industriju, koja u sve većoj mjeri sudjeluje u proizvodnji hrane, a s druge strane on postaje sve zavisniji od kupljenih inputa, prvenstveno od industrije. U sektoru proizvodnje hrane poljoprivredni proizvođač sudjeluje u sve manjem postotku, što se vidi i u relativnom opadanju dohotka poljoprivrednika u cijeni hrane.

Ako je to tako, onda je jasno da poljoprivredni proizvođač može sebi osigurati istu veličinu dohotka proizvodnjom sve veće količine poljoprivrednih proizvoda. To je još očitije ako želi povećavati svoj dohodak u skladu s općim porastom dohotka. Razmjeri poljoprivredne proizvodnje moraju

znatno brže rasti od dohtka poljoprivrednika, pa on mora imati i uvjete da te razmjere povećava. Sa suženim funkcijama u proizvodnji hrane i sve većim udjelom nabavljenih inputa on mora imati veće površine i uzgajati veći broj stoke. Ta zakonitost ima posebnu važnost kad je u pitanju zemljišni maksimum. Jedna takva restrikcija davno je već izgubila svoj tehnološki, ekonomski, socijalni i politički smisao. Sadašnja granica od 10 ha ne omogućuje da se racionalno iskoristi moderna tehnologija i ostvari paritetni dohodak, a time da se poljoprivrednik trajno odluči na poljoprivredno zanimanje.

Zemljišni maksimum ozbiljna je prepreka modernizaciji naše poljoprivrede, njezinoj bržoj profesionalizaciji. Da bi poljoprivrednik tehnološki unapređivao proizvodnju pod ekonomski povoljnim uvjetima, on bi morao koristiti sav svoj proizvodni potencijal, a 10 ha je suviše mali prostor za mnoge vrste proizvodnje da bi on to mogao. Zato danas imamo neracionalno korištenje poljoprivredne mehanizacije kojom selo već raspolaže, razdrobljenost obrade i opće usporavanje tehnološkog napretka.

Nema mnogo opravdanja da se uspostavlja ista granica zemljišnog posjeda za domaćinstva bez obzira na broj aktivnih poljoprivrednika u domaćinstvu, kao i bez obzira na kvalitetu zemljišta i vrstu proizvodnje. Zato bi svakom pojedincu trebalo omogućiti da pod jednakim uvjetima sâm određuje veličinu posjeda, intenzitet i vrstu proizvodnje. Naravno, u različitim ekonomskim i demografskim uvjetima različitih regionalnih sredina efekti ukidanja zemljišnog maksimuma bili bi različiti i ostvarivali bi se različitim tempom, ali bi ukupne promjene svakako djelovale u pravcu modernizacije poljoprivredne proizvodnje i uspostavljanja ravnopravnijeg položaja poljoprivrednog proizvođača prema ostalim zanimanjima. Tamo gdje su uvjeti za transformaciju tradicionalne poljoprivrede zreliji, tamo bi promjene bile brže i dublje, ali bi se poticaj bržem razvoju dao i u sredinama koje sada zaostaju u razvoju. Ukidanje zemljišnog maksimuma dalo bi poticaja prestrukturiranju poljoprivrede, a i ukupne privrede, prema razvojnim potrebama i lokalnim uvjetima. Ekonomske posljedice vjerojatno bi se jače osjetile tek na duži rok, ali bi politički i psihološki efekat bio jak, kao znak nove koncepcije agrarne politike.

Htio bih nešto reći i o zadrugarstvu i načinu na koji se ono tretira u knjizi. Dobro je da se o zadrugarstvu iznova govori i to sa stajališta adekvatnih oblika organizacije poljoprivrede. Autor kaže da je, teorijski, »zadrugarstvo najpogodniji oblik ekonomske integracije sitnog seljaka stoga što ono može obuhvatiti veći broj seljaka u odnosu na ijedan drugi oblik njihove integracije i time unaprediti poljoprivrednu proizvodnju u najširim mogućim razmerama« (str. 70). Međutim, odmah u nastavku autor zastupa oprečnu tezu da se neuspjeh zadrugarstva u Jugoslaviji može objasniti činjenicom da proizvođačko zadrugarstvo na tradicionalnoj masi radne snage u poljoprivredi zahtijeva enormno veliku masu proizvodnog kapitala koju seljačka ekonomija ne može da osigura (str. 71). S druge strane, autor opet tvrdi da je slabost jugoslavenske zadrugačke politike bila u tome što je država nastojala formirati zadruge kao proizvodna poduzeća s visokom koncentracijom

cijom kapitala. Iz svih ovih tvrdnji nije jasno da li je zadrugarstvo pogodan oblik ekonomske organizacije poljoprivrede i da li se on temelji na visokoj koncentraciji kapitala.

Autorov stav prema zadrugarstvu ostao je bitno ambivalentan. Autor opravdano kaže da je u nas država razvijala zadruge kao svoj etatički organ nasuprot seljačkom gospodarstvu, ali nije jasno zašto kapitalna superiornost nije zadrugama osigurala potrebnu vitalnost u odnosu prema seljačkom gospodarstvu i zašto su se one brzo raspale pred prvim jačim naletom tržišnih odnosa u poljoprivredi?

Ovo je pitanje izvanredno važno za opću ocjenu zadrugarstva kao efikasnog oblika organizacije poljoprivrede, a time i moguće revitalizacije zadrugarstva u budućem razvoju. Čini se da autor ulogu zadruga prije svega vidi u posredničkim funkcijama (trgovina, transport, prerada, kredit i slično), a ne i u samoj poljoprivrednoj proizvodnji. Ja sam također sklon ovom mišljenju, ali ne znam da li su nam razlozi isti. Glavni argument za to ja vidim u samom karakteru poljoprivredne proizvodnje, koji ne daje prednost krupnoj, kapitalno-intenzivnoj proizvodnji u odnosu prema onoj koncentraciji kojom može vladati moderno seosko gospodarstvo farmerskog ili sličnog tipa. S razvojem tehnologije granice te koncentracije se šire, ali ne preko kapaciteta takvog poljoprivrednog gospodarstva. Zadruge mogu biti efikasne u organizaciji integrativnih funkcija seljačkih gospodarstava, posebno naprednih, prema široj privredi, ali ne kao negacija njihova samostalnog statusa nego kao servis i dopuna njihovim vlastitim aktivnostima. U tom pogledu trebalo bi dopustiti mnogo veću slobodu formiranja zadružnih organizacija koje bi bile u funkciji unapređivanja interesa seljačkih gospodarstava.

Pitanje budućnosti zadrugarstva u poljoprivredi nije, prema tome, u organizaciji poljoprivredne proizvodnje u užem smislu i zamjeni seljačkih gospodarstava u toj funkciji, nego u tome da li su one neophodan elemenat u organizaciji posredničkih funkcija i da li u tim funkcijama mogu izdržati konkurenciju moderno organizirane trgovine i bankarstva. S obzirom na deficitarnost aktivnosti trgovine i bankarstva u servisiranju potreba seljačkih gospodarstava i tradiciju zadrugarstva kao autonomne organizacije seljaka, nije isključena mogućnost oživljavanja zadrugarstva, ali me kao sredstva etatičke kontrole seljaka nego u njegovoj ekonomskoj i samoupravnoj ulozi.

Mislim da bi se i autor složio sa mnom ako bi razmatranje o zadrugarstvu zaključio ovako: zadrugarstvo ne može biti dominantan oblik poljoprivredne proizvodnje, ali može biti korisno kao dopunski oblik organizacije posredničkih funkcija, koji integrira samostalnu poljoprivrednu proizvodnju i osigurava povoljniji položaj samostalnih poljoprivrednih proizvođača u njihovim odnosima prema ostalim dijelovima privrede (usporedi s autorovim razmatranjima na str. 228).

Ono što nedostaje u ovoj knjizi to je autorov stav prema krupnom poljoprivrednom gospodarstvu u društvenom sektoru. Ono je danas u dubokoj krizi i naša agrarna politika neće moći zatvarati oči pred tom činjenicom.

Veliki gubici tih gospodarstava itekako utječu na razvojne mogućnosti zemlje i pojedinih regija. Ako imamo u vidu da ona raspolažu s najboljim i najuređenijim zemljištem i golemim uložnim kapitalom, onda se postavlja pitanje da li su ona racionalan oblik organizacije poljoprivredne proizvodnje i na koji način ih treba dalje razvijati. Nema sumnje da i ocjena vitalnosti i budućnosti seljačkog gospodarstva uvelike zavisi od ocjene ekonomskih performanci alternativnog oblika organizacije poljoprivredne proizvodnje na krupnoj koncentraciji kapitala i društvenom vlasništvu.

Na razvoj poljoprivrede i s tim povezan položaj seljačkog gospodarstva treba gledati ne sa stajališta proizvodnog potencijala kojeg imamo u poljoprivredi (a on je po općoj ocjeni velik i nedovoljno iskorišten), nego sa stajališta tržišta. A ono je bitno određeno ukupnim razvojem koji se izražava preko ukupne kupovne moći stanovništva (uz izvoz, čiji su izgledi krajnje neizvjesni).

Ovdje je istaknuta parola evropeizacije naše poljoprivrede kao zahtjev njezina budućeg razvoja. Ja nisam protiv toga, ali se bojim da to ne može biti realističan program za slijedećih 10 do 15 godina. Evropski tip poljoprivrede jest vrlo skup i pod državnom je zaštitom. Na razini dohotka od 2000 dolara, na kojoj se nalazimo, mi ne bismo mogli podnijeti troškove proizvodnje. I Zapadna Evropa s tim teško izlazi na kraj. Očito je da zapravo evropski tip u sadašnjim uvjetima nama ne odgovara, i da mi prvenstveno moramo tražiti putove snižavanja troškova. Zato ja ne bih kukao nad nedovoljnim korištenjem i napuštanjem marginalnih površina, ali moramo mnogo više pažnje posvetiti racionalizaciji svih ulaganja i svih troškova u proizvodnji i distribuciji hrane. S obzirom da smo mi prešli s više na nižu razinu dohotka, potrebno je poduzimati sve mjere da ne dođe do degradacije već postignutih rezultata u poljoprivredi. Smanjivanje radne snage u poljoprivredi, koje se odvija autonomno od sadašnjeg kretanja opće razine dohotka, otvara mogućnost modernizacije poljoprivrede i u postojećim uvjetima, ali su ograničenja krajnje oštra i selektivna.

Sumrak i emancipacija seljaštva i kriza poljoprivrede

Mladen Stojanov

Ideje koje je Dragan Veselinov izložio u knjizi »Sumrak seljaštva« višestruko su inspirativne. One se bave jednom složenom i protivurečnom temom. Malo koja tema tako vidljivo spaja u sebi istorijsko i aktuelno kao tema seljaštva. Ona je u obe ove dimenzije jednako dramatična. Zato je prirodno osenčena s mnogo pesimizma.

Od naslova »Sumrak seljaštva« pa do elaboracije problema i zaključaka provlači se pesimistička nota. Ja delim taj pesimizam, ali zagovaram njegovu umerenost. Društvo nije moduće bez poljoprivrede — zato se za nju moraju naći neke perspektive.

Pesimizam je uslovljen izuzetno teškim položajem poljoprivrede, a naročito teškim položajem seljačke poljoprivrede. Uz to je u elaboraciji i raspravi o seljačkim problemima izostala preciznija definicija seljaštva i seljačke poljoprivrede, a to je sumrak seljaštva još više zatamnilo i sliku učinilo crnjom.

Seljačku poljoprivredu karakteriše porodični organizacioni model proizvodnje. Međutim, porodični model proizvodnje je karakteristika i farmerske proizvodnje. Pitanje je da li je to isti tip poljoprivredne proizvodnje.

Mora se odmah reći da nije. Pod seljačkom proizvodnjom podrazumeva se jedan istorijski određeni način proizvodnje čija karakteristika nije samo porodični organizacioni okvir, nego seljačku proizvodnju odlikuje svaštarska, autarkična i prirodna proizvodnja i odgovarajući društveni odnosi. Prihvaćeno je da način prepoznavanja tih karakteristika bude tzv. robnost i tržišnost te proizvodnje. Prepoznavanje stepena robnosti i tržišnosti je komplikovano jer nema preciznu i ustaljenu veličinu. I tradicionalni seljak je kao prirodni proizvođač izvestan deo svoga proizvodnog rada pretvarao u robu

i iznosio ga na tržište. Neki pokušaji da se utvrdi stepen naturalnosti i stepen tržišnosti seljačke proizvodnje nisu postigli zadovoljavajući stepen preciznosti. Kada kažemo da je robni proizvođač onaj seljak koji veći deo svoga rada pretvara u robu i iznosi je na tržište — to nije osobito precizna identifikacija. Moglo bi se uzeti da pojam »veći deo« označava više od 50% proizvodnje za tržište. Međutim, to nije isto kada je reč o seljačkom posedu od 10 ha i seljačkom posedu od 1 i 2 ha.

Ovome valja dodati još jednu teškoću. Naime, izuzetno je veliki broj tzv. mešovitih domaćinstava. To su seljačka domaćinstva koja ne angažuju svu svoju radnu snagu na gazdinstvu da bi je kroz poljoprivredne proizvode izneli na tržište, što bi ih činilo robnim proizvođačima. Oni svoju radnu snagu pretvaraju u robu na drugom mestu i na drugi način. U tom slučaju i kad je rad na gazdinstvu 100% prirodan, mešovito gazdinstvo nije u tradicionalnom smislu reči prirodno. Novčana masa koja pritiče vani poljoprivrede na drugi način čini to domaćinstvo robnim domaćinstvom.

Ovo su napomene koje upozoravaju na teškoće određivanja prirodnog, odnosno robnog karaktera seljačke proizvodnje. Međutim, te teškoće ne treba smatrati smetnjom da se robnost i tržišnost uzmu kao kriterijum identifikacije seljačke poljoprivrede i seljaka.

Naime, pod seljakom se mora podrazumevati porodični, autarhični i prirodni proizvođač, na sopstvenoj zemlji i sopstvenim sredstvima za proizvodnju. Seljak je, dakle, moguć samo dok je autarhičan i prirodan proizvođač. Čim prestane prirodna i autarhična proizvodnja, prestaje njen seljački karakter. Način proizvodnje ima karakter sintetičkog pokazatelja, jer on sažima čitav niz osobina koje prirodni i robni način proizvodnje čine radikalno različitim. Smisao i svrha prirodne proizvodnje jeste da se podmiri tekuće elementarne potrebe seljačke porodice. Način i dimenzije reprodukcije prirodnog proizvođača zatvorene su u taj krug. On će proizvoditi više, ili manje, zavisno od tekućih potreba porodice. Te potrebe su gotovo ustaljene i zavise skoro isključivo od broja članova porodice. Zbog ovakve orijentacije i usmerenosti proizvodnje sporo se menja i način proizvodnje i način života. Rad u užem smislu kao proces prerađivanja prirode je pretežno trošenje fizičke snage. Proizvodnja, raspodela, razmena i potrošnja u svom rudimentarnom obliku zatvoreni su u porodične okvire. Time je seljačka društvenost redukovana na porodične odnose i specifične odnose u lokalnoj zajednici. Taj specifičan tip odnosa na kojima se reprodukuje seljačko društvo kao socijalni podsistem čini ga relativno zatvorenim i statičnim. Slabo i sporo se narušava unutrašnja socijalna i ekonomska ravnoteža, pa je slab i spor razvoj autarhičnog sela i seljaka. Položaj sela u odnosima sa globalnim društvom pojačava njegovu konzervativnost.

Seljak je socio-psihološki i kulturno oblikovan, kako bi to Marks rekao, kao »ansambl društvenih odnosa« u kojima je nastao i u kojima se reprodukuje. U njemu su sintetizovani socijalni i kulturni obrasci ponašanja, mišljenja i verovanja koji preferiraju tradiciju i konzervativizam. To još više pojačava zatvorenost seljaka u seljačko društvo.

Prelazak na robnu i tržišnu proizvodnju u poljoprivredi, čin je ukidanja seljaka. Taj proces je kod nas započeo pre rata. Prvih godina posle rata on je zastao, jer je tržište bilo zamenjeno tzv. obaveznim otkupom i dominacijom administrativnih odnosa. Kada su administrativni odnosi malo popustili, buknuła je robna i tržišna proizvodnja u poljoprivredi. Ona se silovito probijala uprkos teškoćama unutar same poljoprivrede, ali uprkos teškoćama koje su i dalje stvarane u administrativnoj sferi društva.

Mašinizacija, hemizacija i hibridizacija su zahvatile najveći deo seljačke poljoprivrede. Svaki segment poljoprivredne proizvodnje postaje protok vrednosti koja je određena odnosima na globalnom nivou društva. Smisao, svrha i logika tradicionalne poljoprivredne proizvodnje se menja. Merilo valjanosti i vrednosti poljoprivredne proizvodnje nije više u nahranjenosti ili gladi seljakove porodice, nego je verifikacija valjanosti i vrednosti proizvodnje na tržištu shvaćenom kao društveni odnos, a ne samo kao čin prodaje robe. Selo ne ulazi u tržište samo kao proizvođač roba. Selo i poljoprivreda i sami postaju značajno tržište sve veće i raznovrsnije sume roba. Poljoprivredna proizvodnja više nije samo trošenje živoga rada, nego trošenje minuloga rada kao vrednosti (inputi). Tradicionalni seljak je bio moguć ako je mogao da proizvede minimum dobara da se prehrani i preživi. Uslovi i mogućnosti za to smešteni su u samoj poljoprivredi i selu. Danas je poljoprivrednik moguć samo ako je ekonomski moguć. Ako ne može ekonomski da opstane, on kao poljoprivrednik ne može nikako da opstane. Ali uslovi njegovog ekonomskog opstajanja nisu samo u poljoprivredi i selu, nego su ti uslovi razmešteni u celom društvu. Vraćajući se Marksovoj ideji da je čovek »ansambl društvenih odnosa«, možemo reći da je seljak seljačko društvo, a savremeni poljoprivrednik »ansambl društvenih odnosa« na globalnom nivou. Seljak je opstojao i reprodukovao se onako kako se reprodukovalo seljačko društvo, a savremeni poljoprivrednik se reprodukuje i moguć je na način na koji je moguće celo društvo.

Zato to nije više seljak, nego nešto novo. U nas nije prihvaćen naziv farmer nego je u službenoj upotrebi naziv individualni poljoprivredni proizvođač. Moglo bi se napraviti konvenciju o nazivu toga novog poljoprivrednika. Kada bi ta konvencija uspela, ona bi olakšala rasprave i stručnu komunikaciju. Ovako se koriste pojmovi čija neprecizna značenja uvećavaju nesporazume i otežavaju razumevanje stvari.

Izlazak seljaka iz seljačkog društva u »ansambl« globalnih društvenih odnosa označava njegov kraj i nestanak. Međutim, taj društveni i istorijski čin nije sumrak seljaštva, nego je čin njegove emancipacije. To je čin istinske društvene promocije seljaštva.

Mora se reći da se to nije odigralo sa političkom revolucijom koja je označila preuzimanje političke vlasti. Čin preuzimanja političke vlasti seljaštvu nije ništa doneo. Značajna zastupljenost seljaka u toku revolucije ne potvrđuje da je on bio politički subjekat te revolucije. Seljaštvo nikada nije bilo značajniji politički subjekat. Ono nije postalo nikakav politički subjekat ni posle naše revolucije. Uticaj seljaštva završavao se na granicama lokalnih zajednica. I u tim granicama je više pretvaran u ispostavu globalne politike

nego što je uspevao da emanira svoje staleške i grupne interese i političku svest.

Zato se stvarna revolucija u selu odigrala ne preuzimanjem nove političke vlasti nego prelazom sa naturalne i autarhične na robnu i tržišnu proizvodnju. U toj revolucionarnoj transformaciji ukinut je seljak koji se ranije reprodukovao na način na koji se globalno društvo više ne može reprodukovati. Poljoprivrednik kao robni proizvođač moguć je samo na način na koji je moguće celo društvo. To ukidanje seljaka je emancipatorski čin. Drugo je pitanje šta je sa tim novim poljoprivrednikom, da li je i on pred sumrakom.

Zato tezu Dragana Veselinova o sumraku seljaštva treba shvatiti kao metaforu koja ne izražava samo sumrak seljaštva, nego predstavlja emancipaciju seljaštva od svog seljačkog društvenog statusa. Problem istinski i nije u sumraku seljaštva nego u njegovoj emancipaciji.

Drugi deo teze o sumraku seljaštva odnosi se na dramatičnu krizu poljoprivrede. To nije kriza tradicionalne poljoprivrede seljačkog tipa, niti je to kriza seljaštva. To je kriza poljoprivrede kao ekonomske delatnosti, a ne kriza naturalne poljoprivrede koja je već prevaziđena. U krizi savremene poljoprivrede ima manifestacija koje mogu da zavaraju. Kada savremeni poljoprivrednik ne može određenu proizvodnju da ostvari ekonomski (npr. stočarstvo ili pojedine tzv. nerentabilne kulture), on je napušta ili prelazi na proizvodnju svinja, mleka i sl., samo za svoje potrebe. Dakle, iz krize pokušava da izađe vraćanjem u naturalnu proizvodnju. Savremeni poljoprivrednik ne može da se vrati u naturalnu proizvodnju potpuno i trajno. Kao svako preduzeće, poljoprivredno gazdinstvo ima izvesne rezerve koje mu omogućavaju da kraće vreme »preživi« ako smanji porodičnu potrošnju i ulaganja u proizvodnju. Međutim, oni više bez novca ne može. Pristižu mu računi za porez i druga društvena davanja (SIZ-ovi), računi za struju, televizijsku i radio pretplatu, a i troškovi ishrane, odevanja i dr. — čak i kad se vrati naturalnoj orijentaciji — nisu beznačajni. On mora da nađe načina da deo svoga rada pretvori u novac.

Ekonomska nauka u napuštanju jedne i orijentaciji na druge vrste proizvodnje vidi ekonomsku logiku koja unapređuje proizvodnju i racionalizuje proizvodnu orijentaciju. Kad je tim tražnjima svojstvena racionalnost, ona unapređuje poljoprivrednu proizvodnju, a ne vode njenoj stagnaciji. Ako ovi procesi ne vode napretku nego stagnaciji, oni onda ne znače traženje racionalne proizvodne orijentacije nego su izraz dezorijentacije.

Opređenije poljoprivrednog gazdinstva da proizvodi šećernu repu ili suncokret pretpostavlja nabavku opreme. Ako već sledeće godine iz nekih razloga to gazdinstvo napušta proizvodnju tih kultura, kupljena oprema ostaje izvan upotrebe. Međutim, za novu proizvodnu orijentaciju je potrebna nova oprema. Za novu opremu nema sredstava jer su ona imobilisana ili se zbog nesigurnosti i te orijentacije oprema ne nabavlja — pa se proizvodnja obavlja na niskom tehnološkom nivou i sa niskim ekonomskim rezultatima. Dakle, stanje u kome je ugrađen element traženja proizvodne orijentacije koja bi trebalo da vodi tehnološkoj, tehničkoj i ekonomskoj racional-

nosti okreće se u svoju suprotnost i vodi ka iracionalnom. To je još dramatičnije kad je reč o stočarskoj proizvodnji: preorijentacija u stočarskoj proizvodnji duže traje, a objekti su vrlo skupi. Posle poznatih i vrlo učestalih ciklusa kriza u stočarstvu koje su praznile tovilišta, štale i obore, nije se dešavala normalna selekcija proizvođačkih subjekata koja unapređuje proizvodnju. U krizama nisu propadali nesposobni i neopremljeni, nego obrnuto — češće su propadali najopremljeniji. Zato je u svakom novom ciklusu obnove sve kretalo ispočetka na nivou neopremljenih i nesposobnih.

Tu iracionalnost poljoprivrednik sa prosečnim posedom od 3—4 ha ne može da savlada. Zato je njegova reakcija na to stanje defanzivna i restriktivna, a ne ofanzivna sa perspektivom u čijim bi se horizontima naslućivala racionalna rešenja i napredak.

Ekonomisti mogu da analiziraju ove procese iz različitih ekonomskih uglova. Svakako da su u tome značajna pitanja tržišta, cena, investicija, poreza i mnoga druga pitanja koja podvodimo pod agrarnu politiku. Čini se da je knjiga Dragana Veselinova pokušala da pokaže mnoge manjkavosti agrarne politike i da sumrak seljaštva, ma kako ga shvatili, objasni slabostima agrarne politike. Ono što nam izgleda nedovoljno razjašnjeno, može da bude slabost autorovog postupka ili neprodubljene elaboracije. Međutim, čini se da valja istaći dva momenta, bez kojih je celu ovu problematiku teško razumeti.

Prvo se odnosi na sâm predmet rasprave i mogućnost njegove spoznaje. Agrar je sam po sebi složen i protivurečan deo društvene stvarnosti. Marks je upozoravao na teškoće proučavanja protivurečne stvarnosti. On je jednu teškoću video u ideološkoj ograničenosti subjekta saznavanja koji može da stvori iskrivljenu svest o stvarnosti. Autor »Sumraka seljaštva« očigledno je nastojao da se oslobodi i izdigne iznad svakog ideološkog ograničenja. Ali, izgleda da to nije dovoljno. Agrar koji je ovde uzet za predmet proučavanja nije bilo kakva stvarnost. On je u velikoj meri ideološki proizvedena stvarnost. Malo je koji deo naše društvene stvarnosti toliko ideologizirano stvaran kao što je to učinjeno sa agrarom. Autor je pokazao kako su agrar zapljuskivali ideološki talasi jedan za drugim. Teškoća saznavanja nije rešena time što se autor izdigao iznad ideološke ograničenosti, jer je objekat saznavanja, tj. agrarna stvarnost, kao »ontologizirana ideologija« iskrivljena i zamućena stvarnost. Upravo taj dijalog koji autor vodi sa našom agrarnom stvarnošću pun je hridina.

Pitanje je šta je u agrarnoj stvarnosti ontologizirana ideologija, a šta je sama stvarnost koja se opire ideologiji i reprodukuje se tokovima svoje unutrašnje logike. Za razumevanje dela agrarne stvarnosti koji je ostvarena emanacija ideologije, misaoni aparat mora da bude i sam do izvesne mere ideologiziran. To su rizici saznavanja. Uverenje da te teškoće rešava kritički odnos koji prevladava ograničenosti ideološkog, i samo je ograničeno. Kritička pozicija ne može biti ograničena samo na misaoni stav. Marks je insistirao na kritici prakse, ali je insistirao da kritika bude praktična. Ako je ovaj Marksov stav valjan, on pretpostavlja prepoznavanje subjekta koji će biti u stanju da izvrši praktičnu kritiku agrarne stvarnosti, tj. da je

menja. Ko je sada taj subjekat posle mnogo godina raskoraka između prakse i zamisli?

Zamisao da se agrarna praksa temelji na kooperaciji formulisana je ovako: kooperacija je ime za svaki oblik proizvodne saradnje »socijalističkih privrednih organizacija — poljoprivrednih dobara, seljačkih radnih zadruga i njihovih ekonomija, a u određenim slučajevima čak i industrijskih i trgovinskih organizacija — s individualnim seljačkim gazdinstvima koja priprema, uspostavlja, započinje ili razvija elemente društvenog načina proizvodnje, na društveno organizovanim i za takav proces pripremljenim kompleksima zemlje i koja omogućuje da u takvom procesu, na bazi društvenih ulaganja i društvenih osnovnih sredstava za proizvodnju, socijalističke privredne organizacije postanu nosioci proširene reprodukcije«. ¹ Dragan Veselinov komentariše ovu »definiciju« kao »podruštvljavanje« pod navodnicima. Tome bi moglo samo da se doda da često o istinitosti mišljenja govorimo kao objektivnoj istini. Ako se upitamo šta je to objektivna istina, može se reći da je ono mišljenje objektivno istinito koje je moglo da se ostvari i ozbilji u stvarnosti i na taj način objektivizira. Kooperacija, kako je određena u navedenoj definiciji, nije se ostvarila niti ozbiljila. Njena istina je ostala samo u svetu ideja, a agrarna praksa je nije prihvatila i ostvarila kao objektivnu istinu. Dakle, ako agrarna stvarnost nije ono što je definisala ideja o kooperaciji, pitanje je šta ona jeste.

Sistem je hteo da kooperacija bude »proizvodna saradnja socijalističkih privrednih organizacija« i »individualnih seljačkih gazdinstava«, a najveći deo poljoprivredne proizvodnje se odvijao van toga. Kako? Sistem je nameravao da kooperacijom »započinje ili razvija elemente društvenog načina proizvodnje...«, a to se nije ostvarilo. Kako se onda poljoprivredna proizvodnja ostvarila kao društvena? Šta je zamenilo zamišljeni način društvenosti poljoprivrede? Sistem je nameravao, prema definiciji, da »socijalističke privredne organizacije postanu nosioci proširene reprodukcije«, a u agrarnoj stvarnosti nije bilo tako. Kako se onda ostvarivala proširena reprodukcija? Agrarna stvarnost očigledno nije ono što se mislilo da treba da bude, ali ona nije ni ono što bi bilo da nije onoga što je sistem zamišljao i nameravao da bude. Agrarna stvarnost nije ostvarenje ideološke zamisli. Ali naša agrarna stvarnost nije ni robno-novčana i tržišna, tj. ona nije nastala u procesima uobičajenog i normalnog tržišnog privređivanja, pa nije sigurno da bi bila u stanju da se dalje tržišno reprodukuje i razvija. Ona je iskrivljena uticajima ideološke zamisli, ali je iskrivljena i deformisanim tržišnim odnosima. Kako se onda može razumeti i kritikovati naša agrarna stvarnost? Na momenat se čini da se naš agrar može razumeti i objasniti samo ideološkim aparatom, a na momenat nam izgleda da je to moguće učiniti naučnom aparaturom koja je neutralna prema ideologiji i ideološkim zamislima. Teško da je moguće pouzdati se samo u ideološki neutralan naučni aparat.

Zamisao da se treba osloboditi ideoloških šema jeste značajna i neophodna kritika agrarne stvarnosti. Ekonomska logika i tržište jedino su

¹ E. Kardelj, *Problemi socijalističke politike na selu*, Kultura, Beograd, 1959, 151.

moгуće stanovište u okviru koga valja promišljati dalji razvoj poljoprivrede. Pri tome je autoritet evropskog iskustva respektabilan i za poštovanje. Svest o neophodnosti dodatnih društvenih regulacija tržišta, usmeravanja finansijskih sredstava (kredit i sl.) i dr., takođe se uklapa u logiku stanovišta i pozicije iz koje se razvija kritika sadašnjeg stanja u agraru.

Međutim, sve to ne sme da ostane samo više ili manje koherentna aplikacija jedne ekonomske doktrine. Ne dovodeći u pitanje ekonomsku logiku i tržište kao jedino moguće stanovište promišljanja naše agrarne stvarnosti, neophodna su i preciznija sagledavanja stanja u kome se nalazi agrar. Ovo upozorenje se odnosi ne na iskrivljenu sliku o agraru zbog ideoloških zabluda subjekta svesti, nego na iskrivljenu sliku zbog deformacije objekta mišljenja. Agrar kao objekat mišljenja je iskrivljen.

Napred je rečeno da je seljački način privređivanja prevaziđen i ukinut ukidanjem naturalne i autarhične proizvodnje. Naturalna proizvodnja u tradicionalnom smislu nije moguća ni na površini od 10 ari. I na vikendaškoj parceli se upotrebljavaju sredstva zaštite, kultivatori, hibridno seme i dr. Poljoprivredna proizvodnja nije moguća bez novca, bez obzira odakle i u kojoj veličini priticao (iz zaposlenja van poljoprivrede ili sa tržišta poljoprivrednih proizvoda). U tom smislu poljoprivredna proizvodnja porodičnog tipa je nesumnjivo tržišna proizvodnja. Međutim, pitanje je kakva je to tržišna proizvodnja i kakvo je to tržište. Prosečna veličina porodičnog poseda je 3—4 ha. Koje je i kakvo je to tržište na kome se može opstati sa tom proizvodnjom? U Evropi su svi poljoprivrednici sa manje od 20 ha propali. U nekim zemljama granica opstajanja je na 30—40 ha. U nas je na krupnim poljoprivrednim gazdinstvima 8—12 ha obradivih površina po zaposlenom. U razvijenim zemljama tržišne privrede to je 4—5 puta više.

Zato se mora upozoriti da je naša poljoprivredna proizvodnja tržišna na vrlo specifičan način i da su tržišni odnosi u kojima se reprodukuje naša poljoprivreda takođe vrlo specifični. Tome se mora dodati da je razvoj moderne tržišne poljoprivredne proizvodnje bio uspešan tek sa porastom kupovne moći stanovništva. Kupovna moć najvećeg dela jugoslovenske populacije toliko je mala da otežava stvaranje tržišta za jednu modernu poljoprivredu. Zato, da ideja o tržištu ne postane samo nova ideološka zabluda — naročito kada ona ima jako uporište u analogiji sa razvijenim privredama — ostaje obaveza da se ideja tržišta produbljeno elaborira. Dabome, to je pre svega posao ekonomske nauke.

Sociologija može samo da upozori na rizik koji proizlazi iz parcijalnih istina i parcijalne svesti. Marks je ukazivao da je istina samo u celini, u ovom slučaju u društvenom totalitetu. U tom smislu može se reći da je poljoprivreda uvek bila moguća na onaj način na koji je moguća i društvo. Marks je to objasnio analizirajući različite načine proizvodnje. Po njemu, azijski način proizvodnje temeljio se na despotiji. Ma kako poljoprivrednik proizvodio, njegova proizvodnja je bila društvena. Nju je, doduše, društveno činila despotija. Despotija integrira poljoprivredu u društvo. Bez toga ona ne bi bila društvena, ali bez toga ne bi bilo moguće ni društvo (despotisko). Zemlja na kojoj poljoprivrednik radi nije njegova svojina, nego je

despotisko vlasništvo. Budući da poljoprivrednik ne radi na svojoj zemlji, on ne proizvodi samo sa zebe nego mora da proizvodi za vlasnike i za izdržavanje despontije. Tako je moguć on kao poljoprivrednik, ali tako je jedino moguće i društvo. Slično su se odvijali procesi u tzv. antičkom i hrišćanskom načinu proizvodnje. Feudalni način proizvodnje činio je poljoprivredu društvenom takođe feudalčevim vlasništvom nad zemljom i nad kmetom. Feudalčeva vlast integrirala je poljoprivredu u feudalno društvo. Oslobođeni kmet neće izleteti iz orbite društva, ali će ga u društvo integrirati kapital. Kapital postaje osnovna supstanca integracije društva. Kapitalističko društvo je ukupnost odnosa u čijoj je osnovi kapital. Poljoprivreda je u kapitalizmu društvena u onoj meri u kojoj je u društvo integrira i povezuje kapital. Radna snaga, bez obzira u kakvom organizacionom obliku (najamni rad na krupnom poljoprivrednom gazdinstvu, porodičnom posedu i sl.) mora da se realizuje u proizvodu koji ima svojstvo robe. Ona se utiče u tržište gde potvrđuje, ostvaruje i ekonomski verifikuje svoju društvenu prirodu. To je jedini način na koji su mogući i kapitalističko društvo i poljoprivreda.

Šta poljoprivredu čini društvenom u socijalizmu i kako je poljoprivreda moguća u socijalizmu? Načelno, poljoprivreda je moguća na isti način na koji je moguća i socijalističko društvo. Socijalizam jeste društvo koga čini ukupnost odnosa (socijalističkih) u koje ljudi stupaju u procesima reprodukcije svoga života. Ako poljoprivreda nije moguća u tim odnosima, onda nije nikako moguća — ali je i socijalističko društvo tada moguće samo ako je moguće bez poljoprivrede.

Prema tome, sumrak seljaštva može da znači samo sumrak jednog preživelog tipa proizvodnih i društvenih odnosa. Ako se sumrak odnosi i na poljoprivredu kao proizvodnu granu i delatnost i produkcione odnose u kojima se ona reprodukuje, onda to mora da se odnosi i na ukupnost društvenih odnosa u kojima reprodukcija poljoprivrede nije moguća.

Protivurečnosti poljoprivrede su protivurečnosti ukupnih produkcionih i društvenih odnosa. Da je sadašnje stanje u agraru stvoreno razrešavanjem njegovih unutrašnjih ekonomskih protivurečnosti i da je to razrešavano ekonomskim merama, postojećem stanju bi bilo imanentno mnogo više ekonomskog nego što jeste. Celoj agrarnoj situaciji i stanju imanentno je previše ideološkog. Sitan posed, još sitnije parcele, ostarela seljačka populacija, konzervativna proizvodna orijentacija, nerazvijene institucije tržišta, nepoverenje i prenatlašeno osećanje nesigurnosti — nisu posledice ekonomskih procesa. Utoliko su u postojećem stanju umanjene mogućnosti da se pređe na ekonomske odnose. Upozorenje na teškoće da se pređe na ekonomske odnose nije prizivanje duhova nekih vanekonomskih sila da »spasavaju« stvar, nego je izraz nastojanja da nam se objektivna stvarnost ne pojavi u iskrivljenom svetlu.

Aporije o poljoprivredi, njenom rastu, zadrugarstvu

Dušan Pirec

Da li se može (ili sme) putovati automobilom kome benzin curi iz rezervoara ili su mu kočnice nesigurne? Može — nema sumnje. Ali, kakvog smisla ima taj rizik kad se već može otići kod nekog majstora koji će otkloniti kvar. Rekao bih da ima mesta tom poređenju, kada je reč o poljoprivredi u manje-više svim zemljama koje izgrađuju socijalizam.

TABELA 1 Prosečne godišnje stope rasta poljoprivredne proizvodnje (u %)

	PLAN	IZVRSENJE	ISPUNJENJE PLANA (u %)
1961 — 65	7,5	1,4	19
1966 — 70	4,6	3,0	65
1971 — 75	3,5	2,8	80
1976 — 80	4,0	2,2	55
1981 — 81	4,5	2,2 ^a	49 ^a

Izvor: I. Lončarević, »Prices and private agriculture in Yugoslavia«, *Soviet Studies*, 4, 1987, str. 630

TABELA 2 Agregatna ponuda i agregatna tražnja poljoprivrednih proizvoda (trend)

	RAST AGREGATNE PONUDE	RAST AGREGATNE TRAZNJE
1953 — 1961	3,8	5,9
1961 — 1971	3,1	4,9
1971 — 1981	2,0	3,1

Izvor: I. Lončarević, »Prices...«, str. 630

I u nas poljoprivredna proizvodnja zaostaje za opštim razvojem i za tražnjom poljoprivrednih razvoja (vidi: tabela 2). Teško da u nas postoji neki problem koji se u toku protekle četiri decenije više nametao od slučaja sa agrarom. To, očigledno, nije neki puki ekonomsko-tehnički problem. Da je tako, ne bi ga se stalno nanovo ni potezalo. Međutim, još uvek mnogi razmišljaju gotovo na nekadašnji način.¹ Tako, ako se govori o poljoprivredi i njenom unapređenju, govori se ili sa kvantitativnog ili sa organizacionog aspekta, iako to nisu (bar ne *prima facie*). Jer, u tom se slučaju zamagljuje

TABELA 3 Godišnje stope rasta cena i proizvodnje na inokosnim poljoprivrednim gazdinstvima (u %)

	1966— 1970	1971— 1975	1976— 1980	1981— 1984	1966— 1984
UKUPNA POLJOPRIVREDNA PROIZVODNJA					
cene	6.5	19.9	19.7	45.9	21.0
proizvodnja	2.5	2.1	1.1	0.8	1.8
PŠENICA					
cene	3.2	18.2	21.7	42.4	19.1
proizvodnja	-1.3	2.5	3.7	2.4	1.8
KUKURUZ U ZRNU					
cene	4.1	25.8	17.0	51.5	21.9
proizvodnja	3.4	5.9	-0.1	4.2	3.2
SUNCOKRET					
cene	4.4	30.5	13.5	59.3	23.6
proizvodnja	0.8	5.1	-4.3	-25.1	-5.5
SECERNA REPA					
cene	0.0	23.9	14.2	54.4	20.0
proizvodnja	6.0	4.2	6.5	8.0	2.5
GROŽĐE					
cene	4.1	32.0	14.0	30.0	18.6
proizvodnja	-1.1	-2.4	8.9	0.5 ^a	1.4 ^b
STOKA					
cene	9.9	14.1	24.2	43.3	21.1
proizvodnja	2.5	5.1	1.0	-0.2 ^a	2.4 ^b
SVINJE					
cene	13.6	15.2	20.3	45.6	22.0
proizvodnja	-1.0	1.7	2.7	2.0 ^a	1.8 ^b
OVCE					
cene	10.1	16.4	29.5	36.8	22.1
proizvodnja	-2.2	3.2	0.8	1.6 ^a	0.7 ^b
MLEKO					
cene	5.4	22.0	18.4	48.3	20.4
proizvodnja	2.8	7.7	3.5	0.2	3.8
VUNA					
cene	-9.8	19.3	8.4	67.0	16.0
proizvodnja	-0.2	-2.4	-1.1	-1.2	-1.2

Izvor: I. Lončarević, »Prices...«, str. 653

¹ Ni danas nam nisu strana nastojanja da se po svaku cenu u razvitku poljoprivrede koristi metod industrijskog razvitka, te tako izvrši preobražaj (u što kraćem roku) seljaka u radnika u poljoprivredi (čak nezavisno da li je i koliko sama praksa osporila takav pristup).

sam problem, zbog čega se ne vidi (bar ne dovoljno jasno i određeno) motiviranost neposrednog proizvođača (dakle, i onog koji je zaposlen na društvenom gazdinstvu i onog koji sam obrađuje svoju zemlju).² Otuda i problem prinosa iz poljoprivrede, ali i kolebanja u ekonomskoj politici (tabele 1, 2, 4). Zato se čovek, neretko, mora upitati: da li mi, uopšte, imamo agrarnu politiku?³

TABELA 4

Prosečne godišnje stope rasta proizvodnje, neto proizvoda, realnog dohotka i realnog ličnog dohotka na inokosnim gazdinstvima i ekonomiji u celini (u %)

	1966— 1970	1971— 1975	1976— 1980	1981— 1984	1966— 1984
INOKOSNA POLJOPRIVREDA					
FINALNA PROIZVODNJA	2.5	2.1	1.0	1.5	1.8
neto proizvod					
po cenama 1972	2.7	2.5	1.6	1.5	2.1
REALNI DOHODAK ^a	-2.2	1.7	0.0	1.3	0.2
REALNI LIČNI DOHODAK ^b	-1.0	2.1	-0.7	2.8	0.7
CELA PRIVREDA					
NETO PROIZVOD					
u cenama 1972	5.7	5.7	5.5	0.4	4.6

a) Dohodak (lični dohodak plus tzv. višak dohotka) podeljen indeksom troškova života

b) Lični dohodak podeljen indeksom troškova života

Izvor: I. Lončarević, »Prices...«, str. 643

No, kako bilo da bilo, tek upustili smo se u tu problematiku, ne toliko da odgovorimo na pitanja koja se danas (mada i to) postavljaju, koliko da podstaknemo na promišljanje o jednom i te kako značajnom segmentu izgradnje samoupravnog socijalizma. Pogotovo zato što se bez nalaženja odgovora na tu, inače nezahvalnu problematiku ne može dati valjani sud o protivrečnostima koje klijaju unutar zemlje i koje mogu biti (bar posredno) uzrok izbijanja kriza. Rečju, želeli bismo da pokrenemo raspravu o nekim pitanjima čije korene treba tražiti i unutar logike povesti i njene »dijalektike kontinuiteta i diskontinuiteta«.

² Proizvođač mora biti neposredno zainteresovan i za proizvodnju i za realizaciju (pa, prema tome, i ekonomski podstican na povećanje proizvodnje i robnosti). Pogotovo zato što on ne proizvodi upotrebnu vrednost već razmensku. Ako, pak, proizvodnju već realizuje na tržištu, onda od tražnje zavisi šta će i koliko čega proizvesti, pa i da li će i kako biti ekonomski primoran na udruživanje.

³ Doduše, nije mali broj napisa ili izraženih mišljenja u kojima se kaže da mi imamo agrarnu politiku, ali da ona baš nije dograđena. Odatle se izvlačio zaključak: kako je u agraru sve jasno. Treba samo dosledno sprovesti ono što je i onako neminovno. Pritom se, međutim, retko ko upitao zašto se ne ostvaruje planirana stopa rasta poljoprivrede.

I.

Jedno od obeležja prakse socijalizma je i ubrzani proces industrijalizacije. Taj proces je u jednoj (manje-više) zaostaloj zemlji, po pravilu, neodvojiv od preraspodele akumulacije u korist industrijalizacije i od transfera stanovništva sa sela. Zapravo, nagli priliv stanovništva sa sela vrši stalan pritisak na zapošljavanje. Da bi se otvorila nova radna mesta, pribegava se nesrazmernim ulaganjima i ekstenzivnom zapošljavanju. Time se dobija privid visoke akumulativnosti privrede i njene racionalnosti (pri tom se, međutim, gubi iz vida da Marx ne izvodi pojam prvobitne akumulacije iz racionalnog ponašanja neproizvodnih klasa — dakle štednje, već iz prinudnog ograničavanja potrošnje radnika), ali i njenih neograničenih mogućnosti u pogledu apsorpcije prikriveno nezaposlene radne snage sa sela. Intenzivna industrijalizacija u uslovima inače nedovoljne akumulacije, zahteva takav mehanizam koji prikuplja potrebna sredstva i raspodeljuje ih na ulaganja kako je to predviđeno centralizovanim planom. Zahvaljujući tome, vremenom se etablira (naravno, ako osvajanje vlasti nije praćeno otvaranjem procesa socijalizacije rada unutar same proizvodnje vrednosti) jedan snažan i strogo hijerarhizovan birokratski sloj (često anoniman a time i politički neodgovoran). Dok se u kapitalističkoj ekonomiji taj proces (dobrim delom) odvija na tržištu i posredovanjem ekonomskih zakonitosti, dotle u strogo hijerarhizovanoj ekonomiji te prerogative preuzima država na sebe, zbog čega su sve privredne delatnosti podređene birokratskom reglementiranju (sa stanovišta sa kog posmatramo problem nije bitno da li se ovde radi o neposrednom ili posrednom rukovođenju privredom). Stoga će i birokratska kontrola biti daleko sveobuhvatnija no u kapitalizmu. Ukidanjem slobode izbora, naime, podstiče se birokratizam u svim svojim vidovima. To je jedna strana problema.

Druga strana se odnosi na neravnotežu i njene posledice usled napregnute industrijalizacije. Naime, znano je da relativno brz proces industrijalizacije prate, po pravilu, brojne disproporcije u razvitku pojedinih privrednih kompleksa (pa i unutar njih), a pre svega između industrije i poljoprivrede.⁴ Jer, ulaganja ionako ograničene akumulacije pretežno u razvitak industrije dovode do relativno brzog porasta zaposlenosti (pored ostalog i putem transfera seoskog stanovništva u nepoljoprivredne delatnosti), a time i do povećane tražnje životnih namirnica.⁵ Povećana tražnja — pri relativnom zaostajanju delatnosti koje proizvode životne namirnice prvog reda — utiče ili na porast troškova reprodukcije radne snage (po osnovu povećanja cena) ili na apsolutno smanjenje potrošnje po zaposlenom (povećan broj zaposlenih a nepromenjen obim proizvodnje). Doduše, povećanje cena podstaklo bi porast proizvodnje (po osnovu većeg ulaganja ili racionalnije proizvodnje) ukoliko tome pogoduje celina uslova u kojima posluju te delatno-

⁴ Koristili smo dvosektorski model u našem razmatranju. Uvođenjem većeg broja sektora ne bismo ništa dobili sem što je njihovo rešavanje složenije.

⁵ Tražnja poljoprivrednih proizvoda po zaposlenom može jedno vreme ostati nepromenjena. Međutim, samim povećanjem zaposlenosti povećava se i globalna tražnja.

sti. Ako to nije slučaj, tj. ako se iz bilo kog razloga ne može uskladiti ponuda i tražnja na višem nivou cena — doći će ili do supstitucije jedne proizvodnje drugom ili do stagnacije pa i opadanja proizvodnje. I u jednom i u drugom slučaju nedovoljna ponuda, odnosno strukturno neodgovarajuća ponuda reflektovaće se pre ili kasnije na relativno smanjenje poljoprivredne ponude (mali elasticitet tražnje poljoprivrednih proizvoda), a time i na tempo porasta produktivnosti rada (u krajnjoj liniji, i na akumulativne mogućnosti date zemlje).⁶

Može se, istina, aktivizacijom prikriveno nezaposlenog stanovništva (tj. transferom iz poljoprivrede u nepoljoprivredne delatnosti) ostvarivati dodajna akumulacija. To će, međutim, nužno uticati na apsolutno povećanje tražnje potrošnih dobara uopšte, a prehrambenih proizvoda pogotovo.⁷ Staviše, seoska domaćinstva koja su oslobođena suviše radne snage ne povećavaju srazmerno tome robnost svoje proizvodnje, već koriste za poboljšanje ishrane članova domaćinstva koji su ostali na selu. Pa i povećana primanja (ukoliko je to slučaj) seoskih domaćinstava ne ulazu se (ne tako retko) u razvitak proizvodnje. Iskustvo niza zemalja govori tome u prilog. Stoga je i ekonomski racionalno da se podstiče ne samo rast produktivnosti po jedinici obradive površine već i povećanje robnosti poljoprivrednih proizvoda. Povećanje produktivnosti pak, uslovljeno je i ulaganjima u poljoprivredu (mada ne samo time) — da ne bi zaostajanje u razvitku tog privrednog kompleksa prouzrokovalo trenja (pa i krize) u privredi kao celini. Ako je već tako, onda se ni razvitak privrede ne može (više ili manje) redukovati na industrijalizaciju, a pogotovo ne na primat rasta odeljka »A« društvene reprodukcije.⁸ Solucija nekog problema po pravilu ne može biti racionalna ako se unapred postulira način njegovog rešavanja. To znači da se mora odbaciti (jednom za svagda) teza o bezuslovnom primatu industrije pred poljoprivredom.

Ali, ako se već da prioritet razvitku industrije — gde je granica? Da razmotrimo i to pitanje. Ako je reč o nedovoljno naseljenoj zemlji, racionalnost obimnijih ulaganja u industriju sukobila bi se, pored ostalog, i sa deficitarnošću radne snage. Pribegne li se pritom smanjenju zaposlenih u poljoprivredi, nužno će doći do smanjenja poljoprivredne proizvodnje — ukoliko ne bi taj odliv bio nadoknađen odgovarajućim ulaganjem u razvitak poljoprivrede. Međutim, kako se istovremeno ne mogu ostvariti dva cilja podjednake specifične težine, težište u tom slučaju treba dati intenzifikaciji

⁶ Ima u nas dosta naučnih poslenika koji grčevito zastupaju potrebu visoke stope rasta. Međutim, niko od njih, koliko znam, nije pri tom analizirao efekte takve stope na ravnotežu privrede (posmatrano na dugi rok), pa ni na političke determinante sistema.

⁷ Ako nema transfera u nepoljoprivredne delatnosti ili je taj transfer u skladu sa porastom poljoprivredne proizvodnje, onda se prikriveno nezaposlena radna snaga u poljoprivredi po pravilu ne pojavljuje na tržištu poljoprivrednih proizvoda kao dodatni potrošač.

⁸ »... kao što odeljak prvi ima da iz svog viška proizvoda pruži dodajni postojani kapital odeljku drugom, tako u tom smislu odeljak II pruža dodajni promenljivi kapital odeljku I, II akumulira za I i sama sebe ukoliko u obzir dolazi promenljivi kapital, time što jedan veći deo svoje celokupne proizvodnje, osobito svog viška proizvoda reproducira u obliku potrebnih životnih sredstava« (K. Marks, *Kapital*, II, Zagreb, 1948, str. 468)

poljoprivrede što bi omogućilo i transfer radne snage u druge delatnosti. Tek u sledećoj fazi mogao bi se promeniti pravac investiranja i ubrzati proces industrijalizacije.

Ako se, pak, radi o zemlji sa brojnim stanovništvom, razvitak poljoprivrede treba razmotriti u uskoj vezi sa razvitkom privrede u celini (naočito industrije). Jer, ako poljoprivreda zaostaje za rastom industrije, nužno će (kad-tad) doći do sužavanja mogućnosti ekspanzije industrije (i neposredno i posredno) — ukoliko ne bi to zaostajanje bilo kompenzovano povećanom nepoljoprivrednom proizvodnjom namenjenoj izvozu. Time se, naime, povećavaju mogućnosti uvoza poljoprivrednih proizvoda. Međutim, ako se smanjenje ponude i kompenzuje povećanim uvozom poljoprivrednih proizvoda, taj uvoz uticaće *ceteris paribus* na smanjenje uvoza sredstava rada a delom i predmeta rada, a time i na usporavanje razvitka. Dalje, zaostajanje poljoprivredne proizvodnje za opštim privrednim razvitkom reflektuje se na cene poljoprivrednih proizvoda, a time i relativno na pad realnih dohodaka. To neće uticati samo na produktivnost rada (a time i na akumulativnu sposobnost date privrede) već i na sužavanje (pri ostalim nepromenjenim okolnostima) apsorpcione moći tržišta, s obzirom na visoku elastičnost tražnje industrijskih proizvoda u zavisnosti od dohotka.

Ponuda poljoprivrednih proizvoda je (uglavnom) neelastična, usled čega porast tražnje tih proizvoda utiče na povećanje cena, a time i povećanje dohodaka odnosnih proizvođača. Ali, to ne mora da dovede i do povećanja proizvodnje ili povećanja tržišnosti ukoliko su ograničene mogućnosti racionalnog alociranja tako povećanih sredstava. Pored toga, na nivo proizvodnje utiče kako kontrola cena poljoprivrednih proizvoda tako i sumnja poljoprivrednih proizvođača u pogledu stabilnosti relacije cena i troškova proizvodnje. I jedno i drugo deluje tako da je stopa porasta proizvodnje tih dobara manja od stope rasta cena odnosnih proizvoda. Znači, ako je odnos između proizvodnje hrane i njene tražnje od primarnog značaja, onda se tome mora usaglasiti i tempo transfera radne snage iz poljoprivrede. Tako u slučaju da je tempo transfera isuviše brz u odnosu na raspoložive tržišne viškove poljoprivrednih proizvoda, treba pribeći usporavanju transfera putem određenih ekonomskih mera (poboljšanje uslova života na selu, pribegavanje kapital-intenzivnim ulaganjima i sl.) naporedo sa podsticanjem rasta poljoprivredne proizvodnje i njene tržišnosti i *vice versa*. Ali, to je faktičko pitanje.

Prema tome, proces industrijalizacije i razvitak poljoprivrede nisu alternative nego samo dve strane procesa rasta. One se uzajamno uslovljavaju i omogućuju. Jer, kao što je poljoprivreda neophodna osnova industrijalizacije, tako je industrijalizacija pretpostavka razvitka poljoprivrede. Između stopa rasta tih delatnosti mora postojati sklad u svakoj vremenskoj sekvenci. No, iako industrijska proizvodnja — posmatrano u projekciji vremena i prostora — raste brže od poljoprivredne proizvodnje, usled čega i ideo poljoprivredne proizvodnje u društvenom proizvodu ispoljava tendenciju smanjenja, ipak između stopa rasta jedne i druge oblasti mora postojati u svakoj vremenskoj sekvenci određen sklad. Narušavanje tog sklada uticaće,

preko povećanja tražnje za proizvodima bilo poljoprivrednog ili industrijskog sektora, na povećanje uvoza (ukoliko ima platno-deviznih mogućnosti) ili do nezadovoljene tražnje sa svim implikacijama na rast produktivnosti. Otuda je donja i gornja granica ulaganja u poljoprivredu uvek u funkciji ekonomsko-društvenog razvoja, porasta stanovništva i menjanja njegove ekonomske strukture,⁹ ali i postojanja takvog monetarnog i finansijskog sistema koji će — podstičajući transfere realnog i novčanog kapitala iz sektora u sektor — predstavljati kočioni mehanizam ukoliko stepen neravnoteže u privredi tendira da prekorači ekonomski opravdane granice.

II.

1. U celini posmatrano, empirijski je utvrđeno da se proces razvlašćivanja sitnih robnih proizvođača po bilo kojoj osnovi (starenje, transfer stanovništva, usitnjavanje poseda, prinudni otkup i sl.) odvija brže od porasta poljoprivredne proizvodnje. Pogotovo ako se poljoprivredna proizvodnja (pre svega, u njenom dominantnom delu) iscrpljuje neekvivalentnom razmenom, nestabilnim uslovima privređivanja ili za individualnog proizvođača destimulativnom klimom.¹⁰ Sve to utiče preko porasta cena poljoprivrednih proizvoda u celini na porast ličnih dohodaka. S tog stanovišta posmatrano, zaostajanje poljoprivredne proizvodnje za opštim razvitkom date zemlje postaje jedan od osnovnih generatora inflatornih impulsa. Da bi se tome stalo na put, pribegava se ili zahvatima usmerenim na povećanje poljoprivredne proizvodnje ili ograničenju transfera poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredne delatnosti (obično simultano). No, mogućnosti realizacije tih zahvata su ipak ograničene dokle god se ne budu promenile ideologijske premise koje sužavaju (ako već ne onemogućavaju) njihovo zabiljenje.¹¹

Upravo to i upućuje na teorijsko-metodološko promišljanje vlasništva nad zemljom i njegovom osobenošću. Nezavisno od formalnog iskaza tih premisa, i nezavisno od više nego ograničenih mogućnosti kapitalizacije u uslovima zapadno-evropskog kapitalizma (preovlađuje srednji posed) odnosno tegoba prakse istočnoevropskih socijalističkih zemalja. Jer, ako vlasništvo nad zemljom poimamo kao čovekov odnos prema prirodnim uslovima proizvodnje, kao nešto što njemu »pripada« (»teritorijalizacija seljaka«, gde selo nije samo izvor egzistencije, već i način življenja), kao pretpostavku njegovog postojanja — onda se *i tu* taj odnos ostvaruje posredstvom rada, dakle — samom proizvodnjom. Mada taj rad počiva, u ovom slučaju, na privatnoj svojini ne samo nad prirodnim uslovima proizvodnje već i na sredstvima za

⁹ Što se tiče strukture potrošnje, ona se menja sa razvitkom industrijalizacije. To je jedan od efekata tog procesa. Industrijalizacija podstiče određene promene i u samoj poljoprivredi. Naime, poljoprivreda se zahvaljujući industrijalizaciji postepeno izvlači iz svoje prirodne zatvorenosti.

¹⁰ Na taj način, ne samo što se dodatno podstiče transfer stanovništva iz sela u grad, već se poljoprivredna proizvodnja individualnih poljoprivrednih proizvođača usmerava na onu proizvodnju koja obezbeđuje prosečni dohodak.

¹¹ Individualni poljoprivredni proizvođač je pretežno sopstvenik obradivih površina u našoj zemlji, pa i sredstava kojima tu zemlju obrađuje. To sve nije sporno. Međutim, reprodukcija tog odnosa svojine je ipak podređena dominantnim zakonitostima reprodukcije podružljene svojine i na tome zasnovanoj logici ekonomije socijalizacije rada.

proizvodnju. Otuda se i zbiljsko prisvajanje zbiva u delatnom, realnom odnosu naspram tih uslova. Ono je uslov njegovog subjektivnog postojanja, njegove delatnosti kao subjekta koji ostvaruje dohodak, njegove reprodukcije. No, budući da se uslovi menjaju (i unutar sebe i oko sebe), taj proces reprodukcije njega kao individualnog proizvođača istovremeno je i proces njegove destrukcije.¹² To je ta dijalektika odnosa između tehnološkog progressa i društvenih uslova. Upravo sa stanovišta te dijalektike (zapravo dijalektike povesti) postavlja se pitanje mogućnosti kapitalizacije u poljoprivredi u uslovima dominantnih samoupravnih socijalističkih odnosa, pa i postojanja zbiljskih mogućnosti (odnosno smislenosti) menjanja društvenih pretpostavki (dakle, i povesnih) tog čovekovog odnosa prema prirodnim uslovima proizvodnje. Ako je tako, onda su — sa povesnog stajališta — i pitanja veličine individualnog poseda i načina njihovog udruživanja (posredstvom zadruga i sl.) faktičko (dakle, političko) a ne torijsko pitanje.

2. Vratimo se sada na problem naše zemlje, pokušavajući da se odredimo u pogledu mogućnosti rešavanja agrarnog problema primerenog jugoslavenskoj zbilji. Rečeno je već da se problem poljoprivrede i njenog razvitka vrlo često posmatra sa kvantitativnog ili sa organizacionog aspekta. U prvom slučaju pažnja se skoro isključivo poklanja snabdevanju gradova (u poslednje vreme i izvozu), a u drugom — sa stajališta povećanja proizvodnje. To je i osnovni zadatak poljoprivrede. To naravno nije sporno, ali to nije i sve (bar ne posmatrano u vremenu). Pogotovo zato što je ispunjenje tog osnovnog zadatka uslovljeno u našim prilikama otvaranjem procesa *slobodnog* udruživanja rada i sredstava individualnih poljoprivrednih domaćinstava. Jer, poljoprivreda ima dva svoja vida: kvantitativni iskaz proizvodnje i društvene odnose u toj proizvodnji. To se mora promatrati u međuzavisnosti, inače ćemo se većito vrtiti u mestu — ističući stalno organizovanost poljoprivrede, snabdevenost gradova i sl. Rečju, u samoj logici promišljanja na čelu bi trebalo da bude jasno određena motivisanost proizvođača.

Po pretpostavci, produktivnost na društvenom gazdinstvu pri datoj tehnologiji i datim razlikama u veličini poseda, morala bi biti veća no u privatnom gazdinstvu. Ako bismo problem razmatrali samo sa stanovišta logike ekonomije, individualni poljoprivredni proizvođač biće pre ili kasnije prinuđen da se udružuje, te tako obezbedi produktivnost bar približnu onoj na društvenom gazdinstvu. Međutim, individualni poljoprivrednik se odnosi prema prirodnim uslovima proizvodnje kao prema nečem što nije samo izvor egzistencije (čak to i ne mora biti) već i način življenja. Zato i zahtevi za socijalizacijom zemlje, protkani razno-raznim sredstvima da se on na to primora, mogu u uslovima socijalističkog samoupravljanja pre štetiti procesu socijalizacije rada u poljoprivredi no koristiti. Štaviše, te i takve tendencije usporavaju i sâm razvoj socijalističkog samoupravljanja, zato što su neodvojive od oživljavanja birokratske hidre.

¹² K. Marks, *Osnovi kritike političke ekonomije*, Prosveta Beograd, 1979, str. 326—328.

Naravno, sam proces udruživanja može se pospešiti, ali isključivo ekonomskim merama. Pri tom, mera tih zahvata zavisi od toga da li će oni poremetiti prirodnu ravnotežu.¹³ *Grosso modo*, individualni poljoprivredni proizvođač se može podstaći na povećanje proizvodnje, na proširivanje i jačanje kooperantskih odnosa putem politike cena i fiskalnom politikom obaveznom primenom minimuma agrotehničkih mera, zatim objedinjavanjem rada i sredstava većeg ili manjeg broja proizvođača kao specifičnog procesa samoorganizovanja, čime bi se — uz odgovarajuće kreditno-fiskalne i druge mere — povećala efikasnost njihove akumulacije, i najzad — kombinacijom prvog i drugog načina. Što se tiče objedinjavanja rada i sredstava (ovde je, ustvari, reč o legalizaciji tzv. »divljih« zadruga), ono je uslovljeno kako datom svojinskom strukturom tako i usitnjenošću privatnog poseda. Jer, i ta usitnjenost ne obezbeđuje (u većini slučajeva) dohodak koji bi omogućio zamašnija ulaganja. Doduše, može se staviti prigovor da individualnim proizvođačima ne stoji ništa na putu da se u ovoj ili onoj meri, na ovaj ili onaj način uklope u već postojeće oblike kooperacije. Međutim, i pored toga se broj zadruga i zadrugara smanjuje iz godine u godinu.¹⁴ Očigledno sve veći broj domaćinstava ostaje po strani procesa socijalizacije poljoprivrede unutar, inače objektivno uslovljenog procesa podružljavanja rada. Štaviše, može se očekivati *ceteris paribus* dalje smanjivanje broja zadruga i broja kooperanata. Otuda i potreba za što raznovrsnijim zadrugarstvom, upravo radi podsticanja porasta poljoprivredne proizvodnje. Zadatak zajednice, pak, sastojao bi se da podstiče te procese, ali i da ograničava razmah onih tendencija koje bi mogle dovesti do socijalnih konflikata. To je, naravno, proces u toku koga će se odnosi postepeno prilagođavati promenjenim uslovima. No, nameće se potreba, nezavisno od toga, za samoorganizovanjem poljoprivrednih proizvođača, samim tim što poljoprivreda kao celina (dakle, i društveni i privatni posed) čini celinu procesa društvene reprodukcije. I što pre odbacimo kako predrasude o tržištu i njegovim zakonitostima tako i organizacioni shematizam u poljoprivredi, utoliko pre se može očekivati stabilizacija u poljoprivredi.

Lični je rad u toj meri celishodan ukoliko je društveno koristan. Njegova se društvena korisnost potvrđuje na tržištu. Time je, u datim uslovima i određenoj vremenskoj sekvenci, definisam i njegov društveni položaj. Da bi se, pak, samoupravljanje na selu moglo dalje razvijati, nužno je da takva asocijacija obezbedi i jednoj i drugoj strani srazmerno veći dohodak nego da te saradnje nema. To je bitni preduslov. Taj dohodak, naravno, zavisi i od organizacione strukture, ali ne samo od nje. Stoga, ako se kaže da je afirmacija socijalističkog samoupravljanja u datim okolnostima uslovljena afirmacijom ličnog rada i društvenog položaja individualnog proizvođača, to samo znači da treba da se usvoji jedna i druga komponenta samouprav-

¹³ Ta ravnoteža nije, naravno, data jednom zauvek. Ona se menja saglasno razvoju materijalnih i društvenih pretpostavki te ravnoteže.

¹⁴ U 1961. godini bilo je 3.208 zemljoradničkih zadruga i 1.400.000 kooperanata. Broj zadruga je 1971. godine smanjen na 994, a broj kooperanata na 850.000. 1982. godine bilo je samo 551 zadruga, a udruženo oko 280.000 zemljoradnika.

ljanja. Ali je isto tako potrebno da se u načelu odrede i merila saradnje, ili bliže, granice dokle sredstva pored rada mogu biti faktor prava odlučivanja. No, ako su već zadruge upućene na saradnju sa individualnim poljoprivrednim proizvođačima — ili, tačnije, one su (ili bi trebalo da budu) *samo* organizam proizvođača — zašto se onda ti odnosi slabo razvijaju? Po svemu sudeći, ne postoji saglasnost interesa između jednih i drugih. To nepostojanje saglasnosti, pak, može da rezultira iz nedovoljne dohodovne atraktivnosti za individualnog proizvođača odnosno za zadrugu, ili iz nepostojanja dovoljnog poverenja u zadrugu zbog njenih organizacionih i stručnih slabosti (simultano ili alternativno), ili zbog nepoverenja seljaka. Pogotovo ako je poznato (vidi: Ilić, *Ekonomika poljoprivrede*, br. 5, 1987) da zadrugarstvo opada po veličini obradivih površina po zadrugi, po broju traktora i po broju članova zadruga.

Stavljajući sve to pod isti imenitelj, mogli bismo reći da sama praksa politike uglavnom stoji na putu proizvodnji vrednosti (dakle, tržišnoj privredi), zbog čega proizvodne snage sela ne čine organsku celinu ekonomije kao totaliteta. Stoga se politika ne odnosi prema seoskom domaćinstvu kao dominantnom svojinskom obliku u nas kao prema proizvođaču razmenske vrednosti, već kao proizvođaču hrane (dakle, upotrebne vrednosti). Druga strana problema jeste u tome što se privredni planovi temelje na pretpostavljenoj tražnji, što ne mora da garantuje i odgovarajuću ponudu. Stoga bi trebalo, čini se, u izradi planova početi od *moгуće ponude* (uključivo i uvoz) i od pretpostavki koje treba ispuniti da bi se plan izvršio. Tako dolazimo do *realnih cena* i neminovnosti izbora između ograničenih proizvodnih mogućnosti, a time i do teorijskog pitanja — šta, konkretno, određuje u poljoprivredi normalnu (resp. tržišnu) cenu poljoprivrednih proizvoda? Prema tome, politika cena poljoprivrednih proizvoda je jedna strana problema. Znači, treba »respektirati tržište« (V. Stipetić). To, pak, pretpostavlja rehabilitaciju ekonomskih zakonitosti i tome odgovarajući socio-ekonomski položaj porodičnog gazdinstva. To je *druga* strana problema.

No, ako se rešenja problema svodi *samo* na cene (i na ulaganja u poljoprivrednu proizvodnju), teško se mogu očekivati trajniji rezultati na tom polju privredne aktivnosti. Prema tome, da bi ulaganja u poljoprivrednu proizvodnju dala rezultate, mora i poljoprivredni proizvođač biti zainteresovan da akumulira: samo povećanje cena nije do sada niti će ubuduće davati *ceteris paribus* ono što se očekuje, već će pre podsticati inflaciju. Najzad, kreditne olakšice podstaći će pre potrošnju no proizvodnju. Rečju, poljoprivrednog proizvođača se teško može u datim okolnostima podstaći na veću i strukturno adekvatniju proizvodnju ako se ništa u biti ne bude menjalo u filozofiji sistema na potezu industrija-poljoprivreda i društveni-privatni sektor. Individualnom poljoprivrednom proizvođaču omogućeno je, istina, da se udružuje u zadruge. Ali, da li je to učinjeno na pravi način i da li je to što se predlaže dovoljno?

Da nešto kažem i o načinu formulacije onog što je zakonodavac hteo da kaže u ustavnim amandmanima. Koliko je meni znano, svaka pravna odredba treba da bude jasna, kratka, *svakom* razumljiva i unutar sebe ne-

protivrečna (dakle, da ostavi mogućnosti za što manje različitih tumačenja). To se, međutim, ne bi moglo reći za pomenute ustavne amandmane. Oni su pre nalik na politikološke, sociološke i tome slične teze, no ono što bi trebali da budu. Otuda i zaključak: pravne propise trebalo bi da pišu za to pozvani pravnici unutar gabarita koji im politika određuje. Što se, pak, tiče same sadržine, ona nije samo nesuvisla za jednu ustavnu odredbu (najveći deo mora ići u zakone i druge pravne propise), već unutar sebe tendira ka izjednačavanju poljoprivredne zadruge sa osnovnom organizacijom udruženog rada (naravno, povezano sa članovima 61. i 63. Ustava SFRJ). Na takvo razmišljanje upućuje nas kako glava III Osnovnih načela tako i stalno isticanje sintagme »socijalistički preobražaj sela«. Ako je tako, onda se u seljaka mora pretpostaviti bojazan od nacionalizacije. Nije li to pravi uzrok demotivisanosti seljaka za veću i strukturno odgovarajuću proizvodnju? Pogotovo ako se ne prenebregne »istorijsko pamćenje«.

S druge strane, postavlja se i pitanje da li se uopšte može voditi neka agrarna politika ako je ekonomski korpus jedne republike, pa i cele zemlje raspolučen? Uostalom, da li ima mesta tom stajalištu kada je društvena svojina *apsolutno* dominantna u privredi Jugoslavije? Zato i mislim (to je moj konkretni predlog) da bi za ustavni amandman koji se tiče zadrugarstva bilo dovoljno da se kaže: *Zemljoradnici se mogu slobodno udruživati. Protivustavan je svaki čin ili akt tome protivan.* Iz Ustava bi trebalo, isto tako, staviti van snage sve one odredbe koje omogućuju, ma na koji način, podružljavanje (resp. nacionalizacije) u poljoprivredi.

Ekonomski položaj poljoprivrede

Promene kao faktor razvoja

Jeremija Simić

Mislim da nam je i dužnost da kritički kažemo nešto o knjizi D. Veselinova a posebno da sagledamo gdje smo danas u poljoprivredi i gdje nam je agrarna politika.

Neosporno je da knjiga *Sumrak seljaštva* po svom sadržaju i po aktuelnosti tematike predstavlja značajan znalački rad. Po sadržaju, u njemu se daje kritički osvrt na ono što je ostvareno u našoj poljoprivredi i drugo, istovremeno se ukazuje na određene greške koje su nastale u kreiranju i ostvarivanju agrarne politike u nas. U knjizi se takođe ukazuje na određene deformacije koje su se ispoljavale u dosadašnjem razvoju poljoprivrede. Pritom je svakako riječ o spontanom razvoju poljoprivrede. Međutim, nisu precizno i potpuno naznačeni uzroci koji su usloveli usporen i dosta ekstenzivan razvoj poljoprivrede. Autor kritički sagledava prisustvo ekonomskih zakonitosti koje su se odvijale u društveno ekonomskom razvoju u celini, posebno u razvoju poljoprivrede. On u svom radu posebno kritikuje van-ekonomske mere i uticaj društva na razvoj proizvodnih snaga i socijalističkih produkcionih odnosa. Knjiga u celini pruža saznanja da su se u dosadašnjem razvoju poljoprivrede, pored uticaja državne regulative, na određeni način probijale objektivne ekonomske zakonitosti. Koncipiranom agrarnom politikom je trebalo da se razvoj poljoprivrede neposredno podstiče i da se na toj osnovi dosledno realizuju utvrđeni razvojni ciljevi. U knjizi se ukazuje da ovaj proces nije tekao ravnomerno i ka društveno postavljenom cilju. Međutim, ono što joj nedostaje, a što je već reklo više prethodnih diskutanata, jeste metoda konceptija. Naime, autor nedovoljno polazi od ostvarenih (i neostvarenih) rezultata da bi potpunije i jasnije sagledao perspektive i pravce daljeg razvoja poljoprivrede. Time bi se moglo obezbediti da se

organizovan društveni uticaj na razvoj poljoprivrede preko države može ostvarivati u skladu sa delovanjem tržišta i ekonomskih zakonitosti. Treba razlikovati, a na to bih posebno ukazao, društveno-ekonomsku poziciju poljoprivrede u privredi od društvene i ekonomske pozicije seljaštva.

U posleratnom periodu, sve do danas, poljoprivreda je prolazila kroz tri različite ekonomske pozicije. U prvoj posleratnoj fazi koja se grubo može omeđiti 1956. godinom, poljoprivredu je karakterisao izrazito nepovoljan ekonomski položaj. Dominantno mesto u ostvarivanju ukupne poljoprivredne proizvodnje zauzimala su seljačka poljoprivredna gazdinstva, a još uvek preovlađujući deo činila je naturalna proizvodnja. To je proizlazilo iz dve osnovne okolnosti: prvo, poljoprivredno stanovništvo je još uvek činilo veći deo ukupnog stanovništva, i drugo, u poljoprivredi je ostvarivana dosta niska produktivnost rada. U takvim društveno-ekonomskim okolnostima poljoprivredni proizvođači u razmeni sa proizvođačima iz drugih grana privrede nisu ostvarivali društveni proizvod i dohodak u skladu sa obimom uloženog rada i sredstava. To znači da su poljoprivrednici u razmeni s drugim delatnostima za veći obim poljoprivrednih proizvoda i veći obim uloženog rada dobijali manji obim nepoljoprivrednih proizvoda, odnosno manji obim uloženog rada. Između poljoprivrednih i nepoljoprivrednih proizvoda vladao je izraziti disparitet. Ovakav ekonomski položaj poljoprivrede bio je podešen stvaranju i koncentraciji akumulacije za ubrzani industrijski razvoj. U ovoj njenoj fazi za rast proizvodnje bila je manje značajna ekonomska motivisanost proizvođača nego delovanja administrativnih mera ekonomske politike. Posledice takvog ekonomskog položaja poljoprivrede izuzetno su nepovoljne kako za poljoprivrednog proizvođača, tako i za trajniju ulogu poljoprivrede u strategiji privrednog i društveno-ekonomskog razvoja.

U drugoj razvojnoj fazi poljoprivrede, koju se obično označava kao period od 1957. godine do početka osamdesetih godina, ona stiže znatno povoljniji društveno-ekonomski položaj. Na to su uticali i stimulaturna razvojna politika i jasno definisano društveno opredeljenje socijalističkog preobražaja poljoprivrede. Orijehtacija na intenzivniji i brži razvoj poljoprivrede bila je zasnovana na ravnomernom razvoju ukupne privrede. Pre svega, nastaju korenite promene u karakteru industrijalizacije. Akcenat se daje onim industrijskim granama od kojih zavisi visokoproduktivna poljoprivredna proizvodnja i u koje spadaju one koje proizvode različita reprodukciona sredstva (mineralna đubriva, pesticide i druga hemijska sredstva, mehanizaciju i drugu opremu) za poljoprivredu. U ostvarivanju ovakve koncepcije u razvoju i podruštvljavanju poljoprivrede, polazilo se od jedinstva razvoja krupne proizvodnje i uspostavljanja socijalističkih produkcionih odnosa. Idejna osnova za ovakvu agrarnu politiku utvrđena je pre svega u Programu SKJ, a njen razvojni program u okviru *Rezolucije o perspektivnom razvoju poljoprivrede i zadrugarstva*, koju je donela Savezna narodna skupština 1957. godine.

Bržim razvojem poljoprivrede u periodu 1957—1968. godine prevaziđena je tendencija zaostajanja i otvoren širi proces njene tehničko-tehnološke modernizacije. Finalna poljoprivredna proizvodnja rasla je po prosečnoj go-

dišnjoj stopi od 2,2%. Prosečni godišnji obim poljoprivredne proizvodnje bio je veći za 51,2% u odnosu na onaj u periodu 1947—1956. godine.

Na brzi rast poljoprivredne proizvodnje posle 1956. godine uticalo je više faktora, pre svega jasno postavljen koncept razvoja poljoprivrede i na toj osnovi razrađena agrarna politika, posebno investiciona, kreditna i tržišna politika. Naročito značajan podsticajni faktor razvoja i intenzifikacije poljoprivrede u šezdesetim godinama bile su mere Privredne reforme. Kao što je poznato, već je merama agrarne politike u 1963. i 1964. godidni uspostavljen povoljniji ekonomski položaj poljoprivrede time što su uspostavljeni paritetni odnosi cena poljoprivrednih sa onima industrijskih proizvoda. U sklopu mera privredne reforme u osnovi su ujednačeni uslovi privređivanja u poljoprivredi sa uslovima privređivanja u drugim oblastima materijalne proizvodnje. Ovo je uslovalo značajan porast obima poljoprivredne proizvodnje u godinama sprovođenja mera privredne reforme. U periodu 1965—1970. godine ukupni obim poljoprivredne proizvodnje porastao je za oko 13% u odnosu na predreformski period (1959—1964.) a za oko 30% u odnosu na period (1960—1963.). U godinama privredne reforme naročito se povećala proizvodnja u stočarstvu, kao i proizvodnja žita, naša zemlja je u tim godinama postala značajan izvoznik poljoprivrednih proizvoda.

U periodu 1959—1970. godine ostvaren je krupan tehničko-tehnološki napredak poljoprivrede. Izvršena je zamena tradicionalnih niskoprinostnih sorti kvalitetnim visokorodnim sortama pojedinih ratarskih kultura, voća i vinove loze. Na primer, učešće visokorodnih sorti pšenice u ukupnim površinama pod ovom kulturom povećano je od 15,1% u 1959. na 78,6% u 1968. godini. Učešće površina zasejanih hibridnim kukuruzom u ukupnim površinama pod kukuruzom povećano je u ovom periodu sa 16,8% na 53,4%. Ostvaren je i značajan porast potrošnje mineralnih đubriva. Količina upotrebljene aktivne materije po ha porasla je od oko 250 kg u 1959. godini na 670 kg odnosno za 168% u 1970. godini. Uporedo s tehnološkim napretkom ostvaren je u ovom periodu i značajan tehnički napredak u poljoprivredi. Ukupan broj traktora povećan je od oko svega 20.500 u 1957. godidni na oko 66.861 u 1970. godini ili za oko 3,2 puta, a broj kombajna od svega 216 u 1957. na 11.793 u 1970. godini ili za 9,5 puta.

U celini gledano, najznačajniji faktor razvoja i intezifikacije poljoprivrede posle 1956. godine bio je u osnovi naučno-tehnički progres. Na toj osnovi značajno su povećani prinosi po jedinici površine i po grlu stoke, što je omogućilo da se zapaženo povećaju produktivnost rada i dohodak po aktivnom poljoprivredniku. Na osnovu zamene živog rada minulim, poljoprivreda doživljava kvalitativne ekonomske promene. Na ovom stepenu razvoja nastali su uslovi kada se ravnopravnost poljoprivrede s drugim privrednim delatnostima mogla ostvarivati jedino na bazi ostvarivanja sve veće produktivnosti rada. To znači da je za obezbeđenje rasta dohotka po aktivnom poljoprivredniku trebalo obezbediti još viši rast fizičkog obima proizvodje po aktivnom poljoprivredniku i po jedinici kapaciteta.

Na dostignutom nivou ekonomskog preobražaja poljoprivrede ispoljava se jedna važna zakonitost, koju je spomnuo i druge Baletić. Naime, kao

rezultat naučno-tehničkog i tehnološkog napretka i rasta produktivnosti rada, u ostvarivanju finalnih agroindustrijskih proizvoda se ispoljava opadanje učešća aktivnih poljoprivrednika, dok se na drugoj strani, povećava učešće rada proizvođača iz industrije, saobraćaja, trgovine i drugih delatnosti. To znači da se uz opadanje broja poljoprivrednika kao subjekata u ostvarivanju primarne proizvodnje povećava broj učesnika iz drugih delatnosti kako u ostvarivanju ove proizvodnje uopšte, tako u ostvarivanju finalne agroindustrijske proizvodnje posebno.

Da bi se povećavao dohodak u poljoprivredi na ovom ekonomskom nivou razvijenosti agroindustrijske proizvodnje, neophodno je još brže povećavati vrednost uloženog kapitala u tehničko-tehnološke faktore proizvodnje. Jednostavno rečeno, za ostvarivanje istog iznosa dohotka treba obezbediti sve veći iznos troškova. U ovakvim ekonomskim okolnostima povećava se rizik u sticanju dohotka u poljoprivredi, a ekonomski položaj poljoprivrede postaje sve više zavisna od uspešnosti njenog integrisanja s različitim industrijskim i drugim delatnostima, pri čemu u ove delatnosti svakako spadaju i nauka i obrazovanje.

Uparedo sa produbljavanjem ovog ekonomskog procesa, uspešnost ostvarivanja robne poljoprivredne proizvodnje i proizvodnje hrane postaje sve više zavisna od efikasnosti upotrebe elemenata angažovanog društvenog kapitala odnosno elemenata opredmećenog tehničko-tehnološkog i naučnog progresa. To znači da sada u ostvarivanju sve povoljnijih ekonomskih rezultata, uz sve veću masu angažovanih sredstava u tehničko-tehnološke faktore proizvodnje, treba obezbediti i njihovu sve racionalniju upotrebu.

U privrednom razvoju se može ispoljiti i treći mogući slučaj ekonomskog položaja poljoprivrede koji je zasnovan na njenoj monopolskoj osnovi. Takav ekonomski položaj pretpostavlja da se cene poljoprivrednih proizvoda formiraju iznad njihovih tržišnih vrednosti, a u tim tržišnim okolnostima poljoprivreda kao privredna delatnost u razmeni sa drugim granama prisvaja više rada i dohotka nego što daje preko svojih proizvoda. Na ovoj osnovi razmene, poljoprivredni proizvođači za isti obim ostvarene i realizovane proizvodnje prisvajaju na tržištu veći dohodak.

Identična ekonomska pozicija poljoprivrede može se ostvariti i u okolnostima rasta njene proizvodnje, ali pri bržem rastu industrijskih i drugih nepoljoprivrednih proizvoda i usluga. Poljoprivredni proizvođači u razmeni na tržištu za relativno manje povećanje obima proizvodnje i realizacije poljoprivrednih proizvoda prisvajaju veći obim nepoljoprivrednih proizvoda, odnosno veći obim društvenog proizvoda. Sticanje većeg dohotka u poljoprivredi na ovoj osnovi može pozitivno uticati na povećavanje njene akumulacije i na podsticanje tehničko-tehnološkog napretka u njoj te na rast produktivnosti rada poljoprivrednih proizvođača.

Usmeravanje akumulacije iz nepoljoprivrednih delatnosti u cilju podsticanja rasta poljoprivredne proizvodnje ima dvostruki uticaj. Na jednoj strani, preko rasta poljoprivredne proizvodnje monopolska akumulacija postaje uzrok negiranja monopolskog položaja poljoprivrede u budućnosti jer se time pospešuju ponuda i pad cena poljoprivrednih proizvoda. Na drugoj

strani, ovakav se razvojni program u poljoprivredi ispoljava kao stabilizirajući faktor daljeg privrednog razvoja u celini. Ostvarivanje naznačenog ekonomskog položaja poljoprivrede po pravilu se može postići samo u uslovima u kojima država ima aktivniju ulogu u regulisanju cena i namenske raspodele stečenog dohotka. Ovakva pozicija poljoprivrede mogla bi se ostvariti samo uz aktivniju ulogu potrošača poljoprivrednih proizvoda. To znači da se preko povećanih cena poljoprivrednih proizvoda može obezbediti veća akumulativnost poljoprivrede koja bi se namenski upotrebila za njen budući brži materijalno-tehnički napredak i rast produktivnosti rada, a povećana akumulativnost u poljoprivredi na ovoj osnovi vratila bi se potrošačima preko povećane proizvodnje i produktivnosti rada.

U uslovima produbljene ekonomske krize dopunski izvor akumulacije u poljoprivredi na ovoj osnovi objektivno nije moguće obezbediti. Naprotiv, zahteva se da poljoprivreda odigra ulogu stabilizirajućeg faktora privrede u celini. Međutim, da li je to moguće? Jer, da bi poljoprivreda bila stabilizirajući faktor privrednog razvoja, ona se, po mome mišljenju, u raspodeli nacionalnog dohotka mora zadovoljiti time da za isti nivo dohotka tj. za istu količinu angažovanog rada daje društvu veći obim poljoprivrednih proizvoda. To bi zahtevalo da se cene poljoprivrednih proizvoda formiraju ispod njihovih tržišnih vrednosti.

Smatram da naznačene mogućnosti u ostvarivanju ekonomskog položaja poljoprivrede realno nije moguće ostvariti. To može biti slučaj samo izuzetno, za neke značajnije i strateške poljoprivredne proizvode.

U celini gledano, stabilan ekonomski položaj poljoprivrede se može ostvariti uz postizanje visoke produktivnosti rada i uz povećani izvoz finalnih agroindustrijskih proizvoda. Za ovo treba obezbediti znatno potpuniju organizovanost subjekata i proizvodnje, posebno na bazi bržeg razvoja društvenog sektora poljoprivrede i trajnijeg povezivanja zemljoradničkih gazdinstava s organizacijama udruženog rada. U vezi s navedenim treba preduzeti efikasnije mere agrarne politike, kojima bi se otklonili nepovoljni faktori i protivrečnosti u razvoju i podruštvljavanju poljoprivrede.

U sadašnjim društveno-ekonomskim uslovima više faktora nepovoljno utiče na ekonomski položaj poljoprivrede. Pre svega, to je nepovoljan kreditni i finansijski sistem i njegova politika. Zbog ove činjenice u oblasti agroindustrijskog kompleksa nastaje multipliciranje troškova reprodukcije. Prema nekim saznanjima, troškovi proizvodnje iz primarnih linija poljoprivrede umnožavaju se u finalnim prerađivačkim proizvodnjama 3—4 puta. Očigledno je da se sadašnjim sistemom ostvarivanja kreditne politike, posebno zbog visokih kamata, prerađivačke grane u agroindustrijskom kompleksu dovode u veoma nepovoljan i težak ekonomski položaj, a time se u isti položaj dovodi i primarna poljoprivredna proizvodnja. U celini gledano, pri kreiranju agrarne politike nedovoljno se vodi računa o tehnološkim specifičnostima poljoprivrede.

Poljoprivreda relativno više opterećuje kamata i to onoliko puta koliko se u njoj sporije ostvaruje obrt sredstava nego u drugim privrednim delatnostima. Ova činjenica naročito pogađa one OUR koje se oslanjaju na

kreditna sredstva preko bankarskih organizacija. Nepovoljni ekonomski uslovi u poljoprivredi nastaju i zbog skupih reproduktivnih sredstava poreklom iz industrije. Cene ovih proizvoda neparitetne su cenama poljoprivrednih proizvoda. Otuda u poslednjih nekoliko godina nedostaje primena tehnoloških i naučnih dostignuća, a naročito stagnira potrošnja mineralnih đubriva. Nedovoljno se koriste sredstva mehanizacije, te zaostaje primena i drugih tehnoloških inovacija. Takođe se nedovoljno koriste dostignuća genetike i selekcije, a nedovoljna je i upotreba vode u sistemu za navodnjavanje, dok se druga žetva koristi na svega 10% oraničnih površina.

U prerađivačkim delatnostima prisutna je prekapacitiranost, koja bi mogla stimulatивно uticati na unapređenje proizvodnje poljoprivrednih sirovina. U nekim slučajevima taj je zahtev ostvaren, dok u drugima još uvek vlada velika pasivnost prerađivača. Međutim, u prerađivačkim delatnostima sporo se kreiraju nove prerađevine.

Trajnija rešenja za poboljšanje ekonomskog položaja poljoprivrede mogu se obezbediti pre svega na bazi podizanja produktivnosti rada i na osnovu šire primene dostignuća nauke i tehnologije. Za ovaj proces treba uspostaviti stimulatívne društveno-ekonomske, odnosno dohodovne odnose. Uz dosledno uvažavanje ekonomskih zakonitosti oba zadatka mogu se brže ostvarivati na bazi uključivanja agroindustrijskog sistema u intenzivne tehnološke procese u svetu, posebno u Evropi. A za ovo treba obezbediti jači stručni i naučno-istraživački kadar, kako u OUR tako i šire u društvu.

Na nepovoljan ekonomski položaj poljoprivrede u velikoj meri utiču i promene nastale u socioekonomskoj strukturi individualnog sektora poljoprivrede. One se ogledaju u velikom smanjenju broja »čistih« poljoprivrednih gazdinstava, dok je broj mešovitih i domaćinstava sa posedom u vlasništvu nepoljoprivrednika povećan.

Prema podacima popisa 1981. godine na području naše zemlje je od ukupnog broja gazdinstava bilo svega 28,3% čistih poljoprivrednih gazdinstava. Ona su u svome posedu u navedenoj godini držala oko 40,0% obradivog zemljišta.

Na ovim gazdinstvima procesi deagrarizacije usloveli su određenu koncentraciju zemljišnog posedu i racionalnije korišćenje zemljišta. Na ovim gazdinstvima postoje i povoljniji uslovi za opremanje mehanizacijom i za ostvarivanje intenzivnije poljoprivredne proizvodnje. Međutim, kod gazdinstava kod kojih je ovaj proces izostao, a posebno kod gazdinstava ostarelih poljoprivrednika nema uslova za razvoj poljoprivrede na dosadašnji način. Na njima se već sada javlja rapidno smanjenje poljoprivredne proizvodnje. Pored toga ova proizvodnja se karakteriše po ekstenzivnoj strukturi i niskoj produktivnosti rada. Proizvodnja ostarelih zemljoradnika postepeno se svodi na egzistencijalni minimum, koji ima odlike naturalne proizvodnje.

Mešovitih gazdinstava prema podacima popisa u 1981. godini bilo je 24,2%, a imala su u svom posedu 32,0% obradivog zemljišta.

Treću grupu domaćinstava sa poljoprivrednim gazdinstvom, prema ovom popisu, čine ona domaćinstva kod kojih su sva privredno-aktivna i radno-sposobna lica nepoljoprivrednici. Ovih domaćinstava u poslednjoj godini

popisa bilo je najviše, tj. oko 47,5%. Ona su u svom posedu održala 28,0% od ukupnog obradivog zemljišta privatnog sektora.

Na nepovoljne uslove za razvoj poljoprivrede na privatnom sektoru još ubedljivije ukazuje struktura domaćinstava sa poljoprivrednim gazdinstvom prema broju poljoprivrednika. U strukturi ukupnog broja gazdinstava u 1981. godini bilo je zastupljeno: 47,2% domaćinstava kod kojih nije bilo ni jednog aktivnog poljoprivrednika, 25,5% domaćinstava sa po jednim aktivnim poljoprivrednikom, 18,6% domaćinstava sa po 2 aktivna poljoprivrednika, i samo 8,7% domaćinstava sa 3 i više aktivnih poljoprivrednika. Poslednja grupa domaćinstava uglavnom se nalazi u brdsko-planinskim područjima i u SAP Kosovu.

Navedeni podaci jasno ukazuju da se privatni sektor sa stanovišta uslova za reprodukciju i za razvoj poljoprivrede sastoji iz tri osnovna dela.

Prvi deo čine »čista« poljoprivredna gazdinstva, naročito ona koja imaju veći zemljišni posed i veći broj radno sposobnih poljoprivrednika. Na njima se ostvaruje robna proizvodnja na intenzivnijim i produktivnijim osnovama. U ovom delu privatnog sektora stiže se relativno veći dohodak i već na toj osnovi postiže se veća akumulativnost. U sadašnjim uslovima, za ovaj sektor uglavnom treba obezbediti efikasniju realizaciju poljoprivrednih roba na društveno organizovanim osnovama i uz veću podršku države.

Drugi deo privatnog sektora čine mešovita gazdinstva. Na njima se takođe mogu obezbediti povoljniji ekonomski uslovi za razvoj poljoprivrede i za rast dohotka. Međutim, s obzirom na nedovoljnu zastupljenost radno sposobnih poljoprivrednika privređivanje i sticanje dohotka na njima je zavisno od povezivanja sa društvenim sektorom od proizvodnje do prometa.

Treći deo privatnog sektora poljoprivrede sastoji se od jednog dela mešovitih gazdinstava na kojima se nalazi po jedan ostareli poljoprivrednik, zatim od gazdinstava ostarelih poljoprivrednika, kao i od domaćinstava sa poljoprivrednim gazdinstvom u vlasništvu nepoljoprivrednika na kojima uglavnom nema realnih uslova za ostvarivanje intenzivne i produktivne poljoprivredne proizvodnje. Kao što je već naglašeno njihova se proizvodnja svodi na minimum.

U ovom delu privatnog sektora nema uslova za ostvarivanje ekonomski racionalne poljoprivredne proizvodnje. U ovom delu privatnog sektora odvija se proces umanjene reprodukcije. Stoga se mogućnosti za racionalno korišćenje zemljišta i drugih proizvodnih kapaciteta na njima moraju iznalaziti u trajnom i stabilnom povezivanju sa društvenim sektorom poljoprivrede.

U celini gledano, dugoročnija stabilnost poljoprivredne proizvodnje na posedu zemljoradničkih gazdinstava zavisice od toga u kom stepenu se povezuju sa društvenim sektorom, kako po osnovi ostvarivanja poljoprivredne proizvodnje, tako posebno preko prerađivačkih i prometnih organizacija udruženog rada. Za podsticanje rasta poljoprivredne proizvodnje na privatnom sektoru u celini treba obezbediti veću primenu dostignuća nauke i tehnologije. Na ovoj osnovi stvarace se uslovi za brži rast produktivnosti rada i dohotka u privatnom sektoru poljoprivrede.

U celini se može zaključiti da postoji visok stepen uzajamnosti između ekonomskog položaja poljoprivrede i njenih razvojnih mogućnosti.

U vezi sa ovim takođe se mora naglasiti da ona svoj položaj i svoje razvojne mogućnosti može ostvarivati samo u skladu sa rezultatima u celini društvene reprodukcije i u zavisnosti od rasta društvene produktivnosti rada. Na ovo ukazuje činjenica da poljoprivrednu proizvodnju opterećuju veoma skupi inputi. Postalo je jasno da se visokoproduktivnost rada i rast dohotka u poljoprivredi može ostvariti samo uz optimalna ulaganja, uz vrhunsku tehnologiju zasnovanu na dostignućima nauke i na bazi racionalnog korišćenja elemenata minulog rada poreklom iz industrije.

Otuda se stimulatívni uslovi koncipiranja ambicioznijih razvojnih programa u poljoprivredi i u celini agroindustrijske proizvodnje moraju zasni-vati na tržišnim i društvenim potrebama, a posebno na stalnom rastu individualne i društvene produktivnosti rada.

Poznato je i u nauci i u praksi da produktivnost rada predstavlja kako odlučujući faktor za rast poljoprivredne proizvodnje tako i bitnu osnovu za stabilizaciju ekonomskog položaja poljoprivrede i poljoprivrednih proizvođača. Više je nego očigledno da se samo na bazi rasta produktivnosti rada poljoprivreda stavlja u funkciju stvarnog stabilizatora razvoja privrede i tržišnih odnosa. Sa ekonomskog stanovišta očigledno je da se visokim cenama poljoprivrednih proizvoda ne može širiti tražnja, stabilizovati tržište i povećavati životni standard seoskog i gradskog stanovništva. U podsticanju rasta produktivnosti rada u poljoprivredi neophodno je polaziti od njenih ukupnih društveno-ekonomskih i tržišnih činilaca.

U vezi s ovim treba istaći da dostignuća u produktivnosti rada zavise od aktiviranja celine proizvodne snage rada. U vez s ovim K. Marks u »Kapitalu« s pravom konstatuje sledeće:

»Proizvodnu snagu rada određuju razne okolnosti, između ostalog, prosečan stupanj umešnosti radnika, stupanj razvitka nauke i njene tehnološke primenljivosti, društvena kombinacija procesa proizvodnje obim delatnosti sredstava za proizvodnju i prirodni uslovi«.

U skladu s ovom Marksovom konstatacijom moraju se stvoriti uslovi da svi ovi činioci u sadejstvu i maksimalno podstiču rast produktivnosti rada u razvoju poljoprivrede i njenih prerađivačkih delatnosti. Na dostignutom stepenu razvijenosti poljoprivrede bez konstatnog rasta produktivnosti rada naši proizvođači ne mogu biti konkurentni na svetskom tržištu i ne mogu uvećavati svoj dohodak i doprinositi uvećanju neto deviznih efekata.

O dohotku iz poljoprivrede, evropeizaciji i istjerivačima sumnji

Marijan Korošić

Ne mogu se kao Branko Horvat legitimirati i kao poljoprivrednik, pa ću se poslužiti jednim vizuelnim sredstvom za objašnjenje onoga što želim reći — jednim grafikonom koji, po mojem mišljenju, takođe iskazuje taj »sumrak seljaštva« o kojem ovdje govorimo. Za moje izlaganje je vrlo dobar uvod učinio Čedo Pajić, kad je ukazao da se na problem mora gledati kompleksno, u ukupnoj međuzavisnosti. Drugim riječima, kad govorimo o seljaštvu, valja govoriti i o radništvu. To je upravo ono što prikazuje ovdje priloženi grafikon.

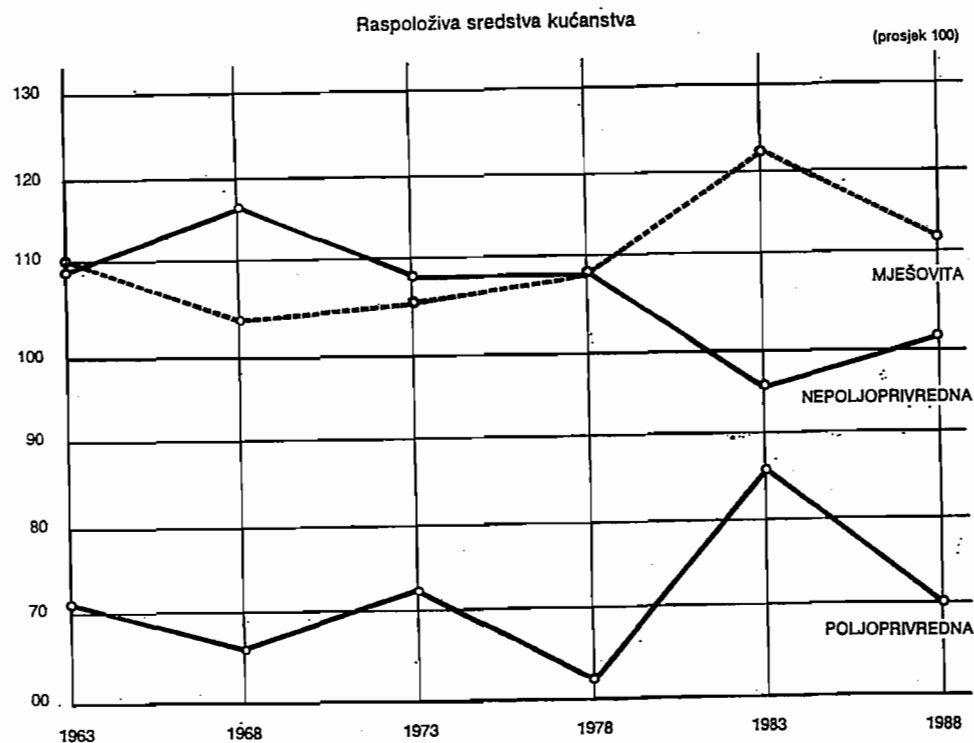
Putem cijena poljoprivrednih proizvoda ili vidljivim i nevidljivim subvencioniranjem pojedinih proizvoda agrarna politika ima značajne *distribucijske posljedice*. Neophodno je stoga ocijeniti sveukupni utjecaj na dohotke (primanja) poljoprivrednih i nepoljoprivrednih kućanstava, kao i onih koji se poljoprivredom bave kao dopunskim zanimanjem.

Službene statistike pružaju podatak da je posljednjim popisom stanovništva (1981.) ustanovljeno postojanje 6.195.000 kućanstava, ili 3,62 osoba u jednom kućanstvu. Na individualna poljoprivredna gazdinstva od ukupnog broja otpada 2.676.000 kućanstava. Ta su gazdinstva u svom vlasništvu držala 8.225.000 hektara obradivih površina, što znači da je na jedno gazdinstvo dolazilo nešto više od 3 hektara. Te godine ona su držala 568.000 traktora, odnosno 0,2 traktora po jednom gazdinstvu. Na jedan traktor dolazilo je 14,5 hektara zemljišta. Uvjetnih grla stoke u individualnim gazdinstvima

bilo je 4.869.000 ili 1,82 grla po jednom gazdinstvu. Gazdinstva su u realizaciji i otkupu poljoprivrednih proizvoda učestvovala sa 53 posto.

Podaci ukazuju da je veličina zemljišnog posjeda seljačkog gazdinstva preuska za proizvodna sredstva (ovdje ilustrirana brojem traktora). Seljačko gazdinstvo trpi posjedovna i druga ograničenja za bolje korištenje i vlastite radne snage i sredstava s kojima raspolaže. Ali o tome nije ovdje riječ, već o dohocima koji se ostvaruju uz takvu strukturu poljoprivrednih gazdinstava.

Dok poljoprivredna površina ostaje uglavnom nepromijenjena, broj poljoprivrednog stanovništva konstantno se smanjuje. Kao posljedica značajno se smanjuje broj stanovnika koji živi na istoj površini zemljišta. Ta promjena, uz ostale u koje ovdje sada ne ulazimo, uvjetovala je smanjivanje razlika u uvjetima rada između poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva, a isto tako i uvjetima života između grada i sela. Ipak, razlike i nadalje ostaju, i svakako pridonose konstantnom napuštanju sela i traženju zaposlenja u gradu.

Ankete o potrošnji kućanstava — koje ćemo u ovom radu koristiti, a koje su se sprovodile svake pete a od 1984. svake godine — pokazuju da poljoprivredno gazdinstvo po jednom članu svog kućanstva ostvaruje osjetno

manje prihode od ostalih kućanstava. U dužem razdoblju (od 1963. do 1986.), ako se uzme u obzir aritmetički prosjek, prihodi nepoljoprivrednog kućanstva bili su za 73 posto veći od poljoprivrednog, a mješovitog čak za 82 posto. Nejednakosti su stalne, iako u pojedinim razdobljima ima sužavanja, a u drugim širenja lepeze nejednakosti. Na primjer, u posljednjoj godini promatranja (1986.) pokazuje se stanovito ujednačavanje prihoda: nepoljoprivredno kućanstvo ima 43 posto veći prihod po članu od poljoprivrednog, a mješovito 60 posto.

Kao što se pokazalo kod zaposlenih u društvenom sektoru poljoprivrede, tako se pokazuje da prihodi od poljoprivrednih zanimanja osjetno zaostaju od prihoda ostalih zanimanja, bez obzira da li se ostvaruju na vlastitom imanju ili poljoprivrednom dobru.

Uočava se još jedna činjenica koja proizlazi iz strukture troškova života i različitog povećanja pojedinih troškova izraženih cijenom. Ako se prihodi poljoprivrednog kućanstva poboljšaju u odnosu na prosjek, istovremeno će se prihodi nepoljoprivrednog kućanstva pogoršati, i obratno. Na to utječu cijene hrane koje prvima daju poboljšanje, a drugima pogoršanje ako se te cijene povećavaju iznad prosjeka.

Među članovima poljoprivrednih kućanstava relativno je sve veći broj onih koji se zapošljavaju izvan poljoprivrede. To su tzv. mješovita kućanstva u kojima su pored zaposlenih članova na gazdinstvu, jedan ili više članova u stalnom radnom odnosu van gazdinstva (ili su obrtnici, ili osobe koje obavljaju profesionalnu djelatnost, ili su penzioneri). Do 1978. godine ona su po članu kućanstva ostvarivala manji prihod od nepoljoprivrednih, ali od tada znatno odskoču naviše od svih ostalih kućanstava. Nesigurnost rada u poljoprivredi uvjetuje da seljak bježi sa zemlje, ili pak jednom nogom ostane na njoj, a drugom zakoračuje u tvornicu. Dugogodišnja tendencija porasta broja mješovitih kućanstava (»polutana«) potvrđuje da se sigurnost traži izvan poljoprivrede, zbog stabilnog (mada nižeg) osobnog dohotka, invalidsko-penzijskog i zdravstvenog osiguranja, plaćenog godišnjeg odmora. On u industriji radi na manje plaćenim poslovima, nema vezanost za tu proizvodnju koju ima industrijski radnik, ali je zainteresiran da obradi i jedan do tri hektara zemlje i tako riješi svoje materijalne probleme.

Prosječna površina poljoprivrednog gazdinstva stoga se permanentno smanjuje, i to baš u vrijeme obilježeno masovnim bježanjem iz sela u grad. Istraživanja govore da će biti sve više mješovitih gazdinstava. U sistemu vladajućih društvenih odnosa mješovito se gazdinstva snalazi kako zna — izvan društvenih podsticaja i posebnog društvenog interesa.

Iza izloženih prosjeka o prihodima pojedinih tipova kućanstva stoje osjetne razlike unutar samih poljoprivrednih kućanstava. One nastaju u zavisnosti od veličine posjeda, broja članova porodice, njihove starosne strukture, proizvodnog potencijala, strukture proizvodnje s kojom se bave, snabdjevenosti oruđima za rad, načina organizacije rada i prodaje. Veličina posjeda nije, dakle, jedino odlučujuća za visinu dohotka.

U odsustvu ekonomskog faktora koji bi poticao povećanje dohotka, sredstva poljoprivrednih gazdinstava se u velikoj mjeri troše za izgradnju zgrada,

često velikih i nefunkcionalnih, ili za kupovinu luksuznih automobila i sl. Iz takvih se pojava mogu izvući zaključci o povoljnom životnom standardu, iako se radi o izrazitom primjeru nerazvijene strukture osobnih potreba i poremećaja u njihovom prioritetu. Međutim, na selu se ostvaruje i sve značajnija novčana štednja, koja je prije 20—25 godina bila zanemarljiva, a sada može doseći i 20—25 posto raspoloživih sredstava. I to je podatak koji ukazuje na ograničenost prostora za proizvodno ulaganje, prvenstveno u proširenje posjeda, kao i na nisku isplativost i nesigurnost proizvodnih ulaganja, čak i ispod nominalne kamate (realno negativne) na štednji u bankama. Porez na katastarski prihod, glavni oblik oporezivanja — nije visok, ali je dobio značenje neograničene budžetske rezerve općina. Osnovni problem jugoslavenske poljoprivrede nalazi se u tome što nisu stvoreni uvjeti za poboljšanje proizvodnih ulaganja. Zemljoradnici nisu motivirani za takva ulaganja, za povećanje proizvodnje i za povećanje zemljišnih površina u seljačkom posjedu, da bi se osigurala prinuda za odgovarajući stupanj intenzivnosti proizvodnje.

I na kraju, da se ipak ne zadržavamo samo na »sumraku«, osvrnuo bih se i na posljednju rečenicu u knjizi D. Veselinova, gdje se govori o evropeizaciji poljoprivrede. Misao i zahtjev posebno pozdravljam i smatram da je to jedini izlaz iz sumraka, da je to ta perspektiva koja se na horizontu pojavljuje bez obzira na prigovore koji su u dosadašnjoj raspravi već dani.

Iza evropeizacije poljoprivrede stoji također, po mojem mišljenju, i nužnost institucionalnog priključivanja Jugoslavije u Evropsku ekonomsku zajednicu. Neki kažu, da čim bi ušli u tu zajednicu, ne bismo imali problema s hranom, ne bismo imali manjak poljoprivrednih proizvoda već višak. Neću sada ulaziti u takvu raspravu, jer bi tražila poveću argumentaciju. Smatram, međutim, da je institucionalno priključivanje Jugoslavije toj zajednici historijska nužnost i da će do nje doći. Bolje bi bilo, međutim, da ne gubimo vrijeme i da to učinimo što prije. Pri takvoj odluci postavljala bi se različita pitanja. Što se tiče poljoprivrede, bilo bi nužno imati odgovor barem na dva pitanja. Ujedno su to teze koje Veselinov mnogo puta ponavlja. Prva je da su vojvođanske oranice, jednako kao i slavonske, najbolje oranice u Evropi, a druga — da je salaš bolji oblik organizacije proizvodnje, ako se dobro izražavam, od evropskog zemljišnog posjeda. Ta pitanja, naravno, ostavljam stručnjacima za razmišljanje i argumentaciju.

Ono što najviše zabrinjava — spominjući ovdje stručna pitanja kao što su salaš, plodnost zemljišta, prema tome konkurentnost na evropskom tržištu — jest da su »istjerivači bogova i đavola iz seljaka« (prema romanu Mladena Markova) i danas živi i da djeluju. Dokaza za takvu tvrdnju ima mnogo, a spomenuo ih je i Čedo Grbić kad je rekao — kondenzirajući dokaz postojanja istjerivača — da se ne odstupa ni od takve banalne stvari kao što je propisivanje zemljišnog maksimuma u ustavnim odredbama.

Od seljaka do poljoprivrednika

Aleksa Milojević

U dugoj ljudskoj istoriji poljoprivreda je predstavljala osnovno bavljenje i osnovni izvor sticanja bogatstva. Ubrzano industrijsko napredovanje potiskuje ove djelatnosti u krug marginalnih učesnika u ukupnoj strukturi privrednog razvoja. Značenje se, međutim, i pored pada u strukturi, bitnije ne mijenja. Poljoprivredi se ne poriče njen globalni ekonomski i društveni sadržaj, odnosno odnos između poljoprivrede i industrije se i dalje smatra osnovnim odnosom. Smanjenje kvantitativnog učešća poljoprivrede u ukupnom nacionalnom bogatstvu i ljudskom privređivanju ne nosi neke značajnije uticaje. Razlog je prije svega u izuzetnom značaju poljoprivredne proizvodnje za ukupan privredni razvoj.

Ipak moguće je uočiti da prevladava jednostranost pristupa u razvoju poljoprivrede. Teško je doći do zaključka da su uočeni i potpunije iskorišteni uticaji poljoprivrede na ukupan ekonomski, socijalni i prostorni razvoj. Izgleda da poljoprivreda u svom sadržaju nosi ove mogućnosti, koje je potrebno potpunije koristiti. Poljoprivreda očito nije niz postupaka za dobivanje što veće količine ove vrste proizvoda, lišenih socijalnog i prostornog sadržaja. Potpunije ispunjenje ekonomskog sadržaja ovdje je uveliko vezano upravo za socijalnu i prostornu dimenziju razvoja. Ovdje će se pažnja uglavnom posvetiti ovom poslednjem. Obzirom da je adekvatno prostorno organizovanje poljoprivrede (kao dijela globalnog ekonomskog sistema) bitna pretpostavka rasta njene i ekonomske i socijalne uspješnosti, ono nosi poboljšanja ukupnog razvoja.

Jednostranost pristupa u razvoju poljoprivrede ogleda se u izuzetnoj prevlasti tehnno-ekonomskih pokazatelja. Držeći se granske ekonomske logike, traže se rješenja za ostvarenje što masovnije i što jeftinije proizvodnje.

Dvije su ključne varijable koje se imaju u vidu: povećana tehnička opremljenost i povećan posjed. Pogled na poljoprivredu je uveliko izolovan i slijedi logiku granske izdvojene ekonomije. Po strani ostaju osobitosti poljoprivrede, odnosno osobitosti njenih mogućnosti da doprinosi rješavanju širih razvojnih problema.

Danas se uglavnom ne raspolaže odgovorima na pitanja o mogućnostima ostvarenja alternativnog i racionalnog poljoprivrednog (i ukupnog) razvoja. Brojni otvoreni problemi traže ovu vrstu promišljanja.

Ono što nam se danas nudi kao uspješnost poljoprivredne proizvodnje uglavnom je rezultat spontanog ekonomskog odnosa poljoprivrede i industrije. U pitanju je postupak razaranja tradicionalnog (poljoprivreda) od strane modernog sektora (industrija), što je rezultiralo rastom ukupnih modernizacija. Dotadašnja tradicionalna proizvodnja, svodeći se na potrebne dimenzije obima angažovanja faktora proizvodnje, ostvaruje potreban nivo vlastitih modernizacija. To je upravo početak osnovnog pitanja o racionalnosti dosadašnjeg i mogućnostima ostvarenja alternativnog razvoja.

Razaranje tradicionalnog sektora teklo je na osnovi materijalnih transfera iz ovog u pravcu modernog, industrijskog sektora. To je iza sebe ostavljalo i određenu prostornu strukturu, koja je izrastala iz te vrste odnosa. Na strani industrije su moderni razvijeni gradovi, a na strani poljoprivrede raseljena sela. Otvoreni problem poljoprivredne proizvodnje danas se uveliko odnosi na odsustvo naseljskog uporišta. Može li se ostvarivati uspješna poljoprivredna proizvodnja u široko rasprostranjenim prostorima lišenim potpunijeg naseljskog sadržaja? Ako svaka uspješna proizvodnja traži pouzdan i adekvatan naseljski oslonac, onda je to kod poljoprivrede veoma naglašen zahtjev.

Na drugoj strani, prekomjerne urbane atrakcije su već odavno označene kriznim žarištima kojima se teško nalaze rješenja. Narasli gradovi veoma remete odnos između stanovništva i resursa. Uz to svojim prekomjernim troškovima značajno opterećuje tokove društvene reprodukcije. Spontanitet međugranskog ekonomskog odnosa, zasnovan prije svega na razaranju tradicionalnih djelatnosti, izgleda da uveliko rezultira u neriješenosti prostornog razvojnog činioca.

Kriza ljudske naseljenosti koja se pokazuje u krizi velikih gradova na jednoj i raseljenosti sela na drugoj strani jedan je od tih pokazatelja. Problem se u cjelini pokazuje tek kada (uglavnom) nestanu tradicionalne djelatnosti i materijalni transferi koji teku tim pravcem. Tada se neadekvatnost prostornog činioca javlja značajnim faktorom opterećenja razvoja. Konceptisanost razvijenih da riješe ovaj problem o tome dosta govori. Nastoje se razviti sitnija naseljska struktura uz ograničenja rasta velikih gradova.

Kada je u pitanju poljoprivredna proizvodnja, teško je zaključiti da je postojeći model razvijenih najuspješniji, te da zadržava misli o potrebi njegovih inovacija, posebno od strane naseljskih uticaja. Kao rezultat spontaniteta međugradskog ekonomskog odnosa on prirodno nosi određena opterećenja koja je potrebno uočiti i planski korigovati. Dijelom se to pokazuje u neprekidnom posebnom bavljenju problemom poljoprivredne proizvodnje

gdje su ekonomski stimulansi posebno na vidjelu. Postojeći moderni sektor poljoprivrede je predmet neprekidnih posebnih ekonomskih stimulansa, odnosno materijalnih društvenih izdataka. Da bi se ostvarila stabilna i uspješna poljoprivredna proizvodnja, potrebno je kontinuirano obezbjediti posebne materijalne stimulacije. Ostvaruje se puni ekonomski paritet pa čak i disparitet u korist poljoprivrede.

Kao i na mnogim drugim područjima u poljoprivredi razvijeni manje razvijenim teško da mogu biti konačan primjer za ugled. Razlog je u razlikama ekonomskih pozicija. Dok su razvijeni, u okolnostima iscrpljenosti vlastitog tradicionalnog sektora privrede za potrebe napredovanja modernog sektora, u stanju da putem međunarodnih ekonomskih odnosa ostvaruju dodatne korisnosti iz raširene ekonomske tradicionalnosti manje razvijenih, kod manje razvijenih tih mogućnosti uglavnom nema. Oni su upućeni na ostvarenje izvorne racionalnosti čiji sadržaj se uveliko odnosi na postupke inovacija, služeći se i iskustvima i ostvarenjima razvijenih. Dok su razvijeni u stanju da iz transfera iz pravca manje razvijenih bez teškoća podmiruju i vlastite određene neracionalnosti, manje razvijeni — ukoliko ne krenu na put inovacija — veoma rizikuju pogoršanje svog ekonomskog položaja.

U dijelu poljoprivredne proizvodnje kod razvijenih se osjećaju dvije uporedne tendencije: jedna se odnosi na uvećanje zemljišnog posjeda a druga na rast broja sitnih posjednika u formi mješovitih gazdinstava. Tu su i strahovanja o budućnosti krupnog posjeda, imajući u vidu prije svega nesmanjeno raseljavanje sela i pored paritetnog ekonomskog položaja ove djelatnosti. Pokazuje se da paritetan ekonomski položaj poljoprivrede ne nosi izvjesnosti te vrste održanja. Osnovni razlog je u prijetnjama gubitka naseljske osnove. Može li se ostvarivati uspješan razvoj poljoprivredne proizvodnje u situaciji prijetnji nestanka sela? Po svemu sudeći odgovor je negativan, te se traže rješenja za revitalizaciju sela, odnosno ostvarenja urbane disperzije.

Kada je u pitanju sitnija posjedovna struktura, pretskazuje joj se značajna budućnost. Razlog se nalazi u intenzivnim tehnokonomskim pomjeranjima, rastu nezaposlenosti i rastu slobodnog vremena — što će podići ugled individualnog bavljenja poljoprivredom na sitnom posjedu, posebno u formi dopunskog zanimanja. Budućnost razvoja poljoprivrede kod razvijenih je očito u uspostavljanju određenog odnosa krupnog i sitnog posjeda, uz naglašene tendencije rasta posljednjeg.

Posmatrajući iskustva razvijenih, manje razvijeni su u stanju da izvuku vrijedne zaključke i ostvare značajne inovacijske poduhvate. Pogled se okreće prema selu, odnosno naseljskim uticajima na razvoj poljoprivrede. Ne pokazuje se neophodnim da se slijedi put potpunijeg razaranja sela da bi ga se kasnije revitaliziralo. Služeći se iskustvima i čak programskim opredjeljenjima razvijenih, zadržavanje ove tendencije i ranije skretanje u pravcu modernizacije naseljske strukture pokazuje se značajnim inovacijskim zahvatom koji, uz ostalo, pokazuje svoje veoma povoljne posljedice i na razvoj poljoprivrede. Potrebno je u okolnostima neiscrpljenosti tradicionalne poljoprivrede i prisutne tradicionalnosti sela okrenuti se modernizaciji

ovog posljednjeg i na osnovi te vrste uticaja ostvarivati modernizaciju poljoprivredne proizvodnje. Težište je na inovacijama naseljske strukture kao osnove granskih proizvodnih napredovanja. Iskustvo govori da, kad je u pitanju poljoprivreda, ne vrijedi obrnut korak. Modernizacija poljoprivrede — to razvijeni dobro pokazuju — nije u stanju da donese napredak naseljske strukture. Uočavajući tu činjenicu i da bi spriječili ugroženost poljoprivredne proizvodnje koja dolazi sa ove strane, razvijeni se okreću traženju rješenja za inovaciju naseljske strukture. Zadatak je manje razvijenih da s tim otpočnu nešto ranije, i ako izbjegniju istorijsko iskustvo kumulacije problema. Potrebno je otpočeti u okolnostima prisustva tradicionalnosti i sela i poljoprivrede. Prenoseći težište na aktivnosti razbijanja tradicionalnosti sela, staje se na put razbijanja tradicionalnosti poljoprivrede. To, međutim, sada ima stabilniju i dugoročniju (dakle uspješniju) osnovu. U pitanju je izbjegavanje isključivo granskog pristupa u razvoju poljoprivrede i potpunije poštovanje njenih generičkih sposobnosti na strani prostornog i socijalnog razvoja, što je u istorijskom iskustvu uglavnom bilo zanemareno. Kao dio globalnog ekonomskog, poljoprivreda je ujedno i dio globalnog prostornog i socijalnog razvoja čije uticaje je u politici ukupnog razvoja potrebno potpunije koristiti.

Kako razvoja poljoprivrede nema bez rješenja problema industrije i obratno, slično se odnosi i na odnos sela i grada. Da bi se rješavali problemi sela, potrebno je krenuti od grada. Potrebno je prevazići dihotomiju sela i grada i ostvariti modernu naseljsku strukturu koja će u sebi sadržavati mogućnosti ostvarenja optimalne prostorno-granske strukture, odnosno maksimuma razvojnog napredovanja. To podrazumijeva prevazilaženje monosektorskog i ostvarenje multisektorskog pristupa u razvoju naselja. Selo kao pojam tradicionalnosti življenja i te vrste poljoprivrede, i grad kao pojam društvenih i industrijskih modernizacija — treba da iščeznu pred izgradnjom objektivnih ekonomskih kriterija vlastitih naseljskih reprodukcija. Za sada je stanje takvo da je grad središte značajnih materijalnih transfera (disparitet cijena agrarnih i neagrarnih proizvoda, neekonomski otplata kredita, investicije koje se uglavnom ostvaruju u gradovima i sl.). Uz to, u značajnom dijelu on ne vrši vlastitu ekonomsku otplatu (neekonomske stanarine, komunalni fondovi i sl.). Za razliku od grada, selo je pod punom ekonomskom otplatom upućeno na materijalne gubitke. Iznalaženjem rješenja za potpuniju ekonomsku otplatu grada povećala bi se prostorna elastičnost investiranja. Umjesto prisutne monosektorske strukture grada i sela privredna struktura određenih manjih naselja bi se u ovim novim uštedama naglo uvećala. Njihov multisektorski sastav kao osnova dinamiziranja njihovog rasta predstavlja put prevazilaženja dihotomije grada i sela i ostvarenja nove naseljske strukture koja u sebi uveliko širi prostore modernizacije poljoprivrede.

Položaj poljoprivrednog proizvođača se u ovim okolnostima bitno mijenja. Umjesto jednosmjernosti poljoprivredne (seoske) proizvodnje, on je ovdje samo dio ukupne strukture naselja. Razvijenost privredne strukture je i razvijenost mogućnosti ostvarenja različitih (generacijskih) zanimanja,

što umanjuje motive za migraciju. Tu je i segment društvenih djelatnosti (školstva, zdravstvo i sl.), koji djeluje u istom pravcu. Umjesto tradicionalnosti sela kao načina života i na to osnovi tradicionalnosti poljoprivrede, pojavljuje se moderno razvijeno naselje kao osnova modernizacije u poljoprivredi. Umjesto seljaka pojavljuje se poljoprivrednik sa sasvim novim društvenim i privrednim inputima. Tržište nabave, servisiranje, tržište prodaje, zadovoljenje brojnih društvenih potreba posebno za članove porodice, mogućnosti generacijske disperzije zanimanja bitno mijenjaju položaj i poljoprivrednog proizvođača i poljoprivrede kao djelatnosti. Baveći se poljoprivredom stižu se mogućnosti ostvarenja paritetnih društvenih i drugih promocija za sebe i članove porodice. To je ujedno i osnova generacijskog produžetka bavljenja poljoprivrednom proizvodnjom. Prelazak od seljaka ka poljoprivredniku — s ovom vrstom socijalnih i ekonomskih inputa, na osnovi razvijanja novih i savremenijih manjih naselja — izgleda da je značajan faktor dugoročnog i stabilnog razvoja poljoprivrede. Budućnost je vjerovatno u značajnom rastu dijela mješovitih domaćinstava na jednoj i krupnijem posjeda na drugoj strani.

Bavili smo se pitanjem prostornih (naseljskih) uticaja na razvoj poljoprivrede. U našem slučaju to je uveliko naredni korak. Prvi se odnosi na promjenu ekonomskog (granskog) odnosa prema poljoprivredi kao početnog uslova ostvarenja ovih potpunijih prostornih rješenja (u tom pravcu su razvijeni već krenuli). Potrebno je uveliko napustiti dosadašnje sadržaje ekonomske diskriminacije prema individualnoj poljoprivredi. Do sada to je dalo veoma neželjen rezultat s ne malim prijetnjama zapadanja u produbljene i ekonomske i prostorne razvojne protivvrjednosti i opterećenja. Odnos prema individualnoj poljoprivredi kao područja zahvatanja viška rada (koji se ne napušta) izazvao je izuzetno brz egzodus poljoprivrednika. Uz krajnje nisku produktivnost, po broju poljoprivrednog stanovništva u redu smo sa narazvijenijim zemljama. Rezultat je jasan: slabo korišteno i neobrađeno zemljište.

Na drugoj strani je industrija, koja se umjesto da bude izložena nužnostima ostvarenja vlastitog dohotka i da na toj osnovi ostvari kvalitetan razvoj, navikla na »dotacije« od poljoprivrede. Ostvariti jeftinu hranu u okolnostima niske produktivnosti očito nije moguće, što rezultira u visokim iznosima uvoza.

Neekonomski odnos poljoprivrede i industrije ubrzao je proces naraštanja gradova, posebno velikih, i to na krajnje nekvalitetnoj osnovi. U pitanju je industrijska prenaseljenost stanovnika marginalne produktivnosti. To je na sasvim drugoj strani od puta kojeg je potrebno ostvariti i koji bi značio naseljsku podršku za modernizaciju poljoprivrede. Visoka demografska ispražnjenost naših rasprostranjenih područja i zanemarivanje poljoprivrede na njima pitanje je koje stoji širom otvoreno.

Osnovne mogućnosti promjene odnosa prema poljoprivredi su u promjeni odnosa prema svojini. Individualna poljoprivreda tu može da predstavlja veoma poučan primjer. Razlog je prije svega u iscrpljenosti metoda podruštvljenja, a prije svega u činjenici da dio podruštvljene poljoprivrede

nije pokazao bitne ekonomske prednosti koje bi bile dovoljne da se iz te osnove šire pravci podruživanja. Naprotiv, osnova njene ekonomije i značajan faktor održanja jest društvena materijalna podrška, prije svega u formi visokog i jeftinog investiranja koje ne uživa ni približnost ekonomske otplate. Ove razlike u odnosu na individualni sektor nisu bile u stanju da izbore značajne ekonomske prednosti i da se na toj osnovi širi fond podruživanja zemljišta.

Diskusija o promjeni odnosa prema svojini nosi i ovdje opšte oznake, s nekim posebnim naglascima. U pitanju je prije svega obrnutost teze. Svojina je društveni sadržaj (nosi tu vrstu posljedica) pa se ne može izvoditi iz prava (jer je to tautologija) nego iz društvenog odnosa. Društveni odnos upravlja svojinom, on joj daje sadržaj. Razvijeni društveni odnosi modifikuju razne oblike svojine u pravcu ostvarenja programiranih društvenih ciljeva i obratno. Težište je ne na svojini nego na društvenom odnosu. Istorijsko iskustvo na to jasno ukazuje. Kapitalizam kao privatno svojinski odnos otpočeo je visokim socijalnim razlikama i relativno niskom ekonomskom efikasnošću. Napredak u društvenom odnosu zasnovan na osvajanju mogućnosti uspješnijeg međusobnog suprotstavljanja, smanjuje društvene razlike uz rast ekonomske efikasnosti, što su svakako poželjni civilizacijski ciljevi. Pitanje se svodi ne na svojinu nego na pružanje maksimalne podrške racionalnijoj proizvodnji. Odnosno, potrebno je suzdržavati se da se na osnovi svojinskih razlikovanja stvaraju prepreke efikasnosti proizvodnje.

Regionalni razvoj, zemljišna i izvozna politika

Petar Marković

Veoma je teško naći temu o agrarnom razvoju o kojoj nije raspravljano u svim fazama (ustavnim periodima) našega razvoja po više puta, na skupovima svih vrsta i na svim nivoima. Verovatno smo zemlja u svetu sa najviše održanih sastanaka (savetovanja, simpozijuma, plenuma, kongresa, konferencija i dr.) o poljoprivredi. Stvari se ponavljaju, donose se zaključci, preporuke — a izostaje akcija.

Verovatno je jedan od razloga tome i odvojenost sadržaja naših sastanaka od proizvođačke baze, kao i od onih delova društva gde se najviše odlučuje. Na primer, u jeku mnogih sastanaka u vezi promene Ustava i stavljanja ličnog rada u povoljniji položaj, u praksi se povećavaju obaveze i sputavaju inicijative. Na tim sastancima i savetovanjima se podržavaju inicijative za uvođenje zadrugne svojine i stvaranje zadruga proizvođača-seljaka, a u praksi se vrši fuzionisanje i onih već postojećih »državnih i kombinatskih« zadruga u opštinske i sl. Najeklatantniji primeri raskoraka proklamovanog i prakse u društvu su zemljišna politika, tržišni koncept agrara, ekonomski položaj, investicije i dr.

Usvojeni program ekonomske stabilizacije (»Dugoročni razvoj agroindustrijske proizvodnje do 2000. godine«) predstavljao je realnu osnovu za jedan planski jugoslovenski program razvoja. Naravno, njega je kao osnovu trebalo dalje dograđivati i dopunjavati, ali kroz rad i praktičnu verifikaciju. Ako bi se želelo kvantificirati, moglo bi se reći da je Program dao osnove za rešavanje većine pitanja u agraru. U svakom racionalnom radu i ponašanju trebalo je iz te većine kroz rad, rešavati i ostala pitanja koja nisu bila dobro postavljena ili nisu dovoljno obrađena. A desilo se ono što odgovara našem stilu rada (i što je dovelo do postojećeg stanja u društvu): odmah se zbog onog manjeg dela nepotpuno rešenih pitanja napadao ceo

* Tekstovi Petra Markovića, Radmile Jovančević, Petra Grahovca i Iva Bićanića naknadno su priloženi (op. ur.).

Program. Dešavalo se i to — što je inače neshvatljivo u jednom suvremenom društvu — da je Program napadan i pre nego što je usvojen i objavljen! Takvim radom kompromitovan je i Program, slabila se akciona moć jugoslavenskog društva a jačala moć anarhije. Čak ni kongresne odluke SKJ nisu poštovane od članova SKJ. No, nabranje naših apsurdnosti ne bi imalo kraja — uostalom one su već dobro poznate.

Rasprave oko promena u našem privrednom i političkom sistemu, mogu dati doprinos izgradnji takvih društvenih i ekonomskih odnosa koji će brisati dosadašnje anomalije. U tom smislu i skup koji se održava u povodu knjige D. Veselinova *Sumrak seljaštva* i koji je povod ovom tekstu u Zagrebu može pružiti značajan doprinos.

1. U grupi najznačajnijih pitanja savremenog razvoja agroindustrijske proizvodnje svakako je pitanje regionalnog razvoja i njegove strategije. U prirodnoj proizvodnji svako gazdinstvo nastoji da proizvede sve što je potrebno domaćinstvu, bez obzira na prirodne pogodnosti i bez obzira koliko je to »rentabilno«. U tržišnoj privredi, koja pretpostavlja specijalizaciju u proizvodnji, izbor proizvodnje određenih proizvoda prilagođava se prirodnim pogodnostima (agropedološkim, klimatskim i dr.), jer se na taj način obezbeđuju ekonomičnost proizvodnje i »besplatne investicije« koje daje priroda.

Poljoprivredna proizvodnja do sada je prošla kroz tri velike tehnološke revolucije i sada je u četvrtoj. Prva je bila izazvana ulaskom traktora i drugih samohodnih mašina na njive; zamenjujući vučnu snagu konja i goveda, napravljen je veliki prevrat u tehnologiji obrade zemlje i razvoju produktivnog stočarstva. Druga velika tehnološka revolucija nastala je masovnom upotrebom sintetičkih — mineralnih đubriva i naglim povećanjem prosečnih prinosa ratarskih useva. Treću tehnološku revoluciju uslovio je razvoj fundamentalnih istraživanja u genetici kojim su stvorene mnoge visokorodne sorte biljaka i nove visokoproduktivne rase stoke. Četvrta revolucija, koja je u toku, ima za cilj ekonomičnost proizvodnje uz ekonomičnu upotrebu mehanizacije (sve do automatizacije, kompjuterizacije i robotizacije), hemizacije, dostignuća genetike. Jedan od osnovnih uslova uspešnog izvođenja ove revolucije u poljoprivredi je rejonizacija, odnosno regionalni optimalni razmeštaj pojedinih proizvodnji i na to nadovezana regionalna strategija razvoja.

Polazeći od zahteva savremenog razvoja poljoprivrede, postavljen je i jedan od zahteva Programa ekonomske stabilizacije — izrada regionalnih strategija razvoja. U Programu se kaže: »Treba odmah pristupiti izradi regionalnih strategija razvoja i utvrđivanja prioriteta kao komplementarnih jugoslovenskoj strategiji, polazeći od prirodnih mogućnosti za određene proizvodnje, mogućnosti specijalizacije, postizanja visoke produktivnosti i visokih dohodaka za proizvođače. Negde će region biti unutar republike, a kod nekih proizvodnji u više republika. Na primer, jadranska obala i ostrva: maslina, povrće, grožđe; donje Povardarje: grožđe, povrće, voće; Pomoravlje: kukuruz, pšenica, goveda, voće; zaokružene celine brdsko-planinskih rejonu: krompir, goveda, ječam, ovas; ravničarsko područje (Vojvodina, Slavonija): pšenica, kukuruz, goveda, svinje, suncokret, šećerna repa, itd.

U tako utvrđenim prioritetima treba odrediti nosioce posla i podelu rada, zatim konkretne razvojne programe i na toj osnovi investicionu politiku i druge mere ekonomske politike.

Na ovakvim osnovama brže bi se odvijalo uključivanje udruženih i ostalih zemljoradnika u programe razvoja i stalno bi se povećavala proizvodnja.«

Ovaj zahtev Programa se ne ostvaruje. On traži agažovanje naučnih, stručnih kadrova iz cele zemlje, ali ima za pretpostavku utvrđenu jugoslovensku strategiju razvoja i prioritete u razvoju, kao što je puno jedinstvo agrarne politike na jedinstvenom jugoslovenskom prostoru. Ovakva strategija i prioritete takođe su utvrđeni u Programu. Iako su usvojeni u svim segmentima našeg samoupravnog sistema, nema jedinstva u ekonomskoj politici kojim bi se Program i ostvario. U praksi svako proizvodi sve, jer je tako sigurniji da će »preživeti«.

Jugoslavija je jedna od retkih zemalja sveta koja na relativno malom prostoru (oko 0,4% površine zemljine kugle) ima prirodne uslove za raznovrsnu poljoprivrednu proizvodnju. Na tako malom prostoru postoje četiri klimatska područja (umereno kontinentalno, kontinentalno, mediteransko jadransko i mediteransko suptropsko) sa mogućnostima razvoja gotovo svih proizvoda koji se danas uzgajaju u svetu.* Međutim, mora se konstatovati da je Jugoslavija jedna od retkih zemalja, ako ne i jedina zemlja relativno razvijenog dela sveta, koja nema utvrđenu strategiju regionalnog razvoja poljoprivrede i agrarnu politiku koja bi imala za osnovni cilj regionalni razvoj, maksimalno iskorišćavanje prirodnih pogodnosti i »besplatnih investicija« koje daje priroda i na toj osnovi visoka produktivnost. Radi toga se, na primer, žito proizvodi u rejonu koje je pogodan za suptropske kulture — pamuk i dr.; ne ostvaruju se dve žetve i na toj osnovi visoka proizvodnja žita i intenzivno stočarstvo u rejonu Vojvodine i Slavonije, nenadmašnom području poljoprivrede sa kvalitetnim zemljištem i obiljem tekuće vode; ne ostvaruju se tri žetve i masovna proizvodnja povrća u mediteranskom području (i jadranskom i suptropskom).

Bez proizvodne orijentacije i perspektive, kao i ekonomskog i društvenog položaja poljoprivrede, prazne se mnoge poljoprivredne zone, a pre svega brdsko-planinsko područje. Na bazi rezultata istraživanja i popisa stanovništva 1961., 1971. i 1981. u oko 35% ukupnog broja naselja vrši se depopulacija, devastacija i devitalizacija. Daljih oko 37% ukupnog broja naselja se demografski prazni do ivice depopulacije. U ostalih 17% naselja stanovništvo se povećava iznad obima prirodnog priraštaja, a samo u 11% naselja broj stanovnika se povećao preko 10% više od nivoa prirodnog priraštaja. Zone koje se demografski prazne su seoske — poljoprivredne zone.** One

* Autor je obeležio i dao osnovne podatke i karakteristike pojedinih regiona u svojim radovima: *Projekcije strukturalnih promena prvog žitornog rejonu*, Beograd, 1965; *Planinsko područje Jugoslavije*, Beograd, 1965. (dopunjeno izdanje, Beograd, 1981); *Mediteransko područje Jugoslavije*, Beograd, 1966. Naznačeni radovi, koji su rezultat empirijskih istraživanja, poslužili su kasnije za izradu više studija i monografija na temu regionalnog razmeštaja i regionalnog razvoja.

** Uporedi studije autora *Pokretljivost poljoprivrednog stanovništva*, Beograd, 1983. i *Pokretljivost jugoslovenskog stanovništva* (koautor) Beograd, 1984.

se prazne radi ekonomskog položaja poljoprivrede i društvenog položaja proizvođača, ali i zbog odsustva strategije regionalnog razvoja i perspektive razvoja određenih proizvodnji — ekonomski položaj, pa prema tome i društveni položaj, uz nedostatak dugoročnije proizvodne perspektive, osnovni su razlozi prekomernog napuštanja poljoprivrede.

2. Pitanje proizvodnje većih količina žita jeste centralno pitanje proizvodne politike Jugoslavije. Bez veće proizvodnje žita, nema ni razvoja stočarstva koje je osnovni strateški proizvod jugoslovenske poljoprivrede. Glavni poremećaji u proizvodnoj strukturi poljoprivrede i na tržištu nastaju zbog nedovoljne proizvodnje žita. Pored toga što Jugoslavija raspolaže sa oko 6 miliona hektara livada i pašnjaka, žito je osnova razvoja intenzivnog stočarstva. Bez razvijenog stočarstva ne može se ravijati ni intenzivno ratarstvo. Na sva ova pitanja veoma je određeno ukazano u Programu stabilizacije, sa komparativnom analizom stanja kod nas i u Evropi.

Zemlje Evrope su znatno efikasnije rešavale pitanje veće proizvodnje žita, radi oslobađanja od uvoza i radi bržeg razvoja stočarstva. Čak i zemlje sa nepovoljnijim prirodnim uslovima za proizvodnju žita imaju danas proizvodnju žita po stanovniku veću od naše ili približnu našoj. Zemlje koje imaju manje povoljne prirodne uslove, često i nepovoljne, rešavale su pitanja vezana za veću proizvodnju žita — radi obezbeđivanja hleba i razvoja stočarstva — efikasnije nego Jugoslavija. Mnoge od tih zemalja uvoze jugoslovenske visokorodne sorte hibrida kukuruza, pšenice i dr.

U Evropi, koja je prenaseljena, stočarstvo je uglavnom na štalskom intenzivnom uzgoju, pa su žita i stočna hrana na bazi žita osnova stočne hrane i stočarstva, naročito goveda, svinja, živine. Najveći broj zemalja Evrope ima relativno malu površinu livada i pašnjaka u odnosu na oraničnu površinu. Jugoslavija je jedna od retkih zemalja Evrope koja ima površinu livada i pašnjaka približno tako veliku kao i površinu organica. Pa ipak, tempo povećavanja proizvodnje žita po stanovniku, i pored prirodnih pogodnosti i dostignuća nauke, zaostaje u odnosu na većinu evropskih zemalja.

Tabela sa podacima o proizvodnji žita po stanovniku već dovoljno govori o našem zaostajanju u poljoprivrednoj proizvodnji, naročito posle 1970. godine. Sadašnja proizvodnja žita od oko 16,2 miliona tona ne obezbeđuje ishranu stanovništva, potrebe stočarstva, industrije i reprodukcije. Po našem mišljenju, oko 15 miliona tona kukuruza, oko 7 miliona tona pšenice i oko 1,5 milion ječma može obezbediti stabilan razvoj stočarstva i celokupne poljoprivrede, stabilnost tržišta, tražnje i rezerve. Svako dalje povećanje omogućava trajan izvoz bez poremećaja na domaćem tržištu.

Sa oko 55 kg mesa po stanovniku, Jugoslavija je među zadnjim zemljama Evrope — i pored privrednih bogatstava u livadama i pašnjacima i mogućnostima veće proizvodnje žita. Uz nastojanje da se izvozi što veća količina mesa i prerađevina, mala proizvodnja mesa po stanovniku presudno doprinosi nestabilnosti tržišta. Po proizvodnji mleka po stanovniku, Jugoslavija takođe zaostaje za zemljama Evrope. Pored niske proizvodnje žita, niska je i mlečnost po kravi. Za ovu proizvodnju postoje takođe značajne prirodne

mogućnosti ne samo u većoj proizvodnji žita, već i u znatno većoj proizvodnji kabaste stočne hrane. Veliki deo kabaste stočne hrane ne iskorišćava se potpuno — usled nerazvijene tehnologije ubiranja i sušenja. Jedan deo hranjive vrednosti izgubi se klasičnim sušenjem, zatim ispiranjem posle kiše, zbog vetra. Retki su primeri da se kabasta stočna hrana suši na savremeni način i priprema za ishranu stoke. Pored livadske trave, leguminoza, veliki su gubici kod kukuruzne šaše.

TABELA 1

Proizvodnja žita po stanovniku

DRŽAVA	Ø 1948— 1956	Ø 1960— 1961	Ø 1969— 1971	Ø 1979— 1981	Ø 1984— 1985
Austrija	190	321	450	582	723
Belgija	165	205	222	201	229
Bugarska	463	569	784	917	912
ČSSR	404	422	559	637	766
Danska	939	1.251	1.355	1.434	1.688
Finska	352	326	624	626	744
Francuska	336	539	670	855	1.029
DR Nemačka	339	362	413	544	687
SR Nemačka	214	280	314	372	429
Grčka	208	292	426	513	513
Mađarska	604	688	876	1.214	1.433
Irska	374	494	494	576	604
Italija	237	288	300	319	333
Holandija	145	172	115	90	87
Poljska	489	478	565	519	647
Rumunija	356	532	625	893	1.026
Španija	264	304	352	395	545
Švedska	372	422	595	651	758
Švajcarska	95	124	110	132	166
Engleska	159	220	251	330	429
Jugoslavija	377	528	644	696	739

Izvor: Annuaire de la production, 1967, 1977, 1985, FAO, Rome.

(Prema: P. Marković, Dugoročna regionalna strategija agroindustrijske proizvodnje Jugoslavije — u štampi)

Velike su mogućnosti povećavanja količine stočne hrane zasejavanjem površina posle ubiranja strnih žita (pšenice, ječma i dr.). Pod ovim usevima se nalazi oko 1,3 miliona hektara a samo manji deo se koristi za drugu žetvu stočnih useva.

Po raspoloživoj oraničnoj površini po stanovniku, zatim livada i pašnjaka, Jugoslavija je u gornjem delu liste evropskih zemalja — a po prinosima pri dnu. Uzroci niskih prinosa po jedinici površine su višestruki, a možemo ih podeliti u dve grupe: uzroci iz prve grupe proističu iz postojećih tehničko tehnoloških rešenja; velika rasparčanost zemljišta, veliki broj sitnih parcela koje najčešće ne dostižu ni pola hektara — smetnje u racionalnoj primeni savremene tehnologije u proizvodnji.

TABELA 2

Proizvodnja mesa po stanovniku

u kg.

DRŽAVA	Ø 1948— 1952	Ø 1960— 1961	Ø 1969— 1971	Ø 1979— 1981	Ø 1984— 1985
Austrija	32	69	63	86	89
Belgija	40	53	78	96	98
Bugarska	25	35	39	59	64
ČSSR	42	61	63	79	81
Danska	109	200	196	237	260
Finska	30	38	47	60	60
Francuska	45	68	60	71	70
DR Nemačka	26	43	70	102	101
SR Nemačka	28	51	57	75	78
Grčka	10	22	25	37	35
Mađarska	33	47	78	106	112
Irska	111	169	169	187	180
Italija	12	20	26	34	38
Holandija	39	60	83	127	151
Poljska	37	58	57	64	60
Rumunija	19	29	37	62	57
Španija	12	17	26	40	41
Švedska	46	59	49	57	58
Švajcarska	40	51	54	68	71
Engleska	20	38	35	40	41
Jugoslavija	22	29	42	53	55

Izvor: isto.

TABELA 3

Proizvodnja mleka po stanovniku

u kg.

DRŽAVA	Ø 1948— 1952	Ø 1960— 1961	Ø 1969— 1971	Ø 1979— 1981	Ø 1984— 1985
Austrija	306	427	437	458	493
Belgija	366	435	397	395	398
Bugarska	95	142	192	252	283
ČSSR	280	284	363	384	448
Danska	1.150	1.158	931	1.000	991
Finska	602	823	738	677	646
Francuska	376	538	560	623	626
DR Nemačka	210	331	424	493	535
SR Nemačka	286	377	359	398	421
Grčka	69	132	154	176	170
Mađarska	160	189	187	239	257
Irska	763	987	1.253	1.585	1.641
Italija	168	204	179	201	206
Holandija	537	623	628	836	867
Poljska	381	452	462	459	440
Rumunija	141	179	193	197	196
Španija	94	86	148	174	185
Švedska	657	456	372	415	429
Švajcarska	540	561	516	576	571
Engleska	196	241	234	281	286
Jugoslavija	105	130	135	202	205

Izvor: isto.

TABELA 4

Površina po stanovniku, prinos pšenice, mlečnost krava 1985.

DRŽAVA	PO STANOVNIKU HEKTARA OBRADIVE	HEKTARA LIVADE I PASNJACI	PRINOS PŠENICE PO HA, KG.	MLECNOST PO KRAVI KG.
Austrija	0,20	0,46	4.886	3.748
Belgija	0,08	0,15	6.238	3.844
Bugarska	0,46	0,69	3.684	3.112
ČSSR	0,33	0,44	4.982	3.756
Danska	0,51	0,55	5.802	5.346
Finska	0,47	0,48	3.007	4.998
Francuska	0,34	0,57	6.008	3.284
Grčka	0,40	0,98	1.996	1.883
Holandija	0,06	0,14	6.649	5.307
Irska	0,27	1,36	6.250	3.882
Italija	0,29	0,30	2.808	3.638
Mađarska	0,49	0,61	4.842	3.782
DR Nemačka	0,29	0,31	5.250	4.266
SR Nemačka	0,12	0,20	6.075	4.710
Poljska	0,40	0,51	3.428	2.835
Rumunija	0,45	0,65	2.957	2.070
Španija	0,53	0,28	2.631	3.421
Švedska	0,35	0,42	4.968	5.546
Engleska	0,12	0,33	6.151	4.909
Jugoslavija	0,31	0,61	3.605	1.702

Izvor: isto.

Nedostatak rejonizacije i regionalnih strategija sa određenim merama podsticanja agrarne politike, jedan su od uzroka nedovoljnog korišćenja prirodnih uslova za poljoprivrednu proizvodnju i relativno niskih prinosa. Jer, rejonizacija poljoprivrede je osnova njenog savremenog razvoja.

Jedan od glavnih uzroka niskih prinosa svakako su slabosti agrarne politike, naročito na području cena, ne uspostavljanje realnih pariteta unutar same poljoprivrede te poljoprivrede i drugih privrednih delatnosti na osnovu tržišnih kriterijuma, nedostatak podsticajnih mera, tržišnih rezervi i dr., a posebno neefikasnost zemljišne politike.

Postojeća agrarna — svojinska i socijalno-ekonomska struktura, kao i posedovna struktura — takođe doprinose sadašnjem nepovoljnom stanju u poljoprivrednoj proizvodnji. Sada veći deo seoskih domaćinstava sa gazdinstvom ima dvojno zanimanje pa tako i dohodak sa gazdinstva i od rada van gazdinstva. Novčana primanja gazdinstva od prodaje poljoprivrednih proizvoda čine u proseku samo oko 27% njihovih ukupnih novčanih primanja, a ostala potiču iz drugih izvora, van poljoprivrednog gazdinstva. Pošto veći deo svojih potreba mešovita domaćinstva obezbeđuju novčanim primanjima od rada van gazdinstva, ona nisu ekonomski prinuđena da iznose proizvode na tržište ukoliko nisu ekonomski motivisana. Proizvodnjom se obezbeđuje naturalna potrošnja (iznad standarda poljoprivrednih domaćinstava) i tu isto tako leže uzroci stagnacije poljoprivredne proizvodnje.

Društvena gazdinstva, pak, obezbeđuju samo deo potrebnih tržišnih viškova, sporo se šire, a nepovoljni uslovi privređivanja ne stimulišu njihov brži razvoj i veće prinose. U Jugoslaviji su, na primer, veoma izražene komparativne prednosti za proizvodnju ranog i kasnog povrća, a isto važi za voće. Domaće tržište nije dobro snabdeveno ovim proizvodima u toku cele godine, a visokorazvijene zemlje Evrope su njima jako deficitarne. U mnogima od njih uvoz voća, povrća i prerađevina čini i do 50% ukupnog uvoza poljoprivrednih proizvoda.

3. Zemljišna politika je jedno od centralnih pitanja ukupne agrarne politike. O odnosu društva prema poljoprivredi može se saznati na osnovu njegovog odnosa prema zemljištu, nezamenljivom prirodnom uslovu za poljoprivrednu proizvodnju.

Naše diskusije o zemljišnoj politici u gradovima uglavnom se iscrpljuju raspravama oko zemljišnog maksimuma i minimuma. Međutim, ključna pitanja zemljišne politike ostaju po strani, a proizvođači više postavljaju neka druga. Jedno od tih ključnih pitanja jeste pretvaranje poljoprivrednog zemljišta u nepoljoprivredno, koje nastaje urbanizacijom i industrijalizacijom. Prema podacima FAO-a, Jugoslavija je prva zemlja u Evropi po veličini menjanja namene zemljišta. U periodu 1977—1984. u Jugoslaviji je obradiva površina smanjena za 4% u proseku za Evropu 1,4%, ali su mnoge zemlje povećale obradivu površinu agro- i hidromelioracijama. Taj proces pretvaranja (uništavanja) zemljišta se nastavlja.

U Programu stabilizacije postavljen je zahtev da se prvih pet kategorija obradivog zemljišta ne pretvara u nepoljoprivredno, sem kada za to postoji izuzetan društveni interes. U tom slučaju, porez na takvo zemljište povećava se za 99 puta. Svrha ovog zahteva je bila da se zaustavi olako uništavanje poljoprivrednog zemljišta, a ako to već mora da se čini, onda od sredstava prikupljenih uvećanim porezom treba da se obezbede agro- i hidromeliorativni zahvati kojima bi se gubitak nadoknadio. U operacionalizaciji tog zahteva skupštine SR su donele takav propis, koji je uglavnom izigran u prakst tj. u većini skupština opština, na način nedoličan socijalizmu.

U Programu stabilizacije zahtevano je takođe da se povećava upotreba prirodnih đubriva kako bi se popravljala struktura zemljišta koja se narušava masovnom upotrebom hemijskih đubriva. Jedno istraživanje u regionu Šumadije i Pomoravlja pokazuje da su (od 283.000 ha obradivog zemljišta) na 207.000 ha (73%) erozijom, zakišeljavanjem, plavljenjem, prekomernom upotrebom hemijskih sredstava i masovnom upotrebom mehanizacije narušeni struktura i kvalitet zemljišta. Na ovim površinama potrebno je odvodnjavanje, kalcifikacija, humifikacija i dr. Slično ako ne i još gore, jeste u drugim krajevima zemlje. Tako masovno narušavanje kvaliteta zemljišta postaje sudbina poljoprivrede budućnosti, a da ne govorimo o povećanim ulaganjima u proizvodnju koje narušeni kvalitet zemljišta zahteva već danas.

Jedan od zahteva Programa stabilizacije u vezi sa zemljišnom politikom odnosi se na nasleđivanje zemljišta. Program je postavio zahtev da zemljište u osnovi treba da nasleđuju oni koji ostaju na gazdinstvu i selu. Postojeći

sistem nasleđivanja ima svoju negativnu društveno-političku i proizvodno-ekonomsku sadržinu. Naime, jednako pravo nasleđivanja zemljišta i nekretnina od strane svih potomaka nosioca imovinskog prava, bez obzira na radnu delatnost i mesto zaposlenja, najeklatantniji je vid obezvređivanja seljačkog zanimanja. Onaj ko ode sa sela i gazdinstva, dobija stalno zaposlenje, sve socijalne regulative, društveni stan i dr., a ima isto pravo na zemljište kao i onaj koji ga je školovao dohotkom gazdinstva i ostao da radi i proizvodi na zemlji. To je velika nepravda prema seljacima koja ih goni da traže posao van svog usitnjenog gazdinstva. Na tu nepravdu i potrebu ostvarivanja revolucionarne parole: »zemlja seljacima...« ukazao je X kongres SKJ 1974. i obavezao komuniste da to isprave. Kasnije je to isto učinio i Program stabilizacije. Međutim, pošto konkretna rešenja treba da donose oni koji treba da nasleđuju i da prodaju zemlju, ovo pitanje se ne rešava.

Nepostojanje potpunog penzionog, invalidskog kao i zdravstvenog osiguranja takođe »tera« mlade da idu iz sela kako ne bi doživljavali sudbinu svojih očeva i dedova koji su doživeli starost bez ikakvog starosnog osiguranja. Osim toga, poljoprivrednik je veoma izložen povredama na radu pošto radi sa mnoštvom raznovrsnih mašina u polju, u pokretu, zatim sa velikim brojem hemikalija, pa bi na takvom poslu morao biti osiguran invalidskim osiguranjem.

Društveni položaj seljaštva posmatran preko nasleđivanja zemljišta, socijalnog — penzionog i invalidskog osiguranja, zatim zastupljenosti u predstavničkim telima društveno političkih zajednica, naročito republika i Federacije, dovodi seljaštvo u neravnopravni, drugorazredni društveni položaj.

Nasleđivanjem i usitnjenjem parcela one su smanjene toliko (27 ari u proseku) da se u veoma oštroj formi postavlja pitanje rentabilne proizvodnje. Na tako usitnjenim parcelama »okreće« se danas u jugoslovenskoj poljoprivredi preko 1 milion traktora. To je svojevrsan apsurd razvojne politike.

Da bi ostao na sitnom posedu, seljak mora dva puta da otkupi zemljište. Jedanput dok školuje braću i sestre i drugi put kada svi naslede zemljište, a on treba da ostane na njoj. On nije siguran za svoju zemlju. Posle 1945. godine gazdinstva je napustilo 6.250.000 lica i svi će se oni javiti ili su se već javili kao naslednici zemljišta, a ukupan broj poljoprivrednog stanovništva je oko 4.900.000. Svojevrsan apsurd, a i pokazatelj odnosa prema seljaku.

U eri savremenog razvoja poljoprivrede, u Evropi se vrši okrupnjavanje i stvaranje velikih kompleksa zemljišta i to najraznovrsnijim metodama — uključujući i teranje seljaka sa zemlje. Sukob vrhunske mehanizacije i tehnologije sa postojećim strukturama zemljišta predstavlja danas centralno pitanje evropske poljoprivrede i njene produktivnosti u borbi za »agrarnom invazijom« američke poljoprivrede i za obezbeđenje potrebnih količina poljoprivrednih proizvoda za domaću tražnju i izvoz. Nije poznato da li je igde u Evropi zemljište prepušteno takvoj stihiji, prometu, biznisu, kao u Jugoslaviji. Od proizvodne funkcije ono je postalo prometno i potrošno dobro.

O svim ovim konkretnim pitanjima zemljišne politike malo se diskutuje na našim brojnim sastancima. Daleko više se diskutuje o apstraktnim

pitanjima i pored toga što je zemljište kod nas, kao i u ostalim zemljama sveta dobro od opšteg interesa, prirodni uslov za proizvodnju i život ljudi kao što su to vazduh i voda.

Glavna društveno-ekonomska pitanja vezana za zemljište treba da budu očuvanje i poboljšanje njegovog kvaliteta i obima, stvaranje optimalnih kompleksa za određene proizvode po rejonima, zaustavljanje daljeg drobljenja parcela, zaštita od poplava, erozije, obezbeđenje zdrave okoline. Zadatak je društva, kako je to još Marks govorio, da kao dobri domaćini ostavljamo generacijama koje dolaze zemljište u poboljšanom stanju.

4. Jedna od karakteristika savremenog razvoja u svetu jeste sve veći promet agrarnih proizvoda i nastojanja svih zemalja da se što više uključuju u međunarodnu razmenu, pri čemu je Evropa centar glavnih prometnih zbivanja. Većina zemalja i izvozi i uvozi isti proizvod, što je takođe odlika savremenih kretanja u međunarodnoj razmeni.

U svetskom prometu se nalaze značajne količine poljoprivrednih (agroindustrijskih proizvoda, u vrednosti oko 233 milijarde dolara (podatak iz 1985.). Po jednom stanovniku u prometu je u proseku godišnje oko 47 dolara vrednosti poljoprivrednih proizvoda (u Jugoslaviji 41, a u Evropi 220 dolara).

Najveće izvozno područje je Severna Amerika, odakle ide oko 40% ukupnog svetskog neto izvoza. Zatim dolazi Južna Amerika, koja učestvuje u neto svetskom izvozu sa 37%, pa Okeanija sa 23%. Najveće uvozno područje je Azija, gde odlazi oko 37% ukupnog svetskog neto uvoza, potom Evropa sa oko 32%, SSSR — oko 24%, te Afrika sa oko 7% ukupnog svetskog neto uvoza.

Severna Amerika, odnosno Kanada i SAD, jesu veliko i izvozno i uvozno područje. Oko 46% ukupnog svetskog uvoza odlazi u Evropu, najveće prometno područje sveta, a iz nje odlazi oko 41% ukupnog svetskog izvoza. Uzgred rečeno, stanovništvo Evrope učestvuje u ukupnom broju svetskog stanovništva sa oko 10%.

Opšta je karakteristika savremenog razvoja, rekli smo, da razvijene zemlje i izvoze i uvoze, čak i iste proizvode. Otuda i svetsko tržište ima sve veći značaj za razvoj poljoprivrede. Vršiti se razmena, a na obim vrednosti, odnosno dohodak proizvođača koji se stvara u prometu, utiče prevashodno produktivnost u proizvodnji određenih proizvoda. U zadnje vreme i raznovrsne subvencije koje daje država imaju sve veći značaj za razvoj proizvodnje i prometa.

Raznovrsni oblici prometa odvijaju se između kontinenta i zemalja. Na primer, Holandija gotovo da ne uzgaja uljane kulture, ali se javlja kao veći evropski izvoznik ulja. Naime, ona uvozi zrno uljanih biljaka, prerađuje ga, izvozi ulje, a na uljanim pogačama razvija stočarstvo. Takav je slučaj s najvećim brojem zemalja koje i uvoze i izvoze isti proizvod.

Razmeštaj površina, stanovništva po kontinentima ukazuje da su privredna razvijenost — dohodak po stanovniku — osnova za obim prometa. Tako Evropa ima oko 10,3% svetskog stanovništva, 9,2% obradivih i 2,7% poljoprivrednih površina sveta, a gotovo polovina svetskog obima prometa

odvija se preko nje. Okeanija u ukupnom svetskom prometu — neto izvozu učestvuje sa 2,3%. Njeno učešće u obradivoj i poljoprivrednoj površini znatno je veće, naročito poljoprivredne površine, nego učešće izvoza. Ali, u svakom slučaju, Okeanija je veliki neto izvoznik. Afrika ima povoljnije prirodne uslove za poljoprivrednu proizvodnju nego Severna Amerika, naročito u odnosu na Evropu, ali sa značajnim neto deficitom i sa relativno manjim obimom prometa u odnosu na broj stanovnika.

Slično je i u Aziji. Međutim, ova dva kontinenta su na znatno nižem nivou ukupne proizvodne razvijenosti.

TABELA 5

Stanovništvo, površina i obim prometa poljoprivrednih proizvoda u svetu 1985. godine

KONTINENT	STANOV- NIŠTVO	P O V R Š I N A		UVOZ	IZVOZ	ukupno = 100
		OBRAĐIVA	POLJOPRIV.			
Svet	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
Afrika	11,3	12,0	24,7	6,5	5,2	
S. i C. Amerika	8,2	18,1	11,4	13,7	23,3	
J. Amerika	5,5	9,4	14,5	1,9	9,6	
Azija	58,4	30,1	20,4	23,3	14,3	
Evropa	10,3	9,2	2,7	45,7	40,7	
Okeanija	0,5	3,1	14,4	0,9	5,8	
SSSR	5,8	18,1	12,3	7,9	1,1	

Izvor: isto.

Ukupna privredna razvijenost, u osnovi, određuje razvijenost poljoprivrede a istovremeno i ukupan obim prometa poljoprivrednih proizvoda. Privredno razvijene zemlje troše veće količine prehrambenih proizvoda po stanovniku. Kao što se iz prethodnih podataka moglo zapaziti, razliku su značajne. I pored relativno visoke proizvodnje, u pojedinim zemljama je velik i uvoz kao rezultat veće tražnje i potrošnje. Osim toga, sa razvojem prerađivačke industrije, rashladanih uređaja i dr. sve je veći reeksport poljoprivrednih proizvoda, bilo da se radi o uvozu sirovine, a izvozu prerađenih proizvoda — što je najčešće — ili o reeksportu primarnih ili prerađenih proizvoda poljoprivrede.

TABELA 6

Ukupan uvoz-izvoz proizvoda poljoprivrede

KONTINENT	UVOZ		IZVOZ		SALDO		u milion dolara
	1980.	1985.	1980.	1985.	1980.	1985.	
Svet	254.655	230.437	233.240	206.221	—	—	
Afrika	14.953	15.145	14.123	10.848	—830	—4.297	
S. i C. Amerika	29.883	31.694	61.454	48.247	+31.571	+16.553	
J. Amerika	7.403	4.482	20.514	19.949	+13.111	+15.467	
Evropa	124.831	105.222	91.400	83.834	—33.431	—21.388	
Okeanija	1.937	2.137	13.233	11.845	+11.296	+9.708	
SSSR	17.972	18.066	2.720	2.153	—15.212	—15.913	

Izvor: isto.

Najveći neto suficit poljoprivrednih proizvoda po stanovniku u međunarodnoj razmeni ima Okeanija (607 dolara), zatim Severna Amerika (SAD, Kanada), Južna Amerika. Najveći neto deficit po stanovniku ima Azija, a slede SSSR i Evropa.

TABELA 7

Godišnji uvoz-izvoz po stanovniku

KONTINENT	u dolarima		
	UVOZ	IZVOZ	SALDO + -
Afrika	27	19	-8
S. i C. Amerika	8	120	+112
J. Amerika	18	75	+57
Azija	192	10	-182
Evropa	213	170	-43
Okeanija	133	740	+607
SSSR	65	8	-57

Izvor: isto.

Mnoge zemlje Evrope nastoje da izvozom poljoprivrednih proizvoda poprave svoj trgovinski bilans ili da ublaže negativan trgovinski saldo. Međutim, veći broj zemalja Evrope ima negativan trgovinski bilans poljoprivrede. Od 18 prikazanih zemalja Evrope samo pet ima pozitivan poljoprivredni trgovinski saldo, od toga dve s velikim pozitivnim trgovinskim bilansom imaju veoma malu poljoprivrednu površinu po stanovniku.

SAD imaju najveći svetski pozitivan trgovinski saldo poljoprivrednih proizvoda, koji zajedno sa suficitom Okeanije »pokriva« najveći deo deficita sveta.

Zemlje sa pozitivnim trgovinskim bilansom i uvoze i izvoze istovremeno. Tako npr. uvoz poljoprivrednih proizvoda Holandije čini oko 16% njenog ukupnog uvoza, a izvoz oko 22% ukupnog izvoza te zemlje. Slično je u Danskoj, Francuskoj i druge.

Danas se može zapaziti izvestan pad svetskog prometa poljoprivrednih proizvoda, što je svakako rezultat rešavanja deficita u mnogim zemljama ili njegovog smanjivanja. U periodu 1972—1977. godine svetski se promet povećao za oko 2,3 puta, u Evropi za 2,2 puta, Aziji za 2,6 puta, Africi za 2,9 puta. U periodu 1980—1985. godine svetski promet se blago smanjio, za oko 10%, a u Evropi za 16%. Povećan je jedino u Africi, za oko 2%, te u SSSR-u za oko 1%.

U ukupnoj masi promet je znatno veći nego pre jedne i po decenije. Ukupan svetski izvoz iznosio je 1972. godine oko 65.840 miliona dolara, 1977. oko 147.652 miliona dolara, 1980. oko 233.240 miliona dolara, 1985. oko 206.621 miliona dolara. Na povećanje vrednosti prometa utiče svakako obim, ali i rast cena.

U ukupnom svetskom izvozu Jugoslavija učestvuje sa 0,5%, a sa 1,2% u ukupnom evropskom izvozu. U ukupnom broju stanovnika Evrope Jugoslavija učestvuje sa oko 4,6%, a u ukupnoj poljoprivrednoj površini sa 6,2%.

TABELA 8

Učešće uvoza i izvoza agroindustrije u ukupnom uvozu i izvozu 1984—1985.

ukupan uvoz-izvoz = 100

DRŽAVA	UVOZ	IZVOZ	UKUPAN TRGOVINSKI BILANS U HILJ. DOLARA	TRGOVINSKI BILANS POLJOPRIVREDE U HILJ. DOLARA
Austrija	8	5	-3.890	-719
Belgija	13	12	-3.782	-954
ČSSR	9	3	+74	-1.232
Danska	11	28	-587	+2.479
Finska	7	5	+1.037	-158
Francuska	12	17	-10.366	+2.563
SR Nemačka	13	6	+19.027	-8.829
Grčka	14	32	-4.829	+23
Mađarska	9	23	+489	+1.214
Italija	15	7	-10.945	-7.096
Holandija	16	22	+3.389	+5.298
Poljska	14	7	+1.111	-846
Portugalija	21	10	-2.750	-1.207
Španija	13	15	-5.307	-373
Švedska	7	3	+2.935	-1.206
Švajcarska	9	4	-3.575	-1.459
Engleska	13	7	-11.185	-6.389
Jugoslavija	10	10	-1.741	-227
SAD	6	9	-113.668	+41.623
Kanada	7	10	+13.151	+3.820
SSSR	24	2	+11.139	-17.028

Izvor: isto.

Veći broj država u svetu uvozi više nego što izvozi poljoprivredne proizvode, a samo manji broj država ima viškove koje izvozi. U Evropi veliki su izvoznici Danska, Holandija, Francuska, Mađarska. Njihov neto suficit pokriva deo deficita ostalih zemalja Evrope, a odlazi i u druge delove sveta. Holandija, na primer, ima samo 6 ari obradivog odnosno 14 ari poljoprivrednog zemljišta po stanovniku, a ostvaruje neto suficit ravan neto suficitu Danske, Francuske, Mađarske, koje imaju znatno veći proseku obradivog i poljoprivrednog zemljišta po stanovniku od drugih evropskih zemalja, a proseku po stanovniku za Evropu je 28 ari obradivog, odnosno 46 ari poljoprivrednog zemljišta. U poređenju s Jugoslavijom, Holandija ima pet puta manju obradivu i poljoprivrednu površinu po stanovniku i daleko nepovoljnije prirodne uslove za poljoprivrednu proizvodnju. Ovo ukazuje da je na obim poljoprivredne proizvodnje i stvaranje viškova veoma značajna intenzivnost i visoka produktivnost.

Na tržištima Evrope i Severne Amerike menja se i struktura tražnje. Sve je veća tražnja voća i povrća. Oko 40—60% ukupnog uvoza hrane najvećeg broja zemalja Evrope čini voće i povrće, naročito prerađeno. Pre oko 30 godina od ukupnog uvoza voća i povrća 20% je činilo prerađeno, a 80% sveže. U međuvremenu, evropski uvoz voća i povrća se udvostručio, a u tako uvećanom obimu preko 80% je prerađeno (konzerve, sokovi, suvo i dr.).

Slično je i kod grožđa i stočnih proizvoda. Najveći broj zemalja sveta uvozi žito, a sve bogate zemlje sveta voće, povrće, grožđe. Stočarski proizvodi nemaju više onakvu tražnju na tržištima bogatog sveta kakva je ona nekada bila.

U ovom prilogu ukazano je na samo četiri grupe pitanja, po mom mišljenju značajnih za dalji razvoj i ostvarivanje predviđanja Programa stabilizacije da oko 2000. godine Jugoslavija ima suficit poljoprivrede od oko dve milijarde dolara (sada je neto deficit od 200—300 hiljada dolara za ukupnu agroindustriju).

Naši glavni problemi u poljoprivredi nastali su zadnjih desetak godina i oni su i dalje aktuelni. Period koji se danas najviše kritikuje bio je realno period najvećeg uspona, naročito između 1956—1961. Uostalom, svaki ustavni period razvoja imao je svoje dobre i loše strane, promašaje i domašaje. Mislim da je najpotpuniju i realnu ocenu proteklog stanja dao Program stabilizacije za agrar.

Sada su centralna pitanja kako obezbediti funkciju agrara kao tržišne oblasti proizvodnje, kako obezbediti jedinstvo jugoslovenskog tržišta, osloboditi agrar mnoštva administrativnih stega, čime bi se oslobodila i neiscrpna inicijativa proizvođača — društvenih i privatnih, iskoristila ogromna dostignuća naše agronomске i ekonomske nauke. Drugim rečima — okrenuti se traženju najboljih rešenja za budućnost, a ne utrkivati ko će ružnije da opiše period našeg početnog socijalističkog razvoja. Ovo drugo je lakše, mada ne i pred istorijom, a prvo zahteva znatno više proučavanja i rada, znatno više onog zajedničkog, uz uvažavanje i poštovanje regionalnih specifičnosti i različitih stavova u izboru metoda, ali metoda koji vode istom cilju: stvaranju krupne, odnosno visokoproduktivne agrarne proizvodnje.

Poljoprivreda i izvoz

*Regionalna usmjerenost jugoslavenskog izvoza
poljoprivrednih proizvoda na tržište EZ, SEV
i ostale zemlje u razdoblju 1953—1986.*

Radmila Jovančević

Naša se zemlja suočava s ozbiljnim poteškoćama u vanjsko-trgovinskoj razmjeni, kao i ukupnim ekonomskim odnosima s inozemstvom. Osnovni je problem naše vanjsko-trgovinske razmjene značajna neusklađenost između izvoza i uvoza, što se očituje u visokom deficitu trgovinske bilance, pri čemu se platno-bilančna neravnoteža stalno produbljuje. Rast uvoza podržavan je unutrašnjom potražnjom u svim oblastima. Zbog toga se potreba za ubrzanim izvozom nametnula snagom ekonomske nužnosti.

Kako je danas u svijetu, naročito od agrarno-sirovinske i energetske krize iz 1973/74., izvoz poljoprivrednih proizvoda postao vrlo značajan za sve zemlje, pa tako i za našu, istražiti ćemo kretanje izvoza poljoprivrednih proizvoda Jugoslavije u razdoblju 1953—1986.¹

Primarni sektor sve više postaje jedan od značajnih uvjeta razvoja, te ona zemlja koja trpi disproporcije između primarnog i sekundarnog sektora dolazi u teško premostive poteškoće.

S obzirom na stupanj privrednog razvoja na kojem se naša zemlja nalazi, poljoprivredni bi izvoz mogao biti daleko značajniji faktor razvoja zemlje. On bi mogao mnogo više utjecati na ublažavanje platno-bilančnih poteškoća nego što je do sada utjecao.

¹ U ovom radu poljoprivredni izvoz uključuje sektore 0, 1, 2 (21, 22, 26, 29) i 4. Iz analize su isključeni proizvodi lovstva, šumski proizvodi, kao i sintetička vlakna, tj. oni koji ne spadaju u poljoprivredne proizvode. Otuda se podaci razlikuju u veličinama izvoza u odnosu na podatke nekih drugih autora.

1. Konstrukcija volumena poljoprivrednog izvoza u stalnim cijenama za razdoblje 1953—1986.

U svrhu analize u ovom radu sačinili smo realni volumen poljoprivrednog izvoza u stalnim cijenama 1986. godine.² Naime, kretanje realnog volumena izvoza je podatak na kojeg se može s dovoljno sigurnosti osloniti analitičar izvoza, jer je eliminiran utjecaj promjena cijena. Spomenimo samo podatak da je vrijednost izvoza po tekućim cijenama u razdoblju 1953—1986 porasla za oko 19 puta (od 51,8 mil \$ 1953. god. na 961,7 mlr \$ 1986. godine). Taj je porast u realnom izrazu iznosio oko 5,6 puta (1953. g. ostvaren je izvoz po realnim cijenama od 170,5 mil \$ da bi 1986. god. dostigao iznos od 953,8 mil \$). Ako bismo iz analize isključili početnu godinu promatranja (1953.), dobili bismo drugačije podatke. Naime, u odnosu na 1954. godinu, obim izvoza po tekućim cijenama porastao je za oko 10 puta, a po stalnim cijenama za oko 2,9 puta.

Podaci u tabeli 1 najbolje nam govore o kretanju volumena poljoprivrednog izvoza. Kretanje obima jugoslavenskog izvoza pokazuje izrazitu stagnaciju — počev od petogodišta 1958/62. do 1973/77. Naime, prosječno kretanje količina izvoza u periodu 1953/86. iznosilo je 1.051,4 tisuće tona. Od 1980. god. raste količinski obujam izvoza, a naročit rast bilježi od 1983. kada se izvezene količine udvostručuju.

TABELA 1

Kretanje izvoza poljoprivrednih proizvoda
1953—1986.

PERIOD	KOLICINE	VRIJEDNOST TEKUĆE CIJENE	STALNE CIJENE 1986.
1953—57.	407,4	101,7	422,3
1958—62.	948,4	193,3	634,3
1963—67.	881,2	303,4	759,6
1968—72.	962,5	344,9	735,9
1973—77.	918,7	555,5	695,8
1978—82.	1093,7	1025,7	848,4
1983—86.	2421,6	1062,2	1094,5
1953—86.	1051,4	496,2	731,2

Ako promatramo kretanje vrijednosti izvoza po tekućim cijenama, izvoz je bilježio stalan rast. U dva petogodišta 1963/67. i 1968/72. taj je rast bio veoma skroman i iznosio je oko 9%. Značajniji porast vrijednosti izvoza zabilježen je u periodu 1973/77. (za 61% u odnosu na prethodno razdoblje).

² Godina 1986. uzeta je kao bazna, jer je prihvaćeno mišljenje da je kod konstrukcije vanjsko trgovinskog volumena u stalnim cijenama najbolje uzeti zadnju godinu promatranog perioda, naravno ako se može smatrati »normalnom«. O tome detaljnije vidi u magistarskom radu autora: »Struktura i tendencije jugoslavenskog izvoza poljoprivrednih proizvoda u razdoblju 1953—1981.« — obranjenom na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu, 1984.

Ovakav porast vrijednosti izvoza i unatoč stagnaciji kretanja količina odraz je povećanja cijena na svjetskom tržištu. U periodu 1978/82. zabilježen je porast vrijednosti izvoza za 85% u odnosu na prethodno razdoblje, na što je utjecalo i povećanje količinskog obima izvoza.

Možemo zaključiti da se jugoslavenski izvoz poljoprivrednih proizvoda kretao neravnomjerno uz oscilacije. Kretanje izvoza nije nastavljano istim tempom već je nakon 1967. godine (kada je dostignut realan volumen izvoza od 890,6 mil \$), došlo do njegovog usporavanja. Taj će nivo poljoprivrednog izvoza biti ostvaren ponovno tek 1980. godine. Od te godine dalje izvoz poljoprivrednih proizvoda bilježi blagi trend porasta (prvenstveno zahvaljujući povećanom količinskom obimu), tako da u periodu 1983/86. dostiže nivo od 1094,5 mil \$ prosječno godišnje u stalnim cijenama 1986. god.

2. Regionalna usmjerenost jugoslavenskog izvoza poljoprivrednih proizvoda na tržište EZ, SEV i ostale zemlje

Kada analiziramo kretanje izvoza poljoprivrednih proizvoda naše zemlje, od izvanredne je važnosti ispitati u koje regije je taj izvoz usmjeren.

Podaci pokazuju da je u razdoblju 1953—86. prosječno 78,4% količinskog volumena i 76,7% vrijednosnog volumena izvoza usmjeravano na tržišta Evropske zajednice³ i SEV. Zbog toga su ove dvije grupacije zemalja od posebnog interesa za analizu našeg izvoza. Činjenica da više od 3/4 jugoslavenskog izvoza poljoprivrednih proizvoda ide na tržišta koja su regionalno čvrsto integrirana, pokazuje da se taj izvoz nalazi pred velikim barijerama koje mu ta integrirana tržišta postavljaju.

Iz pregleda tabele 2 mogu se uočiti neke karakteristike kretanja izvoza i učešća pojedinih grupacija u ukupnom izvozu.

TABELA 2

Regionalna struktura jugoslavenskog izvoza
poljoprivrednih proizvoda 1953—1986.
(u %)

PERIOD	EZ		SEV		EZ + SEV		OSTALE ZEMLJE	
	KOLIC.	VRIJED.	KOLIC.	VRIJED.	KOLIC.	VRIJED.	KOLIC.	VRIJED.
1953/57.	59,6	58,7	15,4	17,1	75,0	75,8	25,0	24,2
1958/62.	59,7	60,0	15,1	20,1	74,8	80,1	25,2	19,9
1963/67.	57,6	58,8	16,6	22,1	74,2	80,9	25,8	19,1
1968/72.	62,6	63,0	19,2	20,5	81,7	83,5	18,3	16,5
1973/77.	55,0	54,8	25,0	22,3	80,0	77,1	20,0	22,9
1978/82.	38,8	40,1	38,0	35,2	76,8	75,3	23,2	24,7
1983/86.	39,1	36,4	31,9	36,8	71,0	73,2	29,0	26,8
1953/86.	53,2	47,3	25,2	29,4	78,4	76,7	21,6	23,3

³ Zemlje Evropske zajednice koje se u ovom radu tretiraju su one koje su bile članice 1985. godine. Dakle, ako nije drugačije rečeno misli se na »tržište dvanaestorice«.

Možemo zaključiti da je tržište Evropske zajednice tradicionalno najvažnije za naše poljoprivredne proizvode. U čitavom razdoblju 1953/86. u te smo zemlje (u sadašnjim granicama EZ) upućivali prosječno oko 53% fizičkog obujma i oko 47% vrijednosnog volumena izvoza. Ostalih nešto manje od 1/2 količinskog i preko 1/2 vrijednosnog volumena izvoza je bilo raspoređeno na zemlje SEV i ostale zemlje. Prema tome, tri su glavna područja u koja upućujemo naš izvoz: područje EZ (oko 1/2), područje SEV (preko 1/4) i sve ostale zemlje (skoro 1/4). Neravnomjerno je bilo kretanje izvoza po razdobljima u ta tri područja. Naime, u prvom periodu (1953—57) područje SEV je činilo skromno učešće u našem izvozu (posljedica blokade Informbiroa), tako da je na EZ otpadalo gotovo 60% fizičkog i oko 58% vrijednosnog volumena izvoza. Učešće SEV-a značajnije se povećalo u vrijednosnom volumenu izvoza u drugom periodu 1958—62. Istovremeno »ostale zemlje« su popravile svoju poziciju u fizičkom volumenu izvoza, ali je nastupila tendencija pada njihova učešća u vrijednosnom volumenu sve do perioda 1968—72. kada je taj pad bio najniži i iznosio je svega oko 1/6 vrijednosti našeg izvoza.

Najznačajnije promjene nastupile su u posljednjim godinama promatranog perioda. U predzadnjem periodu 1978—82. opalo je učešće EZ u našem izvozu, a poraslo je učešće SEV-a i grupe »ostale zemlje«. Koji su uzroci takvom kretanju našeg izvoza? Učešće EZ u vrijednosti našeg izvoza se počelo smanjivati već od 1974. godine da bi po prvi put te godine palo ispod 50%. Ta se tendencija pada i dalje nastavila da bi u periodu 1983—86. izvoz pao na svega 36%.⁴ Istovremeno je učešće SEV-a u vrijednosti našeg izvoza počelo rasti od 1974. godine da bi u periodu 1983—86. dostiglo nivo od 36,8%. Poraslo je i učešće grupe »ostale zemlje«. Uzroci su ovoj pojavi svakako u protekcionističkoj politici EZ, stalnom otežavanju uvoza na to područje putem mehanizma prelevmana, kontingenata i drugih ograničenja.

Ukratko ćemo ukazati na opće uvjete izvoza poljoprivrednih proizvoda u Evropsku zajednicu u svjetlu funkcioniranja zajedničke agrarne politike, posebno Evropskog agrarnog fonda.

Zajednička agrarna politika EZ spada među najznačajnije dijelove izgradnje zajedničke ekonomske politike uopće. Osnovni cilj te politike jest da se poveća poljoprivredna proizvodnja u zemljama članicama Zajednice. Kako područje Zajednice oduvijek ima naglašene potrebe za uvozom hrane i ostalih poljoprivrednih proizvoda, to je jedan od ciljeva EZ — definiranih već u samom Rimskom ugovoru — bio povećanje poljoprivredne proizvodnje.

Zajednička agrarna politika EZ oslanja se na nekoliko bitnih instrumenata od kojih se može spomenuti izgradnja zajedničkog tržišta poljoprivrednih proizvoda koje bi vodilo potpunoj carinskoj i trgovinskoj uniji, te financiranje te zajedničke politike koje se vrši preko Evropskog agrarnog fonda za garancije i orijentacije (FEOGA). Treba odmah istaknuti da se daleko

⁴ Tome je uzrok i nekoliko proširenja EZ: prvo 1973., drugo 1981. i zadnje 1985. godine. O tome vidi rad autora: »Proširenje EZ i jugoslavenski izvoz poljoprivrednih proizvoda, u: *Problemi socijalističkog razvoja poljoprivrede i sela*, Izdavački centar Komunist, Beograd 1983.

veća sredstva odobravaju poljoprivredi putem nacionalnih budžeta zemalja članica, nego što su sredstva ovog fonda. Prema tome, poljoprivredna proizvodnja zemalja članica EZ ima snažne potpore koje proizlaze iz zajedničke agrarne politike i iz vrlo aktivne nacionalne agrarne politike pojedinih zemalja. Premda se fond sastoji iz dva dijela (sektor garancije i sektor orijentacije) za koji se osiguravaju sredstva putem budžeta Zajednice, za našu je temu bitno da Fond u cjelini značajno djeluje na poboljšavanje uvjeta proizvodnje u zemljama članicama, da podstiče proizvodnju i izvoz, te da je zahvaljujući i njemu, ta Zajednica dostigla visoki stupanj samodovoljnosti iz vlastite proizvodnje, pa je postala i izvoznik agrarnih proizvoda.

TABELA 3

Kretanje samodovoljnosti u EZ

(u %)

PROIZVOD	EZ (6)		EZ (9)		EZ (10)
	1956—60	1970—71	1967—70	1975—76	1982—84
Žita (isklj. riža)	85	86	86	87	109
Pšenica	90	98	94	100	126
Kukuruz	64	66	45	50	79
Ječam	84	91	103	103	114
Meso (total)	95	94	93	96	101
Goveđe i teleće meso	92	89	90	97	..
Svinjsko meso	100	101	100	100	..
Šećer	104	106	82	111	..
Svježe voće	94	88	80	77	85
Svježe povrće	104	99	98	93	100
Vino	89	104	97	98	102

Izvor: Bulletin of the European Communities, Supplement 6/80; The Common Agricultural Policy and its Reform, European Documentation, Periodical 1/1987.

Sredstava Fonda namijenjena su za intervencije u cilju potpore u pojedinim sektorima poljoprivredne proizvodnje kao i za subvencioniranje izvoza proizvoda koji su pod specijalnim režimom EZ-a, a koji su ujedno od interesa i za naš izvoz na to područje. Potrebno je spomenuti da je Fondu bila u početnoj 1962. godini odobrena skomna svota od oko 29 milijuna obračunskih jedinica. Ta su sredstva narasla na blizu 20,5 milijardi ECU 1985. godine.⁵ Ta činjenica sama dosta govori o značenju Agrarnog fonda u sistemu agrarne politike koju provodi EZ.

Evropski agrarni fond značajan je faktor u razvoju zajedničke agrarne politike EZ. Usmjeravajući svoja sredstva u oblasti intervencije na sektoru izvoza on je postao i direktan instrument protekcionizma, a isto tako i na sektoru subvencioniranja dohodaka poljoprivrednih proizvođača u Zajednici. Sredstva fonda se povećavaju preko 20% godišnje, što ukazuje na značenje koje organi Zajednice poklanjaju poljoprivrednoj proizvodnji. Učešće

⁵ Vidi: XIV godišnji izvještaj Evropske zajednice, Bruxelles, 1981., poglavlje o budžetu EZ, i *The Common Agricultural policy...*, ibidem.

sredstava Sektora garancija Evropskog agrarnog fonda iznosilo je u ukupnoj vrijednosti finalne agrarne proizvodnje pojedinih djelatnosti u periodu 1972—1981 od oko 6% do preko 10%. To je učešće iznosilo (prosječno za 1983/1984/1985) kod proizvodnje žitarica i riže 13,7%, za mlječne proizvode 19%, za beef (odnosno teleće meso) 14,3%, za svinjsko meso 11,5%, za voće i povrće 12,7% itd.⁶

Politika koja ide za tim da se održe unutrašnje cijene na sektoru poljoprivrede, koje bi osiguravale određeni nivo dohodaka poljoprivrednika bez obzira na njihovu produktivnost rada, mora se odraziti na mogućnost izvoza trećih zemalja na to područje. Time će se deformirati ne samo ekonomski zakoni u toj oblasti, već će se usporavati i rast proizvodnje tamo gdje ona ima prednosti (apsolutne i komparativne). Umjesto da »rastuća konkurencija u domaćoj i inozemnoj trgovini utječe na sve veću specijalizaciju zemalja i proizvođača proizvodima u kojima imaju prednosti (apsolutne ili relativne), danas, suprotno tome, na svjetskom tržištu poljoprivrednih proizvoda postoje kvantitativna ograničenja (uvoza i izvoza), a carine i prelevmani dosegli su nerijetko iznos veći od svjetske cijene dotičnih proizvoda.«⁷

Glavna karakteristika zajedničke agrarne politike EZ jest politika cijena. Ta se politika ostvaruje na unutrašnjem i vanjskom planu. Na unutrašnjem planu to je stvaranje zajedničkih jedinstvenih cijena, niveliranih za cijelo područje EZ. U tu politiku uključeni su glavni poljoprivredni proizvodi (pšenica, ječam, raž, kukuruz, zob, svinjsko meso, jaja, perad, goveđe meso, teleće meso, mlijeko i mlječni proizvodi i dr.). U zajedničku je politiku u oblasti cijena uključeno preko 90% poljoprivrednih proizvoda.

Drugi aspekt zajedničkih cijena odnosi se na ograđivanje od vanjskog svijeta specijalnim taksama, tzv. *prelevmanima*. Te se takse naplaćuju na granici prilikom ulaska strane robe na tržište EZ. Prelevmani predstavljaju razliku između najpovoljnijih svjetskih cijena i cijena zemlje uvoznice, odnosno zajedničkih cijena Zajednice. Koje su to najpovoljnije svjetske cijene — svake godine određuje Komisija EZ i ta se odluka objavljuje u službenom biltenu Zajednice za svaku ekonomsku godinu. Tako određena cijena se naziva *indikativna* (orijentaciona) cijena. Ona je u stvari srednja cijena koja se određuje na osnovu najnižih i najviših cijena. Pored ovih cijena, mehanizam još poznaje tzv. *cijene intervencije* koje propisuje Komisija, a mogu biti 10% niže ili više od nivoa indikativne cijene. Ona je najniža donja granica cijena za proizvođače u EZ. Prema tome, »indikativna cijena« je osnovna cijena u sistemu zajedničkih cijena EZ — predstavlja osnovu za opći nivo podrške poljoprivredi i za vanjsku zaštitu. Ona služi kao osnova utvrđivanja tzv. »praga cijena« i visine prelevmana, a njihov je ekonomski smisao i u tome da se proizvođačima osiguraju sigurni dohoci. »Prag cijena« je neposredna osnova za utvrđivanje visine prelevmana koji se naplaćuje na granici. To je minimalna cijena po kojoj uopće neki proizvod može ući na

⁶ *The Common Agricultural Policy . . .*, ibidem.

⁷ Dr Vladimir Stipetić, »Izvoz poljoprivrednih proizvoda i produktivnost poljoprivrednog rada«, str. 515—516, ed. *Problemi privrednog razvoja i privrednog sistema Jugoslavije*, Informator, Zagreb, 1982.

tržište EZ. Do te visine zemlje uvoznice u EZ moraju plaćati specijalnu taksu, tj. »prelevman«. Dakle, »prag cijena« ima funkciju da izravna ulaznu cijenu u EZ s najpovoljnijom svjetskom cijenom i time ustvari tu cijenu približava već određenoj »indikativnoj« cijeni. Zbog toga prag cijena čini osnovnu barijeru koju strani uvoznik mora savladati tako što će snižavati svoje cijene za visinu prelevmana da bi uopće mogao plasirati svoje proizvode na tržište EZ.

Kako funkcioniše mehanizam cijena možemo ilustrirati prema prijedlozima Evropske komisije o zajedničkoj agrarnoj politici i mehanizmu cijena koji tu politiku prati.⁸

Tako je npr. za ekonomsku godinu 1983/84. bila određena indikativna cijena za živa goveda na nivou od 207,09 ECU/100 kg žive vage.

Također je određena interventna cijena na nivou od 186,38 ECU/100 kg žive vage što je činilo 90% indikativne cijene.

Tržišne (zajedničke) cijene Zajednice su u toku 1981. i 1982. godine rasle po prosječnoj stopi 10% godišnje, što je približno u skladu s porastom inflacije, koja je u to vrijeme iznosila 12%. Međutim, te cijene su bile ispod interventne cijene Zajednice.

U septembru 1983. godine tržišne cijene Zajednice za sve vrste živih goveda kretale su se na nivou od 162 ECU/100 kg žive vage, što je bilo na nivou 78% indikativne cijene.

Odnose navedenih cijena možemo pratiti na primjeru cijene živih goveda.

TABELA 4

Odnosi cijena za živa goveda 1979—84. godine

	1979/80.	1980/81.	1981/82.	1982/83.	1983/84.	ECU/100 žive vage % PROMJENE (83/84) (82/83)
Indikativna cijena	154,58	160,76	172,82	191,87	207,09	+ 5,5
Cijena intervencije	139,12	144,68	155,54	172,68	186,38	+ 5,5
Tržišne cijene						
— nominalne	130,65	132,58	149,93	161,00	162,63*	+ 0,4**
— kao % indikativne cijene	84,8	83,0	86,1	84,2	79,7	
Uvozna cijena	82,55	84,75	90,67	92,00	92,00	+ 0,0**

* Od aprila do septembra 1983.

** Postotak promjene kompariran s odgovarajućim periodom prethodne godine

Možemo zaključiti da je indikativna cijena određena na takvom nivou da u potpunosti osigurava zaštitu domaće proizvodnje. To se naročito vidi

⁸ Commission of the European Communities, *The Situation of the Agricultural Markets*, COM (83) 758 final, Brussels, 5 January 1984, p. 123.

iz odnosa indikativne cijene prema uvoznim, kao i prema unutrašnjim tržišnim cijenama Zajednice.

Tržišne cijene u odnosu na indikativnu cijenu pokazuju tendenciju pada tako da u 1983/84. godini dostižu nivo od 79,9% indikativne cijene.

Još je izraženiji pad uvoznih cijena u odnosu na indikativnu cijenu. Uvozna je cijena u 1979/80. iznosila 53,4% indikativne, u 80/81. god. 53,0%, u 1971/83. 52,5%, u 1982/83. 48,0%, da bi 1983/84. pala na nivo od 44,4% indikativne cijene.

Iz tih odnosa cijena vidljivo je koliki je nivo zaštite poljoprivrednih proizvoda u Evropskoj zajednici, jer se na razlici između uvoznih cijena i indikativne cijene temelji sistem, prelevmana kao osnova zaštite unutrašnjeg tržišta EZ.

3. Učešće Evropske zajednice u ukupnom jugoslavenskom izvozu poljoprivrednih proizvoda

TABELA 5

Izvoz poljoprivrednih proizvoda u EZ 1953—1986.

(prosječno godišnje, količine u 000 t, vrijednost u mil \$)

PERIOD	KOLICINE	VRIJEDNOST TEKUĆE CIJENE	STALNE CIJENE 1986.	TEKUĆE CIJENE US \$/t	STALNE CIJENE US \$/t
1953—57.	242,8	59,7	213,7	246,1	880,1
1958—62.	565,8	116,0	387,9	205,0	685,6
1963—67.	507,6	178,4	447,5	351,5	881,7
1968—72.	602,8	217,4	469,4	360,7	778,8
1973—77.	505,0	304,2	378,7	602,3	750,0
1978—82.	424,3	411,7	333,2	970,3	785,3
1983—86.	947,5	386,9	437,6	408,3	461,9
1953—86.	530,3	234,8	379,5	442,8	715,6

Kao što je iz tabele vidljivo, izvoz u EZ nije bio ravnomjeran. On je od 242,8 tisuća tona prosječno godišnje iz perioda 1953—57. dostigao 602,8 tisuća tona u periodu 1968—72., da bi nakon toga došlo do opadanja količinskog izvoza u EZ. Međutim, u zadnjem periodu dolazi do porasta prosječnih količina izvoza na tržište Zajednice (947,5 tisuća t). U pogledu vrijednosnog volumena izvoza, naročito u realnom izrazu (na bazi stalnih cijena iz 1986. g.), može se utvrditi da se naš izvoz u EZ u periodu 1978—82. našao čak na nižem nivou nego što je bio u periodu 1958—62., dakle prije gotovo 20 godina.

Jedan od uzroka pada našeg izvoza u Evropsku zajednicu je njeno proširenje najprije s tri nova člana (1973. Velika Britanija, Danska i Irska)

te 1981. godine s još jednim članom (Grčka).⁹ To se najbolje vidi iz podataka slijedeće tabele u kojoj se navodi struktura našeg izvoza u Evropsku zajednicu po periodima i prema broju članica Zajednice.

TABELA 6

Učešće Evropske zajednice u jugoslavenskom izvozu poljoprivrednih proizvoda 1953—81.

(u %)

(SFRJ = 100)

	1953—62.		1963—72.		1973—81.		1953—81.	
	KOL.	VRIJED.	KOL.	VRIJED.	KOL.	VRIJED.	KOL.	VRIJED.
Evropska zajednica »šestorice«	45,4	41,3	52,5	48,4	41,8	39,0	46,8	42,0
Evropska zajednica »devetorice«	54,3	52,7	56,6	55,5	43,7	40,6	51,5	46,4
Evropska zajednica »desetorice«	59,4	59,4	59,9	60,7	47,0	47,4	55,2	52,7

Iz tabele je vidljivo da je učešće EZ (šestorice) u našem izvozu poljoprivrednih proizvoda u razdoblju 1963—72. iznosilo 52,5% u količinama i 48,4% u vrijednosti. To je učešće u narednom razdoblju 1973—81. palo na 41,8% u količinama (za 6,6 postotnih poena) i na 39,0% u vrijednosti izvoza (za 9,4 postotnih poena). Prosječan izvoz na tržište »šestorice« bio je u prvom periodu (1953—62) 311,5 tisuća tona, u drugom periodu (1963—72) 484,4 tisuće tona, dok je u trećem razdoblju (1973—81) izvoz pao na 411,5 tisuća tona ili za 15% u odnosu na prethodno razdoblje. Pad količina se odrazio i na relativan pad udjela vrijednosti u ukupnoj vrijednosti izvoza. Osim ove činjenice značajno je istaknuti da je od proširenja EZ došlo do pada učešća tržišta »desetorice« u našem izvozu, koje je u prvom razdoblju (1953—62) iznosilo 59,4% (količinski i vrijednosno) da bi se u narednom razdoblju (1963—72) i još povećalo (na oko 60%). Međutim, od proširenja EZ na tržište »devetorice«, odnosno »desetorice«, opalo je učešće toga tržišta na 47,0% u količinama, odnosno 47,4% u vrijednosti našeg izvoza.

Kako je utjecalo najnovije proširenje 1985. godine ulaskom Španije i Portugala u EZ, u ovom radu nećemo razmatrati. Spomenut ćemo samo podatak da je učešće »dvanaestorice« u ukupnoj vrijednosti poljoprivred-

⁹ Kako je utjecao ulazak Velike Britanije u EZ pokazuju nam, npr., podaci o uvozu prehrambenih proizvoda: u 1969. Velika Britanija je uvozila 10,5% svog uvoza prehrambenih proizvoda iz Sjeverne Amerike, 28,8% iz Zapadne Evrope (uključujući zemlje EZ) i 60,7% iz ostalih zemalja. Međutim, u 1976. tj. nakon njena ulaska u EZ povećano je učešće Zapadne Evrope (uključujući zemlje EZ) na 50,5%, dok je učešće svih ostalih zemalja palo na 38,8%.

Izvor: I. D. Trocenko, *Seljskohozjajstvemaia politika, Obščego Rinka, »Misl«*, Moskva 1979, str. 192.

nog izvoza u periodu 1973—82. iznosilo 45,2%, da bi u periodu 1983—86. smanjilo učešće u vrijednosti na 36,4%.

4. Učešće SEV-a u ukupnom izvozu poljoprivrednih proizvoda Jugoslavije 1953—86.

TABELA 7

Izvoz poljoprivrednih proizvoda Jugoslavije u SEV 1953—1986.

(prosječno godišnje, količine u 000 t. vrijednost u mln \$)

PERIOD	KOLIČINE	VRIJEDNOST TEKUĆE CIJENE	STALNE CIJENE 1986.	TEKUĆE CIJENE US \$/t	STALNE CIJENE US \$/t
1953—57.	62,9	17,5	64,1	277,5	1019,4
1958—62.	143,6	39,1	123,4	271,6	859,4
1963—67.	146,7	67,1	159,8	458,8	1088,9
1968—72.	184,3	70,7	146,8	383,7	796,6
1973—77.	229,9	124,2	169,4	540,1	736,9
1978—82.	415,2	360,6	302,1	868,5	727,7
1983—86.	773,4	390,9	321,9	505,4	416,3
1953—86.	264,9	145,9	183,9	550,7	679,1

Učešće SEV-a u našem ukupnom poljoprivrednom izvozu u stalnom je porastu. Ne možemo uzeti početnu godinu analize 1953. kao »normalnu« za ocjenu toga kretanja. Međutim, to je ipak određeni pokazatelj koji pokazuje da je naš izvoz u SEV u toj godini bio sasvim na nuli, da bi u 1986. godini iznosio 1,1 mlrd tona (točno 1.100.163 tona) ili 38% ukupnog izvoza Jugoslavije. Vrijednost izvoza u SEV te iste godine dostigla je 325,8 milijuna dolara u tekućim cijenama, što predstavlja 33,9% ukupne vrijednosti našeg poljoprivrednog izvoza.

Iz tabele 7 vidljivo je da je količinski volumen izvoza u SEV porastao u periodu 1983—86. za 86,3% u odnosu na prethodno razdoblje, dok je kod vrijednosti taj porast iznosio 8,4%. U stalnim cijenama izvoz je prosječno porastao u periodu 1983—86. za oko 5 puta u odnosu na period 1953—57. Međutim, fizički volumen izvoza je porastao u tom razdoblju za preko 12 puta, a vrijednost izvoza u tekućim cijenama za preko 22 puta, što je svakako rezultat povećanja cijena.

Kada razmatramo kretanje izvoza poljoprivrednih proizvoda u EZ i SEV, pogledajmo kako su se kretale cijene u periodu 1953/86. (tabele 5 i 7). Prosječna cijena u dolarima po toni (tekuća vrijednost) iznosila je od 1953—86. u Evropskoj zajednici 442,8 dolara, a u SEV 550,7, što je više za 24,4%. Na tržištu SEV-a cijene su bile stabilnije, a to je svakako u vezi sa strukturom izvoza na to područje. Naime, glavni proizvodi izvoza u to područje nisu bili toliko podložni promjenama cijena kao oni koji su išli u EZ.

Treba također naglasiti da je struktura izvoza u EZ i SEV različita. U izvozu na tržištu EZ dominiraju goveđe meso, živi konji, živa goveda,

mesne konzerve, kukuruz, voće i prerađevine od voća, vino itd. Izvoz u SEV ima sasvim drugu strukturu. Duhan i cigarete su najpoderabilniji proizvodi, slijede sjemena žitarica, vino, mesne konzerve, suhe šljive, kukuruz itd.¹⁰

* *

*

Na osnovu prethodno rečenog može se zaključiti da je jugoslavenski izvoz poljoprivrednih proizvoda uglavnom stagnirao sve do 1981. godine, od kada pokazuje blagi trend porasta. Nadalje, pojavili su se problemi u izvozu na područje EZ vezani za proširenje Zajednice, naročito od 1974. godine. Naime, u tom periodu došlo je do opadanja fizičkog volumena izvoza, što doduše nije izazvalo i pad vrijednosnog volumena zbog porasta cijena i inflacije u zemljama EZ.

Kretanje izvoza u područje SEV-a bilo je povoljnije, naročito u periodu 1978—82, što nas upućuje na zaključak da bi tome području trebali posvetiti mnogo veću pažnju. Poželjno je da budemo trajnije prisutni na tom tržištu, jer će zemlje Istočne Evrope i nadalje biti deficitarne u nizu proizvoda, što je pretpostavka za daljnje povećanje izvoza na to tržište.

Može se zaključiti da je naš izvoz pretežno jednostrano orijentiran, uglavnom na tržište EZ, a tek u novije vrijeme na tržište SEV-a. Izvoz smo usmjeravali više na tržište SEV-a tek u slučaju kada nam je izvoz na tržište razvijenih zemalja otežan, ili zbog agrarnog protekcionizma ili zbog jake konkurencije na tržištu razvijenih zemalja, ili iz nekih drugih razloga. Zanimljivo je izvoz poljoprivrednih proizvoda i u neke industrijski razvijene zemlje, a naročito u nedovoljno razvijene zemlje. Djelomično se to može pravdati objektivnim razlozima, jer je tržište EZ-a tržište velike apsorpcione moći, zatim — ono nam je geografski veoma blizu, postoji tradicija našeg prisustva na njemu, a naša zemlja ima naglašene potrebe za konvertibilnim deviznim sredstvima.

Već smo naprijed istakli činjenicu da je Evropska zajednica dostigla visoki nivo samodovoljnosti, te da je uvoz ograničen na sve manji broj proizvoda koje možemo plasirati na to tržište.

Učešće Zajednice u svjetskom izvozu hrane i ostalih poljoprivrednih proizvoda je oko 10,5%, no unatoč tome ona i dalje ima negativnu trgovinsku bilancu tim proizvodima. Deficit je u 1984. godini iznosio oko 26,9 mlrd. ECU.¹¹ Iako je uvoz iz zemalja na članica u porastu, taj se uvoz odnosi prvenstveno na proizvode koji se ne proizvode u EZ (kava, kakao, čaj, južno voće), zatim soja, manioco i sirove materije. Istovremeno je u porastu intra-trgovina Zajednice, koja je 1973. godine iznosila 15,5 mlrd. ECU, da bi 1984. godine dostigla nivo od 57,1 mlrd. ECU.

Možemo zaključiti da poljoprivredni izvoz u SEV pokazuje uzlazni trend kako kod količinskog tako i kod vrijednosnog volumena izvoza. Jačanje

¹⁰ O tome detaljnije vidjeti u navedenom magistarskom radu autora.

¹¹ *The Common Agricultural Policy* . . . , ibidem.

političkih odnosa sa zemljama SEV-a svakako je, uz potrebe tih zemalja za poljoprivrednim proizvodima, najznačajniji faktor u pozitivnim kretanjima na sektoru izvoza poljoprivrednih proizvoda u to područje. Prethodna konstatacija upućuje na zaključak da možda i nije najoptimalnije forsiranje izvoza na tržište EZ, s obzirom da na drugim stranama naš izvoz pokazuje više snage i ekspanzije.

Na koncu ponovimo konstataciju da je jugoslavenski izvoz poljoprivrednih proizvoda pokazivao tendenciju usporenog rasta i stagnaciju sve do 1981. godine. Ta je tendencija došla naročito do izražaja u razdoblju 1971—75. Osnovni razlog za ovakvo kretanje izvoza je neadekvatna investicijska politika u poljoprivredi, koja nije vodila dovoljno računa o mjestu poljoprivrede u društvenoj privredi. Drugi razlog je politika cijena prema poljoprivrednim proizvodima, koja je osiguravala preljevanje dohotka iz poljoprivrede u industriju i druge grane. Sve je to utjecalo na slabiji porast produktivnosti rada u poljoprivredi, što je uz porast stanovništva i njegova standarda uvjetovalo stvaranje relativno skromnih viškova poljoprivrednih proizvoda u zemlji. Udio domaće potrošnje u proizvodnji je rastao. Agregatna potražnja je rasla brže od agregatne ponude, što je posljedica odnosa prema poljoprivredi uopće, a onda i prema izvozu.

Niske stope rasta proizvodnje, neadekvatne investicije u poljoprivredu, loša ekonomska politika u toj oblasti — nisu niti mogli dati bolje izvozne rezultate, pogotovo u uvjetima žestoke konkurentske borbe na međunarodnom tržištu poljoprivrednih proizvoda, koje je sve više regionalizirano i na kojem djeluju mjere protekcijonizma.

UDK 332.01(497.1)(02.072)
Saopćenje
Naše teme, Zagreb 1988, 32(10), 2477—2482
Primljeno: srpanj 1988.

Neka zapažanja uz knjigu »Sumrak seljaštva«

Petar Grabovac

Knjiga Dragana Veselinova objavljena je pod intrigantnim (od strane izdavača sugeriranim naslovom) »Sumrak seljaštva«, mada bi njezinom sadržaju više odgovarao prvobitni naslov »Istorija agrarne politike Jugoslavije 1945—1985.«.

Mislim da je Centar za idejno-teorijski rad GK SKH dobro učinio što je promovirajući knjigu D. Veselinova organizirao raspravu upravo na temu: Društveni i ekonomski aspekti razvoja poljoprivrede u Jugoslaviji. Tema rasprave pruža dovoljno širok okvir u koji se mogu situirati brojna i raznovrsna pitanja razvoja jugoslavenske poljoprivrede.

I.

Autor započinje svoj predgovor pišući: »...Jugoslavija vodi istorijski pogrešnu agrarnu politiku. Siguran sam da osnovni uzrok te greške leži u antievropskoj ideologiji jugoslavenske političke svesti«. Tekst knjige završava rečenicom: »Evropeizacija jugoslavenske poljoprivrede je, u stvari, njen dugoročni cilj«. U navedena tri sintetička suda sublimirani su, realno je pretpostaviti, brojni pojedinačni nalazi autora o dosadašnjoj agrarnoj politici i cilju poljoprivrednog razvoja. U vezi sa svakom od tih tvrdnji postavlja se više pitanja.

1. Sadržaj knjige obuhvaća poslijeratno razdoblje (1945—1985) pa je očito da se povijesna dimenzija pogrešne agrarne politike odnosi, također, na to razdoblje. Radi se, dakle, o bližoj prošlosti. No neovisno o tome da li tu prošlost treba označavati kao povijest ili ne, bitna je tvrdnja o pogrešnoj agrarnoj politici u navedenom razdoblju. Takav generalni i apodiktični stav teško je prihvatiti zbog nekoliko razloga.

Prvo što bi za takvu ocjenu trebalo učiniti (a nije učinjeno) jest precizno definirati kriterije uspješnosti agrarne politike. Da li je to stopa rasta poljoprivredne proizvodnje valorizirana kretanjem proizvodnje u nekom prethodnom razdoblju na istom području ili u drugim zemljama u istom razdoblju, ili pak u odnosu na rast agregatne potražnje za poljoprivrednim proizvodima.

Poljoprivredna je proizvodnja u poslijeratna četiri desetljeća (1946—1985) rasla po prosječnoj godišnjoj stopi od 3,0% (po stanovniku 2,0) a u međuratnim godinama po stopi 2,3% (po stanovniku 0,9). Nadalje, samo je u malobrojnim zemljama u svijetu u poslijeratnom razdoblju zabilježena veća stopa rasta poljoprivredne proizvodnje nego u Jugoslaviji. Godišnji rast potražnje za poljoprivrednim proizvodima nadmašivao je u nas u cijelom poslijeratnom razdoblju povećanje poljoprivredne proizvodnje za 0,2% godišnje (3,2:3,0). Međutim, u pojedinim kraćim razdobljima (1957—61, 1981—85) proizvodnja je rasla brže u odnosu na potražnju.

Da li se kao kriterij uspješnosti agrarne politike mogu uzeti rezultati izvršavanja osnovnih funkcija poljoprivrede u privrednom razvoju? Prehrana domaćeg stanovništva je prva i najznačajnija funkcija svake poljoprivrede, pa tako i jugoslavenske. Energetska vrijednost prehrambene potrošnje svakog Jugoslavena u prosjeku se kreće u posljednje vrijeme na razini od oko 3500 kalorija na dan, što premašuje gornju granicu fiziološke potrebe. Oko jedna trećina tih kalorija potječe iz proizvoda animalnog porijekla. Relativno veliki uvoz pojedinih sirovina poljoprivrednog porijekla (posebno tekstilnih vlakana i kože) kao i nizak stupanj korištenja prerađivačkih kapaciteta ukazuju da poljoprivreda nije dovoljno uspješno izvršavala svoju ulogu u snabdijevanju industrije odgovarajućim sirovinama. Nadalje, vanjskotrgovinska razmjena poljoprivrednih proizvoda zabilježila je u većem broju poslijeratnih godina ne pozitivan nego negativan saldo. No, i pored toga, poljoprivreda je trebala — a uz određene pretpostavke je i mogla — uspješnije izvršavati svoju izvoznju funkciju. Povrh toga, valja imati u vidu ne mali doprinos poljoprivrede povećanju akumulativne sposobnosti ukupne privrede kao i njezinu ulogu »čuvara« (iako ne uvijek i dobrog) životnog standarda cjelokupnog stanovništva.

Znatno je složenija ocjena uspješnosti agrarne politike mjerena razvojem društveno-ekonomskih odnosa u poljoprivredi. Na koji način ili kojim metodama podružljavati poljoprivrednu i razvijati društveno-ekonomske odnose u toj oblasti materijalne proizvodnje, jedno je od najmanje istraženih pitanja u marksističkoj teoriji. Praksa socijalističkih zemalja ima u tome pogledu neke zajedničke karakteristike, ali dosta su velike razlike od jedne do druge zemlje. Praktična agrarna politika nije imala uporište u cjelovitom i konzistentnom teorijski utemeljenom modelu razvoja, dok se praksa ostalih socijalističkih zemalja mogla koristiti samo u ograničenom opsegu. Zbog toga je i u takvim uvjetima bilo dosta kolebanja, lutanja i promašaja. Koncept razvoja društveno-ekonomskih odnosa (zasnovan na udruživanju rada i sredstava) koji se počeo provoditi početkom 70-ih godina nadograđuje se ustavnim amandmanima. No, i pored svih napora što su

se činili i čine, ipak je još uvijek velik ili najveći dio poljoprivrednika kao proizvođača ostao van domašaja samoupravnih odnosa.

2. Da li je antievropska ideologija u nas uzrokom pogrešne agrarne politike, kako to autor navodi. Može se samo pretpostavljati (jer se ne objašnjava) što se podrazumijeva pod pojmom antievropske ideologije. Ali, kada je već o ideologiji riječ, onda je sasvim sigurno da su ideološke predrasude u odnosu na razvoj poljoprivrede i seljaštvo bile jedan od uzroka niza propusta i pogrešaka agrarne politike. U osnovi tih predrasuda je strah od bogaćenja poljoprivrednika, na što se gleda kao na proces restauracije kapitalističkih odnosa u poljoprivredi i na selu. Po toj logici, svaki poslovni i poduzetni poljoprivrednik potencijalni je kulak — ako to već i nije. Po istom dogmatskom shvaćanju trebalo bi upravo te najnaprednije poljoprivrednike onemogućiti u ekspanziji njihove poslovne aktivnosti. Tako je npr. trebalo proći dugo vremena da bi se poljoprivrednicima tek sredinom 60-ih godina dozvolilo posjedovanje krupne poljoprivredne mehanizacije ili da bi u »političkim strukturama« tek u najnovije vrijeme ipak prevladala spoznaja da zemljišni maksimum od 10 ha već poodavno predstavlja anakronizam koji sputava razvoj upravo najvitalnijih gospodarstava. Koliko je ideologija, pa bila ona i antievropska, a koliko su drugi razlozi uzrokovali pogreške što su činjene u agrarnoj politici, nije moguće razlučiti bez odgovarajuće analize koja u knjizi nedostaje.

3. Da li je evropeizacija jugoslavenske poljoprivrede njezin dugoročni cilj? Ako je evropeizacija sinonim za visoki stupanj razvijenosti, onda je odgovor, naravno, potvrđan. Ali, ako se pod tim pojmom podrazumijevaju obilježja poljoprivrede evropskih, vjerojatno industrijski razvijenih zemalja, onda bi bilo kakvom odgovoru trebao prethoditi bar prikaz bitnih obilježja te poljoprivrede.

Najveći dio poljoprivrede privredno razvijenih zemalja Evrope integriran je u EZ. Ako bi trebalo reći što je »zaštitni znak« te poljoprivrede, onda su to prije svega visoki troškovi. Deseci milijardi dolara, koliko Zajednica godišnje izdvaja iz svog budžeta za agrarni program zajedničke politike, o tome rječito govore. Sve veća financijska sredstva koja se ulažu u prestrukturiranje poljoprivrede tih zemalja daju razmjerno skromne rezultate. Zbog toga i tako privredno razvijene zemlje kao što su članice EZ sve teže podnose (a pojedine to i ne žele) financijski teret politike podržavanja poljoprivrede. U osnovi takve politike su osim ekonomskih vrlo izraženi socijalni i politički elementi. Istina, treba reći da su velika ulaganja u poljoprivredu tih zemalja rezultirala u značajnom rastu proizvodnje, prinosa, proizvodnosti rada, izvoza i samodovoljnosti u čitavom nizu posebno osnovnih prehrambenih proizvoda. Nije realno očekivati da bi u nekom sagledivom vremenu nepoljoprivredni sektor u nas mogao (kada bi takvo opredjeljenje i postojalo) pružiti tako visoki stupanj subvencioniranja poljoprivrede kao što je to slučaj u zemljama Zajednice. Zbog toga je »evropeizacija« jugoslavenske poljoprivrede prihvatljiva samo u onoj mjeri u kojoj taj pojam sadrži zahtjev i težnju za dinamiziranjem njezinog razvoja.

II.

Posebno zanimljivi (i najkvalitetniji) dijelovi ukupnog sadržaja ove knjige jesu oni koji se odnose na razvoj društveno-ekonomskih odnosa u poljoprivredi. Za razliku od nepoljoprivrednog sektora u kojem je putem nacionalizacije najveći dio proizvodnih sredstava prešao u državno, a potom u društveno vlasništvo, u poljoprivredi je sve do danas ostao dominantan privatni sektor. Kolektivizacija poljoprivrede putem SRZ-a pokazala se kao neuspjela metoda razvoja proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa u poljoprivredi. Slijedila je zatim politika razvoja koja se temeljila na konceptu kooperacije, odnosno proizvodne suradnje između organizacija društvenog sektora i individualnih proizvođača, koja je, međutim, poslije početnih uspjeha ustupila mjesto dugogodišnjoj stagnaciji.

Najveća pažnja, međutim, posvećena je politici udruživanja rada i sredstava u poljoprivredi, koja se provodi u posljednjih petnaestak godina. Odmah treba reći da autor dosta argumentirano ukazuje na brojna otvorena pitanja i manjkavosti samog koncepta udruživanja, kao i njegove realizacije. U tom dijelu analize ima čitav niz zapažanja koja su ne samo teorijski relevantna, već mogu korisno poslužiti i u praktičnoj politici unapređenja ekonomskih i društvenih odnosa u poljoprivredi. No, u vezi s tim, potrebno je ipak dati nekoliko napomena.

Sigurno je da koncept udruživanja rada i sredstava nije nikakvo originalno otkriće, ali je isto tako nesumnjivo da po svojoj temeljnoj ideji i sadržaju predstavlja pozitivni pomak u odnosu na »klasične« oblike kooperacije. Manjkavosti su više prisutne u njegovoj provedbi — bilo da se radi o neadekvatnim i nestimulativnim kriterijima raspodjele zajednički ostvarenog dohotka bilo o preuzimanju ili, preciznije rečeno, o prevajivanju nesrazmjerno većeg rizika poslovanja na individualnog proizvođača. Nadalje, nesporno je da ekonomska kriza sa svim svojim sadržajima i popratnim pojavama čini veoma nepovoljan ekonomski ambijent i okvir provođenja politike udruživanja rada i sredstava. Naime, vrlo oskudna ukupno raspoloživa sredstva objektivno su reducirala sredstva namijenjena udruživanju na marginalnu, rezidualnu veličinu, koja je bila nedovoljna za dimenzioniranje toga procesa. Isto tako, nestabilni uvjeti privređivanja, posebno nesređeni odnosi na tržištu, destimulirali su potencijalne subjekte udruživanja da preuzimaju čvršće i dugoročnije obaveze. Tako su poljoprivrednici mogli postizati po pravilu veću cijenu na slobodnom tržištu u odnosu na onu koju bi polučili iz ugovorene proizvodnje.

Polazeći od pozitivnih iskustava u provođenju koncepcije udruživanja poljoprivrednika, kao i od niza evidentnih manjkavosti koje su se u tome ispoljile, potrebno je sâm koncept udruživanja rada i sredstava dograđivati tako da maksimalno bude u funkciji unapređenja materijalnog razvoja i društvenih odnosa u poljoprivredi i na selu. U tom je cilju potrebno poduzeti veći broj mjera i aktivnosti, od kojih najveću važnost imaju one koje doprinose povećanju ekonomske (dohodovne) motiviranosti poljoprivrednika za udruživanje. Pri tome je bitno osigurati da udruženi poljoprivrednici stječu dohodak razmjerno svom doprinosu u ostvarivanju prihoda i to na

bazi uloženog rada i sredstava. Osim toga, potrebno je uvoditi raznovrsnije i više fleksibilne oblike udruživanja i maksimalno ih prilagođavati konkretnim uvjetima i potrebama. Inicijativa poljoprivrednika trebala bi pri tome dolaziti do punog izražaja, jer nitko bolje od njih ne zna koji su im oblici udruživanja potrebni. Nadalje, nužno je što preciznije definirati prava i obaveze zadrugara, kao i njihove međusobne odnose i striktno ih poštivati. Uz izvršavanje svoje primarne, ekonomske funkcije, zadružne organizacije trebaju imati i sve veću ulogu u ukupnom razvoju životne sredine udruženih poljoprivrednika odnosno sela.

III.

Vrlo interesantna ideja dana je u »Skici antideagrarnog programa«. Nije se teško složiti s autorom da je društveni trošak viška zaposlenih veći u industriji nego u poljoprivredi. Isto je tako razumljivo da bi eventualni antideagrarni program trebao sadržavati ekonomsku i socijalnu komponentu. No, s tim u vezi, potrebno je konstatirati nekoliko činjenica i ukazati na neka otvorena pitanja.

Privredni je razvoj posvuda u svijetu, pa tako i u nas, nužno povezan s deagrarnizacijom, pa se postavlja pitanje: da li je uputno i u kojoj mjeri usporavati taj zakoniti proces? Kako se to uklapa u proces strukturnih prilagođavanja cjelokupne jugoslavenske privrede. Jugoslavija još uvijek, ili kako se to voli reći, na pragu 21. stoljeća ima jednu petinu poljoprivrednog stanovništva. Proizvodnost rada (mjerena narodnim dohotkom po stanovniku) je oko 3,5 puta veća u industriji nego u poljoprivredi. Koliki je višak poljoprivrednog stanovništva, u nas, pitanje je bez pouzdanog odgovora. Klasični simptomi agrarne prenapučenosti sve su manje izraženi dok su istodobno sve uočljiviji znaci manjka radne snage. Regionalne su razlike u tom pogledu vrlo izražene. Simptomi, dakako, samo upućuju na (ne)postojanje agrarne prenapučenosti, ali ne govore i o njenim dimenzijama. Osim toga, oni koji su jednom otišli iz poljoprivrede i sela, teško se vraćaju. Razlika u dohocima zaposlenih (aktivnih) u poljoprivredi i industriji je tolika da još uvijek vrši veliki pritisak na zapošljavanje izvan poljoprivrede.

Konačno, nema li i sama višegodišnja stagnacija nepoljoprivrednog sektora dovoljno antideagrarnog djelovanja. Naime, nizak i sve niži stupanj akumulativne sposobnosti privrede s jedne strane, i sve skuplja nova radna mjesta s druge strane, objektivno ograničavaju transfer radne snage iz poljoprivrede. Zbog toga se čini da bi umjesto deagrarnizacijom programu bilo uputnije govoriti o programu unapređenja i razvoja poljoprivrede, koji je u suštini deagrarnizacijom program.

IV.

Kvaliteta svakog sintetičkog rada ovisi u velikoj mjeri o tome da li autoru stoje na raspolaganju i kakve su kvalitete monografske obrade pojedinih pitanja koja su predmet istraživanja. Odmah treba reći da kad je

riječ o takvim radovima s područja agrarne ekonomije, pa tako i agrarne politike, svaki se autor već na prvom koraku susreće s problemom da ima malo odgovarajućih (po sadržaju) monografskih radova, a onda kada i postoje, nisu uvijek zadovoljavajuća podloga za uopćavanje određenih pojava, tendencija i sl. To je bilo, dakako, »okruženje« u kojem je nastajala i ova knjiga. Naime, zbog nedostatka odgovarajućih teorijskih i empirijskih istraživanja mnoga su pitanja i nadalje ostala otvorena dok su pojedine ocjene ostale nedovoljno utemeljene u rezultatima za te ocjene potrebnih (parcijalnih) istraživanja.

Tako npr. analiza politike cijena u poljoprivredi pretpostavlja poznavanje cjenovne elastičnosti proizvodnje i ponude. Odnosno, potrebno je znati kako proizvodnja pojedinih proizvoda reagira na promjene njihovih cijena. Zaključivanje per analogiam, bilo da se polazi od općih zakonitosti ponašanja proizvođača u ostalim sektorima privrede ili od rezultata empirijskih istraživanja koja su provedena za poljoprivredu u pojedinim tržišno razvijenim privredama, imaju vrlo ograničenu vrijednost. Poznato je, recimo, da u uvjetima visokog stupnja prirodne proizvodnje poljoprivrednici mogu na porast relativnog nivoa cijena njihovih proizvoda »odgovoriti« smanjenjem proizvodnje. Vrijedi, dakako, i obrnuto. Diferencirane promjene cijena pojedinih poljoprivrednih proizvoda izazivaju narušavanje postojećih i uspostavljanje novih odnosa među cijenama na koje će proizvođači, realno je očekivati, također diferencirano reagirati. Ali, kako diferencirano — pitanje je bez odgovora ako nema odgovarajućih istraživanja cjenovne elastičnosti.

Rezultati tih i sličnih istraživanja ne mogu se kompenzirati iskustvom, »poznavanjem stavova«, osjećajem i sličnim manje ili više nepouzdanim osnovama društvenog utjecaja na cijene.

Da li je zakonito da cijene poljoprivrednih proizvoda rastu brže od cijena industrijskih proizvoda (str. 174), odnosno da li cijene zemljišta sporije rastu u plodnijim nego u neplodnijim krajevima zemlje (str. 100) — samo su neka od pitanja na koja nije moguće pouzdano odgovoriti bez odgovarajućih istraživanja.

Opaske uz knjigu »Sumrak seljaštva«

Ivo Bićanić

Učestvovanju u ovoj raspravi preprečile su mi se dvije inhibicije. Prva je što se radi o mom prvom učestvovanju na ovakvim skupovima, a druga što me za ovu raspravu više kvalificira to što živim u mješovitom domaćinstvu od onoga čime se bavim. Te me inhibicije sprečavaju da prisustvujem ovoj raspravi na »uobičajen način« i prisiljavaju me da idem putem manjeg otpora. Uobičajeni je način, koliko mogu zaključiti iz napisa o ovakvim skupovima u novinama i časopisima, da se na temelju predložka više raspravlja o predmetu kojim se predložak bavio nego o samom radu. Sudionici iznose svoja razmišljanja, rezultate svojih istraživanja o toj temi, a rijetko s piscem predložka ulaze čak i u raspravu o nekim njegovim stavovima. Po prirodi stvari, to su rasprave u kojima je autoritet sudionika često važniji od njegove argumentacije i strogosti razmišljanja. U svakom slučaju, iskričavost i stil te hodanje u cipelama od sedam milja imaju, izgleda, prevagu nad suhoparnim i polaganim pješaćenjem odmjerenih koraka.

Lakši put kojeg sam morao izabrati za raspravu na ovu temu vezan je baš uz pješaćenje i cjepidlačenje i, vjerojatno, mnogima je dosadan. Hoću naime govoriti o knjizi Dragana Veselinova, o kakvoći ekonomske analize koju nam nudi i propitati koliko je to pozudan vodič za buduća istraživanja. Kao ispriku za to i u svoju obranu mogu samo navesti da se u nas počelo sve više govoriti o struci i zanatu, pa je možda onda i vrijeme da se mi u ekonomskoj struci malo bavimo kakvoćom analize, a ne da sve vrijeme posvetimo »uvodu i zaključcima«.

U tom me pogledu ova knjiga Dragana Veselinova razočarala. I to ne zato što je loša, zato što se bavi nečim nezanimljivim ili zato što je nisam sa zanimanjem čitao! Ona me razočarala jer sam od pisca kojega bije glas kakav bije Dragana Veselinova jednostavno više očekivao, u sadržajnom pogledu, a naročito glede kakvoće ekonomske analize. Jer, Dragan Veselinov je stekao glas britkog, oštrog, jasnog i zdravorazumskog kritičara one gomile većih i manjih gluposti koje su se nagomilale u našem gospodarskom

sustavu i gospodarskoj politici. Putem novinskih napisa, sudjelovanja na okruglim stolovima ili televizijskih nastupa stekao je mnogo štalaca, uključujući i mene. Zato sam se s tako velikim očekivanjem prihvatio čitanja ovog rada. Htio sam vidjeti kako Dragan Veselinov piše kad »ozbiljno piše« i iz kakvih radova crpi svoje tako zanimljive ideje.

Prvo što me jako začudilo jest »provincijski« horizont ovog rada. Ovaj rad bavi se samo Jugoslavijom, jugoslavenskim problemima i jugoslavenskim ekonomistima i ne pokušava naš put razvoja rješenja problema i pristupe staviti u ma kakve šire okvire. Ostajemo tako bez ikakve relativne mjere naše uspješnosti. Naime, i kad se spominju podaci poljoprivrede drugih zemalja (kao u slučaju usporedbe proizvodnosti i mogućnosti izvoza), to su statičke usporedbe. Ta nemogućnost uspoređivanja ima velike i značajne posljedice jer znamo da je jugoslavenska privreda dosta slična onima niza drugih zemalja. Prije rata bila je jedna od »seljačkih zemalja Evrope«, ima znatnu agrarnu prenapućenost, posjedi su mali, značajna su mješovita domaćinstva itd. Bilo bi vrlo zanimljivo vidjeti u kojoj mjeri dijeli sudbinu drugih zemalja, a u kojoj su teškoće posljedice posebnosti i vlastitih gluposti. Nagovještaj toga dan je tek u jednoj rečenici, na jednom mjestu (str. 155).

Drugi vid provincijalizma ovog rada jest u tome što pisac ne koristi svjetsku literaturu, a kada je i navodi, kao na str. 72 ili 110, to radi posredno preko knjige Vladimira Stipetića. To je velika šteta jer je knjiga osiromašena za korpus ekonomske literature i njena dostignuća i rezultate, a možda bi ona mogla pomoći piscu kao uzor.

Treći vid provincijalizma odnosi se na razinu primijenjene ekonomske analize. Tamo gdje svoje stavove dokazuje brojevima, koristi vrlo primitivan pristup. Ne ide se dalje od apsolutnog broja, postotka i stope rasta, pojam korelacije koristi se pak na krivi način. To je velika šteta, tim više kad se zna da postoji niz programa koji sadrže skoro sve račune koje ekonomisti mogu ustrebati. Osim toga, poljoprivreda je izuzetno pogodno područje za primjenu ekonometrije, a dosta duga razdoblja na koja Veselinov dijeli poslijeratni razvoj (prvo je 1945—56., drugo 1956—74., a treće 1974—87.) daje mu dovoljno godina za primjenu niza statističkih metoda. U ovom pogledu možda ovaj rad najviše odstupa od danas prevladavajućih radova primijenjene ekonomske analize. No, ako odudara od svjetskih tokova, ne odudara od većine radova jugoslavenskih ekonomista. Zapravo, sve ove tri osobine provincijalizma dijeli s njima.

No, čak i ako je odabrao koristiti podatke u tako jednostavnom obliku, mislim da se nije pokazao kao pouzdan korisnik podataka — a to jako brine! Ponekad su korišteni postoci nerazumljivi, kao u slučaju podataka agrarne reforme, iznijetih na str. 27 gdje brojevi ne odgovaraju postocima, a nestalo je i oko 30% preraspoređene zemlje. Drugdje se u istoj tablici nalaze neusporedivi brojevi, kao na str. 64. Na nizu mjesta navode se brojevi bez izvora. Ponegdje to nije tako zabrinjavajuće jer se vjerojatno radi o službenim statistikama, no drugdje je. U potonjem — je riječ o nenavodjenju izvora procijenjenih veličina koje su izuzetno važne. To se odnosi na

procjenu veličine agrarne prenapućenosti (str. 37 i 78), veličinu neobrađene zemlje (str. 95 i 97), procjeni veličine zakupljenog zemljišta (str. 99) ili pak opskrbljenosti poljoprivrednih domaćinstava industrijskim proizvodima (str. 133). Ti su podaci nerijetko praćeni s »...danas se smatra...«. Koliko su ti podaci važni, nije potrebno ukazivati! No, uz podatke vezana je još jedna poteškoća. Na niz mjesta donose se vrlo važni i nedvosmisleni sudovi o količinama i veličinama koje nisu navedene. O njima jednostavno podataka nema, mada se piše i po više stranica. Nije dano ni objašnjenje zašto ih nema! To se redovito javlja uz rasprave o cijeni zemlje (npr. na strani 100), veličini subvencija (str. 73) ili kad se piše o prelijevanju akumulacije iz poljoprivrede. Tako u radu nalazimo niz nedokazanih vrijednosnih sudova.

Posljednja poteškoća s podacima nije nimalo manje važna od onih već navedenih. Radi se o tome da pisac slijepo vjeruje u vjerodostojnost podataka, kako službenih statistika tako i onih koje preuzima od drugih. Samo na jednom mjestu — prilikom usporedbe proizvodnosti na privatnim posjedima i u kooperaciji — ukazuje na metodološke greške usporedbe. Pitanja istinitosti podataka, obuhvata ili pak usporedivosti, ne postavljaju se. A baš tu postoje velike poteškoće. Osobito kad je riječ o privatnom sektoru gdje se cijeli niz podataka procjenjuje ili dobiva putem anketa i gdje je neslužbeni dio gospodarstva izuzetno razvijen ili pak kod podataka izvoza i uvoza i preračunavanja valuta. A podatke obje vrste koristi! I to smanjuje pouzdanost rada.

Još dvije osobine rada, koje nisu vezane uz podatke, ne doprinose pouzdanosti knjige. Jedna je u zanatskom pogledu ozbiljnija, a druga mene osobno ljuti i predstavlja nešto što od Dragana Veselinova nisam očekivao.

U prvom redu radi se o jednoj drugačijoj vrsti nedokazanih vrijednosnih sudova. Kako je cijeli rad posvećen razvoju i sumraku seljaštva i poljoprivrede, tako istaknuto mjesto ima opis razvoja i mjera gospodarske politike te političkih odluka o stazi rasta. Strpljiv istraživački rad mogao bi sve te odluke tokom poslijeratnog razdoblja naći i dokumentirati i, što bi bilo osobito zanimljivo, istražiti put njihovog donošenja. Jer, sasvim je sigurno da su nosioci gospodarske politike i političkog odlučivanja o sudbini seljaštva bili u nedoumicama, imali neslaganja i rasprave. Tragovi toga moraju postojati i velika je šteta što o tome nema ni traga u knjizi.

Umjesto istraživačkog rada nudi se često priča koja zvuči uvjerljivo, ali nije utemeljena na vrelima. U početku su navedena mjesta gdje se mijenjala zakonska regulativa a kasnije, kako strane knjige odmiču, sve je manje čak i toga — a sve više tumačenja i opisivanja. Tako nije uvjerljivo opisano smanjenje agrarnog maksimuma (str. 32), zašto najsitnijem seljaku kooperacija odgovara (str. 56), kako i zašto su zadruge politički uzdignute na razinu poduzeća (str. 72), zašto seljaci pokazuju nižu kvalitetu upravljanja zadrugama (str. 91) itd. Ta neutemeljenost priče u vrelima ide tako daleko da pred kraj knjige ona više podsjeća na pamflet nego znanstveni rad. To se osobito odnosi na posljednjih stotinu stranica gdje se Veselinov približava sadašnjosti i piše o stvarima koje vjerojatno nisu dio njegovog doktorata (ovo je moje čisto nagađanje, možda nepravedno, da se u ovoj

knjizi radi o spajanju različitih radova pisanih u razna vremena). Tu se polemizira s gospodarskom politikom i drugim ekonomistima pa si je pisac dozvolio da u knjigu uključi niz stranica koje nisu neposredno vezane uz predmet. To vrijedi za raspravu o teoriji cijena (str. 169 passim), analizu jedinstva jugoslavenskog tržišta (str. 197 passim), a naročito za raspravu s dogovornom ekonomijom (str. 207 passim). Posljednjem je posvetio čak dva-desetak stranica pisanih u dahu.

Sve do sada spomenuto nije isticalo ovaj rad u usporedbi s onima veći-ne jugoslavenskih ekonomista. No, osobina raad na koju ću sada ukazati jako me začudila, mada i ona spada u maniru naših ekonomista. Radi se o uopćenim optužbama i tvrdnjama vezanih uz rad drugih osoba koje se ne navode, niti se korišteni pojmovi definiraju. Tako se govori o »...delu naučne misli...« (str. 164), o tome da postoji »...jugoslovenska agro-ekonom-ska teorija...« (str. 153) i još jače »...jugoslovenska socijalistička agrarna teorija...« (str. 153), ali i »...nekritična naučna misao...« (str. 153). Tko su ti ljudi u kućicama s opisanim etiketama, nikada ne saznajemo. No, takvo etiketiranje ide najdalje kada se piše »...sa stanovišta marksističke političke ekonomije...« (str. 77). Pisac je očito sklon tom stanovištu, mada istovremeno izjavljuje na str. 25 da su poslije rata »...ukinuti (su) svi oblici klasne eksploatacije na selu... (mada postoji) ...državno uređena neekvi-valentna razmena na štetu poljoprivrede...«, a na str. 165 zbraja vrijednosti i prosječni profit u cijenu proizvodnje. Takve općenite optužbe i greške nisam očekivao.

Na koncu, u knjizi postoji niz nedosljednosti (moja bi blagopokojna baka rekla »šlamperaja«). Na primjer, treći je odjeljak posvećen razdoblju 1957—74., ali su njegovi odlomci 3—8 nadalje posvećeni cijelom poslijerat-nom razdoblju. Za to nemamo nikakvo objašnjenje pisca. Ili pak, u četvrtom poglavlju u nekoliko tabela podaci svršavaju s 1980. godinom, projekcije do 2000. navode se iz rada pisanog 1980. godine i to bez komentara, na istoj stranici 21 tvrdi se da je bilo i da nije bilo emigracija u međuratnom raz-doblju itd. Primjera ima bezbroj, i ako već recenzenti — prof. dr. Z. Pjanić i prof. dr. Lj. Marković — nisu ukazali piscu i izdavaču na ranije greške, na ove su sigurno morali! Bojim se da oni nisu zaradili svoj honorar.

Za novu agrarnu politiku

Jedna od mogućih koncepcija

Dragan Veselinov

Želeo bih da se zahvalim organizatorima što su me počastili svojom pažnjom i poželili da moju knjigu iskoriste kao podlogu za raspravu o razvoju poljoprivrede — o njegovim političkim, ekonomskim, istorijskim, organizacionim i drugim aspektima. Nadam se da možemo misliti da su ovakvi susreti eksperata zahvalni da se ponude prigodni odgovori za poli-tičku i ekonomsku budućnost Jugoslavije. Ja ne pravim uopće razliku između poljoprivrede i seljaka, s obzirom da suviše dobro poznajem stepen njihove međusobne zavisnosti i znam koji ekonomski potencijal seljak ima u svojim rukama. Sklon sam tvrditi da između budućnosti poljoprivrede Jugoslavije i budućnosti seljačkog poseda nema razlike.

Želeo bih da se posebno zahvalim cenjenim uvodničarima koji su isko-ristili naš susret da bi me pohvalili i da bi me svojim rečenicama nadahnuli da poboljšam i obogatim svoj rad.

Izuzetno su mi drage reči prof. Stipetića upućene mom radu. Od njega sam svojevremeno mnogo naučio, on je za mene uvek bio otkriće zbog svoje izuzetne staloženosti, nemilosrdne kritičke svesti i empirijske vrednoće.

Vlado Puljiz je, zajedno s drugim sociolozima u Zagrebu, doprineo da poljoprivredu ne shvatim samo kao područje politike, već i da se radujem činjenici da je ona još uvek puna neobjašnjenog života i izvorište narodne kulture sve do danas.

Profesor Marković je nenadmašan u oblasti koja je oduvek bila mistična: to je ekonomika i politika, ali uzete zajedno. Razumevanje njihovog proži-manja u celoj istoriji traži ogromno znanje, traži bogate retoričke sposob-nosti i napor. To su osobine koje ja često prepoznajem kod prof. Mar-kovića.

Drago mi je što su mi danas mnogi postavili zanimljiva pitanja. Samo ću na neka od njih pokušati odgovoriti.

Odabrao sam ona pitanja koja od mene traže odgovor — da li moja knjiga treba da posluži izvesnoj koncepcijskoj budućnosti Jugoslavije? Svoju sam knjigu usmerio na to da bude neka vrsta polupozitivističke istorije agrarne politike Jugoslavije. Želeo sam da izbegnem kritiku politike kako bih formirao hladnu istoriju. Nastojao sam se uzdržati od bilo kakvih poruka na kraju. No, to mi nije uspelo otuda što nisam mogao da odolim izazovima čudnih karakteristika naše agrarne politike — i da se nad njima kritički ne zamislim.

Sada bih pokušao da u nekoliko rečenica izložim svoju koncepciju moguće agrarne politike Jugoslavije. Ali, istovremeno, svestan sam da za njeno izdvođenje nema mnogo snaga.

U potpunosti se slažem s onim što je kolega Hodžić vrlo lepo izložio, a to je činjenica da u Jugoslaviji nema te socijalne i političke snage koja bi bila u stanju da izvede reformu širokog socijalnog i političkog karaktera. On je apsolutno u pravu kad tvrdi da promenom čiste ideologije do te promene ne možemo doći. Jer, naše savremeno stanje nije isključivo plod posleratne politike. U pitanju je izvestan nastavak istorije jugoslovenskih naroda i njihovih karakteristika, koja je poseban izraz dobila u drugom svetskom ratu. Čak da rata nije bilo, kao ni naše revolucije, mnogo bi od prethodnog egalitarijanstva moralo ostati sve do današnjih dana. Možda je to teško dokazivati, ali mislim da bi se takva teza mogla postaviti. Moje mišljenje je da je politika starija od ekonomije i da je jača od nje. Politika je zasnovana na sili, a sila je mnogostruka — otuda ne pridajem poseban značaj uverenju da će ekonomija savladati politiku. Upravo istorija socijalističkih zemalja pokazuje moć politike. To ne znači da ne bih želeo više ekonomije.

Kada sam analizirao razvoj jugoslovenske poljoprivrede pod uticajem agrarne politike, shvatio sam da ima mnogo manje agrarne politike a daleko više neobjašnjivih ljudskih htenja našeg mentaliteta — a on je naša politika. Pitanje je: zašto je jugoslovenski čovek, stanovnik brda i dolina, željan snažnog egalitarijanstva, zašto mu to odgovara, zašto mu smetaju svojine i ljudske razlike? To ne objašnjava naša nauka, mada ideologija zastupa tu svest.

Politikologija me naučila da prvi cilj države nije raspodela prema radu, nije socijalističko samoupravljanje, nije društvena svojina, već da istorija svih carstava pokazuje da je prvi cilj svake države da sebe održi. Samo-održanje države — to joj je prvi cilj. To samoodržanje u Jugoslaviji ne može da ide drugačije osim kroz unapređenje njezine federalne strukture i njene kulturne autonomije, koje je mogu očvršćavati. Kada sam analizirao agrarnu politiku Jugoslavije, njene ekonomske, političke i socijalne karakteristike, došao sam do zaključka da jugoslovenska agrarna politika sve manje doprinosi razvoju vlastite države i da se postavlja pitanje njezine međunarodne izoliranosti. To sam smatrao najopasnijim, iako to nisam u knjizi spomenuo.

Za mene bi agrarna politika Jugoslavije bila poboljšana onda kad bi, na prvom mestu, imala garantovane cene. To je tačka na kojoj se ja sa Horvatom slažem. Ja bih garantovane cene uveo na svega četiri proizvoda: na pšenici, kukuruzu, mleku i maslacu. Pšenicu i kukuruz zaštitio bih zato što mislim da se proizvodna struktura Jugoslavije mora sabijati ka specijalizaciji. Rasipanje kapitala na široku setvenu strukturu vodi u propast. Prema tome, Jugoslavija ne može izdržati na opštoj autarkičnosti. Opasno je rasipati kapital. Osim ratarstva, država mora da zaštiti i stočarstvo. To može isključivo kroz podsticanje proizvodnje mleka u prahu i proizvodnje maslaca. U kojoj meri će nas budući viškovi svih tih proizvoda naterati da pazimo na ravnotežu između protekcionizma i uvoza — pokaže sama ta buduća situacija.

Što se tiče garantovanih cena, očigledno je da one zahtevaju definiciju seoskog poseda koji bi garancijom cena mogao odgovoriti na zahteve države — bez garancije cena to nije moguće očekivati. Vitalno seosko gazdinstvo ne postoji ispod 5 hektara — ukoliko ga želimo specijalizovati na dve osnovne ratarske kulture. Otuda garancija za pšenicu i kukuruz mora početi od one količine i one produktivnosti rada koju daju veća gazdinstva od 5 hektara. Za garantovane cene, razume se, neophodan je državni budžet. To je bolna tačka jugoslovenske privrede i poljoprivrede i biće još dugo bolna tačka, jer pod postojećim političkim okolnostima, ne vidim da se federalne jedinice mogu usaglasiti oko potrebnih budžetskih sredstava. A državni budžet potreban je da bi se održale garantovane cene, da bi se branile potrebne rezerve, da bi se ulagalo u izvesne projekte koji se ne mogu preko administrativnih i kancelarijskih zahteva finansirati, već je potrebno sistemsko rešenje.

Osim državnog budžeta, Jugoslavija može da unapredi agrarnu politiku uvođenjem hipotekarnih kredita. Hipotekarni kredit bio bi izvesna prilika za investicioni rebalans u poljoprivredi na račun industrije, s obzirom na to da se taj kredit može pokriti putem vrednosti kuća i zemljišta. Kako je cena seljačkih kuća u Jugoslaviji finansirana dohoci koji nemaju poreklo samo iz poljoprivrede nego i iz industrije, onda bi hipotekarni krediti bili prilika da se državna akumulacija — svojevremeno uzeta iz poljoprivrede i prelića u industriju — barem jednim delom vrati natrag — jer je pokrivaju dohoci ugrađeni u seljačke kuće.

Osim toga, kada su u pitanju krediti, ja bih vodio onu politiku koja bi preko kamatnih stopa (kao i poreskih stopa) stimulisala kombinatima da se zadrže na pšenici i kukuruzu. Vodio bih destimulativnu politiku prema kombinatima, ukoliko žele da se bave univerzalnim povrtlarstvom. Odbijao bih ih od stočarstva, ali bih ih stimulisao da šire plantažnu proizvodnju voćarstva i da proizvode alkoholna pića. Oni su bolji i u gospodarenju šumama od seljaka.

Seosko gazdinstvo bih usmeravao na kukuruz i pšenicu i na izvesne plantažne kulture. Maksimalno bih stimulisao seljački posed da pređe na stočarsku proizvodnju, posebno pašnjačku stočarsku proizvodnju. To drugim rečima znači da bih destimulisao kombinatima u Vojvodini i Slavoniji da

ulažu u stajsko stočarstvo, dok bih proizvodnju mleka specijalizovao na brsko-planinskim pašnjacima.

Osim toga, za efikasnu agrarnu politiku Jugoslavije potrebne su moćne centralne državne rezerve, kojih mi danas nemamo, kao što nemamo niti jedinstvene politike državnih rezervi. I jedno i drugo su uslov bez kojeg ne možemo računati na stabilnu proizvodnju i potrošnju. No, centralne rezerve, kao i državni budžet, mogu se uvesti samo onda ukoliko dođe do političkog konsenzusa i objedinjavanja potrebnih sredstava na nivou Jugoslavije. Za sada ne verujem da je to moguće.

Za efikasnu agrarnu politiku Jugoslavije neophodno je zavesti oštri protekcionizam — za jugoslovenske strateške proizvode. Ukoliko bi se raspisale garantovane cene za pšenicu, kukuruz, mleko i maslac, onda bi te kulture ili proizvodi zaoštrili prehrambeni protekcionizam.

Što se samih cena tiče, išao bih na potpuno slobodno tržište, za sve »negarantovane« kulture i vodio bih selektivnu politiku preko kamatnih stopa. Moje je mišljenje da se agrarna politika ne može voditi na stotine tačaka, već da se može i mora voditi na globalnim ciljevima koji se moraju jasno definisati.

Za agrarnu politiku neophodno je da se latifundijsko gazdinstvo zemljišno obespravi, ali ne kroz zavodenje krupnog zemljišnog maksimuma (mada to nije loša ideja) već kamatnim obeshrabrivanjem zemljišnog proširenja. Seljaštvo je perspektiva Jugoslavije na kukuruzu, na radno intenzivnim kulturama i stočarstvu. Zato je neophodan slobodni seljački zemljišni posed i tu bih išao na njegovo širenje kao i na zapošljavanje sezonske i bilo koje druge radne snage.

U potpunosti se slažem s tim da efikasnu agrarnu politiku ne možemo voditi bez uvođenja ministarstva za poljoprivredu. To zbog toga što ministarstvo ima ovlasti da donosi podzakonske akte i može sprečavati regionalističke autarkije. Bez podzakonskih akata ne može se efikasno izvoditi poljoprivredne poslove i efikasno raspoređivati državni budžet za ove namene. Otuda sam sklon da preporučim da se poljoprivredni komitet u Jugoslaviji podigne na rang Saveznog sekretarijata. Što se ostalih agrarnih komiteta tiče, njih bi više voleo kao savetodavna tela.

Moje je mišljenje da se agrarna politika teško može da provede bez slobodnog poljoprivrednog zadrugarstva. Pod slobodnim zadrugarstvom ne podrazumevam ništa posebno osim zadrugne vlasti seljačkog gospodarstva. Ne bih dizao zadrugarstvo na ustavni nivo, već bih preporučio da se načela zadrugne organizacije zabeleže saveznim zakonom. Želeo bih slobodno zadrugarstvo jer držim da je naša perspektiva zadrugarstva pre svega u razvoju trgovinskih poslova, u ujedinjenju svih kreditno-štednih poslova, u jedinstvenom Zadrugnom savezu Jugoslavije. Sistem poslovnog zadrugnog saveza doveo bi do kolosalnih garancija poslova seljačke klase i bio bi značajan doprinos razvoja.

Želeo bih da predstavim svoje poimanje reči »europeizacija poljoprivrede«. Po mojem mišljenju, europeizacija jugoslovenske poljoprivrede podrazumeva na prvom mestu unošenje standarda zemalja Slobodne evropske

trgovine i Evropske ekonomske zajednice — evropskih standarda. Europeizacija ne podrazumeva kopiranje svih njihovih mera, već podrazumeva unošenje onih standarda koji čuvaju Jugoslaviju, njezinu federalnu strukturu, ali i unapređuju njenu socijalnu strukturu na dinamiziranom razvoju. Nisam sklon da kažem da Jugoslavija mora pošto-poto da uđe u integralnu celinu Evropske ekonomske zajednice, ali držim da ukoliko se bude više prožimala standardima njihovog ponašanja — utoliko nas više ne mora zanimati takva odluka.

Politička teorija — čemu i kako?

Wolf-Dieter Narr

Jedan uvod

Gdje treba da započne uvod u političku teoriju, gdje se on može završiti? Može li se tu činiti išta više od mucanja? Ili je možda baš mucanje ono najbolje što se može posredovati jednim uvodom? Naime, da se rastvore one svakovrsne (prividne) izvjesnosti koje igraju veliku ulogu pri takozvanom znanstvenom i takozvanom neznanstvenom viđenju onoga što je navodno zbiljsko. Time bi se našlo u najboljem društvu. Ta nije li Sokrat u ranim platonovskim dijalozima sofiste tjerao ravno u očaj kada je njihove pojmove i tvrdnje, s blagom ironijom ali ipak neumoljivo, odbijao pitanjem postavljenim u uvijek novim varijantama: Što zapravo znači to što kažeš, kako to možeš obrazložiti? Što to znači kada govoriš o hrabrosti ili o odvažnosti ili o drugim vrlinama (osobinama)? A još nedavno Richard Rorty je ovako opisivao težnju svoje kritike spoznaje: »Ona hoće potkopati čitaočevo uvjerenje da je 'ono mentalno' nešto o čemu se mora imati 'filozofski' nazor, da je 'spoznaja' nešto što ima temelje i o čemu mora biti moguća 'teorija'. Ona hoće uzdrmati njegovo povjerenje u filozofiju u njenom samorazumijevanju od Kanta. Čitalac koji traži neku novu teoriju o temama što se ovdje raspravljaju ostat će razočaran: ... ja ne nudim neku vlastitu teoriju, nego dapače ukazujem zašto potraga za takvom teorijom zavodi u bludnju...«¹ Ne podliježe li indecentnom samoprecjenjivanju onaj tko hoće »ponuditi« više, čak i kad se mnogo »površinskije« kreće na području političke teorije u uobičajenom smislu riječi? Je li ovdje dozvoljeno zaobilaziti temeljna pitanja o tome kako je spoznaja uopće moguća, kako nastaje, na

Tekst što ga ovdje objavljujemo predstavlja drugi dio knjige Wilfried Röhrich. Unter Mitwirkung von Wolf-Dieter Narr, *Politik als Wissenschaft. Ein Überblick* (Opladen, Westdeutscher Verlag, 1986), koja će u prijevodu izaći u biblioteci »Politička misao« (izd. »Informator«, Zagreb) (op. ur.)

¹ Richard Rorty, *Der Spiegel der Natur. Eine Kritik der Philosophie*, Frankfurt am Main 1984, str. 17.

čemu se zasniva? Ili, nije li baš u najboljoj prosvjetiteljskoj tradici stvar u tome da se uzdrmaju moćne teorije onda kada njihova moć ne počiva na kakvoći spoznaje nego na sposobnosti da oči svojih pristaša opreme s klapkama, štoviše, na sposobnosti da ih za sebe pridobijaju tako što oni ne primaju druge informacije i što na kraju više uopće ne mogu misliti?

Politička teorija doista ima i taj smisao da osviještava kako sve teorije predstavljaju potpurne spoznaje i djelovanja, potpurne koji nisu postavljeni ni bez interesa ni posredstvom bezvremene tehnike. Upravo politička teorija mora neprestano podsjećati na politikum, bez obzira izdaje li se ona kao politička po struci ili ne. Ovaj se politikum u pravilu ne raskriva kada se pita: kojoj stranci pripada autor ili autorica, premda je posve moguće da primjerice socijalna uloga znanstvenika itekako utječe na to što oni znanstveno »poimaju«. Politikum se često još ne odaje dovoljno kada se postavi uvijek opravdano pitanje: »cui bono«, komu ili čemu služi ovaj navodno općevažeći uvid? A svakako ne s jednostavnim odgovorom na to pitanje. Politikum se većinom daje otkriti tek teškim radom, kada se istraži metoda pomoću koje je teorija dobivena, kada se preispitaju njezine premise, oblik izvođenja i konzekvence.

No zar je to smisao teorije? Ne želimo li nešto u osnovi posve drugo kada tražimo teoriju? I ne moramo li biti teorijski-požudni, jer trebamo teorije svih vrsta da bismo se razumjeli? Kada smjeramo na to da se domognemo teorijskog poznavanja stvari, želimo znati više. Tu prosijava iskra faustovske stiske: »I vidim, ništa ne možemo znati. Da srce pukne, kako pati«. Znanje treba da je više od mnijenja, naslućivanja, vjerovanja. Znanje znači nešto na čemu se može sigurno graditi, znači *istinito* znanje — jedna tautologija, kako se čini. Posredstvom takvog znanja svijet treba da postane proziran, da se zna što se zbiva, zašto se nešto tako zbiva i u kojem se kontekstu sami imamo ponašati. Teorije dakle trebaju omogućiti velike ili male orijentacije koje se odlikuju time da se za njih možemo držati, da nisu proizvoljne, nestalnog interesa i konstelacija promjenljivih poput trske na vjetru. Tu se očituje svojevrсна spoznajna potreba za sigurnošću.

No teorija treba da učini više. Ona treba da pripravi *znanje orijentacije* i *znanje djelovanja* ujedno. Ona treba pridonijeti da se problemi, kad se u njih proniklo, mogu racionalno — a to znači u skladu s problemom i vlastitim interesom — riješiti. Problemi što se gomilaju oko nas čine da traganje za teorijom, to jest za time da se u njih s razumijevanjem pronikne te da ih se sa znanjem savlada, postaje upravo temeljnom ljudskom potrebom. Bilo da ne izlazimo na kraj sami sa sobom, ili s postavljenom zadaćom, bilo da kao Hebbelov učitelj Anton »više ne razumijemo svijet«, bilo da nas je strah rata i novih tehnologija, svagda — čak i kad smo jednom rezignirali — tuče volja da se ova zla, gubici, nedostaci razumiju i već u razumijevanju dijelom prevladaju. Svaki se oblik vlasti, ili već prije vršenja moći, sastoji ne najposlije u tome da se pusti da ova volja omlitavi, dapače, da se ne dopusti da više dođe k svijesti. Prihvaća se što god dolazilo. Apatija je zacijelo jedna od najraširenijih patologija našeg doba.

Već na početku stojimo pred jednom dilemom. Iz nje se ne može iskristi ili izbaviti time što će se odmah poći ovim ili onim putem jednoznačnog rješenja. Na jednoj strani, čini se da teorija koja ne smjera na izvjesno znanje, na istinu, ne ispunjava svoju zadaću. Osim toga, čemu »napor pojma«, kako kaže Hegel, ako bi na kraju proizlazilo samo to da je svo teorijsko činjenje uzaludno i u najboljem slučaju tek proizvoljno mnijenje. Na drugoj pak strani, teorije koje tvrde da su zakupile »istinu« nadasve su opasne. Upravo stoga što za njima postoji tako velika potreba, one mogu da djeluju kao lovci na štakore za grad Hameln. A Hameln je svuda oko nas. Ove teorije naginju k tome da se skrućuju u dogme i da budu pri ruci kao ideologije vladavine, ne da dotično stanovništvo prosvijetle — nego naprotiv — da ga liše intelektualne vlastitosti, tako da je ono u stanju da misli samo još u formulama »velike teorije« kao formulama određene vladavine. Ova funkcija može nastupiti već davno prije nego teorije postanu duhovnim oružjem etablirane vladavine. Ona može biti skrivena u nekoj općeprihvaćenoj znanosti, da, u samoj općeprihvaćenoj logici, kada se izdaje za bezvremeno važeću istinu i bez nužnog opreza prenosi na *zbilju*.

Lessingova parabola s prstenom u njegovom »Nathanu« mogla bi da za neko vrijeme pruži izlaz. Složimo se da nitko, nijedan teoretičar, nije u posjedu istine. Svi joj se približavaju kao najintimnije potrebovanom liku, ali nikad uhvaćenom, liku nikad uzetom u posjed neke teorije. Geslo tad glasi: traganje za istinom i primicanje istini u plemenitoj, uzajamno tolerantnoj utakmici. No ovo Nathanovo mudro rješenje gubi ako ne svoju mudrost, ono ipak svoju rješidbenu snagu, kada među sobom ne konkuriraju samo tri teorije (odnosno religije) i kada ove teorije tjeraju k praksi te rađaju praktičkim konzekvencama koje sežu daleko iznad pojedinca i njegove »privatne« vjere. Na istom se temelju teško mogu podići tri kuće ili ustanoviti pet oblika vladavine u istom društvu.

Kada se dajemo na teorijski rad, pa makar i u takozvanom neznastvenom obliku, moramo moći *izdržati* aporije (poteškoće) i *proturječja*, inače ćemo začas preuzeti neku teoriju pa ipak živjeti u neistini. Možda čak ne bi li se jednom otkrilo da se podleglo i palo žrtvom nekoj konvenciji struke, modi mnijenja, vladavinskom »triku«. Nije lako ispuniti ovaj uvjet da se proturječja odmah ne harmoniziraju, da se poteškoće ne guraju u stranu kako bi se zadovoljili nekom dobro izgrađenom teorijom. Ponude svakakvih prividnih mudrosti, svakakvih teorija vrebaju vlastiti razum, vlastiti osjećaj, razumni osjećaj i osjećajni razum: ovo dvoje ne smije se samovoljno rastavljati. A tako bi rado imali nešto za što se može uhvatiti. Tko to ne bi trebao?

U slijedećim poglavljima treba priopćiti nešto o onome što nam se čini vrijednim pažnje kada se želi doseći visine teorije da bi se potom u sebe upilo daljinu pogleda, a prije svega da bi se bolje snalazilo u svakodnevnim događanjima. Najprije želimo obrnuti pitanje — više puta u ovom ili onom smjeru — zašto je teorija uopće potrebna ako ona — moderno rečeno — sa sobom nosi toliko frustracija i ako rad na njoj katkad može ispasti tako obilato »nabijen stresom« (1. Poglavlje). A što je onda uopće teorija, pro-

mišlja se u 2. Poglavlju. Kada posjedujemo neki pojam teorije, takorekuć teoriju teorije, tada još uvijek ne znamo u dovoljnoj mjeri kako se do teorije dolazi. O tome će raspravljati 3. Poglavlje. U 4. Poglavlju valja izabrati nekoliko središnjih problema sve teorije (točnije, onih koji nam se čine središnjima) i razmotriti ih s nekoliko različitih aspekata. U dopunu tome, u odjeljku napomena dat će se opis političke teorije u jednoj egzemplarnoj skici (napomena 17). Teorijska se izvođenja slivaju u jednu refleksiju o etici, moralu, koja se nalazi u naknadnoj bilješci uz cijeli svezak. Jesu li teorija (tvorba teorije) i ophođenje s teorijama s onu stranu dobra i zla? Ili su teorije, kao što je to od Schillera pa do Brechta trebalo biti kazalište, moralne, u datom slučaju također pseudomoralne ili kriptomoralne ustanove? Često ćemo prelaziti s teorije općenito na političku teoriju u posebnom i obrnuto. U osnovi je ovog prelaženja uvjerenje da se političkom teorijom ne može baviti izolirano za sebe, te da ostale ne-političke teorije ne mogu izaći na kraj bez nje. Nadalje, ovdje nećemo praviti smotru političkih teorija odnosno teoretičara, premda će jedan ili drugi biti spomenut. Stalo nam je prije svega da omogućimo bolje razumijevanje (političke) teorije, što ona jest, što bi trebala biti, te kako se do nje dopijeva ili bi se moglo dopijevati, a u nadi da će čitaoci onda moći više toga započeti s raznim teorijama i kriptoteorijama koje dnevno moraju primiti na znanje, te da će sami biti bolje privedeni teorijskom radu. Literatura se u tekstu navodi samo sporadično. U bibliografskoj bilješci među napomenama nabrojane su neke od knjiga koje su na nas utjecale, podstakle nas i provocirale.²

² U ovoj bibliografskoj bilješci naznačit ćemo svega nekoliko knjiga koje su tokom godina pridonijele nastanku shvaćanja o tome kako treba tvoriti teorije, koje prednosti imaju ili bi mogle imati, a što im je nedostatak ili bi to mogao biti. Kao što će se odmah zapaziti, radi se samo dijelom o takozvanim političkoznanstvenim ili socijalnoznanstvenim istraživanjima. Izranjaju filozofske, antropološko-etnološke, historijske knjige, romani, pjesme. Te i ti se ne navode zato da bi se tvorba izložila u vitrini — tvorba zacijelo krajnje punktualna ako bi se očitovala samo u naznačenim knjigama. Naprotiv, sve one koji žele razumjeti više, sve koji ovu zbilju što nam neprestano izmiče žele pojmiti bolje, trebalo bi upućivati da »potragu za zbiljom« (Helmut Schelsky) počinju kod mnogobrojnih i različitih izvora — upravo kod filozofskih, historijskih, književnoumjetničkih. Filozofske studije, kad nešto vrijede, u svoja zamišljena kliješta uzimaju uvijek načelne probleme. Tko ih kao politolog od sebe gura, može samo postati rob svagdašnjih varijanti status-quo-a i njihovih predstavnika. Ali teoretičar se mora osloboditi »kupajući se u vrelu« povijesti, u proteklom i sadašnjem iskustvu (Friedrich Meinecke). Teorija koja se ne može dobiti iz zora, koja se ne može posredovati natrag do zora, do mnogostrukih događaja, ne vrijedi mnogo. Teoretičari moraju biti upravo fakto-mani, kako bi šarolike događaje mogli na primjeren način preraditi u iskustva. Književnost i umjetnost čine dostupnim posredovanja, otvaraju i šire područja opažanja, omogućuju da se razumije kako se općeniti političko-socijalni procesi konačno sabiru u »ens konkretissimum« individua. Njihov pak život i životne mogućnosti u cjelini — i razumijevanje istih — tvore zajedničko mjerilo sve teorije i sve politike.

Mi, autori, naučili smo od studija filozofije više nego što to ovdje možemo saopćiti, naročito — a to važi prvenstveno za Wolf-Dietera Narra — od njegovih omiljenih filozofa dok je bio student, filozofa koji se mogu na sve strane preporučiti: Sörena Kierkegarda i Friedricha Nietzschea. Djela obojice mogu se nabaviti u džepnim izdanjima. S time se naprosto počne. K tome dolaze Ernst Bloch, njegovo »Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo« i naročito njegov »Princip nada« te ne najposlije Walter Schulz, njegova »Filozofija u izmijenjenom svijetu« (1974) i njegov »Ja i svijet. Filozofija subjektivnosti« (1979) — djela koja kao pozne kvintesencije otkrivaju o suvremenim problemima više nego neka mala biblioteka stručne literature što brzo izbljedi.

Pitanje »čemu teorija?« koje postavlja pravo poglavlje prouzrokuju prije svega gnusni događaji, uzdignuti korijeni problema o koje se spoticemo. Književnost je ovdje u stanju značajno poboljšati našu vlastitu sposobnost opažanja. Dostojevskijevi »Demoni« ili Tolstojev »Rat i mir« upravo tjeraju na političku teoriju; također političke biografije: jedna od najboljih u svojoj vrsti je: Deutscherova trotomna biografija Lava Trockog. Što nas na kraju pobuđuje, gotovo da je svejedno. To da njemački fašizam traži objašnjenja, a da se nikada ne bi mogli zadovoljiti ma s kojim, jasno je čak i mladima, ako ne zabušavaju. Hannah Arendt, čija bi knjiga »Eichmann u Jeruzalemu« morala biti obaveznom političkoznanstvenom lekturom, rano je uputila u pravom smjeru. »Obrasci djetinjstva« Christa Wolf i mnoge druge, upravo i književne obrade omogućuju da se razabire ono što tu teorija mora dubinski ispitati.

Smrt i pitanje smisla, kako je to nedavno ponovo nazvao Peter Noll, društveno različita svojevrstnost smrti, njeni često »umjetni« uzroci, trebaju politički traktat; oni čine nužnim upravo političku refleksiju. Philip Ariès i drugi učinili su dostupnom društvenu povijest ove smrti što se javlja kao permanentni izazov sveg političkog mišljenja — nerijetko u kolektivnom obliku rata i različito prouzrokovanog genocida.

Specijalna politička teorija potrebna je zbog moderne povijesti države i vladavine, zbog onog što je Norbert Elias nazvao »procesom civilizacije«. Max Weber je već u svom istraživanju »Protestantska etika i 'duh' kapitalizma« opisao proces modernog racionaliziranja, koji se kod Niklasa Luhmanna i mnogih drugih evolucionistički prikazuje kao proces rastućeg »izdiferenciranja« (usp. Luhmannovo najnovije silno apstraktno opće djelo: *Socijalni sistemi. Nacrtr jedne opće teorije*, 1984).

Uputno je ne gledati samo suvremene državno-kapitalističke oblike vladavine, nego, u svrhu učenja kroz kontrast, konzultirati i etnološke studije. Pierre Clastres (»Neprijatelji države«) i dr. mogli bi tu da nas dalje upute. Pregled nastanka prava Uwe Weswla (1985) obavještava o udaljenosti i blizini modernog državnog prava.

Ako treba formulirati stanoviti pojam teorije, ako treba razviti jednu teoriju (v. 2. poglavlje), tada se mora — kako smatramo — dati podučiti kod Hegela i Marxa (usp. njegov čuveni uvod u »Kritiku političke ekonomije« iz 1859.), tad se mora učiti naročito kod frankfurtske škole, točnije: lekturom se upućivati kod njenih glavnih predstavnika, pošto je sama »škola« postala već povijesno prošlom ustanovom. Slušati i upućivati se ne znači žargonski slijediti, nego — upuštajući se u njih — dolaziti do samog sebe, do vlastite utemeljene misli. Čuvene članke Maxa Horkheimera o tradicionalnoj i kritičkoj teoriji i o kritici instrumentalnog uma valja isto tako spomenuti kao i snažne eseje Theodora Adorna o »Statici i dinamici« u sociologiji, i empirijskom socijalnom istraživanju, o pojmu ideologije, ali i njegove studije o literaturi, o kulturnoj industriji i ne najposlije njegov poznati nacrt »Negativna dijalektika«. Adornova i Horkheimerova »Dijalektika prosvjetiteljstva« (1947), koja reflektira iskustvo fašizma i staljinizma spada u obaveznu lekturu, kako bi se uhvatilo u koštac s »tendencama« protekle sadašnjosti i — možda — propuštene budućnosti.

Valja istaći i recepciju Marcusea i Freuda (»Eros i civilizacija«), njegovu kritiku liberalizma, njegovu dijagnozu suvremenog društva: »Jednodimenzionalni čovjek«, ali jednako tako i njegove brojne spise koji se bave izgledima emancipatorskog pokreta. Sociologija književnosti Lea Löwenthala spada amo, budući da su upravo u književnosti dohvatljivi društveni mehanizmi posredovanja do kojih je frankfurtskoj školi, obzirom na dijalektičku svezu pojedinačnog, »konkretnog«, »totaliteta« društva, bilo osobito stalo. Ne smiju biti zaboravljeni jače »političkoznanstveno« orijentirani Otto Kircheimer i Franz L. Neumann, čije pravno-politološke studije, uvidi u mehanizme ustava Vajmarske republike i fašizma (v. Neumannov »Behemoth«) — što su pored »Dvostruke države« Ernsta Fraenkela najznačajnije publikacije još za vrijeme njemačkog fašizma — moraju biti osnovom svake teorijski ozbiljne refleksije današnjih »ustava«, u jednom više nego pravnom smislu riječi. Nadalje: posebno se može preporučiti upućivanje u »Zeitschrift für Sozialforschung« (s člancima Horkheimera, Adorna i drugih), a kao literaturu o pozadini valja preporučiti odgovarajuće izvještaje o frankfurtskoj školi Martina Jaya, Alfonsa Söllnera i Helmuta Dubiela. Što se tiče pojma politike, tu su nam jako pomogli rani spisi Jürgena Habermasa, njegov članak o pojmu političkog učestvovanja u »Studenti i politika« (1959), njegovi članci u zbirci »Teorija i praksa« i njegov habilitacijski spis »Promjena strukture javnosti«, nakon što nas je prethodno podstaknuo Karl Mannheim (»Ideologija i utopija«; usp. i pripadnu zbirku tekstova o pojmu ideologije Kurta Lenka). Vjerujemo da takva lektura još i danas pomaže da se napreduje u »pojmu političkog« (Carl Schmitt, i njemu baš usprkos).

Neizostavno je djelo »Vita activa« Hannah Arendt, isto kao i poznavanje prijepora oko primjerenog pojma politike, kako ga se može ponovo pročitati kod Bachracha i Barataza i dr. I knjiga Theodora Lewisa »Kraj liberalizma«, koja se odnosi na SAD, te »Dobročudni fašizam« Bertrama Gorssa,

1. POGLAVLJE: ZAŠTO TEORIJA (TEORIJE)?

Pobude

Počinje s čuđenjem. Začudeni smo. Ali moramo se moći čuditi. To nipošto nije samorazumljivo. Prije nego što važi stav: »ono što ne znam, nije me ni briga«, želja čuđenja je morala već usahnuti i zamrijeti. »Prikovani onim što nisu bili«, priča Nelly Jordan (Christa Wolf) o svojoj porodici i rodbini za vrijeme nacionalsocijalizma u šlesko-malograđanskoj sredini, »od njih se tražilo samo da ostanu ništavnima. A izgleda da nam to ne pada teško. Prečuti, previdjeti, zapustiti, zanjekati, odučiti se, iznojiti, zaboraviti.«³

»Čuđenje ostaje i onda kada izgleda da se opustilo i zasitilo, jer ono je nemirno i uvijek ponovo ima pri sebi svoje prvo pitanje«. Ako već nije istjerano i ako još može biti uznemireno. Upravo loša teorija može pridomijeti da se ono zastraši i ukloni. Tad pitanje više ne ostaje. »Neugledno je stoga najdraže od svega«, nastavlja Ernst Bloch uvodeći u filozofiju pa dakle započinjući s čuđenjem, s »thäumasein«, jer se nadaje kao nesigurno.⁴ Posve prirodno da ovamo spada poznato dječje pitanje: Zašto je nešto a ne ništa? ... Zardali obruč već je dovoljno zagonetan mada pitanje ide dalje i pita za vrijeme koje je uništio obruč: Što je to vrijeme? I dječji odgovor koji rješava i ne rješava spada ovamo: Vrijeme je sat bez brojanika. No ovo se čuđenje najznačajnije očituje upravo u onom *najneuglednijem* samom kao izvornom, takoreći najlegitimnijem materijalu ovog šoka mišljenja.

kroz raspravu s njima vode korak dalje. Za svu literaturu važi dvoje: U nju se mora upuštati, sve do »samogubitka« mora se izložiti njezinim argumentima; a ujedno i potom valja uvažavati Nietzscheovu izreku »Budi muškarac (odnosno žena) i ne slijedi me«.

Dosad navedena literatura kao prvi ulaz podjednako važi i za ono što je skicirano u 3. poglavlju. Ovdje valja posebno naglasiti da se isplati trud učenja kod klasika — bilo kod Hobbesa ili Machiavelija, kod Lockeja ili Montesquieua, kod Rousseaua ili Adama Smitha. Ovi i drugi klasici imaju veliku prednost što ne predstavljaju neku uskotračnu, na jednu usku struku segmentaliziranu »teoriju«. Kod njih, naprotiv, kao nakon nekog odrona zemlje postaju vidljivi »slojevi rasjedanja« svake teorije — od spoznajne teorije preko antropoloških pretpostavki do njezinog »konstrukta« društva. No zacijelo se nijednog od njih ne bi trebalo čitati tako da se s njima neposredovano sjedne za stol. Mora ih se, ne reducirajući ih na to, posjetiti u njihovom historijskom kontekstu.

»Problemi teorije«, tako glasi četvrto poglavlje — tko bi prebrojao imena, knjige, koje bi ovamo trebalo navesti? I ovdje bi, jednako kao kod drugih sklopova, trebalo upoznati upravo onu literaturu koja unaprijed ne odgovara našim vlastitim pogledima, točnije, predrasudama. Valjalo bi se uhvatiti u koštac s modernom teorijom znanosti (v. Wilhelm Stegmüller i dr.), sa znanstvenom tradicijom od Bacona do Descartesa. U »stvarima« objektivnosti nezaobilazno je znameniti, upravo epohalan članak Maxa Webera (»Objektivnost« socijalnoznanstvene i socijalnopolitičke spoznajne). Odavde se daje pratiti diskusija do danas. — Kada se neizbježno suočavamo s problemom teorija-praksa što uvijek iznova pulsira, tad jednako tako valja ponovo čitati čuvenu Kantovu kritiku — »O uobičajenoj izreci: to je možda ispravno u teoriji, ali ne vrijedi za praksu« (mimo čije se spoznajne teorije, uostalom, ne može proći) — kao što treba, s obje strane, odvajati (i misaono-praktički barem iskušati) i problem jedne teorije koja je nastrojena na promjenu društva, počinjući s Marxom, i problem jedne teorije koja je orijentirana na praksu u ovom društvu (danas prije svega takozvano policy-istraživanje). Problem teorija-praksa valja promisliti naročito kod onih teorija koje prešućuju praktičke konzekvence i vlastiti referentni okvir.

³ Christa Wolf, *Kinheitsmuster*, Darmstadt/Neuwied 1984, str. 141.

⁴ Ernst Bloch, *Tübinger Einleitung in die Philosophie I*, Frankfurt am Main 1963, str. 16 i d.

Hamsunov »Pan« nabraja u razgovoru između čovjeka i djevojčice u osamljenoj krajini mnoge takve povode. »Plava muha, pojedina vlat trave, 'ona možda malo drhti, a meni se čini da je to nešto: ovdje, dakle, stoji ta vlat trave i drhti' ... i na kraju, kad su pale prve kapi kiše, djevojčica čak kaže: 'Da, pomislite samo, kiši'. U stvari malo što joj je palo na pamet, a ipak je najednom prispjela u jezgro svih pitanja«.

Čuđenje postaje dublje, svakako nužnije, kad *nestaju izvjesnosti* i kad se riječi, koje smo dotad tako bezbrižno upotrebljavali, odjednom raspadaju kao »trule gljive«. O takvim je nevoljama izvještavao Hugo von Hofmannstahl u fiktivnom pismu Phillipa Lorda Chandosa Francisu Baconu, jednom od osnivača moderne znanosti. A početkom 17. stoljeća, ovaj senzibilni Lord, pun misaonog osjećaja 19. stoljeća na izmaku, izražava u svojoj rječitoj nijemosti kako se osjeća netko tko, odjednom ili malo pomalo, vlastitom voljom ili gurnut, natjeran — najčešće se to dvoje miješa — dolazi »na rub« normalnog i više nije u stanju doživljavati »užitke običnosti« (Thomas Mann).

Ovo sveopće, za pojedinca bolno osjećanje mijenja se i ujedno postaje još željnije odgovora kad se u teološko-kršćanskom ili u sekulariziranom obliku postavi pitanje o teoriji, to jest pitanje o tome kako se, teološki-kršćanski i humano-društveno, jedno s drugim mogu podnijeti »dobro« i »zlo«, »patnja« i »radost«, »rat« i »mir«. Teološki: kako se mogu održati svemoć, svekolika dobrotu i sveznanje Božje kad lje ljudski život prožet patnjom, smrću i svakakvim zlima i kad se ne da pronaći neki smisao u pojedinačnom? Društveno-sekularno: kako stoji stvar s društvenim napretkom, s prosvjećivanjem, s ljudsko-društvenom evolucijom u cjelini, kad jednom dosegnutu društvenu umnost u stopu prate odgovarajuće uznapredovale bezumnosti koje čovjeku prijete uništenjem, kad prosvjećenje ostaje skroz naskroz dijalektičko?

Čim se ova pitanja uzmu individualno osobno, ona gube svoj nipošto mali filozofski i ukupnodruštveni značaj. »Iskon i cilj povijesti«,⁵ u kojoj živimo mi, ja, ti, on, ona, ono — takve se probleme znade ostaviti po strani. Ali, ako se ne želimo izgubiti, ako želimo sačuvati šansu da se »zadobijemo«, to će reći: da živimo svjesnije, a to znači *samo-svjesnije*, nije li tad od bitne potrebe da se sjećamo, da se — drugačije rečeno — predočimo u suvremenosti? Ta tko bi smio potisnuti u zaborav povijest 20. stoljeća, tko bi smio potisnuti njemački fašizam — ovo ne važi samo za Nijemce, ali za njih u posebnoj mjeri. I tko kod toga ne bi morao postaviti pitanje o svojim djedovima i bakama, o svojim roditeljima, točnije o sebi samome u jednom drugom historijskom kontekstu? Čak i onda kad u to ime nismo u stanju sjećanjem rekonstruirati niti »obrazac vlastitog djetinjstva« — nepovjerljivi prema riječima, i tamo gdje jesu i gdje nedostaju, nepovjerljivi prema kreacijama vlastitog pamćenja — čak i tada ostaje nužnost da si predočimo realnu mogućnost vlastite uloge usred nacionalsocijalizma. Pomanjkanje mašte i nerazdvojni strah nisu vladali svakodnevljem samo za vrijeme »Trećeg Rajha«. Tada pak pitanje o »dobru« i »zlu« već nepodnošljivo pritišće.

⁵ Tako naslov djela Karla Jaspersa objavljenog 1949.

Kako je i pod kojim okolnostima zamislivo, moguće, da, vjerovatno, da bih »ja« sam bio marširao i trčao s drugima ili da bih se u najmanju ruku bio povukao u privatnost. Jesu li to samo pitanja upućena prošlosti, meni, društvu, kao prošla, svršena mogućnost, kao da bi važilo ono »nikad više«, samo stoga što su prosta ponavljanja doista nemoguća?

Čuđenje, sumnja, očajanje, pobude su jednoj potrazi za uzrocima koja se nikada ne smiruje i koju vodi nada da će ih se onda, kada se niti uzroka jednom budu držale u svojim rukama, moći zaplesti k boljim završecima, a ne da se vječno ovisi o »sreći« ili »nesreći«. Daljnja, isto tako važna pobuda nadaje se iz rastućeg *gubitka iskustva* pojedinca, nesposobnosti za teoriju, koja pak ovu upravo izaziva (doduše kao posve nesamorasumljivu). Životni uvjeti *pojedince* — a svi smo mi pojedinci, baš kada smo specijalisti u ovoj ili onoj teoriji — pružaju *pojedincima* obilje doživljaja. Ovdje-ondje oni stječu iskustva, no ta im ne dopuštaju da vlastitu zbilju i u njoj djelatne činioce razumiju tako da bi se u njoj mogli barem orijentirati. Narikomanka Christiane F. (autorica romana *Mi djeca s kolodvora ZOO* — op. prev.) najviše se tuži na manjkajuće »proziranje«. Otuda je svojevremeno, i pored odbojnosti prema svakom nasilju, osjećala privlačnost RAF-u (»Frakcija Crvena Armija«) jer je pretpostavljala da ova grupa ima »najveću moć proziranja«. Ovoj bespomoćnosti ne proturječi to što se širom svijeta sve moguće informacije mogu pozvati izravno u stan ili odaslati iz njega. One se ne daju preraditi u vlastito iskustvo. One su s nejasnih gledišta strojno izrezane iz neke daleke zbilje, koju pseudo-neposredno prenose slika, ton i riječ. Gledaocu, slušaocu, čitaocu nedostaje pristup procesu tvorbe informacija i interpretaciji povjerljivo-bliskih, a ujedno apstraktno-tuđih događaja koje mu dopremaju gotove i isječene. Ostaje mu ili da druge informacije prilagodi svom vlastitom obzoru iskustva ili pak biva dvostruko otuđen i time podložan upravljanju. Ne samo da nije u stanju da se dovoljno obavijesti o svojoj zbilji, nego se u njega utiskuju tuđi obrasci zbilje. Podjela rada, kompleksnost i zavisnost čine sposobnost za teorijsku spoznaju neophodno potrebnom, ako samostalno prisvajanje zbilje treba da još bude moguće.

Tome se pridružuje treći motiv koji zahtijeva teoriju. To je ono što bi se moglo nazvati *problemi koji sa svih strana preplavljaju*. Dovoljne su i gole natuknice da ih se prisjetimo: nejednakost između takvozanog Prvog, Drugog i Trećeg svijeta; glad i smrt milijuna ljudi zbog loših životnih uvjeta, no koji bi se danas, uzeti sami po sebi, dali izmijeniti (neka vrst strukturalnog umorstva); milijuni izbjeglica i djece prepuštene sebi (procjenjuje se da samo u Latinskoj Americi ima oko 40 milijuna beskućne djece, koju neki već nazivaju novom »subrasom«); porast međunarodne zaduženosti, točnije zaduženosti između zemalja Prvog i Trećeg svijeta; neprekidno naoružavanje koje je u odnosima između obiju supersila SAD-a i SSSR-a poprimilo vlastitu dinamiku, a jednako tako i između njihovih saveznika/satelita. Sa-beru li se ovi fenomeni, može se govoriti o međunarodnoj eksploataciji i progresivnoj akumulaciji uzroka nasilnih rješavanja sukoba. Ovamo se, kao »eksterni efekti« (kapitalističke) ekonomije, pridružuju problemi neslučenih

razmjera u vezi s »prirodnom« okolinom, koji odavna i s mnogo teških posljedica prodiru u socijalnu »unutrašnost«; grabežno iscrpljivanje energija svih vrsta i same energije energije: tla, pokušaj da se »rane« zadane ekonomski-znanstveno-tehnički liječe razvijenim naprednim tehnologijama, a s očekivanjem novih »rana«, koje opet, sve dok se ostaje u ciklusu ovog obrasca napretka, iziskuju nove tehnologije.

Nije potrebno produžavati ovaj lanac problema što smo ga izložili u telegramskom stilu. Važno je napomenuti da se radi o lancu te se prema tome nijedno razumijevanje ne smije ograničiti na samo jednu njegovu kariku. Doduše, hijerarhija uzroka postoji, kao što postoji i hijerarhija privilegiranih i nepriviligiranih zemalja, no ona se ne da prevesti u neki linearni kauzalni niz. Ali očito je da se mora prodrijeti kroz šikaru uzroka i učinaka, interesa, šteta i koristi, ukoliko se želi doći do makar donekle upotrebljive dijagnoze.

Ove i druge pobude na teorijski rad upozoravaju na nekoliko općih konstelacija koje ujedno naznačuju uvjete i poteškoće tvorbe teorije: neizvjesnost u pogledu fundamentalnih sveza ili indiferencija. Počev od sveze i diferencije između tijela, duha i duše, pa do trajnog problema čovjekovog ponašanja u svijetu. Ova se diferencija pojašnjava pomoću trojstva individue, društva i socijalno/prirodne okoline, sa svagda teškim odnosima između triju partnera. Nesamorasumljivost ljudskog života, nedostatak instinktivnog vezivanja i reguliranja, omogućuje da nastane barem privid slučajnosti: moglo bi biti tako, a moglo bi biti i drugačije — realni privid, koji predstavlja uvjet ljudske slobode. Drugi je uvjet dan vremenskom određenosti ljudskog opstanka na dvojak način: čovjekovom stvorenošću, njegovim začetkom i izvjesnim završetkom u smrti te, na drugi način, mogućnošću čovjeka da svoju sredinu i sebe promijeni pomoću instrumenata. Ljudska se povijest nadaje upravo kao povijest instrumenata, kao povijest načina na koji su instrumenti bili nađeni,⁶ učinka, ekstenziteti i penetracije njihovog korištenja. Ukratko: ono vječno »Umri i Postani«, te socijalna mijena — protkani jedno drugim — sačinjavaju čovjekovu povjesnost. Stoga povijest društva — a već množina upućuje na različite ovisnosti i mogućnosti — ukazuje na ulogu slučaja, onog (još) neobjašnjivog, kako god je se gledalo evolucionistički, u nekoj ukupnoj svezi i u nekom ukupnom razvoju. Time ona čini neophodnim ono što se nazivalo hipotetička historiografija. Što bi bilo, da je...; kako bi to izgledalo, da je...? Na osnovu legure jednoznačnosti i neodređenosti (onog što je neodredljivo danas ili čak principijelno) koja se ne da jednoznačno rastaviti, čije elemente i fermente je točnije utvrdila i izdiferencirala moderna znanost, ali koju samu nipošto nije u stanju objasniti, ostaje trajna humana zadaća razjasniti sebe samog i »ujedno zbilju koja nekog okružuje«, koja ga »čini«, i promisliti vlastito ponašanje u njoj. Ono »gnoti sauton«, »spoznaj sebe samog« na hramu u

⁶ Karl Mannheim razlikuje ove velike etape: nalazjenje, pronalazjenje i planiranje. Za ovo vidi: Karl Mannheim, *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbruch* (1935), gdje je Mannheim u djelu »Das Danken auf der Stufe der Planung« ovaj stupanj suprotstavlja obama prethodnim — stupnjevima »nalazjenja« i »pronalažjenja«.

Delfima, nije ništa izgubilo od svoje urgentnosti. Ono je motiv sveg teoretiziranja. To ujedno znači da se »pitanje smisla«, »pitanje o smislu života i pitanje o smrti«, kako ih je nazvao Peter Noll u svojim »Diktatima o umiranju i smrti«,⁷ — da se ta pitanja doduše mogu potisnuti, kao što se mrtve na temelju podjele rada prepušta pogrebnoj industriji, ali se smrt, vlastita prošlost i prolaznost, ne ukida. A što znači smrt, što je ona društveno i individualno, to nisu privatne već u visokom stupnju političko-društvene stvari. No za sporazumijevanje o zbilji i o sebi samom, ljudska su društva, otkako za njih znamo predajom — a važna, tisućama stoljeća duga pretpovijest leži u dubokoj tami — stvorila simbole, pronašla napose jezik kao sistem simbola i dalje ga razvijala. Jezik postaje sredstvo sporazumijevanja. Ali kako ne postoji jedan jezik, niti može postojati, on postaje dijelom pomutnje, obmane i vladavine ujedno.

Što se zahtijeva od teorije?

Ljudi si stvaraju slike. Dokle seže naše znanje, ljudi su sebi od samog početka stvarali slike. U slikama si predočavaju zbilju; prema njima se orijentiraju; u slikama zamišljaju sebe same. U slikama stvaraju »svoju« zbilju. Mitovi odavno iščezlih naroda govore o tom i omogućuju da ove shvatimo u njihovim slikama. Upadljivo je da je već zarana stvorena posebna nadležnost za zaštitu slika, neka vrst prve podjele rada ili barem posebna kompetencija: svećenici (svećenice), šamani. Možda je ova podjela rada bila jedan začetak kasnijeg razvoja vladavine, do kojeg je došlo iz brojnih i različitih pobuda. Dakle, pošto ljudi moraju stvarati slike da bi se snalazili, jer se mogu snaći samo u jednom djelomice samostvorenom i samopredodčenom svijetu, svakojake predrasude imaju gotovo neograničenu mogućnost uspjeha. Tržište predrasuda je prostrano i puno roba. Predrasudama se trguje, s njima se moćno vodi politika.

Teorija ima pretenziju da se kvalitativno razlikuje od predrasuda kao začahurenih tvrdnji koje više nisu na raspolaganju. Teorija ne objavljuje bilo koje, nelegitimirano jednostrano tumačenje, ona obećava temeljito objašnjenje. Teorija treba omogućiti da se pojmi ono što »čini« našu »vještinu«, ono što »čini« ovaj ili onaj problem, već prema njegovom opsegu i težini. Nije dopušteno pozivanje ni na kakve autoritete, matprirodne sile ili tajanstvena bića i sveze. Moraju se navesti izvori spoznaje, dokazi; proces objašnjenja mora se moći rekonstruirati tako da svatko tko razmišlja o teoriji može uzviknuti svoje vlastito »Heureka!«, »našao sam«. »Ad fontes«: k izvorima; »veritas non auctoritas, facit legem«: autoritet ne čini zakon nego istina; »kameni kušnje istine«; »svjetlo namjesto tame« — tako i slično glase humanističko-prosvjeteljske parole. Valja iznaći stanje i razvoj (statiku i dinamiku) neke konstelacije. Pri tome je nužno da spoznaja odgovara onome što se ima spoznati te da ga dovede do njegovog pojma. Teorija ne

⁷ Peter Noll, *Diktate über Sterben und Tod mit Todenrede von Max Frisch*, Zürich 1984, str. 80 i d.

smije postati nekom slobodno lebdećom konstrukcijom — ona se naposljetku mora odnositi na one egzistencijalne nevolje, kako smo ih gore naznačili. Teorija se ima izmučiti na problemima što su joj postavljeni. Oboje, kako *odnos spram društva*, *spram subjekta*, tako i *odnos spram problema* postaju kontrolni mehanizmi teorije, njene valjanosti i njene pouzdanosti. U obećanju teorije je već uvijek sadržan dio orijentacije i prakse, sveze mišljenja i djelovanja, a ne navodno nepremostiva diferencija »duha« i »čina«. Natuknice očekivanja od teorije općenito glase: jasnoća, jednoznačnost, odgovaranje (»objektivnost«), šansa racionalnog, planskog djelovanja, saopćivost.

Zašto je potrebna neka posebna politička teorija?

Mnogobrojnost mitova uvjetovana je mnogobrojnošću primitivnih društava. No mit sam ne da se cijepati na njegove različite dimenzije i aspekte. On je jedinstvo u sebi bogato aspektima. To što je potrebna jedna posebna politička znanost, objašnjava se time što su se tokom razvoja izdiferencirale pojedinačne funkcije u društvu. *Podjela rada* je uzela maha, a napose fundamentalna dioba tjelesnog i duhovnog rada. Konačno se i znanost sa svoje strane raščlanila. Raspad znanosti i univerziteta — ove dugo vremena primarne ustanove znanosti, koja u svom imenu nosi jedinstvo — u mnoštvo znanosti, koje u sebi streme k cijepanju u još rastući broj poddisciplina, ima ozbiljne posljedice po narav teorije i njen opseg: dakle po ono što i kako ono poima. Politička znanost relativno je pozni proizvod ove unutarznanstvene i kasnije unutar socijalnoznanstvene podjele rada, koja se iskazuje dijelom kao cijepanje predmeta, dijelom kao cijepanje metoda, a dijelom kao odvajanje perspektive i cilja, dijelom čak kao sve to zajedno. Znatne su opasnosti koje odatle izrastaju za kvalitetu teorija, baš onih koje se tiču »politike«. (Politička) zbilja se segmentira shodno strukovnim podjelama. Čim se socijalna znanost i u njoj politička znanost više dijele u daljnje pod-odjele, tim »predmet« više gubi svoje jedinstvo ili pak svezu. Isključuju se svi problemi koji bi se dali raspraviti tek iz kombinacije strukovnih perspektiva. Najzornije primjere pruža medicina i razvoj njezinih struka. Svako bavljenje teorijom zahtijeva da se pozabavimo i organizacijom dotične znanosti, odnosno dobivanjem teorije. Unutarznanstveni obrasci uspjeha nerijetko postaju zamjenom za istinu i tvore »unutarnji« politički teorije.

Politička je teorija, kako god bila organizirana, potrebna iz slijedećih razloga:

(1) Svaka je društvena sveza ujedno politička sveza. Ili, drugačije rečeno: mehanizmi (u širokom ne-tehničkom smislu riječi) koji utemeljuju svezu neke grupe, nekog društva, političke su »naravi«. Tako primjerice u primitivnom društvu rodbinski sistem valja označavati kao jedan politički; a politička kvaliteta pripada i mitu.

(2) Ljudi trebaju ovu društvenu svezu. Čovjek je, kako su to formulirali Grci, *zoon politikon*, društveno biće: ono tvori zajednicu i na nju je fizički i psihički upućeno. Čak i rano-novovjekovni teoretičari države — kao, među

ostalima, Thomas Hobbes — i njihovi nastavljači koji polaze od fikcije nekog »prirodnog«, upojedinjenog individuuma, robinzonade, čak i oni započinjaju tamo gdje utemeljuju nužnost državno organiziranog zajedničkog života i istražuju njegova pravila. No tip se socijalne organizacije ne razumije sâm po sebi. Nije u potpunosti razumljiv ni onda kad se razmotre prirodni uvjeti unutar kojih su živjele prve grupe čiji nam je način društvene organizacije poznat predajom (klima, uvjeti lova i sl.). Jer, od samog početka na djelu je povijesnost i time kulturna vezanost ljudskog zajedničkog života, koji je već uvijek i ljudski stvoren zajednički život.

Osobitosti socijalne organizacije dadu se utvrditi prije svega po tome kojim posebnim institucijama pojedina društva raspolažu, koje obrasce reguliranja sukoba su pronašla, kako su dakle formulirane norme i sankcije i kako se one provode. Koje norme postoje, a koje sankcije? Tko se u kojem organizacijskom obliku brine za to da se norme poštuju a sankcije izvršavaju?

(3) U novovjekovno-modernim društvima sveza društva je dana primarno (tj. ne isključivo) *državnom vlašću*. Ovoj vladavini i njenim osobitostima politička teorija poklanja najveći dio pažnje. Teorija treba vladavinu u njenim različitim oblicima i funkcijama, konzekvencama i interesima dovesti do pojma.

(4) Pretpostavlja li se danost vladavine, tad se kao opći problemi političke teorije mogu navesti:

(4.1) *Problem vladavine* kao takav: Što znači politička nejednakost koja vladavinu konstituira i kako do nje dolazi? Kako se politička nejednakost (u određenju onog što društvo treba da čini i kako to treba da čini) poklopila i pojačala sa socijalnom nejednakošću? I kako se obje nejednakosti odnose spram nejednakosti između spolova, na kojoj gradi moderna država? U »Trecem Rajhu« se govorilo o »muževnosti države« kada se radilo o tome da se za studentice zabrani upravo otvoreni studij prava. Kako god da stoji stvar sa zbiljom materijarhata u pojedinačnom, upadljivo je da su »uporedo s procesom tvorbe država... stare plemenske božice podlegle novim državnim priznatim bogovima«.⁸

Posredstvom kojih se političkih odnosa proizvodnje uvijek iznova proizvode ove nejednakosti što se preklapaju i dodatno uvjetuju? Kako se ovi odnosi proizvodnje, a komplementarno i način i razmjernost političkog učesća, mijenjaju tokom podržavljenja, postvarenja države (skraćenom formulom rečeno: namjesto apsolutističkog vladara — birokracija; ili anglosaksonski-sjevernoamerički: namjesto komune također birokracija); tokom koncentracije državne vlasti, ne najposlije u njezinom potpuno izgrađenom unutarnjem i vanjskom monopolu sile (pozicija i vojska); tokom porasta državnih reguliranja i područja reguliranja, tako da više gotovo i nema niše koja nije državno regulirana. Koji oblici legitimacije postoje i kako oni djeluju? Naočigled vladavine koja je postala apstraktnom i postvarenom i koja je samo djelomice predstavljena u nacionalnoj državi, ali se dijelom preselila

⁸ Christa Wolf, *Voraussetzungen einer Erzählung: Cassandra*, Darmstadt/Neuwied 1984, str. 143.

na svjetsko tržište i njegove međunarodno određene uvjete, posebno je urgentno pitanje o odgovornosti, o sposobnosti za odgovornost politike i njenih predstavnika.

(4.2) Problem vladanja u okviru različitih oblika vladavine: Koji se zadaci postavljaju »političkom sistemu« i kako on s njima izlazi na kraj? Koji zadaci uopće ne dolaze u spektar političkog razmatranja? Ovdje valja ponoviti dio gore navedenih pitanja. Od prvenstvenog je interesa kako država shvaća svoju prvu zadaću, da jamči sigurnost (pojam i odnos sigurnosti), te kako ju izvršava. Da li je neka vlada, u ma kojem aktualnom sastavu bila, uopće u stanju da novopostavljenim zadacima (međunarodna nejednakost, atomsko oružje i nove tehnologije) pristupi drugačije nego naknadno? Ne izmiče li politika u smislu državne definicije događanja, ne preseže li ona preko dane mjere kad se vodi računa samo o ekonomskoj definicijskoj moći?

(4.3) Kako stoji stvar s onima koji su vladavini potčinjeni? Što ih čini takvima, što ih obara i drži u takvoj ovisnosti? Koji se oblici prilagodbe vladavini mogu naći (odgovarajuće kritički valja postaviti pojam legitimacije, koja se prečesto brka sa svjesnim »smatranjem-za-ispravno«). Koja se skrivena proturječja i koji se potencijalni sukobi mogu pronaći i na osnovu kojih kriterija? Postoje li motivi nemira, pobune, udruživanja ili osamljivanja?

(4.4) Problem oblika: U njemu kulminira zadaća političke teorije. Ona se nadaje iz kvalitete političkog. Što, na koncu konca, utemeljuje svezu nekog društva? Problem oblika je shodno novovjekovnoj političkoj teoriji ponajprije postavljen za vladavinu kao »slučaj države«. Tom »slučaju« valja prići s jednom sekvencom pitanja:

- koji temeljni oblik posjeduje država (država općenito) — ako se neki takav dađe misliti;
- na osnovu kojih se ustanova (aparati, učešće, legitimacija) nadaju glavne razlike u oblicima države — njihovi stupnjevi i granice;
- koje su okolnosti i zadaće državu činili historijski nužnom, a koje ju čine sistematski nužnom na osnovi danas danih uvjeta;
- da li se državni oblik smisleno odjeljivati od ekonomskog oblika i društvenog oblika (struktura društva);
- koji troškovi i koje koristi nastaju od državnog oblika u socijalnom pogledu prema unutra i prema van (međunarodno);
- država i međunarodna institucija danas: napose problem svjetskog tržišta/svjetske sile i probijanje državnih granica bez mogućnosti državnog utjecaja, svakako bez mogućnosti upravljanja;
- koji su drugi oblici društvene sveze zamislivi (s onu stranu alternative: »ka svjetskom ratu«, »ka humanocidnim ratovima« ili »k nazadnom barbarstvu«, nužno je dati krila socijalnoj, političkoj fantaziji i pothraniti je, umjesto da se za volju prenosivih obrazaca ide nazad u povijest sve do političkih oblika primitivnih društava)?

2. POGLAVLJE: ŠTO ZNAČI (POLITIČKA) TEORIJA?

Babilonska smutnja oko teorije

Krišom smo već upotrebljavali više ili manje određen pojam teorije. Jedva da se može obrazložiti, kao što smo to pokušali u Prvom poglavlju, zašto je nešto neophodno, a da se pritom nema jasne predodžbe o tome što se hoće. Osim ako ne važi posve općenito: »U čovjeka se tajni nagon krije, da na put pravi zna pogoditi sam«.

No prijeporno je što predstavlja neka teorija, *teorija*, i koje zadaće mora ispuniti. Teorija — njeno odgovaranje i njena majkavost — jednako se tako malo razumije sama po sebi kao i istina. Da li je ono što se uobičajeno ili znanstveno-uvriježeno naziva teorijom išta više nego dobro umotana ideologija? Marx je na klasičnoj političkoj ekonomiji (Adam Smith, David Ricardo) znao zamijetiti koliko je ona jedan određen ekonomski oblik, tada nastajući a danas vladajući oblik kapitalističke privrede uopćavala kao »prirodan«, dakle kao jedino takav i nikako drugačije moguć ekonomski oblik; te kako nije bila u stanju spoznati jednostrane interese, proturječja i sukobe u ovom ekonomskom obliku, njegovim odnosima proizvodnje i njegovom osnovnom motivu »gladi za viškom vrijednosti«. Ova je teorija stoga izvirala iz »krive svijesti« i takvu je dalje proizvodila, a da nije bila proizvoljno »izumljena«. Naprotiv, ona je bila i postala suvremenom. Ali upravo u tom uopćavanju posebnog, u poricanju »povijesti i društva«, ona je prekoračila prag od teorije prema ideologiji.

Sam Marx, međutim, s kojim mora početi svaka rekonstrukcija jednog kritičkog pojma ideologije, nije ostao pošteđen prigovora da je ideolog. Njegova teorija kapitalističkog društva, kažu, pripada u najboljem slučaju 19. stoljeću. Osim toga, njegov interes za društveni prevrat je učinio da njegova teorija od samog početka bude iskrivljena slika zbilje. Ona je prema tome danas neupotrebljiva. — Tko sada odlučuje i na osnovi kojih kriterija? Zar se ni o teorijama ne može prepirati kao ni o ukusima? Odgovor na to pitanje nema samo »akademska« težinu. Sadašnja rasprava oko teologije oslobođenja ukazuje na to.

Brzo bi postalo dosadno kada bi sad stali iznositi različite pojmove teorije i odlagati ih u valjano označene pretince. Napokon, koliko teorije (njihovi pojmovi) vrijede, ne može se razabrati po njihovim pretenzijama nego po tome kako one objašnjavaju probleme i kojim konzekvencama rađaju, makar i samo u predodžbi. Takva je fantazija svagda potrebna. Tek tad teorije i njihovi pojmovi gube svoju većinom samo prividno djetinju nevinost. S onu stranu toga, razlike između teorije dađu se razabrati prema slijedećim kriterijima:

(1) Jedan od glavnih kriterija je *doseg* teorije (barem njezinih pojmovnih tvrdnji). Teorija u svom grčkom iskonu, još bliska mitu, ne pozna disciplinarnih granica svojem motrenju koje je, shodno slici svijeta, uglavnom nepokretno. I sam se »bios theoretikos«, kao najviši oblik ljudskog života, nalazi u životu polisa. Neko dijeljenje »prirodnoznanstvene« i »političke«

teorije Platonu i Aristotelu bi još izgledalo strano, ma kako da su obojica, napose Aristotel, već postavljali svagda različita težišta svog rada.

Podjela rada među teorijama posljedica je ubrzanog znanstvenog razvoja Moderne (od 15. stoljeća). Neprestano se tvore nove discipline, a da bi se opravdale i institucionalno etablirale, potrebni su im njihove vlastite teorije i vlastiti teorijski jezik. Dovoljan je pogled na socijalne znanosti koje više ne tvore jedinstvo kao socijalna znanost: ekonomija (koja sebe u pravilu takvom niti ne smatra, nego se razumijeva kao prirodna znanost samosvojne kvalitete); psihologija (za koju počesto važi slično); sociologija i sve takozvane uže sociologije; i politička znanost, za koju je »kriza teorije« (Luhmann) postala životnim eliksirom. Kriza je u samoj stvari još jača, jer se u pravilu ni ne osvještava. Svatko je na svoj teorijski način blažen ili barem drži poziciju, ako je ima.

Podjelu rada se ne bi isplatilo ukidati kad njezina posljedica ne bi bilo to da se sveze razbijaju, a spoznaja zbilje postaje zajednička igra s dijelovima koji međusobno ne odgovaraju. Unatoč rastuće točnosti u ponekom detalju, raste gubitak zbilje odnosne konstrukcije, koja dobija »pravo« i postaje »istinita« najčešće samo utoliko što dobija priliku da ovlada praksom. Upravo do onoga što spoznajni napredak ponajprije omogućuje, naime do diskusije između različitih teorija, ne može doći, jer teorije svagda nastupaju kao korporacije koje su zatvorene oko predmeta, pojedinih aspekata i metoda. One postaju sve zavisnije, i to ne samo od dominirajućih profesionalnih interesa i zadovoljivih narudžbi. Budući da su tako segmentalno nastrojene, raste krug znanstveno neproniknutih predrasuda koje ulaze u ponajčešće neeksplicirane bazične premise: tako koncepcija »economic man« i njegova vulgarna psihologija kod ekonomista; ili pretpostavka autonomije »psihe« kod psihologa; ili odgovarajuće pretpostavljanje autonomije onog političko-državnog kod politologa. Teorije na taj način baš ne pridonose tome da se unese više svjetla u razumijevanje društvenog svijeta (klasično prosvjetiteljska slika). One ga, kao i sebe, prepuštaju nepojmljenom mraku.

U novijoj inflaciji pridjeva »interdisciplinarni« izražava se činjenica da se uviđaju manjkavosti znanosti koja se ukrutila u segmente i postala nesposobnom za komunikaciju. Njime označena znanost zacijelo nagrđuje ovaj prirok koji ju kiti. Njegova mu je inflacija odmah umanjila vrijednost, tako da njime u bescijenje trguju upravo segmentalizirane znanstvene institucije koje jamče njegovi privid.

U svakom slučaju, dokle god se čestito bavimo tvorbom teorije, na prvom mjestu valja naznačiti *opseg njene pretenzije na važenje*. Koje dimenzije bivaju dohvaćene? Koje konstelacije ostaju skrivene van vidnog polja, u klauzulama »rebus sic stantibus« i »ceteris paribus« (pretpostavka status quo i jednakih okolnosti)? Mnoge teorije ne zaslužuju taj pojam jer raspravljaju o pojedinačnim aspektima odabranih predmeta. Njihovi se iskazi u najboljem slučaju mogu nazvati empirijskim uopćavanjima. Primjer za to pruža istraživanje javnog mnijenja, a tu naročito »teorije« ponašanja birača. Kako se može tvoriti takva teorija kad ona ispušta političko-društveni sistem, cjelokupnu svezu nastajanja ponašanja i svijesti? Ona može

biti u najvećoj mjeri djelotvorna u smislu političkog utjecaja, ali jedva onda kada zahtjev istine ne postavljamo uzalud pred sebe.

Pokušaj da se pojmi društveni totalitet i pojedinačne predmete i aspekte tog totaliteta, koji sa svoje strane na njega povratno djeluju, spada u najvažniju zadaću teorije. Ova tvrdnja stoji, mada ju upravo teoretičari segmenata žestoko osporavaju i premda se ona može samo približno ispuniti. Bez obzira na to, u svakom je slučaju nužno sve teorije procjenjivati prema društvenom prostoru koji zauzimaju i prema društvenim dimenzijama.

(2) Naredni kriterij razlikovanja teorija polazi od njihovih ciljeva. Što treba i što želi pojedina teorija: objasniti, razmotriti šanse djelovanja, omogućiti suđenje, utemeljiti ciljeve?

Ne slijede sve teorije iste namjere. Takozvana *empirijska* teorija, koja nerijetko radi s modelima, s prethodno istesanim teorijskim konstrukcijama, tvrdi da ne želi ništa više nego da objasni što se zbiva. Stoga svoju »instancu istine« nalazi u »činjenicama« koje se ne pokoravaju njezinim teorijski izvedenim hipotezama. Činjenica koja se opire može »falsificirati« hipotezu, ako ne i cjelokupnu teoriju (Popper). Tako je barem prema rečenoj intenciji. Jer, »činjenice« ne postoje jednostavno o sebi i kao takve se ne spoznaju i ne primjenjuju. Kada se te »činjenice« prave, tada teorija i primijenjene metode, primjerice metode empirijskog socijalnog istraživanja, u tome učestvuju. No i s onu stranu ove dijalektičke sveze između hipoteze, metode i činjenice, čedna uzdržanost ne važi posve ni u pogledu cilja objašnjenja. Upravo se ove »empirijske« teorije i rezultati dobijeni pod njihovim pokroviteljstvom žele posebno približiti *zbilji* i kao izraz »znanosti zbilje« pomoći da se političko (ili privatno) djelovanje racionalizira. U socijalnim znanostima, one su se okupile naročito pod krovom Policy Sciences, koje žele poboljšati političko planiranje, upravljanja i kontrolu. U prirodnim znanostima sve više napreduje tehnička primjena istraživanja.

Dok se u »empirijskih« teorija, koje se u principu smatraju izrazom »nevrijednosne« znanosti, politikum teorije — u smislu zainteresiranog utjecaja — može otkriti napose kao metodičko-teorijske »konstrukcije zbilje«, dotle se *normativni karakter* teorija koje sebe razumijevaju u tradiciji »dobre politike«, što se izdaje za aristotelovsku, priznaje od samog početka. One žele dijeliti dobre savjete u pravilu onima koji vladaju, žele unaprijed misliti i pokazivati smisao dobro zasnovanog poretka. Dok kod »empirijskih« teorija problemom postaje njihov nerijetko nereflektiran i plitak pojam iskustva — kako podaci postaju podaci, a iz podataka informacije o nečemu, to jest kvalificirani iskazi —, dotle kod takozvane normativne teorije, koja je dođuše odavno gurnuta u profesionalni zapečak, teškoće pričinjava društvena norma koja sa svoje strane nije više stavljena na raspolaganje analizi.

Nema glatkog rješenja. Pošto su pak nevrijednosne teorije jednako nemoguće kao i neka bespretpostavna znanost u cjelini, onda spada u minima moralia, najmanje zahtjeve svim teorijama, da se normativni odnos prema kojem se orijentiraju učini providnim i ponovljivo formulira. No ne može

se ostati na eksplikaciji ove normativne orijentacije. S jedne strane, barem onda kada se teorije prosuđuju, valja iznaći kako su norme bile mađene i kako se one prevode u polazište teorije i njezinu metodu. S druge strane, mora se biti svjestan toga da normativni odnos ne predstavlja neku vrst dodatnog fermenta teorije. Izbor metode — koji se podaci priznaju a koji ne, najzad interpretamenti podataka — sve je to impregnirano premisama i normativnom orijentacijom. Nije dakle dovoljno učiniti jasnim interese kojima teorija treba da služi. Čak i ovim minimalnim zahtjevima udovoljava samo mali broj teoretičara, pošto se, navodno kao društveno-neutralna bića, zanimaju samo za »stvar«. Osim toga, potrebno je povući odgovarajuće metodičke konzekvence. Tek tada se sadržaj (cilj) spoznaje i oblik (njezina metoda) približavaju jedno drugome.

Šezdesetih i sedamdesetih godina, u mjeri u kojoj su studentski pokret i s njim povezani reformski tokovi utjecali na socijalne znanstvenike, bilo je uobičajeno sebi samom — slijedeći Jürgena Habermasa — dozvoljavati »empirijski spoznajni interes« i za njega se izjašnjavati. Ali teorijski rad ima malo veze s nekim izjašnjenjem. Ovdje treba podsjetiti na opomenu Maxa Webera da se čuvamo miješanja praktičkih pitanja sa znanostima, kao i na za znanost neophodnu trezvenost.⁹ Takav spoznajni interes rađa mnoštvom konzekvenci u metodi, izboru podataka i opsegu teorije, a to je Habermas i mislio. Spoznajni interes se ne svodi na stav, a ako to čini, ostaje na ispraznoj gesti.

(3) Daljnji kriterij razlikovanja jest *metoda* tvorbe teorije. Koliko je teorija, toliko postoji aporija (neprilika). A kraljevski put, bez prepreka, varljivih skretanja i obilaznica, nije na vidiku. Da postoji kraljevska metoda, kraljevska bi spoznajna teorija već morala sjediti na prijestolju. A ovo bi ustoličenje neke spoznajne teorije opet pretpostavljalo da je *zbilja* u njenoj strukturi ko značeno spoznata, da je faustovski problem donekle riješen. Srećom, dotle još nismo došli. Povijest i mijena bile bi tad za nama čak i kao ideje.

Danas u socijalnim znanostima prevladava teorija kao konstrukcija, kao model, kao niz apstraktnih pretpostavki koje se odnose jedna na drugu. Paradigmu daju ekonomske znanosti. Ove se teorije koriste kao primijenjene apstrakcije. One se prenose na fenomene *zbilje* i ova se »zbilja« prema toj teoriji mjeri. Tako primjerice model čistog tržišta kao mjerilo ima ujedno i preskriptivni smisao. Iz njega se izvode mjere koje trebaju dovesti do modelski-idealnog stanja, s njegovog se stajališta prosuđuje što je to pogrešno u lošoj »faktičkoj« zbilji. U tom smislu ovi modeli sukonstituiraju zbilju, neshvaćenu kakva jest, tu »vječnu struju događaja« (Max Weber), mogu gotovo silovati.

Na jednom drugačije usmjerenom putu, teorijski se obrazac, model, ne sučeljava s podacima, nego teorija postaje jednim riskantnim proizvodom teorijskog procesa u koji je uključeno i istraživanje predmeta na koji

⁹ Usp. Max Weber, *Wissenschaft als Beruf. Erster Vortrag im Rahmen einer Vorlesungsreihe »Geistige Arbeit als Beruf«, gehalten vor dem Freistudentischen Bund in München, u: Geistige Arbeit als Beruf, München/Leipzig 1919.*

se ona odnosi. Teorija dakle nije gotova. Teorija se ne postavlja kao niz pretpostavki koje onda valja provjeriti na »činjenicama«. Teorija se nadaje malo pomalo. U tom se procesu prodire u predmet, osluškuje ga se, ispravljaju se prvobitne pretpostavke, malo po malo od njega se apstrahira. Ovi apstraktni iskazi se uvijek moraju moći posredovati natrag k predmetu. To je dijalektičko-hermeneutički postupak. Tu se ulazi u neku vrst sistematskog razgovora s predmetom koji valja istražiti. Istina, ovaj se razgovor ne odvija bespretpostavno (on utoliko ne podliježe nesporazumu indukcionizma). Pretpostavlja se naime da postoji sveza između onog svagda posebnog i onog društvenog općenitog, te da se prvo ne može razumjeti bez zadnjeg, premda je za to potrebno poznavanje posredujućih činilaca (vidi gore izraz »totalitet«). Osim toga, pretpostavlja se, u Marxovoj i Weberovoj tradiciji, da ekonomski i političko-birokratski odnosi proizvodnje općenito dominiraju. Utoliko je dan primat i pokrov teorije. Ipak, u naporu da se danu zbilju pojmi, njenoj se mnogostrukosti ne nabija unaprijed neki modelski šesir. Nju se kao oporu — upravo tamo gdje je opora — uzima još ozbiljnije, ne podižući pritom nekoj činjenici kao takvoj njenu vrijednost do bar ustvrđene »instance istine«. Upravo s obzirom na pretpostavku o dominaciji odnosa proizvodnje, konstruktivno-historijski element u svakoj činjenici postaje sâm dijelom tvorbe teorije. U njoj su postavljeni u pitanje i činjenice i teorija, obostrano u svezi i distanci.

(4) Ovdje posljednji kriterij razlikovanja teorija tvori njihova koncepcija odnosa *teorija-zbilja*. Tko ili što odlučuje? Površni skepticizam koji stopama racionalizirajućeg Pilata želi »zbilju« i »istinu« na jednak način rastvoriti i time zamagliti ne vodi dalje. Pojednostavljajući zaoštreno, postoje dvije figure odnosa. Jedna izvanjski suprotstavlja teoriju i praksu. Obje su dane. Obje su jedna od druge nezavisne. Teorija postavlja pitanja, a zbilja odgovara ili ne odgovara na njih. Po tom je obrascu ispletan najveći broj metodologija naših dana. Druga figura, brišući lijepu jasnoću: ovdje teorija — tamo zbilja, nečisto izriče njihovu svezu u uzajamnom utjecaju. U svakom podatku koji nam nešto kaže krije se »jedna teorija«; u svakoj je teoriji već sadržan dio zbilje što ju je spoznala. Utoliko je važnije proces teoretiziranja postaviti tako da ostane po mogućnosti svestrano uviđavan.

O pojmu političkog

Kada politička teorija kreće da dohvati jedan isječak iz svega onog »što se zbiva«, što se zbivalo ili bi se moglo zbiti, ona omeđuje ono što podrazumijeva pod politikom ili političkim i time određuje opseg teorije. Stoga važi: reci mi što podrazumijevaš pod politikom, a ja ću ti reći koju teoriju biraš i s kojim rezultatom možeš u načelu računati.

(1) Općenito prevladava mišljenje kako postoji neka vrst jednadžbe između *politike* i *države*, kojoj pak pripada najviši rang u javnosti. Nepolitičko se nasuprot tome izjednačava s privatnim. Shodno tom općem razumijevaju, politička znanost, kojoj zadaća političke teorije pripada po struci

prije nego drugima (dakako, ne kao isključiva nadležnost), svoju je pažnju pretežno usmjerila na sve što polazi od države, njoj stremi ili se zbiva u njenoj institucionalnoj strukturi. Čak je ova formulacija još preširoka. Od interesa su prije svega institucije države i procesi koji služe njenoj konstituciji. Osim toga, istražuju se politička djelovanja koja polaze od države. Ovo fiksiranje države ili ovo usmjeravanje na »politički sistem« skraćuje perspektivu i ograničava društveni krajolik što ga »razmjerava« politička znanost. Povijesni se razvoj, naime razvoj moderne države, znanstveno ratificira time što politička znanost preuzima unaprijed iskovane, u visokom stupnju interesno nabijene pojmove i njihova razlikovanja. U takve formule, stvorene s državnim razumijevanjem, spada i razlikovanje *javno* i *privatno*, ukratko pojam političkog kao nečeg državnojavnog samog (pri čemu se o tome što je svagda javno i kako je javno, dakle da li tajna služba služi javnosti, odlučuje posredstvom države). Društveni »sistem potreba« (Hegel), čiji interesi dolazi do riječi u državnim institucijama, samo je još posredno politički značajan. Gotovo cjelokupno ekonomsko područje ostaje »vani ispred vratiju« kao »privatno«. Privatnim ostaju svi odnosi moći i prisile ukoliko nisu oplemenjeni državnom legitimacijom vlasti. Škola je, na primjer u Njemačkoj, sve donedavno smatrana »posebnim odnosom prinude« za koji je zadužena samo država, kao što to još i dalje važi za opću državnu birokraciju a napose za organizacije državne prinude, policiju i vojsku, koji predstavljaju u neku ruku »privatni« prostor državne egzekutive.

Iz ovog razlikovanja, koje je društvo i državu usprkos njihove odavno spoznate trajne mješavine rastavilo kao jedinice »kao da«, slijedi da se društveno-ekonomska konstitucija države zatamnjuje kao ne-politička. Još pojačavajući Hegelov idealizam države, pretpostavljaju se društvena struktura nejednakosti i privatna struktura ekonomije, kao da bi država bila neki nad društveni organ. U jednom liberalno-demokratskom državnom obliku kao što je država borskog ustava, demokratski procesi, jednakost i sloboda trebalo bi da se ozbiljuju jedino — takorekuć — pored i izvan društva. »Privatni« pak, društveno-ekonomski sukobi imaju unačelu drugačije obrasce reguliranja nego što su to političko-državni.

Možda bi se sad moglo tvrditi kako se ovo razlikovanje pokazuje nevažećim u sekularnom procesu podržavljenja, koji možemo promatrati od početka industrijalizacije, uz znatnu podršku oba svjetska rata. Ova pomisao vara. Mreža državnog reguliranja urasla je u gotovo sva društvena područja; njihova se »privatna« struktura međutim ne razara. Ona je u državnim reguliranjima sačuvana: u sadržaju, ali i u obliku. Istina, istovremeno nedostaje procesu podržavljenja primjeren nov pojam »privatne sfere« građanina, koja je otad bila zajamčena više na klasno-specifičan način: garancijom zaštićenog vlasništva.

Politička teorija uobičajenog obrasca pretpostavlja fundamentalnu da-
nost države, s još zamašnjim posljedicama. Uzima se gotovo za prirodno da opstoji državna organizacija, da postoji »monopol legitimnog fizičkog nasilja« (Max Weber). Pojmovi »država«, »pravo«, »zakon«, vladavina, vlast, također »javno« i »privatno« i drugi, nimalo se slučajno primjenjuju na

druga društva, kao da tamo ne bi moglo biti drugačije. Ne dolazi u vidno polje da su bili zamislivi i povijesno djelatni radikalno drugačiji oblici društvene organizacije, radikalno drugačiji oblici politike.

Politička teorija, s njezinom intencijom da pojmi sadašnju državnu vlast u cjelini — ukoliko takvi pokušaji uopće postoje — i političke teorije, formulacije djelomičnih aspekata i o pojedinačnim područjima u okviru državne vlasti, u pravilu ostaju sistematski ograničene:

- One se kreću unutar *državne zgrade* kao specifične teorije parlamentarizma, predstavničke demokracije u cjelini; teorije ponašanja birača; teorije o razvoju prema državi (čak i ovdje se ona pretpostavlja kao cilj sveg razvoja); teorije birokracije, u pravilu više kao teorije javne uprave; teorije o procesima upravne zbilje (»implementacija«) itd.
- One pretpostavljaju *društvo* i *ekonomiju*. Ove se pak u najboljem slučaju rastaju u smislu teorije djelovanja ili systemske teorije: promatraju se lobi-organizacije, ispituje se moguća vladavina udruženja (Eschenberg); društvena »okolina« šalje u politički sistem zahtjeve koji se tamo moraju obraditi i koji eventualno dovode do prezahtjevnosti (»preopterećenje vlade«). Prostor politike ovom se pretpostavkom sužava i zasjenjuje. Ne postavlja se pitanje postoji li neki zadovoljavajući »odnos adekvacije« (Max Weber) između društvene, ekonomske i političke strukture, i može li politička demokracija opstojati za sebe. Jednako tako ne spoznaje se ni oblik »političke proizvodnje« (Grauhan) koji se nadaže iz analogije s društvenom strukturom i ekonomskim odnosima. Skrivenim ostaju »unutarnja društvenost« i »unutarnja ekonomija« države. Nameće se privid kao da postoji tu društvo i ekonomija — tamo država, koji doduše djeluju upućeni jedno na drugog, ali u znatnoj samostalnosti.
- Skupa s državnim oblikom i državnim monopolom one preuzimaju i pretpostavku koja se odnosi na glavne zadatke države, napose pretpostavku njene *funkcije sigurnosti* prema unutra i prema van. Pojam političkog poprima jedan smisao koji se odnosi na poredak i drugi koji se tiče razgraničenja. Odnos prijatelj-neprijatelj, koji je za Carla Schmitta konstitutivan, ne mora se prenositi unutra, ali u svakom slučaju principijelno važi za državni suverenitet prema van, u odnosu na druge. Suverenitetu se pak — toj, od Schmitta do Luhmana, sposobnosti odlučivanja kao takvoj — pridaje prvenstveni interes: razgraničenje. Ujedno, mjera prosuđivanja, i kada se »poredak« u pojedinačnom različito kvalificira, postaje upravo »poredak« i kvaliteta života građana što je on jamči — a ne obratno.
- One nisu u stanju odvagati *socijalne troškove* državne organizacije sve do problema neizbježne sveze između države i nasilnih rješavanja sukoba, između države i unutarnjih sukoba koji su vladavinom samo potisnuti, ali iza pozornice nasilno riješeni između države i ratnih sukobljavanja s drugim državama, pa makar i »samo« u vidu naoružavanja i izvoza naoružavanja.

(2) Uvijek se izlažemo opasnosti da pojmove postavimo preširoko ili preusko. Prednost uske definicije je u njenoj ošttrini odvajanja. Ali ona

možda odvađa i ono što pripada jedno s drugim, što ulazi u pojam. Prednost šireg određenja je pak u tome što pojam — želi li ga se primijeniti — valja uvijek iznova specifično sužavati i to suženje utemeljiti.

Zajedno s Schattschneiderom i drugima, izgleda nam da je politika posvuda tamo gdje ima sukoba. Ili, malo razvučeno formulirano: zato što u grupama, u društvima postoje sukobi i zato što se ovi sukobi očito ne mogu uvijek regulirati tako što će se istovremeno dati za »pravo« svim interesima, moraju se naći oblici kojima će s ovi sukobi regulirati. Raj je bez sukoba te prema tome nepolitičan. Kad su svi kod kuće i kad svatko može živjeti prema svojim potrebama, politika više nije potrebna, osim ako se ne bi uvijek iznova jamčilo da se svi podjednako mogu koristiti ovom za sve važećom šansom. Stoga i politika poput ekonomije ima posla sa situacijama oskudice. U njoj je sadržana stanovita politička ekonomija; svagda je potrebna neka ekonomija političkog. Situacije oskudice, oskudice životinja za lov, muškaraca, žena, djece, zemlje, prostora, vremena, nisu dane naprosto »prirodno« nego se najčešće mora odlučiti što svaki put situacije oskudice jesu. Za koga postoji oskudica i iz kog razloga?

Kada se istražuje politiku, usredotočuje se na *oblike reguliranja sukoba* (»politics«) i *sadržaje sukoba* (»policy«, issue). Politika počinje s pitanjem o »sadržajima«. Koje su teme uopće dopuštene, što može izroniti na društvenu površinu sukoba? Način na koji se raspravlja o ovim temama povratno djeluje na njih. Oblici reguliranja sukoba se institucionaliziraju. Oni takorekuć tvore grablje koje sukobe hvataju ili propuštaju. Oni djeluju na osobitost sukoba i na način njihovog rješavanja.

Nije svaki sukob politički sukob. U formulaciji što ju rabi ženski pokret i drugi »privatno je političko« kriju se opasnosti — naime one da društveno-opća, danas državna reguliranja sukoba posvuda prodru i da ne ostane više zaštitni prostor pojedinca spram društvenog ujednačavanja, te da društveni oblici, načini ophođenja koji važe u malim grupama budu lišeni vlastitosti i otuđeni i da kao novi žargon autentičnosti, privatnosti, zakriju procese vladavine i dokinu oslobađajući efekt različitih životnih prostora. No u spomenutoj formuli istodobno se krije i jedna izrazito kritička snaga. Uperena protiv gore navedenog rastavljanja sfera »javno«-»privatno«, rođenog iz jednostranog interesa, ova formula zahtijeva da se pazi na to da i ukoliko odluke i danosti vladavine utječu na ono »privatno«, na odnos žene i muškarca, takozvanu reprodukciju u obitelji, i unaprijed ih definiraju. Formula pored toga ide za tim da se suprotstavi opasnosti jednog odjeljivanja uloga koje sa svoje strane otuđuje: ovdje privatno moralno ponašanje, ljubazna komunikacija i sl., ondje »velika« politika koja navodno dopušta samo amoralno ponašanje i koja svoju mjeru nalazi u državi, u poretku društva, umjesto u mogućnosti druženja pojedinaca. Tako gledano ispravno je i dio je političkog da se, pazi na to na koji način i s kojom probojnom snagom društvene odluke (Syntheseis) izravno ili posredno djeluju na životne mogućnosti ljudi. Tek kad je tako otvoren prostor političkog i rasvijetljena privatna sjena politike, može se pretresati koje se uredbe

mogu i moraju donijeti kako bi zadržali prostor samooblikovanja pojedinca ili ga tek dosegli.

Ako je dakle politika prisutna posvuda tamo gdje se stvaraju društveni uvjeti, gdje se dopuštaju i odlučuju sukobi koji se na te uvjete odnose, onda posebno treba paziti na to koje se teme možda ne pripuštaju za odlučivanje, koji se sukobi drže pod etabliranim pokrivačem i kako učešće u rješavanjima sukoba utječe na sama rješenja. U političkoznanstvenoj diskusiji šezdesetih godina su Bachrach/Baratz i drugi uveli pojam *ne-odluka* (non-decisions) kako bi upozorili na to koliko tema uopće nije stavljeno na raspolaganje političkih gremija. Mnoge su teme tako čvrsto uglavljene u jedan više neupitni većinski konsensus, da, u njemu su sedimentirane, mnoge isključuje dani ustav i važeći normativni sustav, tako da ne mogu ni ugledati svjetlo izričite diskusije. Na primjer to da je »tržišna privreda temelj naše demokracije«, da se »Zapad mora obraniti«, da je privatno vlasništvo nedodirljivo, da nije moguće odreći se zatvora, da samo materijalni interesi podstiču ljude da nešto učine, da... itd. Dakle, politiku se u pojedinim društvenim oblicima i specifičnim društvima može razlikovati po tome kojim blokovima ne-odluka oni raspolazu i koje instrumente posjeduju kako bi pravovremeno osigurali da po mogućnosti nitko ne pomisli što drugo.

Teme, proceduralni oblici sukoba, učešće u sukobima, sankcije devijantnog ponašanja, širina oblika artikulacije i mogućnosti samoorganiziranja pripadaju dakle središnjim kriterijima jednog primjerenog pojma politike koji hoće biti više nego samo kopija vladajuće zbilje i njenog odgovarajućeg razumijevanja politike.

No kako se mogu otkriti takvi blokovi ne-odluka, potiskivanja tema i izbjegavanja sukoba, ako u društvu ne postoji grupa koja se protiv toga buni, koja tematizira nepravедnosti? Ovdje postoje samo tri mogućnosti: *Kao prvo*, točnija istraživanja pojedinih grupa a napose analiza ljudi koji prihvataju očito sve, koji su psihički bolesni, naginju svakovrsnim ovisnostima i nasilju itd., brzo dolaze do spoznaje da ipak postoji znatna kritika. Ovi su pojedinci i grupe tako navikli na svoju nemoć, a u slučaju mužde njih prisilno drže u njihovoj nemoći, da se mogu izraziti samo indirektno, često samo u svojim vlastitim neurozama, patologijama i ekscesima. *Drugo*, uvijek mogu pomoći usporedbe, koje su ionako bitne za svaki oblik tvorbe teorije — usporedbe s drugim suvremenim društvima, poredbe s historijskim društvima sve do primitivnih. Tada se ipak širi historijski dani obzor ljudskih potreba, oblika druženja i oblika reguliranja sukoba. *Najzad*, normativni odnos oštri vid. Pozivamo li se na šansu da dospijemo do samosvijesti, da budemo u stanju za vlastito djelovanje, dakle na koncepciju »zoon politikon«-a, i kada ove odnosne pojmove još nešto točnije postavimo, tad možemo analizirati koje društvene prepreke ove šanke umanjuju. U osnovi ovoga je pretpostavka da socijalni uvjeti — ono što bi se moglo nazvati socijalnopolitičkom ekologijom — suodlučuju o tome da li takve šanse postoje i da li je u izgledu da će se moći u velikoj većini koristiti.

Ove odnosne norme nisu proizvoljno odabrane. No one se ne mogu dokazati niti ontološko-antropološki pretpostaviti — kao da znamo bit ljudi i cilj povijesti. One se mogu crpiti iz četiri izvora: ponajprije iz historijski-suvremene akumulacije sredstava vladavine. Njihovo gomilanje je dokaz da je vladavina sve drugo nego samorazumljiva, pa se mora neprestano potvrđivati protiv otpora. Odgovara li dakle vladavina doista ljudskim potrebama? Gdje se i kako se one proizvode po mjeri vladavine (1)?

Povijest ljudskih patnji kroz različita vremenska razdoblja uvijek novo pokazuje kako teško ljude povređuju određeni društveni oblici *nejednakosti* i *vladavine* (2). Naredni je izvor povijest emancipacijskih pokreta. Baš kad su nastali usred materijalne bijede, oni impliciraju političke teme: tematiziraju *zahtjeve za učešćem* i zahtijevaju slobodu i jednakost (3). I slušanje glasova primitivnih ili drugačije organiziranih društava, koje ako nije kolonijalistički otuđeno, ponovno može upozoriti na oblike rješavanja sukoba i osebujne načine društvene komunikacije koji upućuju u pravcu radikalne, a to znači *supstancijalne demokracije* (4).

Valja spomenuti još jedan kriterij politike koji svojom osebujnošću više nego drugi iskazuje njenu kvalitetu: (politički) *govor*. Ukoliko je politika usmjerena na procese sporazumijevanja (svi neratni oblici rješavanja sukoba), prvenstveno treba govor. »Gdje god da se radi o relevanciji govora«, piše Hannah Arendt, »u igru nužno ulazi politika; jer ljudi su bića nadarena za politiku samo stoga što su govorom obdarena bića.«¹⁰ Kako je pak raspodijeljena govorna kompetencija? Tko oblikuje vladajuće formule? Koji govor nije dopušten? A za današnju vladavinu i njen znanstveno-tehnički razvoj pitanje glasi: kako se govor zamjenjuje slikama i znakovima koji leže izvan zajedničke proizvodnje. Kako vladavina u proizvodnji nije-mosti postaje u vrijednosnom smislu transpolitičkom?

Razumijevanje ljudi i društva, pojam sukoba i postupci rješavanja sukoba, način na koji su formulirane i udešene norme i sankcije, kao i organizacija povezanosti tema, oblika, te institucija normi i sankcija — na sve to valja obraćati kad se istražuje politiku.

3. POGLAVLJE: PRETPOSTAVKE TEORIJE I PROCESI NJENE TVORBE

Čime počinje teorija? Ona je na djelu već s prvom riječju, s mjenim navještavanjem, imenovanjem, odabiranjem, razlikovanjem, uspoređivanjem, apstrahiranjem. Tvorba teorije stoga jest nužno na način *neprestane refleksije*. Jer, neprestano se donose svjesne ili ne-svjesne »odluke«, ili se odlučuju kroz onog koji spoznaje. Ova neprestana refleksija, ono što je Adorno jednom nazvao »nenajvnmim« i kao takvo zahtijevao, mukotrpa je, ali vodi do iznenađujućih rezultata.

Ne može se uvijek počinjati od »Adama i Eve«. Htjeli mi to ili ne, veći dio obrazaca govora, mišljenja i zbilje moramo preuzeti od naših predaka,

od društva u koje smo urali: materinji jezik. Upravo u njemu postaje jasno *kako* je čovjek društveno biće, biće već uvijek nastrojeno za komunikaciju s drugima. To se mora znati. Središnje bi pojmove svakako trebalo preuzimati sa što većom sviješću a eventualno ih i odbaciti. Tvoriti teoriju nije isto što i krojiti konfekcijska odijela. Upravo je tu umjesno ono sokratovsko »ti estin?« — što znači to što se tu kaže, što znače ti pojmovi?

Teorija ne iskače gotova kao Atena iz Zeusove glave. Ona nastaje, ona se tvori. Mi ju tvorimo, dakle oni koji ju aktualno zastupaju, ili se većinom zatiče stvorena i dalje se primjenjuje kao spremnica govora i zbilje. Prvo-bitni ili aktualni proces tvorbe teorije presudan je za njenu kvalitetu. Čak i kad se neku teoriju preuzima gotovu, mora ju se interpretirati i nanovo prisvojiti. O ovom procesu prisvajanja također mnogo ovisi.

Slika čovjeka i društva

Za mitove, antički oblik teorije, za rane teorije pa sve do u 19. stoljeće, bilo je to samorazumljivo. Uvijek se predočavao nazor o onome što *čovjek jest* (i treba biti), a da to nije bilo izričito formulirano kao metodički zahtjev. Što su se pak znanosti više profesionalizirale, diferencirale i specijalizirale, što su više postajale organizirano-birokratskim znanostima, to su više otklanjale pitanja o »Bogu«, čovjeku i svijetu« kao irelevantna, »filozofska« ili »teološka«. No, dakako, u što su većoj mjeri ove »moderne« znanosti mislile kako se mogu odreći općenitih razmatranja, čim se više razumijevaju pukim instrumentima iskustveno utemeljene spoznaje, tim više, volens-nolens, same postaju izrazom određenog shvaćanja svijeta, čovjeka i društva, te su time instrumentalizirano znanje (i ne instrumentaliziraju samo znanje).

Na primjeru novovjekovnih teorija vladavine, koje utemeljuju vrlo različite oblike vladavine, na slučaju Thomasa Hobbesa i Johna Lockea, još uvijek su dostupne antropološke pretpostavke koje vode spoznaju i daju pečat pojmovima i metodama, a koje su u znanostima što su slijedile odavno potonule u znanstveno predsvjesno, ali zato ništa manje djelatno:

- *individualistička fikcija*; čovjek u »prirodnom stanju« kao Robinzon, koji i dalje stremi vlasništvu i moći kada se putem ugovora dao u društvo, točnije društveno konstituirao;
- *fikcija konkurencije i sile*: »Priroda zna bolje, ona sije razdor« (Kant). Ishodištem i krajem postaje »Pojedinač i njegovo vlasništvo«, kako je to kao devizu najzad objavio individualistički anarhist Max Stirner u poznom 19. stoljeću. Drugi postaje ako ne »pakao« (Sartre), ono barem konkurent; da nema države, da nema institucija koje pojedincu oduzimaju njegovu potenciju sile, konkurencija bi se izrodila u sveopći rat do uništenja. Čovjek se mora čuvati od samog sebe tako što bježi u kavez državnog monopola sile;
- obzirom na individualističko ishodište, društvo je principijelno jedna »neugodna činjenica« (Dahrendorf), a nije to samo ova ili ona specifična organizacija nekog društva. Stoga se pri svem reguliranju polaže na to da se što je moguće više zadrži privatizirano ili da se može iznova pri-

¹⁰ Hannah Arendt, *Vita activa oder Vom tätigen Leben*, München b. o. g., str. 10.

vatizirati. Dakle, doslovce prevedeno, otima se od općosti, kako bi se ono oteto stavilo na raspolaganje određenim pojedincima u njihovoj konkurenciji. Druževno-zajedničko se ne pomišlja kao *slobodna organizacija uzajamne pomoći* (Kropotkin), niti se tome na odgovarajući način teži, nego samo još kao *nužna prinudna sveza*. Pretpostavke i fikcije poput ovih trajno djeluju u ekonomiji, u psihologiji, u znanostima o ponašanju općenito, u sociologiji i u političkoj znanosti. Samo: one se više otvoreno ne artikuliraju. Stoga se ne mogu ni diskutirati. Manjkava jasnoća o vlastitim premisama skrbi za to da razne teorije postaju slugama ovih premisa; stoga one divno pogoduju za svrhe vladavine.

O procesu tvorbe

S teorijama se često postupa kao s gotovim proizvodima — »teorija« Habermasa ili Luhmanna ili Marxa ili Adama Smitha — kao da one nemaju svoje rodno mjesto, kao da je njihova geneza nebitna, kao da okolnosti njihovog nastanka ne bi ništa reklo o u njima skrivenoj vlasti ključeva da otvaraju hermetičke probleme. Nasuprot tome same teorije valja istražiti u njihovim odnosima proizvodnje (organizaciji znanosti, njenom financiranju, poziciji znanstvenika) i pojmiti ih u procesima njihove proizvodnje. Pošto većina teorija današnjeg datuma više ne objavljuje svoje tvorbene karakteristike, valja ih same s njihove strane genetički »otopiti« i promatrati takorekuć u njihovom postajanju, u njihovom procesu rasta. Kod toga je važno da se uoče slijedeći aspekti:

- Kako se *problem* koji leži pred teorijom (problem doslovno znači ono predbačeno) razvija, rastavlja i slaže paralelno s *teorijom*. Samo ako se oboje zajedno razvijaju nadati se je da teorija predmet dohvaca adekvatno i da mu nije natakuta poput zvona za sir ili, još gore, da ne djeluje kao Prokrustova postelja, prema čijoj se dužini problem skraćuje ili izdužuje;
- Kako teoretičar — uvijek su to, posve banalno, bića od krvi i mesa, bremenita mogućnostima, deformacijama i interesima — dopijeva *do svojih pojmova*, dakle do svog apstraktnog alata za hvatanje: što to znači pojam »sistema«, kako se dolazi do njega, koje su pretpostavke u njemu dane, može li ga se proizvoljno koristiti za gotovo svaki problem, koje posljedice rađa? Što to znači kada se »sistem« i »svijet života« otiskuju u dva stupca jedna nasuprot drugom? Kako se zbilja time shematizira? Na kojim se pretpostavkama o društvenom razvoju zasniva ova shema, kako se one fundiraju itd.?
- Kako stoji stvar s »podacima«? Što se uopće priznaje kao *podatak*, koji podaci postaju jedino dostupni kada se slijede određene pretpostavke i metode? Time što se naglašava kako se nešto osiguralo »empirijski« nije još ništa odlučeno. Jer što znači »empirijski«? Koji se pojam iskustva primjenjuje? Kada činjenice, statistike itd. lažu a kada ne? Kako dolazimo do podataka, kako se oni istražuju s obzirom na njihovu pouzdanost, kako se interpretiraju u nekom kontekstu — sve je to važno znati kada se želi prosuditi neku teoriju kao gotovu znanstvenu robu;

- Kako teoretičar dolazi do svojih uopćavajućih iskaza? Što ispušta u procesu apstrakcije a što ne? Do čega mu je dakle stalo kad odabire i kad se odriče niza raznih posebnosti? Apstrahirati ne znači drugo do skidati, otkidati, odbijati, oduzimati, što je u latinskom mišljeno ponajprije u čvrsto doslovnom značenju ali i s prenesenim smislom. U našoj jezičnoj upotrebi znači to prije svega: ne obazirati se na nešto (njem.: von etwas absehen — op. prev.). Neizbježno je da se prelazi preko mnogih osebnih karakteristika i dolazi do uopćivih »tipičnih« značajki. Čim želimo generalizirati, moramo unekoliko odvratiti pogled od svagda posebnog zeca i »škiljiti« na ono zecovito, na rod, na tipus. Visina (ili dubina) apstrakcije ovisi o spoznajnom interesu. No posve je moguće da se promaši predmet koji se želi pojmiti ako se u apstrahiranju ode predaleko. Zato se uvijek treba prisjećati doslovnog značenja »otkidanja« i »otrgavanja«, dakle elementa sile u procesu apstrakcije. On se posebno očituje kod takozvanih primijenjenih apstrakcija kad se već jednom dobivene apstrakcije (apstraktni pojmovi) naprosto prenesu na nove predmete. Dotični predmet onda jedva da ima neku šansu. Ovom tipu apstrakcije pripadaju mnogi modeli »razvoja« zemalja Trećeg svijeta koje su postavili znanstvenici prva dva svijeta. Prenijevši idealiziran »zapadno-kapitalističko-etatički« model, oni su znatno pridonijeli razaranju kultura ovih zemalja i njihovih vlastitih razvojnih mogućnosti. Teorije nisu nevine.

Razumije li se teorija kao tvorbeni proces, kao povijesni fenomen, tad stoji da se ona može oprezno formulirati tek na kraju istraživanja. Minervina sova — želimo li se povesti za čuvenom Hegelovom metaforom — poljeće tek u sumrak.

Izlaganje teorije

Izlaganje nije nevažno. Može se postupiti onako kako je to Karl Marx odabrao za svoj »Kapital« i početi s određenjima »kapitala općenito«. Ovaj postupak ima svoj smisao samo onda kada se kani dati načelno i dalekosežno objašnjenje. On je pak moguć tek onda kada su — kao što je to kod Marxa bio slučaj — prethodila dugogodišnja rvanja s »građom«, od kojih se na kraju daju samo rezultati. Dakako, i onda je vrlo blizu nesporazum da se naime s »Kapitalom« u njegova tri različita sveska može postupati kao s nekom deduktivnom teorijom ili kao s modelskim konstruktom iz kojeg se još samo ima izvesti što je slučaj »u zbilji«, odnosno što bi moralo biti slučaj. Takvom nesporazumu mnogostruko je podlegla i principijelno važna i potrebna recepcija Marxa šezdesetih i sedamdesetih godina. Ona je stoga dovela do onoga što se pomodno naziva »krizom marksizma«. Markšovski i srodne oblike izlaganja ove vrste ponajčešće se ne mogu preporučiti u okviru socijalnih znanosti kao historijskih znanosti. Ispravnije je u formuliranju teorije preuzeti barem snažne tragove elemenata dijalektike teorijske pretpostavke i oporog fenomena. Teorijski bi iskazi trebali biti providni za zor ili takvi da se mogu lako učiniti transparentnima. Koliko je god to

moguće, teorija bi trebala obilježiti etape svog tvorbenog procesa i ostaviti vidljivim njegove ožiljke. Tek onda se iz nje može naučiti kako ju treba primjenjivati i tek onda njeno izlaganje čitaocu omogućuje da sâm teorijski radi na njoj i s njom.

4. POGLAVLJE: PROBLEMI TEORIJE

Kako »subjekt« prilazi »objektu«?

Kad počinjemo misliti (razmišljati), ne izlazimo iz teškoća. Sve jednoznačnosti nestaju. Kad bi samo valjalo premostiti ponor između subjekta i objekta, onoga koji spoznaje i onoga što se ima spoznati, premda je upravo taj ponor nepremostiv. No odakle znamo što je taj subjekt, »ja«, ono koje spoznaje, i kako možemo pretpostaviti da je »objekt«, ono drugo, ili ono što želim spoznati »izvan mene«, dano onako kako samo preko ponora izgleda? Već je Platon, u čuvenoj šestoj knjizi svoje »Politeje« (»Država« — op. prev.) (»usporedba spilje«), pretpostavljao da smo svi mi — osim za to posebno podobnih filozofa — u stanju vidjeti samo sjene te da možemo općiti samo u žargonu ne-autentičnosti. Osim toga, da bi razumijevanje bilo moguće, bila bi potrebna neka prethodna sličnost između subjekta i objekta (»Da oko nije suncoliko, ne bi moglo sunce ugledati«, kako je to Goethe kasnije izrazio). — U svakom slučaju, spoznajnoteorijska polazišta i metode mogu se razlikovati prema načinu na koji su subjekt (»S«) i objekt (»O«) koncipirani i kako se uzajamno odnose.

Počinje s Descartesom. Subjekt, ono »mislim, zato jesam«, jest ono presudno. On sebi stvara instrumente kako bi ovladao objektom (tko god ili što god to bilo u pojedinačnome). On objekt spravlja, stvara si ga takoreći. Objekt ne znači *gotovo ništa*. On daje građu, aristotelovski govoreći »hyle« spoznaje, koju valja shvatiti kao čin kombiniranog »homo sapiensa« kao »homo fabera« i »homo fabera« kao »homo sapiensa«. Spoznaja je jedan proces vladavine.

Materijalisti (zvani plitkima ili vulgarnima) polaze obratno. Za njih je sve objekt, materija. Takoreći, ona se projicira u spoznajni subjekt, u njihovu psihologiju, njegove moždane stanice. Ona se u njemu odražava pa je ovog polazište dobilo ime teorije odraza koja je, kao metoda koju je sankcionirao Lenjin, u zemljama »realnog socijalizma« dugo smjela kao jedina nositi otmjeno ime spoznajne teorije. Sve drugo smatrano je lošim, kapitalistički iskvaranim, buržujkim subjektivizmom. Lako se uviđa da ovaj »objektivizam« otvara širom vrata svim manipulacijama, budući da materija ipak ne može govoriti kao takva nego se uvijek očituje kroz ljudska usta. Odlučujuće je što se i kako se koncipira kao materija. Ili, drugačije rečeno: Ovaj »objektivizam« i »subjektivizam« koji se misli u kartezijskoj tradiciji uopće nisu tako silno udaljeni jedan od drugog, kakav privid pobuđuju. I u ovom slučaju vrijedi sentenca koju uvijek iznova valja provjeravati: *L' extrême se touche* (»Krajnosti se dodiruju« — op. prev.).

I ovdje prvenstvo ima vladavinski interes a spoznajni proces valja pojmiti kao proces postajanja vladarem.

»Odnos« postaje prezentan na drugi, nejasniji, ali vjerojatno primjereniji način, kada se subjekt i objekt, koji već prema situaciji mogu zamijeniti mjesta, promatraju u *zajedničkoj povijesnoj svezi*. Subjekt je, egzistencijalistički rečeno, »bačen« u svoj život, pa se utoliko nije sam »konstituirao« već postaje. Ujedno između subjekta i svega onoga što želi otkriti dano je ono što je Max Weber nazvao »hiatus irrationalis«, bezdan što seže do neobjašnjivih dubina. »S« ima neku šansu samo onda — tu su Platon i Goethe u pravu — kada je u »S« sadržan i komad »O«. Subjekt može pribaviti izvjesnost sebi samom, može iskoristiti šansu da dođe do sebe samog jedino prepoznavajući se u »objektima«, »otuđujući« se takoreći u njima i vraćajući se iz njih¹¹. »S« i »O« se dakle ne daju — ili samo u vladavinskom interesu — naprosto rastrgnuti i ne daju da se postupa s njima kao s dva potpuno različita »svijeta«. Ova (hipotetička) tvrdnja važi posebno za okrug svih socijalnih znanosti (uključujući povijest i takozvane duhovne znanosti). »O«, svijet objekata, već je uvijek socijalno — ako hoćete: subjektivno — konstituiran. On, doduše, više u pravilu nema porođajnih ožiljaka. S njime se stoga postupa kao s nekim iluzivno-subjektivnim ili nadsubjektivnim objekt-subjektom, što se dade lako ilustrirati na institucijama à la država i pravo. Svo ono govorenje o »stvarnim prinudama«, a nadvremenim zakonima, ovdje ima svoje porijeklo.

Za politikum spoznaje od središnjeg je značaja kako se »S« i »O« jedan prema drugom odnose. Da je tome tako pojmito se najkasnije u ekološkoj raspravi. Pljačkanje »prirode« nije tek neki izvanjsko-kapitalistički propust; ono je čvrsto usađeno u vladavinskom ophođenju sa stvarima i ljudima, u subjektivno i vladavinski centriranom tipu moderne spoznaje, njezinim znanostima, njezinim tehnikama: priroda kao stroj — l'homme machine — société machine. Modernoj je znanosti i modernoj vladavini, u analognom postupku, to znači postupku koji slijedi isti smisao, obostrano do toga da — apstrahirajući od prirodno-društvenih posebnosti — identificiraju uopćive značajke ljudi i stvari, da ih pričvrste ljudima i stvarima. Tada postaje mogućim ovladavanje njima, manipulacija ili, točnije, njihovo birokratsko-tehničko spravljanje. Poricati silne uspjehe ove znanstveno-vladavinske ekspanzije, ove znanstveno-vladavinske »stvaralačke moći«, bilo bi isto tako slijepo kao što bi bilo slijepo previdjeti potencije razaranja, da, trajnog uništenja, koje su u takvom postupku zamjetljive.

Već je na različite načine bilo ukazivano na to da razne teorije i modeli djeluju teorijski. »Model-planizam« (Hans Albert) nije bezazlen. Ono što su pedesetih i šesdesetih godina inicirali Comparative Politics i Comparative Sociology, zajedno s analognim ekonomskim teorijama (npr. Walt White Rostow), dade se označiti samo kao teorijski djelatan imperijalizam.

¹¹ Uz ovo vidi: Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Phänomenologie des Geistes*, u: isti, *Werke in zwanzig Bänden* (hg.: E. Moldenhauer und K. M. Michel) Frankfurt am Main 1971, Bd. 3, posebno str. 359, dalje i drugdje.

»S« i »O« se konstruiraju apstraktno-općenito i nepovijesno, kao da teoretičari nisu od mesa, kao da se bestežinski uzdižu u nebo spoznaje, da bi odatle bezvremeno motrili unaokolo. Želi li se skrenuti s traga ove vladavinske tradicije znanosti, tad se subjekta spoznaje prethodno mora pojmiti kao radikalno *historijskog*, utkanog u *njegov socijalni kontekst*. To ne znači da bi spoznaja bila moguća samo u odnosu na ovaj pojedinačni subjekt i njegove socijalne prilike u uskom okružju suvremenika. Upravo iz povijesnosti, iz zajedničkog viđenja različitih »temperamenata«, prošlosti, sadašnjosti, budućnosti, te iz usporedbe sjećanja drugih ljudi i njihovih drugova, mogu se dobiti uopćivi uvidi i može se sačiniti konkretno općeniti iskazi. Upravo stoga što čovjek »živi povijesno« — govoreći s Nietzscheom: ne samo »kratko zavezan svojom željom i neugodom za kolac trenutka — u stanju je da, sjećajući se i uspoređujući, dovodi u odnos, sagledava, promišlja, kritizira i spoznaje. Ali to ostaje i dalje historijska spoznaja, uvjetovana vremenom, obvezna socijalnom prostoru. Utoliko su granice uopćavanja i granice sve teorije dio teorijskog posla. Valja ih spoznati, a njihovo nehumano prekoračenje kritizirati.

O problemu rekognicije

S istim izrazima različiti ljudi misle različito. Možda se to događa i nama samima tokom vremena. Pomislimo samo na sve one središnje socijalno-znanstvene i političke pojmove kao što su demokracija, elita, ideologija... I obrnuto: različitim iskazima nazivamo isto stanje stvari. Babilonska pomutnja u jednom te istom jeziku. K tome, politički se pojmovi primjenjuju prema interesu. Tko ne bi htio sebe predstaviti kao uzornog demokratu, koja bi vlada priznala da mjere što ih je donijela koriste samo onima koji ionako žive na sunčanoj strani imanjanja i vladanja? Jezikom se *legitimira*, jezikom se — u frojdovskom smislu — *racionalizira*.

Ispod ove interesno-relativirane upotrebe leži jedan još zamršeniji problem koji stoji u uskoj vezi s upravo začetim razmišljanjima i izmjeničnoj igri subjekta i objekta. Kako se neki pojam i stvar koju on pomišlja mogu dovesti u sklad, koji kriteriji postoje za valjanost (kvota pogodaka, prostor pogodaka, točnost pogodaka) pojmova odnosno za njihovu ništavnost kao pukih etiketa boca što u svom sadržaju nisu ni izdaleka označene? Spor je oko ovog problema star. On je gotovo bjesnio na isteku srednjeg vijeka između skolastičkih realista pojma koji su, rečeno sa Stephanom Geomeom, stvar, bit, vidjeli u riječi: (»nema stvari, gdje nedostaje riječ«), i nominalista koji u stvarima i riječima više nisu mogli otkriti »analogiju entis«, odgovaranje božanskom poretku. Teološki dim se povukao, problem je ostao.

Nemali broj teoretičara polazi razmjerno nominalistički. Oni razvijaju sheme podjele, takozvane taksonomije. Talcott Parsons je najpoznatiji socijalnoznanstveni predstavnik toga. No iz ovih u prvi mah naoko nominalističkih shema podjele potajno ili eksplicitno nastaju obrasci koji služe da bi se zbilja opažala i tako (kriptonormativno) sređivala, kako joj (zapravo)

prilici. — Preporuča se budnost jer se takvo pomicanje može lako dogoditi iz razloga što mnogi teoretičari poretka ne polažu dovoljno računa o tome koji »status« posjeduje njihov pojam X ili Y. Odviše se znanstvenika koji se služe pomodnim teorijama tvorbom teorije bavi kao pukim nadjevanjem imena. Izmišlja se neki »catch-word«, neki zvučni pojam.

U ostalome, kako bi se pojam i stvari koje valja pojmiti približili jedno drugome, vrijedi ono što je gore već bilo rečeno o procesima tvorbe teorije.

Stupnjevi i granice uopćavanja

Uopćavanje je ovisno o pojmu teorije. Što se poima kao »zbiljsko«? Presudna je razlika da li smo uvjereni u povijesnost ljudsko-društvenog života ili mislimo da s prodornom definicijskom moći možemo iznaći vremenski i kulturno nezavisne, transhumane strukture. Na koju god stranu se pristalo, postoji *obveza utemeljenja* stupnja uopćavanja koji se bira, moraju se navesti temelji mogućnosti uopćavanja, mora se postupak učiniti providnim. Ne smiju se naprosto postaviti pretpostavke sposobnosti uopćavanja, na primjer, pretpostavke evolucije društava ili pretpostavke strukturalizma. Svaka teorija u izvjesnom stupnju živi od uopćavanja. Bez uopćavanja mogući bi bili samo uzvici upozorenja: »Vidi tu nešto, što leti«. Čak se ni jedan takav povik ne bi mogao posve odreći predznanja, kao što se i u jeziku, ovdje shvaćenom kao uputna sveza komunikativnih simbola, već nalaze procesi apstrakcije i uopćavanja (istina, vrlo različiti već prema jeziku). Upravo stoga što je teorija upućena na uopćavanje, trebalo bi uvijek biti svjestan njenog odricanja od posebnosti. U njenoj općenitoj naravi dane su i njene jednoznačne granice, koje može prekoračiti samo vladavinski-razorno. »Znaš li već za veliku izreku: Individuum est ineffabile?«, pisao je Goethe Lavateru (ono što je individualno, jedinstveno, neizrecivo je). Kada ne paze na ove granice, teorije mogu začas djelovati kao policijski organi potčinjavanja. Kada vode računa o posredovanju strukturalnih, to jest duže važećih konstelacija do mogućnosti svijesti i ponašanja individua, one su posvema sposobne pridonijeti boljem razumijevanju osebnih životnih tokova. Ali ne mogu prodrijeti dolje, sve do posljednjeg člana, dotamo gdje se mnogi uvjeti sabiru u jedan individualni lik. Čim neka teorija postaje apstraktnija i općenitija, tim je veća opasnost da se ne pregradi (»imunizira«) braneći se od svih korektura i da ne propadne u ideologiju.

(1) Operacija uopćavanja načelno pretpostavlja da su, bez obzira na osebnost svih fenomena koji ne poznaju totalnu istovjetnost, u njima djelatni činoci koji se u drugima jednako ili slično javljaju. Može se mnogostruko kazati da ono posebno nekog događaja ili individualnost nastaje tako što činoci, koji se mogu naći i drugdje, ovdje nastupaju u nezamjenljivoj konstelaciji, u osobitom stupnju mješavine. »Te poezija prema tome nije ništa drugo do umijeće sastavljanja« — u ovom se kazivanju Huga von Hofmannstahla vraća spoznaja onoga što je izvorno i onoga što nije izvorno.

Kod socijalnih fenomena često imamo posla s tim da su oni u sebi »slojevani« elementima različitog vremena. Ovo se zapažanje izriče u često citiranoj izreci o »neistovremenosti istovremenog« (Pinder/Bloch), koja i obrnuta ima smisla. Postoje događaji i utjecaji koji dugo traju i snažno djeluju, kao u našoj podsvijesti i našem pamćenju. Mnogi spektakularni doživljaji za kratko vrijeme nestaju iz pamćenja i ne ostavljaju traga u našem životu. Oni ne oblikuju naš karakter. Ova se socijalnopsihološka pojava može općenito ponovo naći u društvima. Ono što se naziva strukturama i institucijama — u Saveznoj Republici primjerice kapitalistički oblik prirede, ustanova birokracije i državni oblik u cjelini — jesu dugo važeći i djelatni činioci o kojima su mogući općenitiji iskazi nego o inicijativama građana nadošlim krajem šezdesetih ili o ponašanju Zelenih u Bundestagu 1984., premda i kod kasnijih fenomena dugoročne sveze igraju određenu ulogu. Kada se kvalificira za koji aspekt nekog stanja stvari važi općenit iskaz i koji se vremenski i društveni prostor pretpostavlja, važno je da se kod svih tih iskaza imaju na umu *različito-ročni činioci*, koji se, dakako, često miješaju do neprepoznatljivosti, te da ih se na odgovarajući način uzme u obzir.

(2) Može li se uopćavati i ukoliko, ovisi o spoznajnom interesu i o predmetu. Uopćavanja su dopuštena čak i u odnosu na životne tokove pojedinačnih osoba. Dapače, ona su primjerena da bi se životni tokovi mogli rekonstruirati. Obrasci djetinjstva, zrelosti i starosti posjeduju kvalitete koje se u različita vremena jedva još mogu usporediti. Stoga se mora jako paziti da »gospode vlastiti duh« ne postane ono što se naziva »duhom vremena«. Ali takvih obrazaca djetinjstva, zrelosti i starosti ima u socijalno rascjepkanom diferenciranju. Stoga je i pojam generacije, ma koliko se teško dao formulirati u pojedinačnom, na mjestu — pojam koji među ostalim obuhvaća slične konstelacije i ključne doživljaje za približno istovremeno rođene. Da bi naslućivanje zgrusnuli do znanja o tome kako je došlo do određenih fenomena, npr. do 1933., kako se može objasniti da je većina Nijemaca (da, vlastiti djedovi i bake, roditelji) učestvovala u njemačkom fašizmu — najčešće tako da je i nadalje živjela kao i dotad (natuknica: »svakodnevnje«), tad moramo paziti na to kako su sabrani činioci različiti u svojim rokovima važenja, i pokušati slijediti proces njihovog posredovanja. Čini li se to, ne smije se ići samo *od općeg ka posebnom*, od autoritarne tradicije, načina i posljedica Prvog svjetskog rata, kontinuiteta socijalne strukture i strukture vladavine, kapitalizma i krize itd. U svakom se slučaju mora objašnjavajuće napredovati i *od posebnog ka općem*. Napokon, ne smije se htjeti retuširati često pozamašan ostatak neobjašnjivog kad nekog napusti pamćenje ili, radi li se o nečem davno prošlom, svo umijeće interpretacije. Tko ne može živjeti s onim teško objašnjivim i s nemirom u sebi, dolazi u napast da traži »teorije« s čvrstim objašnjenjima koje vlastiti proces učenja obustavljaju u korist neke ideološke sigurnosti.

Problem objektivnosti

Kako je moguća važeća spoznaja? Za koga važeća, na osnovu kojih svojstava i kako dugo važeća? Ako teorija postoji zato da nam omogući bolje razumijevanje »zbilje«, kako bi nju i sebe u njoj bolje uredili, tada ona mora biti saopćiva drugima. Ona ujedno mora nadilaziti pučko mijenjanje predrasude. Trebalo bi se moći pouzdati u nju i njezine iskaze u krugu vlastite pretenzije. A pretenzija iskaza modernih znanosti bezmalo je papinska. One hoće da važe »urbi et orbi«, u Rimu i na cijeloj kugli zemaljskoj, ukoliko se ovdje i posvuda prihvaćaju isti standardi racionalnosti. Ti standardi znanstvene racionalnosti zamjenjuju ono Papino »ex cathedra«. Kod Karla R. Poppera i drugih zapada najveći dio tereta odgovornosti (pored instance istine što ju tvore činjenice koje proturječe glavnim hipotezama te ih dakle falsificiraju) prije svega zajednici znanstvenika (scientific community). Ova zajednica znanstvenika posjeduje vlast ključeva i prema Kuhnovom djelu o prevladajućim paradigmatima (orijentacijski/teorijski obrasci) neke struke i procesus njihove smjene, odnosno prihvaćanja¹². Dakako, obojica propuštaju da tu zajednicu znanstvenika historijski istraže u njenoj socijalnoj organizaciji. Samo se uzvišeni duhovi sastaju, odbacuju i nagrađuju. Priznaje se da suvremenici i zemlja u kojoj se živi utječu na izbor predmeta istraživanja, kao što je to učinio već Max Weber u svom čuvenom članku o »objektivnosti« socijalnoznanstvene i socijalnopolitičke spoznaje¹³. Međutim, inače se pravilima (standardima racionalnosti), kako su primjerice suglasno utvrđena o metodama empirijskog socijalnog istraživanja, navodno zajamčuje da znanstvenom postupku i njegovim rezultatima u okviru ove racionalnosti pridolazi »objektivnost«.

Ispušta se iz vida *konstitutivni učinak primijenjenih metoda*. Ne promišlja se da podaci, drugačije nego što to izraz kaže, nisu svima bez daljnega dani na jednak način prepoznatljivo. Nije presudan samo odabir podataka, nego to da li se uzimaju u obzir podaci koji se ne mogu opaziti na prvi pogled ili koji se primjerice ne mogu iznaći anketama. Ako se, recimo, pomoću standardiziranih intervjua ustanovi da među radnicima vlada iznenađujuće veliko zadovoljstvo poslom, onda se ne smije stati na tom »podatku« koji je kao takav zanimljiv, ali je još bez snage iskaza. Mora se uzeti u obzir situacija u pogonu, mora se pitati razumije li se »imanje posla« samo po sebi ili je mogućnost otpuštanja uvijek prisutna; valja istražiti slobodno vrijeme i doznati u kojoj su mjeri radnici u stanju da ga koriste i kako ga koriste: kao protutežu radu ili kao njegov proizvod (rad na crno i sporedan posao). Naročito su potrebne metode koje nadopunjuju intervjue. Standardizirani intervjui nisu dovoljni. Neophodni su otvoreni intervjui. Samo uz pomoć intervjua dadu se međutim ispitati tek pojedini aspekti »zbilje«. A moguće je da se čak i kod dobro osiguranih pitanja više

¹² Uz ovo vidi: Karl R. Popper, *Logik der Forschung*, Tübingen 1984; i: Thomas S. Kuhn, *Die Struktur Wissenschaftlicher Revolution*, Frankfurt am Main, 1973.

¹³ Max Weber, *Die 'Objektivität' sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis*, u: Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, Bd. 19, 1904.

sugerira nego ispituje. Radnike treba promatrati; možda se s njima treba duže vremena raditi da bi se točnije ustanovili njihovi načini ponašanja u vezi s radom i da bi se mogla dubinski ispitati njihova svijest, s onu stranu odgovora na upite. Stoga je često bila preporučana metoda »promatranja uz učešće«, a iskušana je na nezaposlenim radnicima u Marienthalu u Austriji na kraju doba Vajmarske republike (Marie Jahoda/Paul Lazarsfeld). Ali, što mogu sve te u pretince razvrstane metode kad nedostaje odgovarajući koncept »politike rada«, mjesta i vladavine pogona i vladavinske kapitalističke privrede?

Friedrich Tenbruck nedavno je s pravom upro prstom u neka bolna mjesta »empirijskog socijalnog istraživanja« i njegovog zahtjeva za objektivnošću. Prema njemu, ono često dohvaća »samo vlastite posljedice«. Dakako, »sve činjenice« da smo sve zavisniji od postvarenih sila, birokracije i sličnih, još ne bivaju tek preslikane, nego iskrivljene. »Ponajprije, naravno, proizvoljnošću istraživača u pogledu odabira 'podataka', 'operacionalizacije' pojmova, procesa 'obrade podataka', na što postupci socijalnog istraživanja izravno pozivaju jer im je komotnije da iza fasade formaliteta zaobiđu pitanje koje je u socijalnim znanostima posebno važno: koje su činjenice značajne? O tome se pak logički može odlučiti samo s obzirom na one ciljeve i vrijednosti koji tek omogućuju da nam ove činjenice izgledaju vrijednima znanja. U socijalnom istraživanju jako je veliko iskušenje da se izvade objektivno proizvoljne 'činjenice' ili da se one prikažu kao ono bitno stvari¹⁴ i, kako bi se moglo dodati, da se time vodi politika. Alensbaški institut i drugi svjedoče o tome. Oni su odavno su-političari.

Ali ako zahtjev za objektivnošću nije održiv u formalnim standardima metoda, a dotični se spoznajni interes provlači kao crvena nit kroz sve etape znanstvenog rada, čak i kad je teorija formulirana mramornom hladnoćom, postoji li onda uopće još neka brana subjektivizmima svih vrsta? Zar svatko može po volji zauzeti svoje stajalište? Zar je moguća samo još konzekvenca koju je proglasio Paul K. Feyerabend nakon svoje izvrsne metodološke kritike svih mogućih pozitivističkih metoda sve do Karla R. Poppera: »anything goes«, sve je dopušteno i može dati rezultate? Po našem sudu: ne. Ovo »ne« ne može se ovdje dostatno sondirati do spoznajnoteorijskih dubina; sondiranje, koje bi moralo kritički nastaviti na Kanta, a da ga se ne »rastvori«. Za naše ustrajavanje na »ideji istine«, čija je regulativna snaga za znanost od bitne potrebe, želimo navesti samo još dva argumenta, koji ujedno omogućuju da kontura »istine« koju imamo na umu postaje jasnija. Kritika ontoloških utemeljenja »istine« — kao da se zna »bit« bitka, ono »onto on«, i kritika instrumentalno-metodičke definicije istine koja se nastavlja daleko povrh toga, definicije koja se ne brine za spoznajnoteorijske probleme nego argumentira isključivo i izdajnički svojim (društvenim i tehničkim) uspjehom — dakle ta kritika ontoloških utemeljenja »istine« ne znači da sad treba napustiti svaki zahtjev za istinom. Istina po-

staje prezentna tek kao *povijesno-društvena*. Ovo relativiranje nema ponovo za posljedicu da bi iskazi bili mogući samo još punktualno u Saveznoj Republici 1985. i za Saveznu Republiku ili samo za nas u Saveznoj Republici 1985. Istiniti iskazi postaju mogući u onoj mjeri u kojoj se uspijeva izraziti iskustva povijesti čovječanstva, sagledati i sjećanjem prevladati različita vremena i socijalne organizacije. Istina i povijesnost ne proturječe jedna drugoj; one pripadaju skupa.

Kušnja ovih iskaza — »kameni kušnje« njihove istine (Kant) — sastoji se u dokazivim ili uvjerljivo predočivim konzekvencama za ljudski život koji se iz njih mogu povući ili se mogu razložito zamisliti. U kojoj se mjeri vrši kritika vladavine a prepoznatljiviji postaju uvjeti za slobodan i jednak zajednički život ljudi, njima primjerena socijalna ekologija? Odstaje se od toga da se istina instrumentalno — u metodologijama — postvaruje. Istina je moguća samo kao povijesna i kao društvena. Sve drugo iskače iz potrage za nekom »metafizikom sigurnosti« (Hegel) do koje se još samo vjerom može »doskočiti«. Utoliko je ovaj pojam istine striktno relativan. On međutim ne podliježe nekom jeftinom relativizmu ili strahu najboljih predstavnika historizma: »Sve teče, daj mi točku na kojoj mogu stajati« (Troeltsch). Istina je s jedne strane moguća samo kao komunikativni događaj. Ona iziskuje nalaženje konsensusa i odgovarajuće prethodno utvrđivanje tog procesa nalaženja. S druge je strane istina stvar dobrog pamćenja, sistematskog sjećanja od mitova pa sve do sadašnjosti. Ovom poviješću iskustva poučena, ali ujedno normativna pretpostavka glasi, kako je već gore rečeno: svagda u duhu vremena ustanovljeni procesi, te u duhu vremena reformulirani, ali u osnovi nepromjenljivi kriteriji radikalne demokracije, tvore »stajalište« s kojeg se može prosuđivati, kojemu se podaje društvena istina. Istina je društvena ako pod time ne mislimo pojedinačna društva nego socijalni »condition humaine«. Ona je istodobno normativna, skroz-naškroz nesamoramumljiva. No kako bi uopće moglo biti drugačije? Stoga u skladu s ovom koncepcijom i u sekularnoj verziji, dakle bez apsolutne pretenzije koja ujedno prevladava sve sukobe i zemaljske nedostatke, važi stav: istina će vas osloboditi. Tako je ono »sapere aude« prosvjetiteljstva (odvažnost da se služi vlastitim razumom) formulirano u drugom obliku i bez s time povezane nade u upravo evolucionaran emancipativan napredak.

Drugi argument koji se podiže protiv napuštanja reformuliranog i apsolutne pretenzije lišenog zahtjeva za istinom napaja se iz suvremene, osjetilno iskustve strukture vladajuće zbilje (upravo i tamo gdje naša osjetila lišava vlastitosti). Ova suvremena, stoljećima razvijana zbilja sve je drugo nego proizvoljna. Ako je pojam sistema mišljen tako, onda je adekvatan. Ona je Marxova teorija kapitala jedna systemska teorija, naime teorija sistema kapitalističkog društva. Ovu vladavinom obilatu zbilju ne može se poimati sad ovako, sad onako. Inače biva promašena. Ona posjeduje jednu neproizvoljnu hijerarhiju činilaca utjecaja, definicijskih moći, koju se mora otkriti i u njenom načinu djelovanja analizirati, želi li se tu zbilju pojmiti: počev od sveze svjetsko tržište/svjetska sila/svjetski vojni kompleks, preko

¹⁴ Friedrich H. Tenbruck, *Der Mensch als Merkmalsträger. Wie die Sozialforschung die Privatsphäre veröffentlicht und zerstört*, u: Frankfurter Allgemeine Zeitung vom 31. 3. 1984.

multinacionalnih koncerna i multinacionalno utjecajnih »razvijenih« zapadnih nacionalnih država, zajedno s Japanom, koje konstituiraju svjetsku silu, s SAD na vrhu, pa do područno-specifičnih birokracija, formalno privatnog i formalno javnog tipa i do dnevno obnavljane sveze vlasti i sigurnosti.

Zastupati proizvoljnost metodičkog postupanja naočigled takvih vladavinskih činjenica što važe širom svijeta ispada u krajnjoj liniji kao ništa drugo do kukavički subjektivizam, dakle suprotnost onoga što bi se prema Kantu i obnavljajući Kanta danas moralo pojmiti kao odvažnost da se sluzimo vlastitim razumom.

Ovim upozorenjima ni izdaleka još nije zajamčena neka druga vrsta objektivnosti spoznaje. Navedeni su tek krajnji rubovi, osnove, razine odnosa. Pošto navedene poteškoće ostaju, neophodni su specifični naponi u pogledu svakog pojedinog analitičkog rada, svakog malog pokušaja tvorbe teorije. Stoga je kao nužni, ne i dovoljni uvjet ponovljive (u tom smislu i objektivne) spoznaje potreban dvostruk posao: neprestana eksplikacija vlastitog činjenja. To kao prvo znači da se mora providno predstaviti argumentativni postupak: kriterije izbora, cilj, opis, analizu, prosudbu, sređivanje i ostalo. Uz to dolazi, kao drugo da — paradoksalno formulirano — razumijevanje drugih ljudi, drugih društava, drugih kultura i to u njihovoj vlastitoj pretenziji uspijeva tim više, što smo više načistu o vlastitoj subjektivnosti i vlastitom interesu i to čitaocu činimo jasnim. Tako gledano, subjektivnost i objektivnost se — ovdje slijedimo prije drugih Georgesa Devereuxa¹⁵ — ne isključuju nego uzajamno uvjetuju, komplementarne su jedna drugoj. Tvorba teorije, analiza drugih, na taj je način uvijek i *samonalaženje*, spoznaja nas. Povezuju se ono »gnoti sauton« i ono staroindijsko »tat twan asi«, to si Ti.

Teorija i praksa

»Bios theoretikos«, kontemplativni život, tvori možda najviše oblike ljudskog opstanka. Ali, čak je i antički promatrač htio djelovati. A nemoć spoznaje već je sa sobom nosila Kasandrine muke: »Tvoje proročanstvo da oglasim, što me baci u grad vječnih slijepaca otvorena osjetila? Što mi da da vidim ono što ionako ne mogu preokrenuti? Ono dosuđeno mora se zbiti, ono strašno mora doći« — sročio je Schiller kao Kasandrinu tužbu Apolonu, »zločestom Bogu«. Čak je i Platon, kojemu je teoretiziranje najviše značilo, ipak od svojih filozofa tražio da služe polisima kao njegovi kraljevi.

Moderna je teorija u postupku analogna modernoj vladavini, *usmjere na primjenu*, čak i kad istražuje »osnove«, ili kad, kako se to lijepo kaže, slijedi čistu radoznalost spoznavanja, taj koji poriv spoznaje zacijelo već odavna više nije neđužan. No praksa teorije je postala upitnijom. Upitnijom no ikad. Čak se i unutar prirodnih znanosti javljaju glasovi koji stavljaju u pitanje praksu teorije (tehnika/tehnologija), a povratno i samu teoriju.

¹⁵ Vidi Georges Devereux, *Angst und Methode in der Verhaltenswissenschaften*, München 1967.

Većinom se međutim ostaje na tome da se citira Goetheovog čarobnjakovog šegrta, ali se čarobnjaka, učitelja, ne kritizira. Vrlo brzo smo se suglašavali u tome da je štetno svako jurišanje na znanost i strojeve, koje se dakako nigdje ne može vidjeti, te da se radi samo o tome da se znanstveni rezultati umno upotrebljavaju. Ispušta se iz vida da um treba da se začne već na korijenima znanosti, te da kao metla posljedica nema više nikakve šanse. Za socijalne znanosti važi da nisu izdržale test prakse u mnogo većoj mjeri nego za kraljevske znanosti Moderne, prirodne znanosti (sicut deus ipse). Dakako, iz vrlo različitih razloga. Kritička teorija, čiji su se najpoznatiji predstavnici okupljali oko frankfurtske škole i pisali u »Zeitschrift für Sozialforschung«, Max Horkheimer, Theodor W. Adorno, Herbert Marcuse, Leo Löwenthal, Friedrich Pollock, povremeno Erich Fromm, povremeno Franz Neumann i Otto Kircheimer i dr., bila je ne najposlije prožeta rezignacijom u odnosu na praktičke mogućnosti teorije. Istodobno nastupanje staljinizma i fašizma, kako god da ih je trebalo različito procjenjivati, ugasilo je posljednju iskru Marxove nade da je na pomolu revolucionarni subjekt, proletarijat, te da sviće dan kada ljudi sami prave svoju povijest. Ostale pak socijalne znanosti, koje su većinom za uzor uzele prirodne znanosti i čekale na svog Kopernika, svog Galileja, a uskoro i svog Newtona, do danas su doživjele više brodoloma nego što su vidjele kopna, i to baš kada su se kao Policy Sciences izravno dodvoravale praksi. Socijalni predmeti su se pokazali kompleksnijim i težim za rukovanje nego što se očekivalo. Instrumentarij i obrasci deduktivnih teorija nisu mogli njima ovladati. Tako su ove socijalne znanosti u pojedinim granama postale socijalno-tehničkim pomoćnim službama. Tu prije svega spadaju istraživanje javnog mnijenja i posebna disciplina istraživanje izbora. Većinom su se međutim ograničile na ne nevažnu funkciju da dijele formule i da se navlače za sve moguće usluge opravdavanja.

Što je razlog ovom polovičnom ili potpunom neuspjehu? Praksa koja ne može rabiti kvalificiranu teoriju, jer bi se inače sama morala korigirati u svojoj »pogrešnosti«? Teorija, jer nije bila dovoljno teorija, dovoljno gladna istine, nego je prečesto skretala na razinu praktičkog pristupa i time bila samo još tehnički i/ili legitimatorski korisna? Na to bi već i sâm modni slijed tema mogao ukazati. Ili se uzroci gubitka prakse moraju tražiti u pogrešnoj pretenziji, u Hibris teoretičara? — Na sva tri pitanja, tako slutimo, valja odgovoriti s jednim diferenciranim »da«.

(1) Ako je zbilja našeg doba *određena vladavinom*, ne monolitno, ali ipak tako da drugi društveni oblici imaju neku šansu samo još u niši irelevancije, tad se ne možemo nadati da će teorije koje ne podupiru vladavinu zateći dobre startne uvjete i uvjete primjene. Jer, kad bi teorija razvijala i pripremala predodžbe druge prakse, više nego samo u smislu modela i instrumenata vladavine, nju bi se moglo pokušati primijeniti samo u živim socijalnim eksperimentima. U eksperimentima, uostalom, u kojima bi učenici s njima raspolagali. Tome se pridružuje činjenica da dinamiku znanstvenog razvoja, za što je u širem okrugu socijalnih znanosti primjer napose politička eko-

nomija, dirigira dinamika vladavine, sve do u financiranje, organizaciju i obrazovanje (kao što zatim ova vladavini pokorna teorija sa svoje strane dakako utječe na dinamiku vladavine).

(2) Socijalne su znanosti izgubile onog trenutka kad su se pretvorile u »normalne« profesije i tako kanalizirale. Ovaj zaokret od njihovog barem djelomice danog *opozicijsko-znanstvenog* polazišta, koje međutim nije bilo nikad prisutno u političkoj znanosti, imao je dvostruku konzekvenciju — depolitizirale su se upravo tamo gdje su postale politički »priručne« i izgubile su na samorefleksnosti svoj *raison d'être* ako dopuštaju da im manjka — i to ne samo tu i tamo, nego strukovno-sistematski — razmišljanje o socijalnom mjestu vlastite struke izuzev u smislu držanja pozicije, da im manjka rezoniranje prije svega o organizaciji struke na sveučilištu, o tome što bi obrazovanje i znanost danas mogli i morali da znače, i ako time ujedno jedinstveno ne osvještavaju politikum svih socijalnih znanosti što se nastoje odijeliti jedna od drugih. Tad one postaju upravo tehničko-legitimatorske pomoćnice, čije teorije u principu ne prelaz rub vladavinskog stola. Praktičke su one tad utoliko što produžuju danu praksu. S obzirom na principijelne poteškoće ukupnodruštvene teorije i nesposobnost da se takva teorija izgradi pomoću metodologija na koje su utjecali Karl R. Popper i sl., gotovo se samo po sebi razumije da socijalnoznanstvenici o društvenom razvoju općenito ne znaju ništa više nego ne-socijalnoznanstvenici, niti takvo znanje mogu posredovati.

(3) Pretpostavke da se teorija mora manje ili više neposredovano dati prevesti u praksu s onu je stranu njene Hibris začudno naivna. Ako su teorije uopće potrebne, ako se za to ljudi posebno privilegiraju i plaćaju, tad samo stoga što *pretpostavka kompleksnosti* važi bez obzira na njezin ideološki element. Prošla su vremena kada su patuljasti kućni dusi u Kölnu bili tako ugodni pomoćnici. Velike mase ljudi u prostranim društvima koje valja zbrinjavati smrt su sveg neposrednog. Mogućim se čine samo još tehničko kratko spajanje i vladavinski »glajhšaltung«. Stoga i najbolja teorija, upravo ona, treba velik prevodilački rad i dugo vrijeme za prevođenje u praksu, čak i pri manjoj opoziciji vladajućima. Upravo zato što se strukture koje u svojoj trajnosti tek omogućavaju teorije uopćavanja ne mogu ukinuti na prepad, predodžba neke teorijsko-praktičke pokretne pozornice proturječe je u sebi samom.

Claus Offe je jednom, prije nekoliko godina, oštro formulirao: Praksa teorije je teorija¹⁶. Mora se podvući smisao ove tvrdnje. On nije u tome što bi svatko trebao platonsko-specijalistički ostati pri svom poslu. Teoretičar kod teorije, praktičar kod prakse. Ne valja ju shvatiti ni tako da bi bilo suviše da »dobra« teorija bude okrenuta praksi, da ustraje na principu mogućnosti praktičkog posredovanja. »Praksa teorije je teorija« važi, paradoksalno formulirano, upravo za volju prakse teorije. Ponovo: zašto je ona potrebna (ako uopće)? Zato što je prisutan i pojačava se određen — demokrat-

¹⁶ Claus Offe, *Sozialwissenschaften zwischen Auftragsforschung und sozialer Bewegung*, u: Ulrich Beck (Hg.), *Soziologie und Praxis*, Göttingen 1983 (= Soziale Welt, Sonderband 1).

ski gledano — katastrofalan manjak iskustva, zato što nedostaje racionalno, kriterijima legitimirano sagledavanje »arhitekture kompleksnosti« (Herbert Simon), zato što manjkaju dijagnoze i dijagnostički utemeljeni prijedlozi, disciplinirana »socijalna imaginacija«, kako je to nazvao C. Wright Mills, da bi se pobjeglo od dinamike vladavine koja vodi uništenju. No sve te zadaće nije moguće ispuniti usput — putujući amo-tamo između skupština i raznih savjetovanja i reflektirajući u pauzama. Napor pojma iziskuje jednu ekonomiju vremena koja se zove koncentracija. Ona bi učinila neophodnim odgovarajuće organizatorske konzekvence. One međutim nedostaju po sveučilištima i istraživačkim institutima unakolo. Stoga nije velika nada da će se u dovoljnom obimu slijediti ispravno geslo »praksa teorije je teorija«.

Time je naše razmatranje prispjelo do točke s koje se u egzemplarnim skicama mogu pokazati neke konture i aporije političke teorije. Od toga moramo iz prostornih razloga odustati i još jednom upućujemo na napomene. Tamo su na primjeru *novih tehnologija/genetske tehnike* (Gentechnik) skicirani obrisi kakve smo imali na umu¹⁷.

¹⁷ Ovdje dajemo skicu na temu »Nove tehnologije/genetska tehnika«, kao egzemplarnu za političke teorije u užem smislu:

Problem: Tehnički kvalitativni skok. Samo stoga je dopušteno govoriti o tehnologijama a ne samo tehnikama. Kombinatorno-sintetička svojstva novih tehnologija, napose informacijske i genetske tehnologije [Gentechnologie] (na drugi način atomske energije). Ne-sagledivost njihovih posljedica kad se primjenjuju na rješavanje »prirodnih« problema, npr. onih koji se odnose na okolinu ili agrarnih i društvenih problema. Utoliko: ekspanzivne tehnike, koje trebaju vlastite organizacijske pretpostavke i koje za sobom povlače osebjune konzekvence.

Relevancija: Upotreba ovih tehnologija mijenja oblike društvene komunikacije i rada. One se mogu primjenjivati za to da se birokratsku vladavinu oblikuje profinjeno, da ju se nepojmljivije i ujedno »ekstremistički« upotpuni. One principijelno dovode u pitanje tradicionalnu koncepciju prava čovjeka i njihovu zaštitu. Koji su zahvati u ljudsko tijelo dopušteni? Da li je dozvoljeno, ako bi jednog ne tako dalekog dana bilo moguće, posezati u nasljednu supstancu? Ako jest, pod kojim okolnostima i tko o tome odlučuje? Gdje su granice čovjekove slobode manipulacije, tiču li se one samo slobode jednog individuuma? Već kod — pred-genetskotehničke — oplodnje u retorti, kod određivanja spola djeteta, onda kada se poseže u nasljednu supstancu, kod mongoloidne djece u majčinoj utrobi ili retorti, ili tek kad se ustanovi neke vrsti genetički selekcijski proces, npr. na radnom mjestu? Kako stoji stvar s eugenikom, njezinim bratom — eutanazijom?

Na novim se tehnologijama također dade razabrati da li se njihovim razvojem i primjenom uopće može politički upravljati, odnosno gdje leže pokretački razlozi ovih novih tehnologija, koje su, što se tiče informacijske tehnologije, već postale »prijeke potrebne«. Postoji li uopće tako nešto kao politika tehnologije (ako već nismo zavarani time što za to postoji posebno ministarstvo i budžet)? Koje svjetskotržišne ovisnosti dolaze do izražaja u novim tehnologijama, ovisnosti koje zemljama kao što je Savezna Republika — i zašto — ne ostavljaju nikakvu drugu šansu nego da svojski su-razvijaju, su-proizvedu, su-primjenjuju, po mogućnosti na frontu razvoja koji ovladava konkurencijom?

Postavljanje pitanja: Kako bi neka politička kontrola tehnologija bila moguća? Politička kontrola, koja bi morala nadilaziti ono što se nazvalo »technology assessment«, poduhvat koji u najboljem slučaju pazi na poneke posljedice već primijenjenih tehnologija a eventualno ih korigira. Koje bi zahtjeve trebalo zadovoljiti i koji bi se organizacijski oblici morali institucionalizirati, a da bi se postiglo više nego što je nešto poboljšano obrazovanje čarobnjakovog šegrt? A naročito je potrebno mnogo znakovitog napora na umirivanju prestraženo-uznemirenenih, ali neupućenih duša bespomoćnih, fasciniranih i u novim potrebama uvježbanih građana.

Odnos: Dalje razvijena prava čovjeka. Ova prava, shvaćena ne u smislu pozitivnog prava, nego kao specifično sročeni humani postulati, kao konkretno općenito, koje važi za sve ljude, imaju smisla

samo onda kada se pojme kao pred-državna politička prava koja reguliraju političke oblike, a koja se pojavljuju i moraju biti omogućena u materijalnosti društvenih uvjeta. No valja dopustiti — a to je dio odnosa i postavljanja pitanja ujedno — da se osnovni stupovi prava čovjeka: ljudski, socijalno utemeljen i zamašan »integritet« (nepovredivost) i »autonomija« (koju valja pretpostaviti još nejasnijem pojmu »identiteta«) moraju sa svoje strane, u obličju i uvjetima, reformulirati u svjetlu novih tehnologija.

Slutnje: da sadašnja ne-politika u stvarima nove tehnologije dovodi do toga da one izgledaju poput neizbježnih razvojnih prinuda. Političke će partije to samo neznatno promijeniti. Isprva će porasti stanovit legitimacijski pritisak, koji je već danas zamjetljiv. Etika, nova hipokratovska i slične formule imaju dobru prođu. Njihovi su učinci mali. Tek bi jedna zamašna, ako ne i radikalna promjena znanstveno-tehničkog i ujedno ekonomsko-političkog postupka stvorila šanse da se »princip odgovornost«, o kojemu je Hans Jonas s pravom programatski govorio, ne rasprši kao individualni apel.

Način postupka: Ovdje se mora posebno paziti da se odredi osebnost tehnike, njen »logos«, koliko je to aktualno moguće. K tome, prijeko je potrebno da se diferencirano izrade razlozi koji primjenu ovih tehnologija čine navodno neophodnom — općenito i za svako posebno područje iznova.

(1) Što je genetska tehnika, genetska tehnologija? Pokušaj smiske sadašnjeg stanja na osnovi oblika rada, metoda i aktualnih rezultata (polja primjene) genetske tehnike. Ukoliko se na osnovi aktualnog stanja i osebnosti metodologije dade prognozirati daljnji razvoj i koja se prognostička sigurnost može postići?

(2) Osebnost suvremenog genetsko-tehnološkog rada. Kako je organizirana »zajednica znanstvenika« koja ima udjela u njegovom razvoju? Tko financira i motivira njenu organizaciju, njene aparate i karijeru članova? Kako se odvija »unutar«-znanstveni proces odlučivanja? Tko se kada o čemu obavještava? Kako se može objasniti da su sredinom sedamdesetih godina američki znanstvenici uz jak publicitet opominjali pred opasnostima genetske tehnike, da su, međutim, isti znanstvenici i »Udruženje« genetskih tehničara uskoro uključili sirene kao znak za prestanak alarma? Drugim riječima: znanstveni proces valja izraditi kao socijalni, interesno-prožet, u najširem smislu politički proces.

(3) Koje ostale institucije i predstavnici učestvuju u razvoju i odlukama da se iskušaju njegovi predoblici? Kako stoji stvar s »medicinskim sistemom«, i tko je tko u tom slučaju? Postoje li u medicini postupci koji nadilaze »sistem glavnih liječnika i direktoralni princip« (Vosschulte)? Kako je s poduzećima i vodstvima poduzeća? Kako je, najzad, s formalno političkim instancama i njihovim predstavnicima? Kako nastaju ugovori između »državnih« (u slučaju SRNj) sveučilišta, poduzeća i ministara kulture i obrazovanja, i što ti ugovori sadrže: Tko što definira, tko o čemu informira?

(4) Odabrana područja primjene na pred-genetskotehničkom stupnju, u biološko-poljoprivrednom sektoru i na području humane genetike. Valjalo bi još jednom ili po prvi put — u svjetlu opasnosti koje su postale očiglednima iz vidika genetskotehničkih mogućnosti — promisliti probleme uzgoja i eksperimentiranja koji su raspravljani u vezi s pokusima na životinjama a postoje i dalje.

(5) Diskusija oko raznih oblika i mogućnosti primjene genske tehnike i njenih konzekvenci za vrijeme posljednjih 15 godina (ili čak do pronalaska »Double-Helix«-a, ravno prije četvrt stoljeća). U ovo bi predstavljanje trebalo uključiti i dužu tradiciju eugeničke rasprave koja se odnosi na eutanaziju.

Stupnjevi analitičke apstrakcije: Tko aktualno odlučuje o istraživanju i primjeni? Postoji li tako nešto kao čuvena »zajednica znanstvenika« i ako da, kako se odvijaju procesi odlučivanja unutar nje; ako ne, koji se motori znanstvenog razvoja inače mogu razabrati?

Drugo: Koja sveza postoji između znanstvenog procesa i primjene? Postoji li tu (još) neka razlika? Ulaze li u igru i neka dodatna gledišta i predstavnici drugih institucija kada se znanstveni rezultati trebaju isprobati ili već primijeniti u većem obimu? Tko i kada odlučuje o tome da li se eksperimentalne primjene mogu osloboditi za »tržište«?

Treće: Kada i u kom obliku, na osnovi kojih informacija i s kojim očekivanim interesima predstavnici političkog sistema dolaze do toga da vrše utjecaj? Kako su pak ovi predstavnici, sa svoje strane, u njihovoj tehnološkopoličkoj funkciji, uključeni u definicijski, informacijski i kontrolni sustav političke »odgovornosti«?

Četvrto: Postoji li uopće tako nešto kao znanstveno i tehnološkopolički proces obrazovanja volje, koji bi obuhvaćao makar samo veću »zajednicu znanstvenika«, dakle sve biologe, sve fizičare krutih

tijela (u pitanju atomske energije) ili čak sve znanstvene institucije u smislu jedne aspektima bogate sveučilišne diskusije? Kako, osim toga, stoji stvar s narodom-suverenom?

Peto: Kako se obrazovnu i informacijsku politiku usmjerava da bi porasla šansa tehnološkopoličke i racionalno-informirane diskusije i kako bi se različiti interesi mogli češće međusobno sučeljivati?

Šesto: Budući da ekonomski interesi igraju značajnu ulogu te se u javnom opravdavanju već donijetih tehnološkopoličkih odluka navode na prvom mjestu (natuknice: zapošljavanje, konkurentnost, životni standard), valja iznaći koji sistem obrazovanja volje važi za ovu ekonomiju. Tko odlučuje o tome da se održavaju »radna mjesta«, »konkurentnost« i »blagostanje«, tko odlučuje o njihovoj kvaliteti, tko o njihovim unutar-državnim i međunarodnim posljedicama (npr., u pogledu Trećeg svijeta)? Jesu li tu na djelu samo »stvarne prisile« koje vladaju svjetskim tržištem na koje se ne može utjecati, koje se ne mogu korigirati — kako ih mnogoglasno reklamiraju domaća poduzeća u Saveznoj Republici?

Sedmo: sažetak.

Analitičke i normativne konzekvence: 1. Niz otvorenih pitanja ostaje, više nego što je to slučaj u socijalnoznanstveno bolje poznatih predmeta. Utoliko se prije treba složiti s Hansom Jonasom da naočigled socijalne penetrancije novih tehnologija ne smije važiti neka razvojno-optimistična i sportsko-takmičarska lozinka poput one gimnastičarske »Svežje-Junačko-Radosno-Slobodno«. Poteškoće pripremljena upravo metodički čisto humanodruštvenog logosa tehnike.

2. U vezi s genskom tehnikom uvijek se iznova govorilo kako je potreban moratorij. Treba nam pauza za razmišljanje i diskusiju. Da li bi se takva pauza mogla bez daljnega ustanoviti, da li bi se naočigled mogućnosti primjene i opasnosti tehnike koje još nisu dovoljno locirane moglo diskutirajući predahnuti, kako bi se potom moglo mudrije odlučivati? Ovom zahtjevu, međutim, nedostaje realičnosti. On izgleda tako jednostavan i upravo stoga zakazuje. Na što bi se odnosio takav moratorij? »Samo« na primjenu ili također na istraživanje? I da li je Savezna Republika u stanju jamčiti, makar samo u svojoj unutrašnjosti, da će se takva odluka, pod pretpostavkom da bude donijeta, poštivati? A da i ne govorimo o tržištu istraživanja i tehnologija koje se ne da nacionalno zatvoriti. Osim toga, upravo postupci diskusije koji bi tu bili potrebni ne postoje. Takav bi moratorij imao malo smisla, osim ako bi s time bilo povezano to da se privremeno striktno zatvore, jednoznačno i jasno, cijela područja problematične primjene (kao primjerice u slučaju informacijske tehnologije privrednih područja, u smislu upotrebe sistema personalnih informacija). Osim toga, bilo bi potrebno da se odmah započne sa stvaranjem tako nečeg kao što su prvi stupnjevi jednog sistema obrazovanja volje u politici istraživanja i tehnologije. Potonje navedeni zahtjevi za politizacijom istraživanja i primjene u smislu demokratski rasprostrtog obrazovanja volje u svojoj provodljivosti, počev od samih istraživačkih institucija, nisu ništa realističniji od traženja moratorija. Samo: oni se ne daju zloupotrebljavati kao neki tek simbolički dodatak da bi se pridobilo »prihvatljivost« tehnike.

3. Teorijski prinos sastoji se u tome da se može pokazati obrnuta piramida definicijske moći, počev od svjetskog tržišta i njegove probojne sile, do u dispozicije pojedinačnih regija, njihovo tržište rada, do u znanstvene odluke sveučilišta, posredovano sve do u konkurenciju vrhunskih istraživača genetske tehnologije/genetske biologije. Istodobno se može pokazati da ne postoje nikakvi ponovljivi, pogotovo ne utjecaju otvoreni mehanizmi obrazovanja volje. Tržište znanosti i tehnologija je hermetično, zatvoreno za demokraciju; ono funkcionira prema drugim principima i na osnovi drugih činilaca. Time se uviđa kako su snažno liberalno-predstavnički sistemi, napose u svom predstavničkom dijelu, potisnuti na rub definicijske piramide. »Princip odgovornosti« propada u nedostatku institucija i naročito postupaka, nedostatku koji karakterizira ovu efikasnu ne-politiku. On ostaje bez predstavničko-demokratskog odjeka. Politički predstavnici mogu samo glumiti odgovornost.

4. Kao središnja zadaća istraživanja ne javlja se samo daljnja analitička identifikacija tehnologije i njene prirodno a-socijalne, nepolitične čarolije. Izazvana je prije svega politička fantazija da smisli procese koji bi upravo kod jednog takvog hermetičnog fenomena kao što je biotehnika, s tako ozbiljnim posljedicama što seže do duboku u našu tjelesnost i osjetilnost, omogućili obrazovanje volje i donošenje odluka, što ne bi bilo samo utemeljeno strahom ili, obrnuto, podređeno interesima unovčenja i vladavine. I to prije nego se epimetički, to će reći neodlučno i prekasno, pokuša »socijalno pravedno« zauzdati ogromne troškove.

S njemačkoga preveo
Bojan Bilić

Recepcija Adorna u Sloveniji

Seta Knop

Ako je već na početku dozvoljeno učiniti skok naprijed, onda možemo odmah reći slijedeće: recepcija Adorna u Sloveniji bila je više nego siromašna. Ukoliko je moguće govoriti o kakvom prijemu, taj se odvijao na različitim frontovima — glazbenom, filozofskom i literarno kritičkom, a za primijetiti je da su Adornu pritom često bile priljepljivane ideološke oznake: tako dugo vremena nismo saznali drugo nego da je Adorna kao avangardnog estetičara »raskrinkao« Lukács, a on sam je »raskrinkao« Heideggera. »Dobili« smo ga, dakle, u ulozi koju je igrao u polemici o modernoj umjetnosti i socijalističkom realizmu, s jedne strane, te onoj o hajdegerijanstvu, fenomenologiji i egzistencijalizmu koja se sva odvijala u svjetlu onoga stanja koje se metaforički naziva dnevnim borbama u kulturnoj politici. No, pođimo redom.

* *
*

S obzirom na kasnije zatišje u objavljivanju Adornovih djela u slovenskom tisku, njegov je prvi članak kod nas ugledao svjetlo dana upravo iznenađujuće rano, tako da je moralo minuti čitavih deset godina prije nego što je uslijedilo objavljivanje njegovih drugih tekstova. »Teorija poluobrazovanja« — tako se zvao taj kratki zapis, objavljen u augustu 1959. u *Našim razgledima*, zapis koji je Adorno prvobitno pripremio za jedno javno predavanje i o kojem će Slavoj Žižek dobrih dvadeset godina kasnije u prikazu zbornika *Kritična teorija družbe* izjaviti da je takoreći unaprijed pogodio neke ekscese usmjerenog obrazovanja. U njemu Adorno govori (ne neslično Nietzscheu, koji u svojim »nesuvremenim« razmišljanjima »O koristi i šteti historije za život« označuje moderno, na historicismu izgrađeno i od života udaljeno obrazovanje kao »priručnik unutarnje izobrazbe za vanjske barbare«) o krizi obrazovanja, koju ne može riješiti nikakva peda-

goška reforma. Ta kriza, pojava »poluobrazovanja« naime, jest povijesna posljedica društvenih okolnosti koje su razvrednotile obrazovanje te je, dakle, povijesno »legitiman« plod njegovog raspadanja u vremenu kada je znanje reducirano na obaviještenost o informacijama, dok su ljudi, odrezani od iskustava na koja se odnosi tradicionalno obrazovanje, samo potrošači obrazovnih »dobara« pretvorenih u robu. Taj članak, prvi u seriji kasnije objavljenih »popularno pristupačnih« kratkih zapisa, koji nisu nužno zahtijevali vezanost na cjelovit kontekst Adornove misli, popraćen je kratkim predstavljanjem autora, pri čemu su spomenuta njegova glavna djela, kao i djelovanje na Institutu za socijalno istraživanje te na frankfurtskom sveučilištu.

Dvije godine kasnije, 1961., prvi put smo dobili Adorna »iz druge ruke«. Ta ruka bila je Lukácseva. Kao najeminentniji predstavnik marksističke estetike, Lukács je tada kod nas dosta prevođen — odmah po objavljivanju *Razaranja uma* (1960.), objavljen je njegov estetski *credo* u knjižici *Protiv krivo razumljenog realizma*, u Sloveniji prevedenog pod naslovom *O današnjem pomenu kritičnoga realizma*. Kao što veli Janko Kos, ta je knjiga bila prvi veći tekst o avangardi kod nas. Da bi potkrijepio tvrdnju da je osjećaj straha i tjeskobe srž dekadentne umjetnosti i opći doživljaj avangardi, u poglavlju o svjetonazorskim osnovama avangardizma, Lukács navodi i dva primjera iz glazbene kritike. Jedan od njih je »primjer Adorno«. Ovaj je, kako navodi Lukács, u »Starenju nove glazbe« raspravljao s avangardnog stajališta o propadanju i zaostajanju avangardne glazbe: »Zvuci su jednaki. Moment tjeskobe, koji je izražavao njezine velike prafenomene, uklonjen je.« Time glazba gubi istinu, »koja još jedina opravdava njezin opstanak« (str. 65). Nakon ovog citata slijedi Lukácseva interpretacija, po kojoj »po Adornovom mišljenju sami glazbenici nisu sposobni pravim čuvstvima izraziti vlastiti avangardizam — stoga je nova glazba osuđena na propast. To znači: ukoliko elementarna panična tjeskoba kao temeljni doživljaj slabi (bilo zato što čovjek, kao što smatra Adorno, nije više sposoban doživljavati tu prisilovitu tjeskobu, bilo zato što je, smatramo mi, povijesni razvoj čak i među dekadentnom inteligencijom objektivno već nadmašio vrhunac te tjeskobe), tada se — po Adornovom mišljenju — neizbježno raspada čuvstvena podloga i bitan sadržaj moderne glazbe, i avangardistička umjetnost gubi svoju navlastitost« (str. 65). Ova je interpretacija, blago rečeno, dvojbeni, a rečeno nešto manje blago — skroz naskroz pogrešna. To da su zvuci jednaki i da se u glazbi više ne da opaziti tjeskobu, nimalo ne smjera na slabljenje te tjeskobe (do kojega bi došlo bilo iz tzv. subjektivnih uzroka — jer je umjetnici više ne mogu zapažati, bilo iz tzv. objektivnih uzroka — jer ta tjeskoba, kako smatra Lukács, zapravo više nije »aktuelna«), a još se manje odnosi na neku izgublenu autentičnost glazbe. Već sam pojam autentičnosti kao nekakvog izvornog, pravog i privilegiranog boravišta stanovite pojave u potpunoj je suprotnosti sa cjelokupnom Adornovom filozofijom, po kojoj nema nikakvog Prvog, nikakvog Izvora, nego je istina svih pojava u njihovoj posredovanosti, tako da glazbeni materijal ne može biti »autentičan« i »prirodan«, već je povijestan, a ni doživljaj ne može biti autentičan, jer nema

nikakvog autentičnog koje bi doživljelo, već je istinit ili lažan. Zbog toga ono što glazba gubi to je njezina istina, a ne autentičnost. Glazbenici nisu suočeni s raspadanjem »čuvstvene osnove«, nego s raspadanjem glazbnog jezika. »Zvukovi su jednaki«: disonance u kojima je nekoć odzvanjala bol, rascijepljenost, napetost te istina nasuprot harmoniji tonalnog sistema i njezinog lažnog izgleda skladnosti ne izražavaju više tu tjeskobu otkad su ostale »same sa sobom«, otkad više nema kulise tonalnosti od koje su se u opiranju odbijale i narušavale njezin mir, već je do izražaja došla laž toga mira. To je imalo za posljednicu paradoksa da su u toj »izoliranosti« disonance same preuzele na sebe nešto od one harmoničnosti koju je povijesno prevladana tonalnost trebala sa sobom ponijeti u grob. »Zvuci su jednaki«: glazbeni elementi nisu više nabijeni izrazom, već su u nekom smislu ravnodušni; neizvjesno je da li je izraz još uopće moguć — i u toj mjeri istisnuta je iz glazbe i tjeskoba. No, to je opet pojednostavljivanje stvari, rekao bi Adorno. Novi akordi ipak još sadrže povijesnu sliku disonance, znakove protesta... U najmanju ruku, Lukács pogađa i banalni prigovor da je izjavu istrgnuo iz konteksta. No, to i nije zadnje mjesto gdje se bavi njome. Na str. 132. »dešifrirana« je još jednom: ovoga puta on u Adornovim riječima da je moderna glazba izgubila prvobitnu autentičnost tjeskobe ne vidi ništa manje nego propast planova za atomski rat, povlačenje hladnoga rata te odjek činjenice da se na obzorju nazire perspektiva mira, perspektiva uslijed koje avangardna umjetnost ostaje bez pravog predmeta i, na koncu konca, odražava čisto ništa.

U slijedećih nekoliko godina može se samo povremeno naići na kakvu opasku o Adornu u *Perspektivama*, koje su se bavile prije svega analizom tehnokracije, tehničkog *ratia* i problemima opredmećenja, te su u svjetlu te tematike objavljivale i rasprave o masovnoj kulturi. Među imenima kao što su Günter Anders, Dwight MacDonald i Paul Lazarsfeld (s kojim je Adorno sudjelovao u empirijskim istraživanjima radija u Americi) posebno mjesto zauzima Leo Löwenthal, koji u jednom od svojih članaka pruža i nekoliko teza o kritičkoj teoriji i empirijskom istraživanju.

Što se više približava godina 1968., u štampi je sve više govora o frankfurtskoj školi, više se prevodi Fromm, a na prvom mjestu, dakako, Marcuse, iz čijih djela onda posredno dobijamo poneki citat iz Adornovih i Horkheimerovih tekstova. 1967. godine Bratko Kreft izvještava u *Delu* o međunarodnom simpoziju o umjetnosti u Ženevi i kao »najapstraktnije« predavanje navodi nastup Th. W. Adorna, o kojemu saznajemo ne samo da je poznati njemački filozof, sociolog i muzikolog, nego i da je protivnik Heideggerove filozofije. A o predavanju: da se zalagao za oštrije razlikovanje oblika i struktura među pojedinačnim granama, naime »da glazba bude glazba, likovna umjetnost zaista likovna umjetnost, a književnost — književnost, jer svaka od tih grana ima svoje zakone...«. No, prije nego pristupimo liku koji je u vezi sa svojim odnosom prema studentskom pokretu 1968. stekao Adorno u našim glasilima, navedimo podatak da su ga prijevodni njegovih tekstova u nas tih godina predstavljali prvenstveno kao sociologa glazbe. Tako je u dva broja *Gledališkog lista Opera* 1968. i 1969. izašao

njegov »Uvod u Filozofiju nove glazbe«, a u *Sodobnosti* 1969. godine zapis »Laka muzika«, uz predstavljanje autora isključivo kao muzikologa, ne navodeći niti jednu njegovu nemuzikološku studiju. Što smo još saznali o Adornu, to su bili citati nekih »udarnih« mjesta iz njegovih tekstova, pojedine misli koje su preuzele upravo onu funkciju raspoloživih žetona i prepoznatljivih »općih« mjesta kojoj se Adornov način izražavanja nikada nije htio podvrgnuti. Tako je čak tri puta bila »citirana« njegova izjava iz zaključnog dijela eseja »Kritika kulture i društvo«, objavljenog u *Prizmama* 1955. godine, koju zbog kasnijeg uspoređivanja na ovome mjestu navodim doslovno: »Kritika kulture suočena je s posljednjim stupnjem dijalektike kulture i barbarstva: pisati pjesmu nakon Auschwitzta je barbarstvo, i to nagrizi i spoznaju koja izriče zašto je postalo nemoguće danas pisati pjesme.« Od te izjave ostao je živ prije svega srednji dio; tako Lojze Krakar piše 1967. godine u *Sodobnosti* o dobitnici Nobelove nagrade Nelly Sachs i napominje da njezina poezija »ohrabrujuće demantira poznatu izreku suvremenog njemačkog filozofa Adorna, koji je uskliknuo: 'Nakon Auschwitzta više nije moguće pisati pjesme.' Drugi put je taj srednji dio preživio u navođenju G. C. Argana (»Umetnost in kultura na počitnicah«, *Problemi*, 1970.); on Adorna spominje u kontekstu govora o smrti umjetnosti — naime, da sve što se nakon Auschwitzta čini kao umjetnost nije i ne može biti ništa drugo nego nečasnost. I napokon, iste nas godine živopisnim prizorom poslužuje Jože Horvat u svojim »Razmišljanjima o moderni umjetnosti«, objavljenim u *Sodobnosti*. Na retoričko pitanje da li je još moguće vjerovati u kulturu kao jedan od instrumenata represije, odgovara on ovako: »Kultura je u najmanju ruku obmana. 'S gađenjem odbacuje smrad, jer smrdi sama; jer je njezina palača, kao što je na jednom sjajnom mjestu zapisao Brecht, sazdana od pasjeg izmeta... Cijela je kultura nakon Auschwitzta, zajedno sa svojim nužnim kritikama, smeće.' (Th. W. Adorno)... Adornov radikalni zaključak, da 'može biti pogrešno da se nakon Auschwitzta ne može više napisati ni jedna pjesma', ali da 'nije pogrešno ni manje kulturno pitanje: da li se nakon Auschwitzta još daje živjeti', čini nam se ipak preuranjen...«.

Time se približava kraju popis napomena o Adornu objavljenih u slovenskim publikacijama prije teme studentskog pokreta; spomenimo još samo članak J. J. Lebela »Happening«, objavljen 1967. u *Problemima*, u kojem je citirana Adornova misao iz *Résuméa* o kulturnoj industriji — da, naime, proizvodi duha u njoj nisu *također* prodajna roba, nego su samo, odnosno prije svega to. S tim *Résuméom* u kojem Adorno govori o kulturnoj industriji kao prevari masa i sredstvu podjarmljivanja svijesti pojedinca i koji je izašao kod nas u cijelosti 1970. godine u *Tribuni*, već smo među odjecima na majska zbivanja 1968. u Evropi. Tako, s jedne strane, vrvi od naznaka o Marcuseu kao ideologu i duhovnom ocu studentskog pokreta, propovjedniku »velikog odricanja«, dok s druge strane, pak, nailazimo na izjave o profesorima čija se šutnja o povezanosti znanosti i »ulice« (povezanosti koju su sami otkrili i na nju upozorili studenti) čini kao izdaja vlastitih spoznaja (tako npr. pastor W. Marquardt, kojega navodi Franjo Zenko u članku »Revolucionarni eros brez konkretne utopije«, *Problemi*, 1968.). U istom članku

dobijaju ti profesori i konkretna imena: prvo ime je Adorno. Zenko navodi razgovor urednika *Spiegela*, R. Augusteina, jednog iz generacije »starijih prilagođenih«, s Rudijem Dutschkeom, vođom studentskog pokreta; spominje »lekciju« koju je prvi (postavljaajući pitanje »tko, što kako« revolucije) dao drugome, podsjetivši ga na sudbinu jednog od glavnih predstavnika frankfurtskog kruga: »Kritički um, da ali on sâm baš ništa ne čini već, na koncu zajedno s Adornom spoznaje da i ne može ništa učiniti.« To povlačenje poprima opipljiviji lik u članku Horsta Heimanna »O kritični teoriji«, objavljenom u *Tribuni* u decembru 1970. Njegov pisac ne sumnja u to da je kritička teorija revolucionarni protupol građanskog pozitivizma i intelektualna podloga studentskog pokreta, ali je optužuje da ovome nije posredovala znanje za svakodnevnu akciju i političku strategiju, te da je čovjeka ostavila nemoćnog u procjepu između svijesti o nužnosti promjene i nemogućnosti te promjene. No, autor naročito optužuje Adorna, da odbacivanjem svoje odgovornosti za akcionizam, odgovorom »ne znam« na pitanje »kako«, opet premješta utopiju boljeg svijeta — koju je Marx nekoć prenio s nebesa na zemlju — natrag u neodredljivo »Drugo«. U toj mjeri, njegovom bi mišljenju doista odgovarao izraz »negativna teologija«, kojim ga je po njegovoj smrti označio Horkheimer. Ono Adornovo »Ne znam. Previše me pitate.«, mogli smo u međuvremenu i sami pročitati u listu *Naši razgledi*. *Spiegelov* intervju je nosio obećavajući naslov: »Nikakvog straha pred kulom od bjelokosti«, a u uvodu je bio začinjjen i pikantnim podacima o »estetu Teddyju« i »trima namjerno svučenim kolegicama iz Frankfurta«, koje su onemogućile njegovo predavanje. Na taj je incident i ciljao novinar *Spiegela*, kada je odmah na početku razgovora, lagano ćaskajući, napomenuo kako se prije nekoliko tjedana svijet još činio u redu; ali, bio je zaustavljen kratkom, lakonskom primjedbom sugovornika: »Meni ne.« Stajalište onoga »Ne znam. Previše me pitate.« dobija ovdje svoju dopunu u izreci njemačkog dramatičara Grabbea: »Samo nas beznađe može spasiti.« Ta izreka, koju Adorno voli citirati (navodi je i u *Estetskoj teoriji*) podsjeća i na onaj Benjaminov stav s konca studije o Goetheovim *Izbornim srodstvima*: »Samo zbog onih bez nade dana nam je nada«, stav koji je Adorno isto tako volio. Habermasovu primjebdu, kako je navodi novinar *Spiegela*, da se njegova dijalektika na »najtamnijim mjestima« prepustila rezignaciji, »tom razornom arku smrtnog nagona«, može Adorno, dosljedan takvom načinu razmišljanja, okrenuti prema njemu samome: »Prije bih rekao da iz smrtnog nagona izvire grčevito hvatanje za pozitivno.« Upravo je to grčevito hvatanje za pozitivno Adorno vidio i u »huraškom optimizmu« studentskih akcija, koje su, po njegovom mišljenju, iz straha da ne padnu u zaborav, postale rob vlastitog publiciteta — tako da se između njega i studenata ispriječio mehanizam propagande, razmišljanje o taktičkim prednostima: »Moji prijatelji i ja imamo osjećaj da smo samo objekti točno proračunatih planova.« No, u tom je intervjuu bio tematiziran prije svega odnos teorije i prakse — teorije koja je već sama po sebi praktička time što njezini motivi prelaze u svijest ljudi, ne želeći, međutim, »bacati kamenje«: »Postavio sam, doduše, teorijski obrazac, ali nisam mogao znati da će ga ljudi htjeti ostva-

riti na takav način.« Adorno ne samo što se opire zahtjevima za izručenjem, za predavanjem masi, što je uvijek bezuvjetno predavanje (kao što je on sam razumio zahtjev studenata da im se pridruži), ne samo što se opire vječnom krugu upotrebe sile protiv nasilja, nego je za njega već svaka praksa kao takva na neki način nasilna, jednoznačna; korak koji je učinjen, učinjen je u trenutku koji se ne može vratiti i tako briše korak koji je bio moguć umjesto njega. Dovođen čin ne poznaje kolebanje, ne poznaje napomenu ispod crte koju poznaje misao, krećući se istovremeno u različitim, isključujućim pravcima, ne poznaje ni parataktičko polaganje jednog smisla drugome, dakle, usporednost u kojoj je očuvano ono različito, drugotno, nejednako — jer praksa je jedna, ona je ozbiljna: »Fiziognomija prakse je živinska ozbiljnost«, dok, nasuprot, »teorija zastupa ono što nije ograničeno. Unatoč svoj svojoj neslobodi, ona je u neslobodnoj kraljevini namjesnik slobode.« (Adorno, *Stichworte*, Suhrkamp, Fr/M 1960, str. 84, 173). Zato na pitanje novinara *Spiegela*: »Dakle, znanost u kuli od bjelokosti?«, može odgovoriti da ga tog izraza baš nimalo nije strah. »No, ako već govorite o kuli od bjelokosti: uvjeren sam da teorija samom svojom objektivnošću mnogo više djeluje u praksi nego ako joj se već od samog početka podvrgne... Sama filozofija ne može preporučati neposredne mjere ili promjene. Ona mijenja upravo zato što ostaje teorijom. Mislim da bismo se doista već morali pitati, ne radi li se o obliku otpora kada čovjek razmišlja o stvarima i o njima piše kao što pišem ja. Nije li i teorija poseban oblik prakse?« Slično upozorenje pred nepromišljenom, dogmatskom upotrebom kritičke teorije u izmijenjenim povijesnim uvjetima mogli smo pročitati u Horkheimerovom predgovoru ponovnom izdanju članaka iz *Časopisa za socijalno istraživanje* (objavljenih 1971. u časopisu *Prostor in čas*) — zaštititi, sačuvati ugroženu slobodu pojedinca, to se sada postavlja kao prva zadaća. Ipak, pojam »kritičke znanosti« pojavljuje se i u manifestu aktera zaposjedanja Filozofskog fakulteta u Ljubljani godine 1971. — i kada Andrej Ule te iste godine u časopisu *Naši razgledi* piše o konceptu te »kritičke znanosti«, koji je povezan s temeljitom reformom sveučilišta i društva, tada je teorijska podloga toga koncepta upravo »kritička teorija«, u koju on ubraja prije svega Marcusea, Adorna i Horkheimera.

Adorno tada više nije bio među živima. Revija *Prostor in čas* objavila je 1970. lijep nekrolog iz pera Wolfganga Helda, tadašnjeg njemačkog lektora u Ljubljani, pod naslovom »Ob lepih trobentah pokopan« — naslovom, koji je ciljao na Mahlerovu orkestralnu pjesmu »Gdje trube lijepe trublje« i Adornove riječi o njegovoj glazbi: »Samo oni ispali iz reda, pregaženi, izgubljeni prethodnica, oni pokopani uz lijepe trube, ubogi bubnjar, potpuno neslobodni otjelovljuju za Mahlera slobodu.« Heldov tekst napisan je kao mozaik djelića iz Adornovih razmišljanja i iz još uvijek živih dilema studentskog pokreta, uslijed kojih je Adornov lik dobio crte onog lažljivog baruna Münchausena, o kojem je on nekoć pisao u *Minima moralia*: »Gesta Münchausena, koji se za vlastiti pramen kose izvlači iz močvare, postaje shemom svake spoznaje koja hoće biti više nego ili konstatacija ili plan.« U istom broju Adorno je predstavljen tekstom »Glosa o ličnosti«, kratkim

razmišljanjem koje je po svojoj strukturi prilično slično onome o poluobrazovanju. Kao što više nema društvenog prostora u kojem bi bilo moguće obrazovanje, tako više nema ni društvenog prostora koji je nekoć omogućavao razvoj ličnosti. U tom padu (obrazovanja, ličnosti) izbija na svjetlost dana i laž njihovog uspona — laž obrazovanja i kulture, koju je njemačko građansko društvo shvaćalo samo kao duhovnu kulturu, prepustivši od nje odvojeni život slijepo djelujućim društvenim odnosima; lažnost pojma ličnosti, koja je zgriješila protiv ideje čovječnosti u čovjeku, te je kao svoje mjerilo, zajedno s građanskim liberalizmom, postavila silu i moć, nagomilanu u gospodarenju ljudima. U vrijeme kada je vlast preuzeo sistem, obrazovanje plaća to svoje povlačenje u rezervat duha farsom poluobrazovanja u kojem je svršila, a ličnost vlastitim nestajanjem, procesom u kojem je ona još samo krinka same sebe — ličnost kao klaun, lik Hamma u Beckettovom *Svršetku igre*. Izlaz je samo jedan: prijeći preko suprotnosti između obrazovanja i neobrazovanja, između duha i društva, te iz sopstva spasiti njegovu moć svijesti, kritičkog promišljanja. »Stoga samo idi bez obrane / kroz život i ne boj se ničega« — ovom Hölderlinovom vizijom o pjesniku, u kojoj Adorno vidi osvit pravog čovjeka, glosa završava.

Godine 1971. izlazi u prijevodu Božidara Debenjaka (koji je još koncem šezdesetih godina spominjao frankfurtsku školu na svojim predavanjima) prva Adornova knjiga kod nas: *Žargon pravšnjosti*, s podnaslovom »K nemški ideologiji«. S prvom knjigovom došla je i prva polemika. »Adorno in kritika nekega ideologema« naslov je Debenjakovog predgovora toj knjizi, pri čemu autor misli na Heideggerovu filozofiju; Adornova bi zasluga bila u tome »što je bitno pridonio razastiranju magle i misaonih skokova kojima je Heidegger konstruirao svoj put 'mišljenja bitka'«. Nezadovoljan ne samo činjenicom da je kod nas kao jedini i legitimni predstavnik frankfurtskog kruga izašla upravo ta obijesna knjižica, koja je nastala kao nekakva »stranputica« Adornovog projekta na *Negativnoj dijalektici* i nije bila tako karakteristična za djelovanje Instituta, oglasio se u *Problemima* (u srpnju 1972.) Ivo Urbančić tekstom »Dvakrat zamujena prilika«. Dva puta propuštena prilika objavljivanja *Žargona*: prvi puta, s obzirom na godinu izdanja u Njemačkoj (1964., kada je kritička teorija još bila u zamalu) i drugi put, uslijed činjenice da je sam Adorno u to vrijeme propustio nešto bitno u Evropi (sada Urbančić misli na 1968). Pri tome razmišlja ovako: to da je kritička teorija samo ono kakvom se naposljetku razotkrila, naime naprosto lijeva socijaldemokratska ideologija i kompromisni oportunitizam, pokazuje se i iz njezine načelne teorijske insuficijencije... odsutnosti autentičnog filozofsko ontološkog samoutemeljenja... previđanja Marxovih autentičnih ontoloških pretpostavki na račun njezine — jednostrano uperene — teorije otuđenja. Ako, pak, vidimo da je kritička teorija upravo po filozofsko ontološkoj neutemeljenosti svoje kritike mogla postati još samo ideologijom njemačke socijaldemokracije, tada ona za naš načelno teoretski (u filozofsko autentičnom smislu) nije i ne može biti uvjerljiva i obavezujuća. Kao jedan od argumenata, u svjetlu kojih bi trebala postati jasna njezina kompromisnost, Urbančić navodi da je odbacuje njemačka KP — o

kojoj opet kaže da je zapravo ortodokno marksistička, oslonjena na istočni Berlin. Posebno upada u oči pretjerana upotreba pridjeva »pristno« (uz »pravšnje« mogući sinonim u slovenskom jeziku u normalnoj upotrebi za pridjev autentično, navlastito) — riječi koja je za Adorna upravo jedan od onih »pozitivističkih žetona« kojima zveckaju žargon »na čitavom registru od propovijedi do reklame« i koju sam Urbančić odmah na početku svojega članka proglašava adekvatnijom alternativom »pravšnjosti«; pravilnije bi, dakle, bilo: »žargon pristnosti« (što se odnosi spram lažnosti), a ne »žargon pravšnjosti« (što cilja na odnos skladnosti). U tom posljednjem smislu, veli Urbančić, prijevod niti ne odgovara značenju termina *Eigentlichkeit*, koji je Adorno preuzeo iz Heideggerovog djela; općenito, prigovara Debenjaku na ponegdje neprimjerenom prijevodu citiranih odlomaka iz *Sein und Zeita*, kao da je ovaj još i time htio poduprijeti Adornovo razbijanje žargona. Slično kao Debenjak, ali s drugačijim predznakom, i Urbančić vidi svrhu objavljivanja knjige u »raskrinkavanju« »pravog« (»fašistoidnog«) sadržaja »uzora« tzv. heideggerijanstva, fenomenalizma i drugih »egzistencijalističkih pravaca« (napomena: svi navodnici su Urbančićevi), ali se po njegovom mišljenju pri tome Adorno nije proslavio, nego se blamirao u svojoj »potpunoj sljepoći za svijet koji nemilice gazi«. Slaba kritika čini uslugu kritiziranome, zaključuje Urbančić — koliko je samo gluposti bilo napisano o Hegelu, Kantu, Nietzscheu i Marxu, ali suprotno svojoj namjeni uvijek »za njihovu vječnu čast i slavu«. Pola godine kasnije u istoj reviji odgovara mu Debenjak. »Vrsna satira« naslov je njegovog zapisa, koji se od prve do zadnje riječi prividno oduševljava »vrsnom satikom, kojom se Urbančić u jednom mahu uvrstio među inače rijetke vrhunske slovenske autore toga žanra«, ali je kao ponešto preozbiljno i hermetično pisanu, dakako, ne zaboravlja »protumačiti«, ne 'bi li tako neupućenima razotkrio njezinu pravu, kritičku oštricu: »... pogledajte samo kako izvrsno Urbančić zbija šalu s 'obrazovanim', koji svoje znanje crpe iz površnog čitanja *Spiegela*...«, kako se zajedljivo ruga puzanju pred 'velikanima', upoređujući Jaspersa, Bollnowa i Heideggera s Hegelom, Kantom, Nietzscheom i Marxom...«. Time je ovoj zavidnoj polemici došao kraj. Kao »sociološki« podatak (izabran, doduše, po golom slučaju, dakle nimalo kompetentan za stanje stvari, ali niti posve neutralan) neka bude na ovom mjestu zabilježen sadržaj oglasa za narudžbu strane filozofske literature, koji je Mladinska knjiga objavila u *Problemima* 1969. Naime, ako su proizvodi kulturne industrije ne samo i roba, nego prije svega roba, onda je to tako naročito onda kada ih se reklamira (da bi se ih prodalo) — zato se u ovom kontekstu i o knjigama možemo izraziti kao o potrošnim dobrima i to ovako pokazati: u oglasu je na raspolaganju bio 1 Adorno (i to njegova studija o Kierkegardu), 1 Bloch, 2 Gadamera, čak 10 Heideggera, pa opet po 1 Feuerbach i Fichte/Schelling, 5 Kierkegarda, 1 Derrida, 3 Nietzschea i za kraj još 1 Hegel.

* *

U slijedećih nekoliko godina recepcija Adorna u Sloveniji malo se »olabavila« — to važi ponajprije za njegove filozofske, ali ne i za estetske spise, koji nas ovdje zanimaju prije ostalih. Tako je početkom sedamdesetih godina Nadežda Cačinović-Puhovski u *Problemima* analizirala poglavite motive *Dijalektike prosvjetiteljstva*: problematizaciju principa uma i racionalnog djelovanja te novo postavljanje prirode i subjekta u kritičkoj teoriji. O dijalektici prosvjetiteljstva, zatim o Adornovoj *Negativnoj dijalektici* i njegovoj kritici Heideggera, kao i o sporu s pozitivizmom (tj. o polemici Adorno-Popper) pisao je u časopisu *Anthropos* i Borut Pihler, ispod čijeg su pera izlazili i prikazi stranih knjiga u vezi s problematikom frankfurtske škole i koji je u svojem (pohvalnom) izvještaju o prijevodu *Zargona autentičnosti* dao i neku vrst prve ocjene recepcije Adorna u Sloveniji — Adorno je Slovencima po toj ocjeni zapravo posve nepoznat i jedini koji su u prošlosti barem približno dokučili njegov značaj bili su neki slovenski glazbenici.

S godinom 1974. započinje se frankfurtskom školom, a napose Adornom, baviti krug autora okupljenih oko revije *Problemi* (i koji će kasnije objavljivati u zbirci *Analecta*), gdje je i Adorno došao barem do djelića svojeg »domovinskog prava«. U prvom redu, Slavoj Žižek je u svojim raspravama objavljivanim u *Problemima*, *Anthroposu* i *Časopisu za kritiku znanosti*, *domišljivo in novo antropologijo* (npr. »Beleške k Adornovemu stilu« 1974, »Hermenevtika in psihoanaliza 1976. i »Adorno in označevalec« 1977.) do tada najiscrpnije razmatrao Adornove filozofske spise. Njegov enigmatični stil, »nikad ozbiljenu totalnost«, sistem posredovanja bez središta, bez izvora, bez »prvog« i »zadnjeg«, Žižek je razmatrao polazeći od strukturalističke kategorije nadodređenosti — nadodređenosti, koja je iznad izjavljenog sadržaja, nad crvenom niti nekoga teksta i perdstavlja mjesto u kojem je smještena sama teorija, koja ne može nikada biti metateorija, govor o nečemu što je već definitivno oblikovano izvan nje, nego jedino proces izjavljivanja, kroz kojega se tek konstituiraju to krhko »definitivno«. I strukturalizam i Adorno žele, po Žižekovom uvjerenju, »probiti« logiku istojetnosti i apstrakcije, koja vlada u pozitivističkim znanostima, probiti fetišizam neposrednosti izvora, Prvoga, te uspostaviti nesvodljivost momenta posredovanja. Adornovu »formulu« — da je posredovanje istina neposrednog, Žižek čita u obliku da je »označitelj istina označenoga«; naime, upravo bi označitelj bio mjesto onoga neidentičnog, razlike koja razrješava Adornovu nerazrješivu aporiju *mimesisa* i *logosa* te njegovo »u suštini još metafizičko shvaćanje jezika«, u kojem je jezičko izjednačeno s identičnim. Povezane i dopunjene, te su rasprave izašle 1981. u Žižekovoj knjizi *Hegel in označevalec*, zauzevši tri poglavlja (»Theodor W. Adorno«; »Parataxis: 'Odgovornost stila'«; »Nekaj aporij«) u poglavlju »Proizvedli, ne znajući što su proizveli«. U međuvremenu su već počeli izlaziti prijevodi: 1975. u *Časopisu za kritiku znanosti*... dio Adornove studije »K subjektu i objektu«, a u *Problemima*

»Uvod u Negativnu dijalektiku«; godinu dana kasnije, opet u *Problemima*, cijeli blok tekstova o kritičkoj teoriji društva, a među njima Adornov »Prilog odnosu između psihologije i sociologije«; 1977. u *Časopisu za kritiku znanosti*... još jednom »Résumé o kulturnoj industriji« (iste godine objavljen i u *Biltenu službe za študij programa*, gdje nalazimo i Adornove rasprave »Televizija kao ideologija« i »Prolog televiziji«). Dio tih tekstova bit će zajedno s drugima objavljen 1981. u zborniku *Kritična teorija družbe*, gdje je prvi put dan pregled njezinog razvoja i ishoda, uz iscrpnu bibliografiju autorâ kritičke teorije i popis onih njihovih tekstova koji su već objavljeni u slovenskom prijevodu. Istovremeno piše Darko Štrajn (*Časopis za kritiku znanosti*..., 1978.) »O aspektih kritične teorije v okviru frankfurtske škole«, dok Mladen Dolar u *Problemima* piše o marksističkim analizama fašizma, gdje među ostalim — slično kao i Žižek — problematizira imaginarnu zasnovanost *Dijalektike prosvjetiteljstva*, ukoliko je ona još uvijek vezana na parove: mit-prosvjetiteljstvo i priroda-duh, isključujući simboličko kao svoje treće. Analogno tome, Dolar problematizira i Adornovu koncepciju jezika, smatrajući da je za njega jezik još uvijek mjesto identifikacije, koje napor dijalektičkog mišljenja mora držati otvorenim za neidentično, shvaćeno kao nejezikovno, te da u okviru takve koncepcije jezika Adornu izmiče da je mjesto neidentičnoga već sam jezik. U Dolarovoj četiri godine kasnije objavljenom knjizi *Struktura fašističnoga gospodstva*, saznajemo i o manje znanim članovima Instituta (kao što su Neumann, Pollock i Sohn-Rethel), a riječ je o analizi antisemitizma u *Dijalektici prosvjetiteljstva*, o empirijskim istraživanjima Instituta, ponajprije o kolektivnom projektu *Autoritarna ličnost*; u zborniku *Psihoanaliza in kultura* (1981.) objavljen je Adornov tekst o freudovskoj teoriji i strukturi fašističke propagande.

No, za cijeli krug oko *Problema* važno bi ono što je zapisao Žižek u prikazu zbornika *Kritična teorija družbe (Teorija in praksa, 1981)*: naime, da je kritička teorija s antropološkim projektom *Dijalektike prosvjetiteljstva* zapala u zamku apstraktne općenitosti i da je odgovor na tu nepriliku Althusserova teorija ideoloških mehanizama, koja raščlambom materijalne egzistencije ideologije u ideološkim aparatima omogućuje konkretno povijesnu analizu tih mehanizama i realnosti koja se kroz njih uspostavlja. Takav je otprilike i stav 1980. godine objavljenog zbornika *Ideologija in estetski učinek*, koji sadrži tekstove Althussera i njegovih suradnika Balibara, Machereya i Pêcheuxa. Riječ je o zborniku rasprave iz »marksističke estetike«, dakle područja u kojem je naročito upitna mogućnost estetike kao posebne filozofske discipline, kao što veli u Uvodu Zoja Skušek-Močnik. Među raznovrsnim marksističkim pristupima umjetnosti autorica nastoji obilježiti tri: prvi je »ontologistički«, po kojem umjetnost odražava objektivne zakonitosti društva (otjelovljuje ga Lukács); drugi — njegova (idealno tipska) suprotnost — jest »zapadni« ili »hegelovski« marksizam, po kojemu svijest nije vanjski odraz objektivnih društvenih procesa, nego je »u njih neposredno uključena kao njihov misleni moment« (predstavljaju ga mladi Lukács, Korsch i prije svega frankfurtska škola). Po njemu je »sama umjetnička forma već posredovana strukturiranošću društvene zbilje«, dok je

istinita, dakle, samo ona moderna umjetnost za koju raspad nije predmet prikazivanja, nego je upisan u samu njezinu formu, samo ona kojoj ne uspijeva pokušaj neotuđene aktivnosti, jer bi upravo uspjeh bio znamenje njenog neuspjeha, laži da je danas još moguće neotuđeno bivanje. Nakon zbijenog no iscrpnog pregleda Adornovih osnovnih stavova o umjetnosti, autorica prelazi na *treći* pristup, koji se doduše slaže s drugim, ali ujedno ne proglašava čitavu »masovnu kulturu« padom u »kulturnu industriju«, već nastoji u njenim sredstvima otkriti revolucionarni potencijal avangardne umjetničke prakse. Tu ubraja imena kao što su Brecht, Benjamin i Althusser. Upravo njihov pristup umjetnosti, najheterogeniji, najfragmentarniji i najmanje dovršen, izgleda joj najispunjenijim mislenim potencijalom: »Riječ je o starom, ali još uvijek živom snu 'ljevičara«, da u revolucionarnoj umjetnosti nađu zajednički nazivnik, koji krajnju avangardu združuje s 'masovnom kulturom'«.

Time smo ipak došli do prijema Adornove estetske teorije. »Dobivali« smo je u kapljicama — nekoliko već na početku sedamdesetih godina preko prijevoda Marcuseovih tekstova u *Tribuni*, dakle preko njegovog pozivanja na Adorna, koji je na Marcuseovu estetiku imao ne mali utjecaj. Dobili smo i nekoliko tzv. općih mjesta: tako u članku »O dilemah mešćanske in težavah nemešćanske literature« (*Sodobnost*, 1973.) Urs Jaeggi navodi Adornovu formulu »umjetnosti kao pobune« kao onu točku na koju je dugo bilo moguće deducirati diskusiju o *l'art pour l'art* i političkoj angažiranosti kao dvama suprotnim polovima umjetnosti.

Više saznajemo iz rasprave Nadežde Čačinović-Puhovski (»Fenomenološke in hermetične metode v literarnih delih«, *Dialogi*, 1974.): Adorno, smatra autorica, utemeljuje primjenu pojma »na« umjetnosti time da su umjetnička djela ujedno i oblik spoznaje te da refleksija otkriva njihovu povijesnost; da je umjetnost »društvena antiteza društvu« i da Adorno u imanentnim problemima njezine forme vidi neriješene mehanizme zbilje.

Slijedeći veći tekst o Adornovoj estetici pojavljuje se 1977. u časopisu *Anthropos*. U bloku rasprava o estetici i marksizmu (gdje Adorna spominje više autora: Frane Jerman u vezi s Lukáčsem, Lev Kreft u vezi s Benjaminom, dok ga Vojan Rus otpisuje jednom jedinom rečenicom: da bi i pri tako izrazitim doprinosima, kao što je Adornov, daljnji napredak bio moguć samo sa sistematičnijim razvojem) Cvetka Toth objavljuje studiju »Adornovo kritično mišljenje o možnosti estetike«. Sam naslov govori da je tematiziran prije svega problem mogućnosti same estetike kao filozofske discipline, da je naglasak na umjetnosti kao spoznajnom aktu, njenom »sadržaju istine«, a u tom okviru saznajemo i o posredovanosti sadržaja i forme, o laži privida, principa identiteta i totaliteta, te o dvostrukom karakteru umjetnosti: kao autonomne i kao *fait social*, kao mimetičke i konstruktivne, te, naposljetku, o problematici *Filozofije nove muzike* i problematici moderne umjetnosti. Autorica se vraća Adornu godinu dana kasnije u raspravi o Lukáčsevom shvaćanju estetske teorije, gdje govori o polemici među njima sredinom šezdesetih godina, o Lukáčsevima optužbama (hotel Abgrund, bezdan) i Adornovom odgovoru na njegovu knjigu *Protiv krivo shvaćenog rea-*

lizma u eseju »Iznuđeno pomirenje«. O Adornovoj »Formi eseja«, napisanoj 1958., govori Janko Kos u raspravi »Esej in Slovenci« (*Sodobnost*, 1979). Pored njegovog, Kos spominje još i Lukáčsevo i Benseovo razmišljanje o eseju, tvrdeći da nijedno bitno ne doprinosi produbljenju historijskog ili teorijskog shvaćanja eseja kao literarne vrste, jer svakoga od njih zanima prije svega ono što je aktualno za njegovo vlastito filozofsko stajalište — tako je Adornov pogled na esej previše »spekulativno utopijski«, pri čemu pod esejem on zapravo misli na esejistički način mišljenja, fragmentarnost, otvorenost.

Tih je godina revija *Anthropos* ona iz koje (okolnim putovima) saznajemo najviše o našoj temi: Janes Strehovec objavljuje u njoj rasprave o marksističkoj estetici (koje će kasnije izaći u knjizi *Oblika kot problem*) i u njima možemo tu i tamo naletjeti na poneku primjedbu o Adornu ili na njegov citat, nažalost uvijek u sjeni nekog drugog — recimo »nenadomjestivog« Marcusea. Po mišljenju Janeza Strehovca, on je bio zajedno s Benjaminom onaj (među marksističkim estetičarima) koji je izvorno reagirao na dilemu o mogućem koncu umjetnosti. Ako ništa drugo, treba odrediti: kada? Jer ako je Marcuse nekoć u »Afirmativnom karakteru umjetnosti« govorio o mogućnosti i nužnosti njezina ukidanja — u smislu njenog prelaženja u život, u novu kvalitetu, i ako je na tom stajalištu ustrajao i u *Eseju o oslobođenju* godine 1968., dakle 30 godina kasnije, on je ipak izmijenio mišljenje u svojoj zadnjoj, isključivo umjetnosti posvećenoj raspravi — u 1977. godini objavljenom spisu *The Aesthetic Dimension* (koji je izašao u Zagrebu četiri godine kasnije u istoimenom zborniku Marcuseovih tekstova o umjetnosti, a u Njemačkoj kod naslovom *Permanenz der Kunst*). Ovdje u cjelini preuzima Adornovo stajalište — da bi propast umjetnosti u lažnom svijetu bila lažna i da je govor o koncu umjetnosti danas ideologija koja utire put barbarstvu i totalnoj manipulacije ljudima. I inače, glavne teze tog Marcuseovog djela — analizira ih Lev Kreft u *Anthroposu* godine 1982. (»Herbert Marcuse — umetnost med spravo in revoltom«) — gotovo su identične s Adornovima, samo što su nešto grublje, »jednosmjernije«: estetska forma kao prava dimenzija umjetnosti, umjetnost kao aporetično potvrđivanje i transcendiranje postojećega istodobno, apriorna revolucionarnost umjetnosti — koja leži u prirodi same njene estetske dimenzije, a ne možda revolucionarne problematike, u vezi s tim kritika novoljevičarske umjetnosti, koja bi umjetnost htjela »utopiti« u stvarnosti i lažnoj neposrednosti života — neizbježno je nasilje forme nad tom neposrednošću, kao što je s druge strane neumoljiva i njena krivnja zbog »lijepog privida«, zatim upozoravanje na prisutnost društva i povijesti u umjetničkom djelu, u njezinom jeziku, slikama, dakle materijalu estetskog predstavljanja, umjetnost kao afirmacija onoga što je potisnuto u društvenu podsvijest, kao sjećanje na stvari iz prošlosti — na propale mogućnosti, neizrečene riječi, neizražene nježnosti... Ono po čemu se Marcuse razlikuje od Adorna, njegova optimistička vjera u misiju umjetnosti — koja nije samo nemoćna i na smrt osuđena sfera izražavanja istine, nego radikalna potencija oslobođenja — uslijed tih sličnosti ne može predstavljati toliko izvornu i radikalnu novost

u estetskoj teoriji. Ipak, i Dimitrij Rupel u svojemu članku »Avtonomija umjetnosti in literarna sociologija« (*Teorija in praksa*, 1981.) navodi upravo Marcuseovu *Estetsku dimenziju* kao osvježanje na području literarne sociologije, koja je, prema njemu, desetljećima zaostajala zbog podvrgnutosti teoriji odraza...

Ovdje nailazimo na izraz literarna sociologija. Sam po sebi neodređen i problematičan, taj izraz nije lišen problematičnosti ni u istoimenoj studiji Dimitrija Rupela (»Literarna sociologija«), napisanoj za osamnaesti svezak *Literarnog leksikona*, izašlog u Ljubljani 1982. Adorno je tu spomenut najprije u vezi sa sociologijom umjetnosti i njezinim proučavanjem mehanizama kulturne politike, a zatim prije svega kao glazbeni sociolog, te na koncu i kao sociolog literature u poglavlju o teorijskim dostignućima u razvoju literarne sociologije. Postavljen je uz bok Marxu, Plehanovu, Lukácsu, Goldmannu, Hausseru i nekim kod nas manje poznatim angloameričkim autorima. Što se tiče sociologije glazbe, Rupel se zaustavlja na kratkom prikazu *Filozofije nove muzike*, za koju veli da predstavlja putokaz brojnim sociološkim istraživanjima glazbe, a završava napomenom da se Adornu može prigovoriti gnoseološki pogled na umjetnost, jer on glazbu analizira kao ideologiju, označivši je u terminima naprednosti ili reakcionarnosti, ispravnosti ili pogrešnosti (usp. str. 39). Samo po sebi, doduše, posve jasna, ta primjedba postaje manje jasnom u okviru Rupelovog utemeljenja sociologije literature. Nastojeći je na početku rasprave razgraničiti od drugih srodnih područja, polazi od djela Sretena Petrovića, koji u razvoju estetike razlikuje dvije struje: gnoseološku i ontološku. Prva bi predstavljala glavni smjer tzv. tradicionalne estetike od Baumgartena do Hegela — za nju je umjetničko djelo način spoznavanja odnosno prikazivanja istine, vezuje se uz pojmove τέχνη (téhne) i μίμησις (mímēsis) i u tom pogledu primat u njemu ima sadržaj. Ontološka estetika, naprotiv, ističe stvaralačku moć umjetnosti, njezinu ποιησις (poiesis), i ima glavne predstavnike u tzv. modernoj estetici (Heidegger). Po toj shemi upravo bi gnoseološka estetika bila ona na koju se veže sociološko shvaćanje umjetnosti. Time dolazimo u okviru Rupelovog poimanja sociologije literature do paradoksnog položaja — da je tzv. gnoseološki pristup, s jedne strane, konstitutivni moment u razvoju sociologije literature, koji, pak, s druge strane (što je vidljivo iz njegovog prigovora Adornu), pada upravo zbog te »gnoseološkosti«, odnosno, time se sam pobija. Taj je kratki spoj naročito jasan prilikom nemogućnosti da na Adorna apliciramo onaj »primat sadržaja« koji bi trebao biti obilježjem gnoseološkog shvaćanja umjetnosti. Obazremo li se još na druge oznake za razgraničavanje literarne sociologije od estetike, tada nailazimo — Rupel tu opet navodi Petrovića — na problem metafizičkog i historijskog u umjetnosti: »estetika se u prošlosti shvaćala kao metafizika umjetnosti, a sociologija kao 'pozitivna teorija o umjetničkom fenomenu'« (str. 18). Pitanje je kako je moguće označiti Adorna kao sociologa (glazbe, literature) i dovesti s trme u sklad njegovu kritiku kulta »pozitivnoga«, koji leži u samom utemeljenju sociologije — kulta, koji trijezno pristaje na postojeće i koji stvari ne mjeri po tome što bi htjele biti, nego ih prepušta slijepim

mehanizmima djelovanja (o tome je Adorno pisao zajedno s Horkheimerom u prvobitno za radio pripremljenom, a kasnije za štampu priređenom predavanju »Pojam sociologije«, koje je zajedno s drugim izašlo 1980. u Zagrebu u knjizi pod naslovom *Sociološke studije*). Preneseno na umjetnost, to bi značilo da ona ostaje još uvijek zagonetka i da je nije moguće neposredno deducirati iz društvenih odnosa — uvijek postoji neko »više«, »višak«, ono »drugo« koje izmiče. I premda umjetnost, ukoliko je shvaćamo samo estetski, po Adornovom mišljenju upravo estetski ne shvaćamo ispravno — jer sloboda umjetnina je lukavstvo njihovog vlastitog uma, umjetnost je u procesu odbijanja, u neizvjesnom hodu po žici uvijek prikovana za empirijsku realnost nad koju se želi uspeti — zato još nije moguće previdjeti onaj *Fürsichsein* umjetnosti: umjetnost jest i nije sama za sebe... (1. poglavlje *Estetske teorije*). Estetika mora osvijestiti uzajamno djelovanje općega i posebnoga i ne treba izbjegavati pojmove i sinteze. Kada Adorno i Horkheimer govore o sociologiji kulture (vidi: *Sociologija umjetnosti i muzike*, zbornik *Sociološke studije*), tada se ona ne bi smjela ograničavati na društveni kontekst u kojem djeluju umjetnička djela, nego bi trebala »produbljivati njihov društveni smisao«, otkrivati u umjetnosti »nesvjesnu historiografiju društva«, i to analizom onoga bitnoga u umjetničkim djelima — »njihovog oblička, napetosti između sadržaja i forme«, dakle problema forme i umjetničke figuracije. Pitanje koje se ovdje postavlja nije, dakako, »vanjsko« pitanje: da li je moguće Adorna proglasiti sociologom literature (glazbe) ili ne, nego prije svega pitanje o tome što je uopće literarna sociologija te pitanje o mogućnosti odnosno nemogućnosti estetike danas — pri čemu se za Adornovo mišljenje sam po sebi nudi pojam »negativne« estetike. Vratimo se Rupelovoj studiji. Raspravljajući o Adornu kao sociologu literature, on navodi da je Adorno prema modernoj umjetnosti bio manje pristran nego njegove marksističke kolege i da je u spisima o literaturi zapravo ponavljao teze iz glazbenih rasprava, pri čemu su njegovi zaključci poopćeni i uvijek slični, bez obzira na to o kome i o čemu govori. Po Rupelu je za Adorna umjetnost polje proučavanja društvenih odnosa, dok je njegova estetika usmjerena na ustvrđivanje društvene istine pojedinog literarnog djela. Iz Adornovog postupka — označivši ga kao »ustvrđivanje općega u posebnom« — izvlači Rupel dalekosežnu posljedicu da bi se taj postupak veoma lako mogao pretvoriti u »aktivizam« — kada bi se, naime, teorija odraza (oznaka koja je na ovom mjestu posve samorazumljivo priljepljena Adornu) pretvorila u »zapovijed održavanja, tj. prilagođavanja pojedinačnoga općemu. Zameci takvog aktivizma sadržani su u komentarima koji ističu ulogu literature kao protesta protiv društvenih teškoća« (str. 64). Iz ovoga bi prikaza skoro slijedilo da je za Adorna umjetnost instrument ideologije, a teorija umjetnosti potencijalno instanca kulturne politike. Držimo li se željezne logike takvog Rupelovog zaključivanja, tada više nije moguća nikakva teorija, uopće nikakvo mišljenje koje bi išlo dalje od fiksiranja pojedinačnog. Posebno je upitno takvo zaključivanje u Adornovoj estetskoj teoriji, koja je neprestano svjesna kako nasilja općih pojmova, tako i jalovosti gologa

zadržavanja na pojedinačnom, te je u toj samosvijesti daleko od bilo kakvih agitacijskih tendencija.

U okviru rasprava o estetici koje su tih godina izlazile u *Anthroposu*, o Adornu možemo ponešto saznati i preko zapisa o Benjaminu. Tako Slavoj Žižek »(Dialektika v suspenzu«, 1980.) označuje Benjaminovu teoriju umjetnosti kao onaj način mišljenja koji nadilazi crtu zajedničku kako Lukács-ovom tradicionalizmu, tako i Adornovom avangardizmu — naime, njihovo osporavanje subverzivnog potencijala masovne kulture, koju oni razmatraju isključivo kao oblik otuđenja. Adorno i Benjamin zauzimaju, dakle, u tom tekstu sličan položaj unutar marksističke estetike kakav im ga pripisuje i Zoja Skušek-Močnik u uvodu u zbornik *Ideologija in estetski učinek*. Sličnu tematiku načine i Gianni Vattimo »Umetnost v svetu posplošene komunikacije«, *Anthropos*, 1981.), govoreći o neprimjerenosti interpretacija Benjaminovog eseja »Umjetničko djelo u razdoblju tehničke reprodukcije«, a tako i o neadekvatnosti Adornove interpretacije, koja ne shvaća Benjaminovu bitnu ideju, naime tezu da novi uvjeti umjetničke reprodukcije mijenjaju samu bit umjetnosti. Prema njegovom mišljenju, Adorno se još uvijek drži onoga shvaćanja umjetničkog djela po kojemu je ono moment pomirenja i savršenosti, što je u skladu s poimanjem cjelokupne metafizičke tradicije od Aristotela do Hegela. Pogrešku Adornove kritičke sociologije vidi Vattimo u »odsutnosti razlikovanja između političke alijenacije totalno organiziranih društava i vidika novosti ljudskog doživljavanja u kasnoj modernoj dobi«: »Mislim da u današnjem položaju možemo priznati da elementi površnosti i neizvjesnosti postmodernog estetskog doživljaja nisu nužno znak otuđenja i gubitka humanosti.«

Za svog tog vremena ipak je 1981. izašao i prvi slovenski prijevod jednog od Adornovih tekstova o umjetnosti (ako ne uzmemo u obzir »Uvod v Filozofiju nove glasbe« iz *GL Opera* u godinama 1968 i 1969.) u kojem smo vlastitim očima mogli razabrati »kretanje« njegove »negativne estetike«: u zborniku *Misel o moderni umetnosti* svjetlo dana je ugledalo 1. poglavlje njegove *Estetske teorije*, pod naslovom »Umetnost, družba, estetika«. Urednik Zbornika Janez Vrečko i sam je pisao o Adornu u svojoj raspravi »Palimpsestna skušnja postmodernizma« (*Sodobnost*, 1983.). Tu je izložio postupak Dade u tom smislu da se Dada »ne izražava više u gospodstvu nad materijalom, kao što veli Adorno«, nego se želi »približiti umu prirode«, na taj način »da prekine kontinuum društvenog gospodstva nad njom«. Slično izjavljuje i Lev Kreft »Jederman sein eigner Fußball«, *Anthropos*, 1984.), da se, naime, dadaistička univerzalna negacija uhvatila u koštac upravo s onim što je najdraže građanskog svijetu — s univerzalnim prosvjetiteljskim značajem ovoga svijeta. Pri tome upućuje na Horkheimerovu i Adornovu *Dijalektiku prosvjetiteljstva* te na Adornovu *Filozofiju nove muzike* i *Estetsku teoriju*. Valja reći da su takvi navodi samo djelomično točni i stoga u toj svojoj djelomičnoj točnosti netočni. U vezi s dadaizmom Adorno je govorio i o nemoćnom zamuckivanju, a u pogledu *happeninga* o onoj zlosutnoj uroti nužnosti i slučaja kojoj umjetnost podliježe ukoliko nije i gospodstvo nad prirodom, ukoliko nije i savladavanje materijala, i to sve neum-

ljivije savladavanje — što je, s jedne strane, upravo njezina krivnja i za nju ona plaća danak. Nikakvo utapljanje u amorfnu, nego samo potencirana razlika — jest ono što još omogućuje istinu umjetnosti i slutnju pomirenja.

Naposlijetku, tu je knjiga Janeza Strehovca pod naslovom *Oblika kot problem*, (Ljubljana, 1985.), naslovom koji već sam po sebi smjera na Adornovu estetsku teoriju. Riječ je o zbirci rasprava iz marksističke estetike; autori koji su izričito razmatrani jesu: Walter Benjamin, Georg Lukács, Ernst Bloch, Ernst Fischer, Mojsij Kagan, Hanns Eisler, Peter Bürger i Joseph Beuys. Privilegiran položaj među njima zauzima Lukács, kojemu je Strehovec polaskao da se »striktno borio za estetsku pravilnost umjetnina... i model za takvu umjetnost bez sumnje je (neo)klasicistička umjetnost, utemeljena na simbolu (shvaćenom u Goetheovom smislu i za razliku od alegorije) i na katarzi...« (str. 105). »Lukács je, dakle, unatoč svojoj osamljenosti i zavisnosti od različitih, međusobno čak isključujućih struja, (ponovo) otkrio osnovnu logiku umjetnosti« (str. 107). Iako je to estetski *credo* Janeza Strehovca, nije uopće jasno kako može knjiga, koja ipak želi biti stanoviti pregled marksističke estetike te očigledno nastoji biti korektna, tako dosljedno izbjegavati Adornovu estetsku teoriju. Adorno funkcionira uglavnom kao ime, kao zaštitni znak koji daje punoću i težinu nekoj tvrdnji, postavljen posve samorazumljivo uz bok drugim imenima u nizu na čijem početku stoji, ili pak ne stoji, neki »na primjer« — »da je umjetnost nekakav 'višak' nad ideološkim i ekonomskim, kao što smatra Bloch, registrirali su i brojni drugi autori suvremenih marksističkih estetika (Adorno, Benjamin, Marcuse, Fischer, Lefebvre, Gramsci)« (str. 144); »Ernst Bloch je, naime, estetičar koji se poput npr. Benjaminu ili Adorna hvata u koštac prije svega s teorijskim pretpostavkama samih modernističkih estetskih procesa 20. stoljeća« (str. 145): »nasuprot, na primjer, Adornu, Benjaminu, Blochu ili Marcuseu, Fischer ne izdržava na nivou onoga izazova estetici što ga predstavlja produbljeno historijsko materijalističko razmatranje odnosa između društva i umjetnosti« (str. 199); »... pored djela S. Moravskog, Adorna, Bensea, Hauga i R. Barthesa ne smijemo prešutjeti i doprinose P. Bürgera, J. Kristeve i R. Poggiolija« (str. 275)... — S vremena na vrijeme citirana je i poneka Adornova misao, uvijek isključivo kao ilustracija nekog problema, kao zauzimanje stajališta ili kontrapunkt u svjetlu kojega će jasnije doći do izražaja stajalište nekoga drugoga. Tako saznajemo da je u polarizaciji Benjamin — Lukács (alegorija — simbol) Adorno bio na Benjaminovoj strani, što je potkrepljeno njegovom izjavom da je Beckett više realističan od socijalističkih realista, koji su na osnovi svojega načela iskrivljavali zbilju (str. 51). Ili pak saznajemo u poglavlju o Blochu da on shvaća umjetnička djela — »u suprotnosti spram, na primjer, Adornove estetske teorije« — kao oblikovanje pozitivnih utopija, da je u tom shvaćanju »konkretne utopije« Bloch »sigurno produktivniji i realniji od Adorna, koji mjestimice zapada u apstraktni utopizam 'posve druge' budućnosti« (str. 141). Pitanje, da li je još moguće pisati poeziju nakon Auschwitz, pripisano je usput Marcuseu. Adorno se zatim opet javlja kao Eislerov suradnik na *Kompoziciji za film* (1942), napisanoj u Americi, i napokon u poglavlju o Peteru

Bürgeru i njegovoj *Teoriji avangarde*. Pri tome Strehovec navodi da u traženju posebitosti avangardnog prijeloma s tradicijom Bürger polazi slično kao Adorno (i pozivajući se na njega) od poznate Marxove teze o anatomiji čovjeka kao ključa za anatomiju majmuna, ali da je za njega Adornova kategorija Novoga kao odlučujuće estetske kategorije moderne umjetnosti previše općenita, u čemu se već sastoji i Bürgerov otklon od Adorna. Potonji, naime, nije shvaćao avangardne pokrete kao povijesne, nego kao žive, dok je prijelom s tradicijom, svojstven povijesnim avangardama, poopćio u razvojno načelo moderne umjetnosti uopće (str. 264). Opet pod Bürgerovim »nadzorom«, Adorno se definitivno pojavljuje još u pododjeljku o kontroverzama među Adornovim i Lukácsevima pogledima na umjetničku avangardu — kontroverzama koje navodi Bürger, a potom i Strehovec. No, prije negoli kontroverze, istaknute su u tim radovima njihove zajedničke točke: da su, naime, i Adorno i Lukács izgradili svoju estetsku teoriju na suprotnosti između organskog i avangardističkog umjetničkog djela, pri čemu za Lukácsa prvo, a za Adorna drugo predstavlja jedini odgovarajući oblik umjetnosti. Pri tome obojica ostaju unutar institucije umjetnosti, unutar horizonta doktrine o autonomiji umjetnosti, s kojom se upravo hvata u koštac Bürgerova misao — zato su obojica i previdjeli onu dimenziju avangardne umjetnosti u kojoj ona predstavlja napad na instituciju umjetnosti.

To je približno sve što smo saznali. »Došao i otišao s Lukácsom« — tako bi, dozvolimo li si da završimo grubo, kao širokim potezom kista, mogla glasi formula Adornove recepcije u Sloveniji sve do 1985. godine.

* *
*

Povučemo li sada crvenu nit kroz te rastresene podatke, možemo ustanoviti slijedeće: da je Adorno jedan od rijetkih suvremenih teoretičara umjetnosti kojemu do sada u Sloveniji još nije posvećeno kakvo posebno razmatranje. Ta praznina nije neshvatljiva, ali upada u oči pored činjenice da se kod nas već početkom sedamedesetih godina mnogo pisalo npr. o Ernstu Blochu (polemika između Kocbeka i Debenjaka u *Sodobnosti i Problemima* 1962. i 1963.), da se u isto vrijeme pisalo o Goldmannu, Lefebvreu, Fischeru, a naročito, dakako, o Lukácsu, preko kojega je Adorno — premda u izvrnutom obliku — takoreći stupio u slovenski prostor. Na moguće pitanje: kako to da se pri izlasku Lukácsve knjige *O današnjem pomenu kritičnoga realizma (Über den mißverstandenen Realismus)* i u polemici sa Zihelom nitko nije oslonio na Adorna te ga počeo detaljnije proučavati, nudi se više odgovora. Prvo, Adorno u to vrijeme još nije bio poznat kao teoretičar literature, budući da su njegove *Noten zur Literatur* (u koje je uključen i njegov esej »Iznuđeno pomirenje« kao odgovor na spomenutu Lukácsovu studiju) u Njemačkoj postupno izlazile tek u godinama 1958., 1961. i 1965., a *Estetska teorija* tek posthumno, dok je 1949. objavljena *Filozofija nove muzike* vjerojatno poznata samo slovenskim glazbenicima. Slijedeći mogući odgovor bio bi u tome da Adornov način mišljenja nije primjeren za pole-

miku, da kod njega nema oštih teza i antiteza koje bi se dale upotrijebiti u »kulturnoj borbi«, već da se to mišljenje već samo u sebi prelama, nimalo se ne oslanjajući na lakoću i samorazumljivost komunikacije. Pored toga — što je već posve »teorijski« odgovor — u slovenskom kulturnom prostoru je postojala ličnost koja je bila mnogo prikladnija za sukob s doktrinom socijalističkog realizma; bio je to Ernst Bloch, o kojem se, kao što je rečeno, kod nas već pisalo; a »za sobom« je imao i u analizama zapisanu polemiku s Lukácsom glede ekspresionizma, polemiku koja je sezala daleko unatrag u tridesete godine.

Prvi koji su počeli s prevođenjem Adornovih tekstova na slovenski bili su, dakle, glazbenici. Zakašnjenje je bilo veliko već na početku — prva dva prijevoda izašla su točno u vrijeme Adornove smrti. Tako smo 1968. i 1969. dobili njegov »Uvod u Filozofiju nove muzike« i kratki zapis »Laka glazba«. Time je za cijelo desetljeće — sve do 1981, kada je izašlo 1. poglavlje *Estetske teorije* — bio kraj prijevoda Adornovih tekstova o umjetnosti. Ali zato možemo s izvjesnim čuđenjem ustvrditi da je u tom sušnom razdoblju jedan njegov spis, i to »Résumé o kulturnoj industriji«, bio objavljen čak tri puta — 1970. u *Tribuni* te 1977. istodobno u *Časopisu za kritiku znanosti*... i u *Biltenu službe za studij programa*. Uzevši u obzir činjenicu da su u isto vrijeme u tom istom *Biltenu* izašle i Adornove rasprave »Televizija kao ideologija« (1975.) i »Prolog televiziji« (1977.), pokazuje se da je Adorno bio u slovenskom tisku zastupljen uglavnom kao kritičar masovne kulture. Kritika masovne kulture, pak, bila je ono privilegirano područje sociologije umjetnosti koje je uvijek imalo mnogo prostora u slovenskim časopisima i revijama (počevši s *Perspektivama*) — dakle, područje u koje je bilo Adorna najlakše uvrstiti, a da to uvrštavanje nije zahtijevalo povezivanje sa širim kontekstom njegove misli. S obzirom na taj vidik njegove recepcije, može nam postati jasnije i Rupelovo smještavanje Adorna među literarne (umjetničke, glazbene) sociologe. U svakom slučaju, Adornova estetska teorija ostala je u sjeni tih njegovih kratkih popularnih zapisa te se probijala na svjetlo dana polako, u naznakama i navođenjima razasutim po raspravama o drugim teoretičarima umjetnosti, napose o Benjaminu i Marcuseu. Zakašnjenje, koja je davala pečat početku njegovog prijema u Sloveniji, još uvijek nije nadoknađena — čini se da je Adorno ostao visiti u praznom prostoru među radnim područjima koja su među slovenskim estetičarima dosta jasno razdijeljena: tako se Janez Strehovec bavi prije svega »njemačkom«, a Aleš Erjavec »francuskom« marksističkom estetikom.

Takva je približno linija nevelikog prijema Adornove estetske teorije u Sloveniji. Neodvojiva od nje je, dakako, linija prijema frankfurtske škole, koncepta kritičke teorije i u vezi s tim Adornovih filozofskih spisa. Ovdje se u glavnim crtama mogu razlikovati tri »vala« te recepcije: najprije u vezi sa studentskim pokretima 1968., gdje je, međutim, na dlanu — tako reći iz druge ruke — već bio ponuđen uzmak od kritičke teorije i Adorna, još prije nego što se o njima uopće išta znalo; zatim, objavljivanjem prijevoda *Žargona autentičnosti* godine 1971., koje je u polemici oko »hajdegerijanstva« odmah dobilo ideološki i izrazito aktualistički pečat: napokon, ovog puta

nešto mirnije, bez potrebe da se odluči »za« ili »protiv«, s krugom autora oko revije *Problemi* (prije svih sa Slavojem Žižekom), sredinom sedamdesetih godina. Oni su prvi opsežnije i kritičnije prikazali frankfurtsku školu i napose Adorna: od njih potječe većina prijevoda koji su dostupni na slovenskom, a među ostalim i zbornik *Kritična teorija družbe*; nakon toga slijedi još i prijevod Adornovog »Uvoda u sociologiju glazbe«, Ljubljana, 1986. No, toj je tematizaciji Adorna slijedio brzi »skok« k Althusseru i Lacanu, koji su trebali razriješiti nedoumice kritičke teorije i njezinu zatočenost u začaranom krugu *Dijalektike prosvjetiteljstva*. Jednako stajalište zauzima i — time se vraćamo prijemu estetske teorije — zbornik marksističke estetike *Ideologija in estetski učinek*. I ovdje nakon kratkog prikaza glavnih stavova Adornove estetike, Zoja Skušek-Močnik prilazi Althusseru i njegovim suradnicima Balibar, Macherey i Pêcheuxu kao onim najprodornijim suvremenim misliocima o umjetnosti koji u svojem pristupu, dodužde, imaju mnogo zajeničkoga s Adornom, ali koji ujedno nude drugačije shvaćanje modernih pojava masovnog društva nego što je to »pesimistička« perspektiva razvoja kao neizbježnog propadanja, u koju je Adorno zapeo. Tako je Adornova estetska teorija i na tom mjestu još jednom ostala u praznom prostoru.

Ako za kraj još za trenutak, gotovo u obliku napomene, proširimo obzorje i pogledamo kako je bilo s recepcijom frankfurtske škole drugdje u Jugoslaviji, tada nailazimo na krug oko časopisa *Praxis*, odnosno na tzv. filozofiju prakse kao glavni filter njezinog prijema. Prema riječima Gaje Petrovića (»Frankfurtska škola i zagrebačka filozofija prakse«, *Filozofska istraživanja*, 13, 14, 1985.), fascinacija »praksisovaca« frankfurtskom školom krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina bila je veoma velika, »uporedljiva samo s onom što je u drugoj polovini pedesetih godina pratilo otkrića Ernsta Blocha«. Odnos između »praksisovaca« i »frankfurtovaca« Petrović zorno predstavlja intimnom metaforom mlađe i starije sestre — »divljenja dostojne sestre raznovrsnih talenata... koja je pred duže vremena došla do nekih uvida, do kojih su 'Zagrepcani' morali da se probiju sami uz velike napore.« Ipak, *Praxis* je imao više kontakata s »disidentima« (Fromm, Marcuse), nego sa »čvrstim jezgrom« prve generacije (na tom mjestu saznajemo da je Adorno doduše uvjeravao Petrovića da sa zanimanjem čita *Praxis* i takoreći mu obećao da će 1969. doći na simpozij filozofa u Korčuli, ali da Petrović nije siguran ne bi li te izjave trebalo pripisati uljudnosti sugovornika i njegovom osjećaju za diplomaciju), tako da željena diskusija nije imala pravog odaziva: »S više naklonosti nego razumijevanja pratila je starija sestra misaone pokušaje mlađe. Sa zabrinutošću punom ljubavi otkrila je da mlađa sestra ponavlja njene vlastite mladenačke zablude (i napose takozvanu 'zabludu mladog Marcusea').« Priča u sestrama teče dalje, a za nas je prije svega značajna činjenica da se u jugoslavenskom prostoru kritička teorija afirmirala preko onih svojih predstavnika koji zapravo nisu bili njezini »legitimni« predstavnici: da je postala poznata preko »otpadnika« Marcusea i Fromma, a ne preko »ortodoksnog« Horkheimer a ili Adorna. Kao što smatra Nadežda Čačinovič-Puhovski, »praksisovci«

zapravo nisu marili za Adorna, a što se tiče njihovih razmišljanja o umjetnosti, važio je za »sociologizirajućeg« esteta. Tako je Danko Grlić još ranije označio njegovo isticanje mimetičkog elementa u umjetnosti kao inačicu — ma koliko zamaskiranu i nedorečenu — jedne te iste teorije odraza; više se započeo zanimati Adornom tek povratno, preko proučavanja Benjamina (njegova knjiga o Adornu još je u štampi).

U takvom shvaćanju Adornove filozofije, uz istodobnu popularnost Marcuseove, možda leži objašnjenje zašto je recepcija Adornove estetske teorije u Sloveniji ostala djelomično i u sjeni Marcuseovih teza o umjetnosti. No, sjena pod kojom »počiva« Adorno čak je trostruka — i time možemo nadopuniti privremeno nabačeni zaključak od malo prije, kojim smo ispostavili Lukácssevo ime: pored toga što se Adornova recepcija u Sloveniji odvijala u sjeni Georga Lukácsa, tu je sjenu obilježavao i lik Marcusea, a nakopon i francuske strukturalističke škole — Althussera i njegovih suradnika.

Sa slovenskog preveo
Edo Fičor

BIBLIOGRAFIJA

a) knjige

- Theodor W. Adorno, Max Horkheimer, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Sarajevo, 1974.
Th. W. Adorno, *Estetska teorija*, Beograd, 1979.
Th. W. Adorno, *Filozofija nove muzike*, Beograd, 1968.
Th. W. Adorno, *Filozofsko-sociološki eseji o književnosti*, Zagreb, 1985.
Th. W. Adorno, *Minima Moralia. Reflexionen aus dem beschädigten Leben*, Frankfurt/M, 1981.
Th. W. Adorno, *Sociološke studije*, Zagreb, 1980.
Th. W. Adorno, *Žargon pravšnjosti*, Ljubljana, 1971.
Božidar Debenjak, »Adorno in kritika nekega ideologema«. Pregovor u: *Žargon pravšnjosti*, Ljubljana, 1971.
Mladen Dolar, *Struktura fašističnega gospostva*, Ljubljana, 1982.
Georg Lukács, *O današnjem pomenu kritičnega realizma*, Ljubljana, 1961.
Georg Lukács, *Razkroj uma*, Ljubljana, 1960.
Herbert Marcuse, *Estetska dimenzija*, Zagreb, 1981.
Friedrich Nietzsche, *O koristi i šteti istorije za život*, Beograd, 1982.
Dimitrij Rupel, *Literarna sociologija, Literarni leksikon*, sv. 18, Ljubljana, 1982.
Zoja Skušek-Močnik, Uvod u zbornik: *Ideologija in estetski učinek*, Ljubljana, 1980.
Janez Strehovec, *Oblika kot problem*, Ljubljana, 1985.
Slavoj Žižek, *Hegel in označevalec* (poglavlje »Proizvedli, ne da bi vedeli, kaj so proizvedli«), Ljubljana, 1980.
S. Žižek, »K izboru. O zgodovinski usodi kritične teorije«, u: *Kritična teorija družbe*, Ljubljana, 1981.

b) časopisi

- Th. W. Adorno, »Glosa o osebnosti«, *Prostor in čas*, 2—3/1970.
Th. W. Adorno, »Lahka glasba«, *Sodobnost*, 8—9/1969.
Th. W. Adorno, »O fetiškom karakteru u muzici i o regresiji slušanja«, *Marksizam u svetu*, 4/1982.
Th. W. Adorno, »Prolog k televiziji«, *Bilten službe za študij programa*, 3/1977.
Th. W. Adorno, »Rezime o kulturni industriji«, *Tribuna*, 4/1970.

- Th. W. Adorno, »Televija kot ideologija«, *Bilten službe za študij programa*, 1—2/1975.
- Th. W. Adorno, »Teorija polizobrazbe«, *Naši razgledi*, 29. avgusta 1959.
- Giulio Carlo Argan, »Umetnost in kultura na počitnicah«, *Problemi*, 95—96/1970.
- Nadežda Čačinovič-Puhovski, »Fenomenološke in hermetične metode v literarnih vedah«, *Dialogi*, 11/1974.
- N. Čačinovič-Puhovski, »Dialektika razsvetljenstva ali razsvetljena dialektika«, *Problemi*, 116—117/1972.
- Božidar Debenjak, »Imenitna satira«, *Problemi*, 121—122/1973.
- Mladen Dolar, »O nekaterih vprašanih in protislovljih v marksističnih analizah fašizma«, *Problemi*, 177—180 (1—4)/1978.
- Horst Heimann, »O kritični teoriji«, *Tribuna*, 12—13/1970.
- Wolfgang Held, »Ob lepih trobentah pokopane«, *Prostor in čas*, 12—13/1970.
- Max Horkheimer, Predgovor ponovnom izdanju *Kritične teorije*, *Prostor in čas*, 5—6/1970.
- Jože Horvat, »Zgodba med imenom in stvarjo«, *Sodobnost*, 7/1970.
- Iztok Illich, »Kronika študentskega gibanja«, *Casopis za kritiko znanosti*, 61/1983.
- Urs Jaeggi, »Dileme meščanske in težave nemeščanske literature«, *Sodobnost*, 6/1973.
- Frane Jerman, »Estetika in filozofija«, *Anthropos*, 3—4/1977.
- Janko Kos, »Esej in Slovinci«, *Sodobnost*, 1/1979.
- Janko Kos, »Modernizam in avantgarda«, *Sodobnost*, 2/1980.
- Lojze Krakar, »Nobelova nagrajenka Nelly Sachs«, *Sodobnost*, 1/1967.
- Bratko Kreft, »Umetnost v naši družbi«, *Delo*, IX, 259/1967.
- Lev Kreft, »Umetniški proizvod v obdobju tehnične reprodukcije«, *Anthropos*, 3—4/1977.
- L. Kreft, »Herbert Marcuse — umetnost med spravo in revoltom«, *Anthropos*, 3/1982.
- L. Kreft, »Jederman sein eigner Fußball«, *Anthropos*, 3—4/1984.
- Jean Jacques Lebel, »Happening«, *Problemi*, 49/1967.
- Leo Lowenthal, »Zgodovinske perspektive popularne kulture«, *Perspektive*, 17/1961.
- Herbert Marcuse, »O realizmu v umetnosti«, *Tribuna*, 6/1972.
- H. Marcuse, »Umetnost kot forma stvarnosti«, *Tribuna*, 23—24/1973.
- »Nikakršnega strahu pred slonokoščenim stolpom«; razgovor s Adornom, *Naši razgledi*, 6. junij 1969. br. 11.
- Gajo Petrovič, »Frankfurtska škola i zagrebačka filozofija prakse«, *Filozofska istraživanja*, 13—14/1985.
- Borut Pihler, »Horkheimer — Adorno. Prikaz nekaterih vodilnih motivov iz njunih razmišljanj«, *Anthropos*, 3—4/1971.
- B. Pihler, »Adornova kritika Heideggerjevega temeljnega izhodišča — ontološke difference«, *Anthropos*, 1—2/1972.
- B. Pihler, u rubrici »Ocene in poročila o knjigah«: Johann Pall Armasson: *Von Marcuse zur Marx*; Claus Grossner *Verfall der Philosophie — Politik deutscher Philosophen*; Th. W. Adorno u.a. *Der Positivismusstreit in der deutschen Sociologie*, *Anthropos*, 1—2/1972.
- B. Pihler, u rubrici »Ocene o žargonu pravdnosti«, *Anthropos*, 1—4/1974.
- Dimitrij Rupel, »Avtonomija umetnosti in literarna sociologija«, *Teorija in praksa*, 8/1981.
- Vojan Rus, »Predpostavke estetike in možnosti marksizma«, *Anthropos*, 3—4/1977.
- Janez Strehovec, »Estetske koncepcije Ernsta Blocha in njihove marksistične implikacije«, *Anthropos*, 1—2/1980.
- Darko Strajn, »Aspekti Kritične teorije v okviru frankfurtske šole«, *CKZDA*, 29—30/1978.
- Cvetka Toth, »Adornovo kritično mišljenje o možnosti estetike«, *Anthropos*, 3—4/1977.
- C. Toth, »Lukács o pojmovanje estetske teorije«, *Anthropos*, 1—2/1978.
- Ivan Urbančič, »Dvakrat zamujena priložnost«, *Problemi*, 115/1972.
- Gianni Vattimo, »Umetnost v svetu posplošene komunikacije«, *Anthropos*, 2—3/1981.
- Janez Vrečko, »Palimpsestna skušnja postmodernizma«, *Sodobnost*, 3/1983.
- Franjo Zenko, »Revolucionarni eros brez konkretne utopije«, *Problemi*, 62/1968.
- Slavoj Žižek, »Beleške k Adornovemu stilu«, *CKZDA*, 4—5—6/1974.
- S. Žižek, »Adorno in označevalec«, *Problemi*, 173—175/1977.
- S. Žižek, »O dojetju psihoanalitične teorije in prakse v knjigi Jürgena Habermasa 'Spoznanje in interese', *Problemi*, 163—168/1976.
- S. Žižek, »Dialektika v suspenzu«, *Anthropos*, 1—2/1980.
- S. Žižek, prikaz zbornika *Kritična teorija družbe*, *Teorija in praksa*, 9/1981.

UDK 339.5
Izvorni znanstveni članak
Naše teme, Zagreb 1988, 32(10), 2553—2561
Primljeno: rujan 1988.

OSVRTI,
RECENZIJE,
PRIKAZI

Branimir Lokin

Prilog raspravi o teoriji međunarodne razmjene

Teorijske insuficijencije

Područje teorije* međunarodne razmjene ne poznaje u vremenu od preko dva stoljeća jednu opću sintezu, stoga ono posljedično obiluje stalnim i rastućim teorijskim nesporazumima i sukobima. Paradoks nebrojenih kontroverzi sadržan je u činjenici što gotovo svi teorijski pravci otkrivaju stanoviti aspekt aktualne istine, ali ju niti jedan nije u stanju potvrditi u cjelosti. Tako Smithova poruka da ono što se može jeftinije kupiti vani nego proizvesti kod kuće valja uvesti i obrnuto, briljira jednostavnošću i snagom logike, ali unatoč tome ostaje šire neprimjenjiva, budući da u temelju ne priznaje svu slojevitost nacionalnih prostora. Ili Ricardov teorem prema kojem je za svaku nacionalnu privredu objektivno određeno područje aktivnosti, a za sve skupa je upravo tim putem dokučiva kombinacija optimalna, afirmira identičnom logikom kompartivnog kriterija nacionalne gospodarske prostore — međutim, kao ni Smithova teza zbiljski se ne potvrđuje.

Liberalizam što izrasta na njihovim idejama, kao neprijeporno najprivlačniji teorijsko-metodski pravac međunarodne razmjene, ne živi u stvarnosti dugo, ali se u teoriji i metodi pretvara u trajni i neizbrisivi ideal. Padom klasične teze — radne teorije i njenog viška vrijednosti — odnosno pojavom teorije opće ravnoteže kao stožerom na tržištu, liberalistički princip začudo ne nestaje. Naprotiv, on dobiva novu privlačnost *laissez-faireom*. Keynesova država dovodi do njegove ozbiljne i duboke redukcije, monetaristički nastup pak ponovno ga afirmira zahvaljujući trajnoj privlačnosti jednog principa čija se snaga emotivno i općim civilizacijskim trendom hrani, Ricardova teorija međunarodne razmjene uvijek se ponovno potvrđuje i prihvaća kao krajnji domet teorijske misli. Gotovo sva nova teorijska pregnuća potvrđuju isključivo komparativni princip. Tako na primjer Heckscher i Ohlin zaključuju da se izvoze oni proizvodi koji u nacionalnim ekonomijama apsorbiraju intenzivno relativno bogate proizvodne faktore, a uvoze opet oni koji iziskuju intenzitet na relativno siromašnim faktorima. Neofaktorska teorija govori o pravcima razmjene između zemalja s razlikom u stupnju kvalifikacije rada; neotehnološki pristup ukazuje da zemlje razmjenjuju prema kriteriju tehnološke komplementarnosti, tako da zemlje višeg stupnja tehnološke razvijenosti izvoze proizvode višeg intelektualnog sadržaja, a zemlje nižeg stupnja razvijenosti ponašaju se obrnuto. Nabrojenom je moguće pridodati i teoriju standardizacije svjetskog tržišta, prema kojoj nacionalne ekonomije vrše komparaciju resursa. Marksistička, klasna teorija — budući da počiva na radnoj teoriji vrijednosti — prihvaća Ricardov teorem, međutim neka mišljenja mu se i suprotstavljaju. Tako Oto Bauer dozvoljava mogućnost klasne eksploatacije tim putem, a A. Emmanuel izričito tvrdi da se u slučaju međunarodne razmjene radi o nacionalnoj supremaciji kao posrednom izrazu klasne eksploatacije — dokazujući to manipulacijom faktora radne snage, s prijedlogom da se taj faktor učini svjesnom akcijom, ekonomski mobilnim.

* Ovdje se polazi od definicije C. Bernarda: »Kada je hipoteza podvrgnuta iskustvenom provjeravanju ona postaje teorija; međutim, ako je podvrgnuta jedino logici, ona postaje sistem«. Prema H. Lefebvre, *Marxizam i aktualni problemi marxizma*, BIGZ, Beograd.

Put razvoja međunarodne razmjene u stvarnosti ocrtava pravac od merkantilizma prema liberalizmu i protekcionizmu, premda se vrlo često, — ali držim ipak pogrešno — ističe kako liberalizma u čistom obliku nikada nije niti bilo. Unatoč tome moguće je ustvrditi da se tinjajući protekcionizam 19. stoljeća pretvara padom *laissez-fairea* u otvorenu praksu međunarodnih ekonomskih odnosa i kao takav živi permanentno, mijenjajući samo forme i isključivo varirajući svoju temeljnu orijentaciju. Dakle, raskorak teorije i prakse na području međunarodne razmjene trajan je proces — koji se uz to općenito prihvaća — što predstavlja doista pravi paradoks, budući da slično stanje osim kao privremeno ne postoji kod ostalih područnih disciplina u ekonomiji. Ali valja odmah kazati da se ovdje ne radi o svojevrsnom oportunizmu, nekakvoj nebrizi ili pak mani pulaciji, već o nemoći da se pruže zadovoljavajući odgovori. Time je moguće objasniti paradoks jačanja protekcionizma kao stvarne pojave i njemu žestoku oporbu misaone i djelatne aparature, koja lišena temeljne teorijske argumentacije samo jača njegovu postojanost i snagu.

Teorijske kontroverze kao i nemoć da se dosegne funkcionalna i kategorijalna struktura međunarodne razmjene, potiskuju ovdje misao i metodu prema fenomenu granice, čime se upravo povratno potiču dodatne tenzije i istodobno jača princip o potrebi liberalizacije razmjene, te vjera da je on u stvarnim protekcionističkim uvjetima dohvatljiv političkim umom. Vrhunac takvog stanja duha jesu različite multilateralne institucije, predznak čijih učinaka na razvoj svjetske privrede u cjelosti nije moguće dokazati. Stoga ostaje činjenica o njihovoj sve slabijoj djelotvornosti i kao posljedica toga stalni pokušaji njihovih redefinicija i restrukturacija. Ono što potvrđuje i lažno objektivizira taj teorijsko-metodski trend konvergencije fenomenu granice i kriteriju komparacije kao njegovom djelatnom mehanizmu, jest i metrika ekonomskih pojava. Danas je općenito moguće ustvrditi, a na području je međunarodne razmjene to relativno jednostavno i dokazati, da kvantitativni aspekti ekonomskih pojava i procesa priječe teorijske prodore i izgledne sinteze, a da snaga njihovog lažnog sjaja napredovanjem računskih tehnika i kompjuterizacijom biva petrificirana do neslućnih razmjera. Upravo je zbog toga i potrebno istrajati na tvrdnji da je prodor u novo shvaćanje moguć jedino teorijskom sintezom, čije polazište — dakle prvenstvenu pretpostavku — razumljivo čini odgovarajuća kritička analiza. Njeni realni okviri definirani su nužno zahtjevom za odbacivanjem liberalističkog principa i determinacijom odgovora o temeljnim uzrocima i generatorima protekcionističkog motiva.

Kritika komparativnog principa

Primjećuje se da kritičko polazište, ipak mnogobrojnih oponentata komparativnom principu u međunarodnoj razmjeni, čini defekt faktora kapitala. Tvrdi se da izvorno rikardijansko stajalište pretpostavlja proizvodne faktore imobilnim, a da suprotno tome upravo kapital pokazuje visoku mobilnost. Slijedom toga se zaključuje da je rikardijanska teorijska sinteza nemoguća, a teorija samim time neprimjenjiva. Pobornici pak teorije tvrde da unatoč tome što je kapital dokazivo mobilan teorijska suština nije osporena, jer u situaciji kada je uspostavljen odnos razmjene kao definitivni čin, dakle kada su razmijenjene robe potrošene, kapital doista nije bio mobilan — on je naprosto sukladno filozofiji radne teorije tek pridodan cijeni radne snage. Takvo se stajalište onda razumljivo argumentira komparativnom analizom i tomu prilagođenoj metričkoj aparaturi.

Držim da kritičko polazište oponentata iskreno začuđuje. Ono je bez sumnje površno, dakle bez pravih uporišta, budući da mu izmiče utemeljenje same teorije, odnosno njen kategorijalni sustav sadržan u faktorima proizvodnje i višku vrijednosti. Naime, faktorska konstitucija vrijednosti klasika tržišna je nespojiva. Stoga ona upravo autonomnom snagom faktora proizvodnje ukida tržište i višak vrijednosti, dovodeći ekonomski sustav do krize. Kod Ricarda izraz toga je definitivni pad prinosa od uloženog rada, a kod Marxa klasnim konfliktom izazvan pad akumulacija. Analogija takvog teorijskog slijeda potvrđuje se i na području

međunarodne razmjene, budući da princip definitivne i optimalne podjele rada između nacionalnih prostora i ovdje dovodi do autarkije, ukidajući time tržište i višak vrijednosti. Nacionalne privrede izjednačene u razvojnim performansama postaju monopolne čime tendiraju vertikalnoj podjeli rada u vlastitim granicama i ukidanju tržišta, pa njihovi faktori proizvodnje postaju doista imobilni.

Sjaj Ricardovog teorema teorijski su prvi osporili upravo poklonici liberalnog pravca — List i Hamilton, ukazujući primjenom teorije na opasnost trajne hijerarhizacije nacionalnih privreda što nije bilo ništa drugo već stvarna potvrda općeg uspostavljanja autarkijskog koncepta. Primjer opisane oporbe značajan je još i zbog toga što upućuje na zaključak prema kojem je nužno u teorijskoj analizi i raspravi o međunarodnoj razmjeni lišiti se u što većoj mjeri fenomena granice, gradeći premise na univerzalnim teorijskim principima, dakle na teorijskoj sintezi.

Iskustvena norma

Rečeno je već da razvoj međunarodne razmjene kao metodski postupak poznaje pravac kretanja od merkantilizma prema liberalizmu i protekcionizmu kao zadnjoj prepoznatljivoj fazi. Empirijski je dokazano da faze merkantilizma ostvaruje najveći pa i gotovo potpuni stupanj sukladnosti teorije i prakse, da u vrijeme liberalizma stupanj te sukladnosti sve brže a onda i definitivno slabi, da bi u fazi protekcionizma došlo do potpunog raskoraka između teorije i prakse, bolje rečeno potpunog odsustva teorijske sinteze. Unatoč nepobitnim prethodno rezimiranim dokazima, doktrinarna tradicija na području međunarodne razmjene — osim tek manjih iznimaka — poznaje najrestriktivniji odnos prema merkantiličkoj sintezi, u većini slučajeva primjeren onom prelaznom razdoblju kada liberalisti definitivno obaraju merkantiliističke kanone nošeni objektivnom snagom jednog nastupajućeg svijeta temeljito izmijenjenih materijalnih i duhovnih predispozicija. Tako pada jedna neopravdana sjena sumnje na dugo razdoblje merkantiliističkog trijumfa, koje tako podudarno u teoriji i praksi više nikada nitko nije ponovio. Iznimku glede takvog stajališta predstavlja Keynes, ali i on tek fragmentarno — u onom dijelu koji priznaje merkantiliističku spoznaju i umijeće na polju državnog intervencionizma.

Zbog svega rečenog u prvom je redu, procjenjujem, nužno postaviti slijedeće pitanje: na čemu je počivala merkantiliistička sinteza? Odgovor na to pitanje vodi nas ponajprije do mehanizma njihovog metodskog sustava koji je najreprezentativnije u međunarodnoj razmjeni predstavljen načelom pozitivne platne bilance. Liberalističkim kriterijem platna je bilanca uravnotežena, njeni pozitivni ili negativni predznaci znače poremećaj proizvodno-potrošne ravnoteže, s posljedicama gubitaka na supstanciji.

Takav dokaz lako je izvediv u razdoblju tehnološke ere. Međutim, koliko je on primjeren eri feudalnog mrtvila? Već sama činjenica što su merkantilisti uspjeli ostvariti rast i riješiti nezaposlenost bez tehnološkog impulsa, govori o izuzetnoj uspješnosti njihove privredno-političke koncepcije. Naime, jedini način da se privreda pokrene i tada su bile investicije, od njih je pak u stacionarnom staleškom svijetu bilo moguće doći konstantom štednje. Upravo pozitivna platna bilanca je to omogućila zlatnim ekvivalentom — trezori velmoža zlatnom su rezervom stvarali likvidne fondove i njihovom manipulacijom pokretali investicijski ciklus kao kombinaciju radnih i prirodnih resursa. Otuda potiče i sjaj merkantiliističkog zlata, a ne od njegove žute boje kao što su to liberalistički perjanici posprdno govorili. Prodorom tehnologije svijet Srednjeg vijeka *via facti* nestaje, pa tako i merkantilisti kao njegov izraz. U novim uvjetima investicijski ciklus pokreću inovacije, a transfer tehnologije postaje moguć jedino onda kada su proizvodno-potrošni fondovi na nacionalnoj razini uravnoteženi. Dok je u doba merkantilizma rad počivao pretežno na goljoj fizičkoj snazi, njeno korištenje, dakle njena mobilnost, bili su primarni uvjeti rasta. Tehnološkom revolucijom oni to prestaju biti,

a ekvivalent rada u odnosima između nacionalnih ekonomija postaje prvenstvenim uvjetom napretka.

Zlato u doba liberalističke prakse podupire načelo ravnoteže platne bilance, ali protokom vremena ono gubi svoje značenje i konačno padom *laissez-fairea* njegova uloga prestaje. Istodobno, to je vrijeme obilježeno bezkompromisnim nastupom protekcionizma. Pad uloge zlata objašnjen je njegovim restriktivnim utjecajem na opseg međunarodne razmjene. Međutim, i to je bila površna kvalifikacija, jer razlozi su bili puno dublje prirode. U nastalim protekcionističkim uvjetima došlo je — isto kao u vrijeme pada merkantilizma — do bitnih promjena u generatorima rasta svjetske privrede. Ovaj put to nije bila tehnologija već njene posljedice koje su se izrazile u nejednakom razvoju nacionalnih prostora, prevarajući jedne u tehnološki receptivne a druge u tehnološki emitivne. Ta konstelacija dovela je do neravnoteže platnih bilanci, čime je ujedno objektiviziran i protekcionizam kao temeljni pravac međunarodne razmjene 20. stoljeća. Međutim, u pogledu platno-bilancne ravnoteže došlo je do bitno različitih oznaka od onih koje su zabilježene u prethodnim razdobljima. Tehnološki emitivne zemlje očituju tendenciju formiranja pozitivne platne bilance, a tehnološki receptivne zemlje, negativnu. Ta okolnost se primjećuje pa i analitički obrazlaže, međutim njena teorijska definicija permanentno izostaje. Umjesto toga elaborira se i primjenjuje liberalistički teorijski princip uravnotežene platne bilance, pa se kao lijek za otklanjanje stanovitog materijalnog nesklada uvijek ponovno ističe nužnost platnobilančnog uravnoteženja. To potvrđuju pojave naftnih šokova i najsvježija dužnička kriza koja upravo kristalno jasno distancira vjerovnike i dužnike, kao s jedne strane emitivne a s druge strane tehnološki receptivne zemlje.

(I) mobilnost faktora

Rasprava što ju je David Ricardo otvorio svojim komparativnim principom relativnih troškova polazila je od uvjeta imobilnosti proizvodnih faktora. Stvarni tok svjetske razmjene ikao i ovdje padastra analiza pokazali su, međutim, da je imobilnost faktora i praktički i teorijski neupotrebljiva pretpostavka. Teorijski je moguće dokazati, ali još više od toga i ustvrditi, da razmjenu kao kontinuirani proces na međunarodnoj sceni i ne bi bilo moguće ostvariti kada jedan od proizvodnih faktora ne bi bio mobilan.

Držim da izricanje takve tvrdnje ponajprije nalaže kraću raspravu o proizvodnim faktorima. Oni su, kao što je poznato, izraz radne teorije vrijednosti, s tim što određuju vrijednost na temelju ekvivalenta živog i opredmećenog rada. Tako klasicima rad izrasta kao nešto što se naprosto stvara autonomnom snagom, iznutra, i ima trajnu vrijednost. Ali, takva se tvrdnja tržišno ne dokazuje. Uključivanjem tržišta teza klasika doživljava svojevrstnu teorijsku dramu, ona naprosto ukida tržište samo od sebe — dovodeći ekonomski sustav u nezaobilaznu krizu koja se kod Ricarda javlja kao rezultat pada produktivne snage sustava, a kod Marxa kao posljedica klasnog konflikta. Tržište implicite otkriva da ne postoji autonomna snaga faktora, ali klasici nisu u stanju prevladati taj teorijski izazov. Pobornici tržišta koji ih snagom praktičnog čina smjenjuju, nisu međutim u stanju ostvariti široku faktorsku sintezu. Upravo je zbog toga, procjenjujem, primarno potrebno postići odgovarajuću analizu faktorskog kriterija.

U okviru faktora proizvodnje klasici nisu odgovarajuću pozornost poklonili kapitalu — za njih je on predstavljen kao zadani element sustava. Naime, kapital se eksplicite, prema nekoj fiksnoj vrijednosti, ugrađuje u sustav i takvu svoju vrijednost zadržava do kraja. Međutim, kada tržište to ospori, onda se nudi formulacija da ono djeluje na vrijednost u kraćem a faktori u dužem vremenskom razmaku. Tim zaključkom klasici u stvari potvrđuju da nisu u stanju ostvariti definiciju organskog odnosa faktora proizvodnje na koju upravo ukazuje tržište. Odnos faktora je integralan kao što oni pretpostavljaju, ali on nije istodobno autonomno dokučiv. Njega verificira cjelovita proizvodno-potrošačka ravnoteža koja se uspostavlja kao izraz zakona stanovništva. Upravo je zbog toga samo jedan

od proizvodnih faktora uvijek mobilan. U vrijeme merkantilizma to je radna snaga, padom merkantilizma to postaje kapital. Istodobna (i) mobilnost faktora nemoguća je, budući da ona stvarajući monopole onemogućuje podjelu rada. U uvjetima merkantilističkog načina razmjene u vrijeme slabog tehnološkog razvoja, faktor radne snage je mobilan, tehnološkim napretkom kapital dobiva oznake mobilnosti. To također dovodi do promjena u suštini novca, no ekonomska teorija nije ih još uspjela do kraja identificirati. Predmeti ljudskog rada pojavljuju se na tržištu označeni jedinstvenom cijenom, međutim oni ne mogu biti razmjenjeni, ili bolje rečeno ne mogu postati predmetom podjele rada, ukoliko nemaju jedinstvenu cijenu barem jednog od faktora. Ta cijena objektivizira njihove pozicije u jedinstvenoj podjeli rada. Kada bi oba faktora imala jedinstvenu cijenu razmjena bi bila nepotrebna jer bi to značilo da je isti proizvod moguće, uz iste ekonomske performanse, ostvariti i kod kuće. Pokušaj da se jedna takva teorijska postavka ospori rezultira protekcionizmom, pa možemo zaključiti da je u stvari protekcionizam odgovor na neadekvatna teorijska i metoda rješenja.

Političko-ekonomske metode suvremenog svijeta

Ponovit ću i ustvrditi da faktorska ravnoteža determinirana integralnim zakonom stanovništva, čini uvjet razvoja međunarodne razmjene. Danas postoje dvije respektabilne teorijske osnovice u ekonomskoj misli — odlazeći kejnzijanizam i nastupajući monetarizam. Oba pravca međutim ne pridonose ravnoteži svjetskog sustava, kejnzijanizam polarizira svjetsku strukturu na njen razvijeni i nerazvijeni dio u uvjetima rasta, dok monetarizam to isto čini ali u uvjetima stagnacije.

Kejnzijanizam, služeći se pretpostavkom integralnog nacionalnog tržišta, diktira ravnotežu robnih fondova kontrolom potrošnje — njegov mehanizam je cijena kapitala. Ali, budući da u razvijenim zemljama integralno tržište više ne postoji (nema tržišta radne snage) ravnoteža robnih fondova obara stopu akumulacije i usporava transfer akumulacije prema okruženju, što povratno obara i prosječnu stopu akumulacije i profita izazivajući posljedično kamatne tenzije. U nerazvijenim pak zemljama kejnzijanizam inaugurira integralno tržište. Ali kako je na tom tržištu cijena kapitala dana izvana, dolazi do pada cijene radne snage koje ovdje ima u izobilju. Posljedice se očituju u uvozu tehnologije a usporedo s tim i u njenoj reprodukciji iznad objektivno zadanih granica glede cjelovite proizvodno-potrošne strukture svijeta, što također dovodi do financijskih i materijalnih tenzija.

Monetarizam kontrolom novčane mase postiže ravnotežu financijskih fondova. Taj je uvjet dovoljan da se u razvijenim zemljama uspostavi princip pozitivne platne bilance. Međutim, primjenjena u nerazvijenim zemljama monetaristička teza dovodi do ravnoteže robnih fondova — ovdje se radi o zemljama koje zakonito tendiraju negativnoj bilanci robnih fondova prema inozemstvu — a time istodobno i do ukidanja njihove tehnološke receptivne snage. Nastali rascjep sada i dodatno produbljuje već postojeću strukturu neravnotežu, i preko financijskih i valutnih deformacija uspostavlja trajni mehanizam krize. Razvijene zemlje prisiljene su tražiti izlaz u novim tehnologijama, održavajući istodobno ravnotežu proizvodno-potrošnih fondova čije su performanse rigidne. Taj uvjet pak moguće je ostvariti povećanom cijenom kapitala kao nadomjestkom za objektivni pad akumulacije. Tako se otvara kriza dugova.

Slijedom dviju opisanih doktrina, rješenjem te krize rješava se i ekonomska kriza u cjelosti. Strategija tog postupka sadržana je u postepenoj objektivizaciji dugova, takozvanim mehanizmom reprograma, i strukturalnim prilagodavanjem što ga slijedi. Početni rezultati su zabilježeni, međutim nakon toga (već polovicom 80-ih godina) opća kriza je zaprijetila novom snagom. Uočeno je dodatno produblavanje procesa razvojne polarizacije, ali metode njegovog rješavanja nisu pronađene. Ponovljena je već poznata receptura izravnog doziranja akumulacijom,

i tako je nastao takozvani Bakerov plan. Nije uočeno da je kriza dugova upravo nastala primjenom i sada važećeg političko-metodskog koncepta, odnosno da je sukladno tome za promjenu tog koncepta nužna korjenito nova teorijska podloga. Jer, ponovno produbljavanje krize i sam Bakerov plan, isključivo potvrđuju generiranje brzog procesa dubokim strukturnim poremećajima. Sada se pokazuje da su razvijene zemlje uspjele postići nužnu tehnološku transformaciju, ali i to da su izgubile njoj potrebne partnere ne samo u nerazvijenim, već i u prethodno srednje razvijenim zemljama koje su ostale retardirane dužničkim udarom. To praktički znači da je došlo do još oštrije razvojne polarizacije koja stvara svijet bogatih i siromašnih, i koja zbog ljudskog i sirovinsko-prirodnog resursa — čija je važnost unatoč tehnološkim promjenama ostala prisutna — ne jamči u nastalim uvjetima kontinuitet procesa međunarodne razmjene i podjele rada.

Problemi ekonomske metrike

Spomenuto je da metrika ekonomskih pojava i procesa u stanovitom pogledu također stvara teškoće na putu prema teorijskoj sintezi. Na prvi pogled takav zaključak djeluje apsurdno, jer izgleda da u sebi nosi sumnju okrenutu svijetu gotovo čulnih pojava. Međutim, ističem da je on — iako možda duboko bolan — ipak u potpunosti točan.

Prvi razlog izraženoj sumnji moguće je pronaći u raskoraku između vrijednosnih i fizičkih tokova na svjetskoj ekonomskoj sceni. Naime, kada se promatraju vrijednosne relacije, pokazuje se da se svjetska razmjena pretežnim dijelom ostvaruje između visokorazvijenih zemalja. Naprotiv, prikaz prema fizičkim veličinama* okreće tu relaciju na odnose između razvijenih, nerazvijenih i srednje razvijenih zemalja. Upravo je to i pravac kretanja tehnološkog transfera, za što držim da predstavlja indikativnu opasku. Naime, ukoliko se ta indikacija ne objasni — što je upravo slučaj suvremene teorijske misli — dolazimo do obrtanja problema i lažne spoznaje da su njegovi uzroci sadržani u samim posljedicama. Ne začuđuje stoga što onda terapija polazi od takozvane realne cijene kapitala i kamata, a završava na općem dužničkom sindromu i time autonomnom generiranju krize. Transfer tehnologije i njome izazvan tok kapitala pokazuju, naprotiv, da financijski tokovi u međunarodnoj razmjeni moraju biti u što većoj mjeri korigirani kriterijem fizičkog odnosa. Mogućnosti tehnike u ekonomskoj metrici u pogledu izbora pokazatelja i njihovih kombinacija, ovdje su izuzetno bogate. Tako, na primjer, definicija ukupnog svjetskog rada kao jedinstvenog proizvoda dobivenog ekvivalentom utroška fizičke radne snage, omogućuje realno vrednovanje doprinosa svake nacionalne ekonomije ukupnom radu i razvoju, te samim tim čini uvid u teorijsku krizu bogatijim a njeno prevladavanje izglednijim. Tako je s jedne strane moguće doći do suštinske definicije akumulacije, njenog odnosa prema novčanoj štednji, stvarne cijene kapitala i radne snage, a s druge je strane elemente strukture svjetske privrede onda moguće stvarno tržišno vrednovati, omogućujući im uvjet proizvodno-potrošne ravnoteže.

Teorijske mogućnosti

Teorijski i metodski paradoksi na području međunarodne razmjene, utvrdili smo sadržani su u dubokom i rastućem raskoraku teorije i prakse — bliže rečeno, u sukobu teorijski vladajućeg liberalističkog principa i praktično primijenjenog protekcionističkog diktata, što implicite kao prvorazredno teorijsko pitanje ističe kriterij granice. Tako uspostavljenom misaonom i djelatnom konstelacijom ekonomski se kriterij međunarodne razmjene sve više udaljuje od moguće sinteze, budući da zakone političke prirode pretpostavlja zakonima ekonomske prirode.

* Do fizičkih veličina moguće je doći različitim metodama ekvivalentne mjere rada.

Zbog svega toga uvjet prvog koraka prema teorijskoj sintezi na području međunarodne razmjene predstavlja zahtjev za odbacivanje komparativnog kriterija. Odnosno, nužnost njegovog tumačenja ne više postupkom izvana, granicom, već iznutra, dakle općom teorijskom pretpostavkom. Da bi se takav pristup u potpunosti ostvario potrebno je također odrediti odnos prema metodi same teorije. Slijedom toga ovdje se ona shvaća kao pozitivna utopija danog vremena i prostora što izrasta putem iskustvene intelektualne prakse, ali — valja istaknuti — ne radi se o praksi kumulirajućih oznaka, budući da ona poznaje tek pravilnost izvođenih postupaka i fenomena koje je uz to dužna verificirati u okviru cjelokupnog civilizacijskog trenda.

Držim da tako locirana teorijska pozicija u kontekstu ekonomske misli, shvaćene kao izraza kumulirajućeg spoznajnog procesa, određuje metodski um u ekonomiji kao dvojak, divergentni, dakle međusobno nespojivi proces. S jedne strane njega doseže um klasika radnom teorijom vrijednosti, prema kojoj proizlazi da se ovdje radi o procesu koji radom izrasta i objektivizira se iznutra, dakle autonomno, pa u konačnici prosljeđuje da su ga do kraja u stanju objektivizirati sociologijski motiv i prirodna ograničenja bez uloge tržišta. S druge pak strane, premisom opće tržišne ravnoteže isključivo je moguće verificirati ekonomski proces, budući da posljedice tržišne ravnoteže znače objektivizaciju društveno-ekonomske strukture u cjelosti. Prvi od dva spomenuta pristupa, da ponovim već jednom ovdje iznesenu konstataciju, omogućuje da se ekonomski proces spozna kao društveni, s tim što njime nije moguće postići objektivizaciju (ravnotežu) proizvodno-potrošnog odnosa, dok ju drugi postiže upravo tržištem, ali ne uspijeva smjestiti čovjeka u društveni kontekst. Zaključujem da prvim ekonomski proces objašnjavamo, a drugim ga ostvarujemo. Uostalom takav je zaključak i iskustveno potvrđen, ponajprije padom klasične teze kao tržišne norme, odnosno krahom principa opće ravnoteže, u njenoj potpunoj nesposobnosti da objasni gubljenje principa savršene konkurencije.

U teorijskom pokušaju što se ovdje slijedi ekonomski se proces definira kao stalna proizvodno-potrošna ravnoteža determinirana integralnim zakonom stanovništva.* Pojavni svijet jedne takve ravnoteže je tržište, a skrivena suština procesa otkriva se fiksacijom akumulacije u zaustavljenoj sekvenci vremena. Naime, vremenski moratorij ekonomskog procesa pokazuje višak proizvodnje nad potrošnjom i upravo taj višak obilježavamo akumulacijom. Akumulacija nije dakle ovdje ništa drugo doli prostor strukturne transformacije, i to prostor što svojom ekonomskom suštinom obilježava univerzalni proces fizičkog rada intelektualnim i tomu odgovarajuće planetarne posljedice.

Takav metodski zahvat omogućuje, primjenom podobne metričke aparature, uočavanje procesa međunarodne razmjene kao prepoznatljivog teorijskog poligona precizno određenog kategorijalnog sustava i tomu prilagođenog funkcionalnog ustrojstva. Jedinstvena svjetska proizvodno-potrošna struktura konceptualizirana tom idejom izrasta kao izraz procesa podjele rada i hipotetički ju je moguće predstaviti kao dvosektorski model — s jedne strane zastupljen onim zemljama koje emitiraju tehnologiju, a s druge strane zemljama koje ju recipiraju. Pravac tehnološkog transfera ujedno je i pravac kretanja akumulacije. Ona se pak u teorijskom modelu javlja kao jedinstvena veličina svjetske proizvodnopotrošne matrice, u vremenskoj sekvenci predočeno kao višak proizvodnje nad potrošnjom u tehnološki emitivnom dijelu strukture, odnosno kao manjak potrošnje nad proizvodnjom u tehnološki receptivnom dijelu.

Dvostrani značaj što se ovdje pridaje akumulaciji implicira zaključak prema kojem akumulacija predstavlja prirodnu sponu dviju struktura, pa njena objektivizacija čini uvjet strukturne ravnoteže. Doziranje toka akumulacije čini središnji interes ekonomske teorije. Štoviše, moguće je ustvrditi da samo ono rješenje koje bude u stanju ponuditi odgovarajuću mjeru akumulacije može predstaviti

* Zakon stanovništva tumači se ovdje u smislu fizičkog i duhovnog narastanja koje se u ekonomskoj objektivizaciji izražava ravnotežom proizvodno-potrošnog procesa.

respektibilnu ekonomsku teoriju našeg vremena. Kategorijalna konstitucija tako predstavljene strukture svjetskog sustava, svojim je funkcionalnim ustrojstvom definirana mobilnim faktorom kapitala i imobilnim faktorom radne snage, ali i nekim specifičnostima unutar strukturnih oznaka. Tehnološki emitivni dio strukture — dakle njen ekonomski i društveno razvijeni dio — nema tržište radne snage, dok njen receptivni — dakle nerazvijeni dio — nema tržište kapitala, koje pretpostavke u temelju određuju ponašanje akumulacije. Pojavni oblik akumulacije, kapital, upravo zbog toga ima jedinstvenu cijenu u cjelovitoj strukturi, a ta se cijena formira njegovom ponudom i ponudom radne snage iz receptivnog dijela strukture. Ravnoteža tih ponuda objektivizira akumulaciju. U suštini se radi o ravnoteži ukupne strukture koja je određena ravnotežom njenih pojedinih dijelova. Jednim takvim uvjetom moguće je objasniti kretanje kamatnih stopa, profita, zaposlenosti, tehnologije itd. Također, njime se dobiva i izgledno objašnjenje za praktične poteze u ekonomskoj politici našeg vremena. Na primjer, nemogućnost primjene monetarističkog koncepta kao prostorno jedinstvenog pristupa teoriji i praksi, krupni promašaji postojećeg dužničko-vjerovničkog projekta, gotovo nikakvi izgledi Bakerovog plana itd.

U stvarnosti, međutim, svjetsko proizvodno-potrošnu strukturu nije moguće identificirati kao predočeni dvosektorski model, budući da postoje dijelovi takve strukture koji prema logici razvoja tendiraju polovima, bliže rečeno njenom razvijenom polu. Stoga je radi praktične elaboracije i odgovarajućeg metodskog zahvata potrebno dvosektorskom modelu pridodati i treći sektor kojeg smo nazvali prelazni, a koji obuhvaća takozvane srednje razvijene zemlje. Formirani trosektorski model upravo je praktički značajan zbog svog prelaznog dijela koji predstavlja odgovarajuću tehnološku transmisiju i čini uvjet ravnotežnog toka akumulacije. Naime, konkurentna privreda razvijenih zemalja u skladu sa svojim generičkim determinantama, posebice profitom, tendira transformaciji tehnologije temeljem kriterija reprodukcije kapitala, što praktički znači da kapital konvergira onim nacionalnim prostorima gdje je veća ponuda radne snage, a to su nerazvijene zemlje, što opet posljedično dovodi do razvojne polarizacije kao prvog uzroka moderne svjetske krize. Logični transfer tehnologije ostvaruje se naprotiv trosektorskom hijerarhijskom strukturom: od razvijenih, na srednje razvijene i otuda na nerazvijene zemlje. Njega međutim nije moguće ostvariti izdvojenom politikom kapitala i novca, niti pak administrativnim postupcima pojedinih zemalja ili multilateralnih institucija, već ekonomskom politikom jedinstvenih određenja, ali istodobno prilagođenoj opisanim generalnim strukturnim obilježjima. Polazište jedne takve politike u razvijenim bi zemljama trebali predstavljati elementi pozitivne platne bilance, stabilan opseg štednje i politika produktivnog zapošljavanja prilagođena zahtjevima novih tehnologija. Ta tri područja sustava omogućila bi stalan i željen transfer tehnologije u pravcu srednje razvijenih zemalja, budući da bi svako odstupanje od takvog koncepta vrlo brzo vodilo tehnološkom zaostajanju. Nerazvijene zemlje trebale bi u skladu s tim prilagoditi politiku negativne platne bilance, produktivnog zapošljavanja i štednju. Srednje razvijene zemlje u takvom bi sustavu bile prisiljene voditi fleksibilnu ekonomsku politiku. Međutim, njihova bi osnovna zadaća bila okrenuta razvoju što slobodnijeg tržišta, posebice i naglašeno tržišta kapitala.

Takav zaključak potvrđuju iskustva iz druge polovice 70-ih godina kada su srednje razvijene zemlje upale u dužničku krizu, produbivši time do nesagledivih razmjera opću ekonomsku krizu koja još uvijek traje. Naime, naftnim šokom iz 1974. godine došlo je do enormnog porasta novčane aktive zemalja izvoznika nafte koja je pretočena u petrodolare. Enormna ponuda kapitala s jedne strane, te recesija i pad potrošnje s druge strane, oborili su cijenu kapitala na svjetskom tržištu. Međutim, slobodni kapital nisu povukle razvijene zemlje, budući da su one kao emitenti kapitala osjetile njegovu tehnološku i ekonomsku opasnost i ograničenja. Također to nisu napravile niti nerazvijene zemlje, jer su im narasli troškovi energenata blokirali ekonomije, već upravo srednje razvijene zemlje. U ekonomijama tih zemalja cijena kapitala je pala ispod cijene radne snage, što ih

je gurnulo u zaduživanje, a cijeli svijet u iluziju o tome da se kriza može prevladati na tuđi račun. Da su u tom slučaju srednje razvijene zemlje imale tržišta kapitala, cijena njihove radne snage bi tada pala i izjednačila se s cijenom kapitala, što bi spriječilo njihovo zaduživanje i povratnim učinkom ponukalo razvijene zemlje i zemlje izvoznice nafte da pronađu druge načine rješavanja krize. Ovako, svjetska ekonomska struktura sunovratila se u bezdan nezaustavljivih disproporcija, čija prethodnica su bili upravo dugovi srednje razvijenih zemalja iz druge polovice sedamdesetih godina.

Prvim naftnim šokom razvijene zemlje su krenule u pravcu stvaranja nove tehnologije bez pretežne osnovice u nafti. Srednje razvijene zemlje, međutim, zaduživanjem su upravo potencirale razvoj naftne tehnologije, dok su nerazvijene zemlje ostale bez nužnog tehnološkog impulsa. Kada su razvijene zemlje izašle iz krize njihova je tehnologija ostala usamljena, bez partnera. To ih je okrenulo pritisku prema naplati dugova, čime su stvorile rezistentni mehanizam strukturne krize budući da je pritisak za naplatu dugova značio reprodukciju stare tehnologije kod zemalja dužnika, što je povratno strukturne disproporcije samo produbilo. Bakerov plan je odgovor na nastale probleme. Međutim, kako se u slučaju takvog plana radi o metodi izravnog transfera akumulacije lišenog tržišta, djelotvornost samog plana ostaje dvojben a njegov sasvim izgledni promašaj prijeti još jednim debaklom suvremene ekonomske misli i prakse.

Japani slučaj prvenstveno, a nakon toga i općenito, te razvojne pozicije zemalja Tihog Oceana, empirijski potvrđuju koncepciju ekonomskog sustava teorijski prethodno definiranog. Uz to, i napose, buran razvoj Japana ukazuje da je i ovoj zemlji ekonomskog čuda bez primjene odgovarajućeg jedinstvenog teorijskog obrasca sve teže pronalaziti partnera, odnosno da se njen razvoj suočava s ograničenjima na svjetskoj ekonomskoj sceni koja su u neadekvatnim sustavnim uvjetima nametnuta integralnim zakonom stanovništva kao planetarnom dimenzijom. Stoga u smislu tradicionalnih shvaćanja paradoksalno djeluje zaključak da Japan potiče potrošnju na domaćem tržištu. Međutim, u okviru ovdje skiciranih teorijskih naznaka takva se orijentacija nedvojbeno potvrđuje.

LITERATURA

- Smith Adam, *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, Knjiga I, II, III, »Kultura«, Beograd 1970.
- Ricardo David, *Načela političke ekonomije*, »Kultura«, Zagreb 1953.
- Emmanuel Arghiri, *Nejednaka razmjena*, I i II knjiga, Izdavački centar »Komunist«, Beograd 1974.
- Keynes J. M., *Théorie générale de l'emploi de l'intérêt et de la monnaie*, Payot, Paris 1959.
- Lavrač Ivan, *Tražnja u ekonomskoj analizi Alfreda Marshalla*, »Nolit«, Beograd 1961.
- Marx Karl, *Nadnica, cijena, profit*, »Naprijed«, Zagreb 1958.
- Marx Karl, *Kapital — Kritika političke ekonomije*, Sv. I, II, III, »Kultura«, Beograd 1948.
- Schumpeter J. H., *Povijest ekonomske analize*, I, II, »Informator«, Zagreb.
- Horvat B., *Politička ekonomija socijalizma*, »Globus«, Zagreb.
- Atali J., *Les trois mondes*, Fayard 1981.

Ivan Cifrić

Strukturne promjene i položaj omladine na selu u SR Njemačkoj

(U povodu studije Ulricha Plancka: *Landjugendliche werden Erwachsene*, Hohenheim 1983.)

Knjiga dr. Ulricha Plancka, profesora na Hohenheimskom sveučilištu, interesantna je za našega čitaoca jer pruža presjek istraživanja položaja, uvjeta i aspiracija seoske omladine u SR Njemačkoj od 1955. do 1980. godine.

U ovom osvrtu nastojati ćemo ukratko iznijeti osnovne rezultate dugogodišnjih istraživanja, koji se u suštini odnose na tri generacije mladih: na generaciju 1955., 1968. i 1980. godine. U prvom dijelu osvrtu iznosimo neke socijalno-historijske okvire društvenih promjena na selu u SR Njemačkoj a u drugom dijelu elaboriramo neposredne rezultate u studiji.

I.

Bez sumnje treba reći da se pitanje omladine niti u jednom društvu ne može promatati izdvojeno iz konteksta socijalnih odnosa, promjena i samih perspektiva dotičnog društva. Već iz toga slijedi da govoriti o omladini znači govoriti o svom društvu. U tom smislu bi se moglo postaviti pitanje: kako i koliko omladina pridonosi promjenama društva? Odnosno, na koji način je omladina faktor socijalnih promjena društva? Svakako ne mislimo da se pitanje odnosi na sadašnje stanje i vrijeme, već naprotiv na budućnost društva. Govorimo li o karakteristikama današnje omladine u bilo kojoj zemlji, tada moramo biti svjesni da govorimo i o budućim karakteristikama toga društva — naravno pod uvjetom da današnje njegove karakteristike ne dožive suštinske strukturne promjene. To je jedan aspekt odgovora o interesu za temu suvremenog položaja mladih.

Drugi aspekt se odnosi na naše uvjete i prilike, na položaj, perspektive i aspiracije naše omladine ovog trenutka, posebice seoske omladine. Sudeći po tendencijama i temeljnim vrijednosnim opredjeljenjima našega društva, uzori visokorazvijenih industrijskih zemalja nisu nam daleko. Dapače, mi nastojimo slijediti, čak i kopirati, pa i u lošoj verziji, zemlje koje su po svom razvitku i našim mjerilima napretka daleko ispred nas. To je druga bitna odrednica važnosti izučavanja mladih u razvijenim zemljama. Iz rečenog nemamo namjere povlačiti jednosmjernu paralelu između mladih u našoj zemlji i, recimo, visokorazvijenoj Njemačkoj — pa ipak, možda postoje već danas izvjesne sličnosti ili nas one očekuju. Naime, u intencijama ne samo društvenih programatskih sadržaja našeg razvoja već i u stremljenjima velikog dijela stanovništva i pojedinih društvenih klasa i slojeva u nas, naša će omladina sve više objektivno imati neke od karakteristika svojstvenih razvijenim zapadnim zemljama. Mnogi u tome vide isključivo loše, dok drugi samo dobre strane. Ono što sociologu upada u oko već prilikom običnog promatranja stvari, činjenica je da mladi ne samo prihvaćaju već i radikaliziraju neke norme starijih generacija i njihovog načina života u zapadnim zemljama.

Što zapravo znači društvo za omladinu? Ovo nije jednoznačno pitanje, niti je na njega moguće isto tako odgovoriti. Društvo, naime, svojim institucijama (kao što su porodica, škola, organizacije udruženog rada, udruženja, masovnim

medijima itd. i kontroverzno djeluje na mlade. Jedno od bitnih kontroverznih stanja jeste činjenica da jedna te ista osoba u društvu, postaje radna snaga, potrošač, proizvođač, građanin, delinkvent i sl. kao odrastao čovjek. Pri tome se uvijek ne prepoznaje utjecaj pojedinih institucija, već one u cjelini — zajedno sa »skrivenim varijablama« strukturnih promjena društva i njegovih odnosa pa i samih institucija — djeluju kao stanovita »difuzna socijalizacija«. One osobito u jednoj prijelaznoj fazi — adolescenciji ili postadolescentnoj fazi — djeluje na nesigurnost mladih. Iz toga se može izvesti i teza ili zaključak kako ga recimo izvodi njemački sociolog Helmuth Schelsky: da je, naime, nastojanje mladih da pronađu svoj identitet, sigurnost u ponašanju, antropološki i socijalno utemeljena osnovna potreba mladih u modernom društvu. U tom kontekstu to je posebno značajno za mlade u sredinama koje doživljavaju vrlo duboke strukturne i kulturne promjene, kao što je selo, i pred kojima se otvaraju dileme a često i skeptične perspektive.

* *

*

U deskripciji položaja i perspektiva seoske omladine danas i početkom 50-ih godina, neobično je važno imati na umu da se radi ne samo o jednoj vremenskoj distanci od oko 25 godina što predstavlja jednu generaciju, već je nužno respektirati i neke bitne generacijske razlike. One su u neposrednoj vezi s društvenim i historijskim tokom stvarnosti i u tome treba nalaziti ishodišta generacijskih objašnjenja. Danas je moguće povući paralelu između prijašnjih i današnjih generacija i s aspekta procesa socijalizacije. Društvene institucije, starije generacije pa i sama omladina, shvaćali su mladenačko doba kao period koji služi mladima za pripremu za odraslost, za budući život. Danas mladi na sebe gledaju nešto drugačije. Uglavnom smatraju da je sama priprema u periodu adolescencije i postadolescencije već sam život koji treba živjeti, a ne tek pripremati se za život.

Omladina u Njemačkoj, a to također može važiti i za naše prilike, želi odrasti prije nego što stvarno odraste, odnosno želi da u društvu važe kao odrasli. U tom smislu je traženje vlastitog identiteta proces selektivnog ali kreativnog sučeljavanja generacijskih vrijednosti i htijenja. Pa ipak, želja za posjedovanjem vlastitog identiteta, kao izraz jedne od kulturno najznačajnijih perioda života, sučeljava se na izvjestan način sa istovremenim postojanjem tendencija produživanja postadolescentne faze, tj. produžavanja mladenačkog doba. Ta tendencija nije puka želja za zadržavanjem jednog perioda života uglavnom bezbrižnijeg od onog koji generaciju tek čeka u društvu, već je to nastojanje da se što duže drže, produžavaju otvorene alternativne mogućnosti i šanse za život. Ovu tendenciju, kao uostalom i prethodnu (želju za što ranijem odrastanjem) podržava i samo društvo. Društvo želi odgovornu omladinu i na taj način implicitno zahtijeva od nje da što prije napusti adolescentno i postadolescentno doba i postane odrastao čovjek sa svim ulogama odraslih. Istovremeno se u društvu produžava vijek obrazovanja. Dok je ranije samo mali dio populacije nastavljao obrazovanje na sveučilištu, dotle je to danas postalo masovno.

Spomenute tendencije i proturječnosti u socijalizaciji ne mogu se vrednovati negativno, kao što se katkada to paušalno čini, ali niti isključivo pozitivno. To je naprosto stvarnost suvremenog društva, koja daje novim generacijama i novi sociokulturni kvalitet za razliku od ranijih generacija. Naravno da su prilike i uvjeti u kojima se to odvija različite u različitim društvima i zajednicama.

* *

*

No, da se pozabavimo njemačkim prilikama. Razlike u rezultatima istraživanja pojedinih generacija, pa tako i one 50-ih godina i suvremene 80-ih godina, ne mogu se objašnjavati isključivo varijablom vremena, tj. distancom od 25 godina. Za društva koja se decenijama ili stoljećima ne mijenjaju ovo bi predstavljalo beznačajni podatak. Međutim, za brze društvene promjene i ovaj period

može mnogo značiti. Na primjer, ukoliko bismo kratko pokušali skicirati profil dviju spomenutih generacija u Saveznoj Republici Njemačkoj, tada bismo uočili zaista velike međusobne razlike — kako po samom kontekstu u kojemu su odrasle tako i po vrijednosnom profilu, odnosno portretu.

Ispitanici obuhvaćeni istraživanjem 1955. godine pripadaju generaciji mladih rođenih između 1926. i 1931. godine. Oni su odrasli u uvjetima svjetske krize, posebno izraženoj u Njemačkoj, koja se izrazila na masovnu nezaposlenost. Njihova socijalizacija i vrijednosni okviri razvijani su u vremenu nacističke Njemačke s velikim aspiracijama i svjetskim pretenzijama novog svjetskog poretka, koji je istovremeno tražio od mladih apsolutnu odanost, poštovanje autoriteta, potiskivanje ličnosti, kreativnog i stimulirao destruktivne nagone. Apsurdnosti istine i laži, individualnog i kolektivnog, totalitarnog i demokratskog nisu bile alternative, već je unaprijed bio jasno izbjegnuto svaki njihov pokušaj konfrontiranja. Duh autoritarnosti, straha i neimaštine proteže se i velikim dijelom II svjetskog rata, čiji je kraj označio kapitulaciju svih nacionalnosocijalističkih ideala. Taj kraj značio je za tu generaciju još jedan period neimaštine, novih napora i srama. Kod te generacije karakteristično je također i jednim dijelom nekontinuirano obrazovanje, zaostajanje za prethodnim vremenom »poleta nacizma« koji je obećavao iluzije. Sada nastupa okupacija od strane sila pobjednika, obnavljanje proizvodnje, ali i mnoštvo aberacija — od prostitucije i šverca do miješanja povratnika iz rata i novih rasa itd. Ta generacija je u svom kasnijem stasjanju upravo u poslijeratno vrijeme morala preuzimati ulogu očeva i majki. Uloge su se zamijenile iz objektivnih okolnosti. Danas je ta generacija noseća u politici i privredi, ali u sebi krije historijsko opterećenje i krivicu, o kojoj se ne tako rijetko i danas javno raspravlja. Institucije te generacije su temeljito razdrmane; kod nje je prisutno iskustvo egzistencijalnih problema. Nju 50-ih godina karakterizira zatvorenost i odsustvo vodeće ideje društva, stanovita ništavost i besperspektivnost, povlačenje u privatni nasuprot javnom angažmanu Helmuth Schelsky označava ovu generaciju kao »skeptičku generaciju«, tj. kao obilježje neupadljivog povlačenja u odnosu speram vremenskih događaja.

Nasuprot ovoj, suvremena generacija je odrasla u sasvim drugim prilikama. Istraživana generacija 1980. godine je rođena u periodu između 50-ih i 60-ih godina, kada Njemačka dobiva svoju suverenost, otvara novu stranicu »njemačkim čudom« u privredi i izgradnji, otvara svoje perspektive u sve većem povezivanju s razvijenim zapadnim zemljama, donedavna ratnim protivnicima. Nestaje nezaposlenost, u snažnom je porastu konzum, stvaraju se nove navike na tehnička sredstva. Njemačka bilježi vrlo uspješne stranice ekonomskog, političkog i kulturnog razvoja. Za taj razvoj bile su potrebne i žrtve roditelja. S jedne strane neke od spomenutih strukturalnih promjena, a s druge će strane odnosi u porodici značajno profilirati novu generaciju mladih. Roditeljski angažman je mnogo veći na poslu, karijeri a mnogo manji u porodici i odgoju. To je period koji bismo mogli nazvati »žrtvovanje odgoja djece na račun karijere i uspjeha zemlje.« Ima autora koji će posljedice takvog odnosa u 1968. godini vidjeti kao pljusku roditeljima i domovini. Ova je dakle generacija socijalizirana u sasvim drugim prilikama u odnosu na prethodnu: u blagostanju, stalnom privrednom usponu, vrijednostima posjedovanja, javnog istupa, povećavanju prava itd. Ona stoga u sebi nosi istovremeno sindrom osjetljivosti na ugrožavanje tih konzumnih vrijednosti, ali i sindrom »agresivnosti« kao mehanizam obrane postojećeg, a prvenstveno straha od pada u takvim uvjetima socijalizacijom formiranih društvenih vrijednosti.

Ovih nekoliko rečenica kratkog skiciranja profila dvaju generacija ima za cilj da ukaže na uvjete iz kojih valja također tražiti neka objašnjenja na dobitvene razlike u rezultatima istraživanja omladine, posebno seoske.

* *
*

Da bismo razumjeli i što bolje pokazali značenje položaja i perspektiva seoske omladine na selu u Saveznoj Republici Njemačkoj u svjetlu istraživanja u

posljednjih nekoliko decenija, čini nam se sasvim uputnim ukazati na neke, barem najopćenitije karakteristike prilika na selu u Njemačkoj i tendencije promjena koje je selo tamo doživjelo.

Ono što naši sociolozi uzimaju kao okosnicu u svojim analizama socijalnih promjena našega društva — i ne samo društva u cjelini već i promjena seoskih sredina i seoskog stanovništva — tj. industrijalizacija, deagrarijacija i urbanizacija, mogu se kao dominantni procesi egzemplarno promatrati u Evropi upravo na primjeru stogodišnjih promjena u Njemačkoj.

Niz istraživanja seoskog načina života pokazuje vrlo različita obilježja njemačkog sela. Neki od istraživača smatraju da je gotovo nemoguće ili vrlo teško dati i jednu prihvatljivu tipologiju sela. To uglavnom argumentiraju razlikama u religijama, etničkom sastavu stanovništva, privrednim orijentacijama ili pak specifičnostima historijskog razvoja pojedinih regija. Međutim, u poslijeratnim decenijama dolazi do izjednačavanja uvjeta razvoja seoskih naselja pod utjecajem privrednog rasta i planskih zahvata u ruralne sredine. Danas se stoga ipak mogu, osobito s geografskog stanovišta, uočiti nekoliko vrsta seoskih naselja. Tako primjerice postoje mala, uglavnom seoska naselja i zaseoci okruženi njivama, pašnjacima i šumama; zatim inkorporirana naselja u gradska područja i naselja u kojima su učinjeni značajniji zahvati u modernizaciji privrednog, seobraćajnog, kulturnog i drugog života. Također se mogu uočiti naselja u kojima je poljoprivreda tipično zanimanje i privredna djelatnost, za razliku od novih naselja u ruralnim područjima koja služe uglavnom kao spavaonice.

U planskim zahvatima seoskih naselja postoje tri dominantne faze započete 60-ih godina. U prvom periodu pristupilo se uglavnom *saniranju* seoskih naselja (otprilike do 1967. godine) s akcentom na poboljšanje saobraćajnica i izmjeni agrarne strukture. U drugom periodu (otprilike do 1975. godine) konceptijski dolazi do *obnavljanja* seoskih naselja. U tom su periodu spoznaje o selu i njegovoj ulozi primijenjene na oko 120 naselja s akcentom na izgradnju prostora slobodnog vremena, zabave i odmora. U trećem periodu, koji možemo označiti kao period *razvoja* sela, u programu unutrašnjeg uređenja sela (ulica, snabdijevanja itd.) obuhvaćeno je oko 800 seoskih naselja. Sve to govori o tendencijama kako strukturalnih promjena tako i socio-kulturnog niveliranja seoskih naselja te općeg kulturnog niveliranja u potrošačkom društvu. Unatoč tome ostaju i dalje neke razlike u kulturološkim obilježjima koje nosi u sebi tradicija i jezičke osobitosti u historijskom razvoju pojedinih pokrajina i prostora.

Tradicionalne suprotnosti između sela i grada u razvoju građanskog (industrijskog) društva postepeno se dokidaju promjenama u društvenoj podjeli rada ili se pak uzdižu na jedan kvalitativno drugačiji odnos i nivo. Ovdje pod suprotnostima mislimo na suprotnosti između gradske i seosko-feudalne socijalne strukture i strukture vlasti; suprotnosti između različitih staleža: seljaka, građana i širokih slojeva slugu i nadničara i kmetova; suprotnosti različitih oblika posjeda i vlasništva, rada i razmjene odnosno snabdijevanja u lokalnoj zajednici; suprotnosti između malog broja gradskog i pretežnog agrarnog seoskog stanovništva.

U Njemačkoj je još 1880. godine bilo oko 80% stanovništva zaposleno na selu. Dok je recimo 1971. godine u Njemačkoj bilo oko 45% poljoprivrednog stanovništva, taj je postotak u 1950. godini iznosio 24%, a u 1980. godini 5,5%. I struktura prihoda poljoprivrednih gospodarstava se značajno izmijenila. Poljoprivredna gospodarstva sve više imaju i druge izvore prihoda. Tako danas preko 2/3 poljoprivrednih gospodarstava ima barem jedan dohodak (od izvora prihoda) izvan poljoprivrede.

Unatoč promjenama koje je doživjelo selo, postoje još uvijek neke značajnije razlike između sela i grada. One se izražavaju u većem značenju tradicije i običaja na selu, kroz veći broj djece u seoskim porodicama u odnosu na gradske, konzervativnim ponašanjem u javnim istupima (recimo prilikom izbora i sl.), značajnijim dominiranjem crkve i religije u seoskim sredinama, nešto je niža opremljenost i standard domaćinstava itd. Značajne proturječnosti vezane su uz poljoprivredu i selo. Tako bi se moglo reći da su danas izrazite proturječnosti

između zahtjeva poljoprivrede, tj. njenog ubrzanog tehničkog razvoja i mogućnosti izgradnje i proširivanja gospodarstava. S druge strane uočljiv je i konflikt između poljoprivrede s načinom života koji ona uvjetuje poljoprivrednim gospodarstvima i načina života nepoljoprivrednih gospodarstava. Slične konfliktne situacije mogli bismo pratiti i u našim uvjetima.

U reformi teritorijalnih zajednica provedenoj 1978. godine smanjen je njihov broj od preko 24000 (24282) na 8660. Krajem 60-ih godina bilo je više od 10000 zajednica s manje od 500 stanovnika, više od 16000 zajednica s manje od 1000 stanovnika i preko 20000 zajednica s manje od 2000 stanovnika. Nakon reforme zadržano je oko 1800 (1825) zajednica s manje od 500 stanovnika i 1425 zajednica s manje od 1000 stanovnika, te oko 1600 (1616) zajednica sa 1000—2000 stanovnika. U ovih teritorijalnih zajednica ili naselja, što obuhvaća oko 55% svih naselja, živi oko 8% stanovništva. I iz ovog primjera je vidljivo nastojanje da se očuvaju seoske enklave, ali ne radi tradicionalnih rariteta i konzervativne tradicije, već radi širih društvenih interesa.

Mala seoska naselja zaseoci, ponekad i rekoliko kuća — primjeri kakvih se kod nas može naći uistinu mnogo (ali su nažalost uglavnom zapušteni) svojim životom u poljoprivrednim, brdskim i drugim regionima na određeni način održavaju svoj život, prirodnu okolinu a i mogućnosti turizma postaju veće. Pri tome je i poreska politika pozitivno naklonjena stimulaciji života na selu. Dobre prometnice, elektrifikacija itd. omogućavaju tim stanovnicima dobru participaciju u urbanim oblicima življenja. Na taj se način stimulira koncepcija »alternativnog života« nasuprot gradskom, koja ne znači bijeg iz grada u tradicionalnom smislu, u egzotično selo. Ne radi se o povratku na selo kao tradicionalni historijski oblik života, već o promjeni prostornih i ljudskih kvaliteta, o preferenciji pozitivnih mogućnosti nasuprot negativnim posljedicama industrijalizacije i otuđenosti nebodera i asfalta. U tome su značaju pomoć pružili urbanisti, sociolozi, psiholozi i dr. Njemačka je u nastojanju održavanja i rekonstrukcije seoskih naselja išla za autohtonom seoskom arhitekturom, poštivajući geografske, socijalne i kulturno-tradicijske okvire.

Kao digresiju, recimo kritički i to da je naš poslijeratni razvitak sela, osobito iza 60-ih godina, u arhitektonsko-estetskom pogledu prava smišljena pustoš ili u najmanju ruku nekulturni, »barbarski« čin napravljen našom vlastitom rukom. Ako mogu razvijene nacije štiti svoju kulturnu baštinu održavanjem i mogućnostima »normalnog« života i rada, zašto mi to ne možemo. Naša su naselja jednolična unatoč bogatoj, raznolikoj i svekolikoj kulturnoj baštini. Očuvanje malih naselja s njihovom autohtonošću, našim planerima i prostornim konceptualistima ne pada niti na pamet. Dovoljno je za to pogledati planirani prostorni razvoj Hrvatske do 2000-te godine u kojemu se dosadašnji stihijni razvoj u prostoru — po kojemu su nicali neboderi u općinskim središtima a sela pustošila — dobiva snagu koncepcije koja se popularno naziva »policentrični razvoj«. On će po svemu sudeći dovesti do još negativnije »negativne bilance« gradske kulture i prostornog pustošenja, koje je Njemcima bilo dovoljno na primjeru Ruhrske oblasti.

Industrijalizacija i urbanizacija, a k tome i nekoliko historijskih protresanja same strukture u toku ratova, razorile su autarkičnost seoske zajednice. Poljoprivreda je životna osnova vrlo malog broja seoskog stanovništva. Nestalo je velikih porodica (na osnovama germanske srdnjovjekovne marke) i samodovoljnosti; kulturni život se sve više oblikuje izvan seoske zajednice; moral i tradicija općenito sve su manje povezujuća spona u seoskoj zajednici. Nestaje tradicionalne hijerarhije zanimanja koja je bila ujedno i socijalna hijerarhija nastala u srednjovjekovnom njemačkom selu, a koja se održavala reprodukcijom određenih zanimanja: u hijerarhiji od župnika, seoskog starješine, učitelja do nižih slugu i najamnih radnika. Struktura seoske elite se mijenja s veličinom naselja i novim zanimanjima. Tako je u istraživanju 1955. godine kao i u istraživanju 1985. godine utvrđeno da seoskoj eliti pripada oko 1/4 familija u naseljima od 500 odnosno do 1000 stanovnika. Istraživanje 1955. godine je pokazalo da se smanjuje broj vodećih familija u naselju što je naselje veće. Tako je iste godine u naseljima između

3000 i 5000 stanovnika bilo svega oko 9% vodećih familija, tzv. seoske elite. U 1980. godini je taj postotak iznosio 15%, što se može pripisati ulaskom pripadnika novih zanimanja u elitno društvo seoske zajednice. Dok je u malim zajednicama veća šansa poljoprivrednika u vodećoj poziciji seoske elite, tj. vlasnika zemlje, dotle je u većim sredinama i u novije vrijeme sve izraženija obrazovanost kao kriterij pripadnosti seoskoj eliti. Slične tendencije prisutne su u drugim zemljama, a i kod nas. To potvrđuju i istraživanja vođena u okviru Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu.

S tim u vezi možemo usporediti i strukturu zanimanja očeva seoske omladine. U istraživanju 1955. godine očevi ispitanika su u 46% slučajeva bili poljoprivrednici a u 1980. godini u 20%. Činovnička i namještenička zanimanja bila su 1955. godine zastupljena sa 9% a 1980. godine sa 29%. Postotak mladih iz porodica nepoljoprivrednih zanimanja također je porastao: od 28% u 1955. godini na 39% u 1980. godini. Ovih nekoliko podataka ukazuje na vrlo značajne izmjene socio-profesionalne strukture u selu.

Osim ovih izmjena značajne su i promjene posjedovne strukture na selu. U ispitivanju 1955. godine 33% ispitanika potječe iz porodica bez posjeda a u 1980. godini taj postotak se smanjuje na 15%. Značajno se povećava broj porodica s malim posjedom — do 0,5 ha. U 1955. godini 14% ispitanika potječe iz tih porodica a u 1980. godini čak 54%. Sve ostale posjedovne kategorije ispod 20 ha se značajno smanjuju. U porastu je još jedino kategorija iznad 20 ha. Tako je svega 6% ispitanika bilo iz takvih porodica u 1955. godini a u 1980. godini taj se postotak povećao na 12%. Ove tendencije su otprilike slične tendencijama u promjeni posjeda u evropskim zemljama: raste broj sitnih i krupnih a smanjuje se broj srednjih i malih posjednika.

II.

U agrarnim društvima je tradicija igrala presudnu ulogu u reguliranju privrednog i društvenog života. Iskustva su naprosto prenošena na mlade i usvajana od novih generacija. Ustaljenost načina proizvodnje, radnih tehnika kao i socijalnih formi života i kulture osiguravali su agrarnim civilizacijama trajnost i nepromjenjivost života. Time se smanjivo i svaki riziko eventualne socijalne disfunkcionalnosti dijelova socijalnog sistema. Takav tradicionalni način života više ne poznaje industrijski svijet (kao što je on uostalom nestao i u našem podneblju) uz rijetke izuzetke na izdisaju. Stari običaji i tehnike naprosto više ne odgovaraju suvremenim uvjetima ni proizvodnje ni života. Tradicionalnost bi za poljoprivredno gospodarstvo u industrijskom društvu danas značilo pravi brodolom. Gotovo i najkonzervativniji proizvođači ne ostaju neinformirani o novinama u proizvodnji i njihovoj upotrebljivosti i efikasnosti u odnosu na stare. Seosku porodicu, kao i seoski život u cjelini usmjeravaju snažni izvanjski faktori. Oni su osobito naglašeni na tehničkom polju. Mladi poljoprivrednici ne žele ni u kom slučaju zaostajati za razvitkom na tehnološkom području. Kupuju nove strojeve, upotrebljavaju nove tehnologije itd. Međutim, u oblasti socijalnih odnosa i kulturnim matricama ponašanja nije identična situacija. Na primjer, u shvaćanju uloge žene snažnije je prisutno tradicionalno od emancipacijskog shvaćanja. Pa ipak, gotovo polovica ispitanika zastupa liberalno mjerilo i stanovište.

U kontekstu promjena položaja i orijentacija seoske omladine interesantno je ukazati na neke karakteristike seoske žene odnosno omladinke u proteklih 30-ak godina. Poznato je da žena ima barem dvije glavne uloge: ulogu majke i domaćice te ulogu zaposlene žene — ona nosi dvostruko opterećenje na svojim plećima.

Još 1968. godine u istraživanju su dobiveni rezultati po kojima 73% mladića i 87% djevojaka na selu smatra porodicu najznačajnijim životnim područjem. Na osnovu toga saznanja 1980. godine je seoskoj omladini postavljeno pitanje: što je za tebe značajnije — porodični život ili zaposlenost? Za odgovor da je za ženu značajnije zaposlenje nego porodični život, izjasnilo se svega 3% ispitanika, dok je 36% muškaraca i 43% žena mišljenja da su i porodica i posao podjednako značajni za život. Najveći postotak mladih muškaraca (59%) i žena (53%) smatra

značajnijim za ženu porodični život a ne posao. U tim odgovorima se seoska omladina u Njemačkoj razlikuje s obzirom na pokrajinu. Tako je veći postotak seoske omladine u južnim pokrajinama Njemačke zagovornik familijarnog života žene. U tim istim pokrajinama — koje su kao Bajern na primjer uglavnom katoličke — manji je postotak izjašnjenih za odgovor da su i porodica i posao jednako važni za ženu. Iako još uvijek prevladava konzervativno shvaćanje da žena treba biti vezana uz porodicu, iz istraživanja je jasno uočljiva tendencija emancipacije žene i u shvaćanjima seoskih mladića.

Općenito se može reći da danas na selu u Saveznoj Republici Njemačkoj među mladima prevladava snažna tendencija da prekorače granice tradicionalnog i da preuzmu i određeni riziko inovativnog ponašanja — pa i onda kada je to u suprotnosti sa seljačkim strahom i povučenošću.

Rezultati istraživanja 1955. do 1980. godine, nedvojbeno pokazuju povećanje spremnosti za inovacije kod mlade generacije. Dok je 1955. godine više od jedne trećine ispitanika pripadalo tradicionalnom tipu, 1980. godine takvih je svega jedna petina. Četiri petine (78%) ispitanika pripada inovativnom tipu ponašanja, tj. onom koji svjesno prihvaća inovacije. U tom istom razdoblju gotovo je nestala razlika u tim shvaćanjima među spolovima. Muškarci i žene na selu jednako su spremni na inovativne zahvate. U usporedbi s veličinom naselja u kojemu mladi žive, vidljivo je da je veći postotak ispitanika inovacijskog tipa u većim seoskim naseljima nego u malim. Također je spremnost za inovacije više prisutna među mladima koji se brže oslobađaju religije.

Inovacijsko ponašanje vezano je i uz shvaćanja produktivnosti. Pokazuje to odnos mladih na selu spram »euforije« rasta. Usporedni podaci iz triju godina: 1955, 1968. i 1980. godine, pokazuju interesantne promjene. Dok je prvih godina iza drugog svjetskog rata kod seoske omladine snažnije bilo prisutno mišljenje da je potrebno stalno povećavati vlastiti uspjeh, od kraja 60-ih godina to shvaćanje ima sve manje pristalica. Čak je 1980. godine u istraživanju dobiven podatak da je među muškarcima kao i među ženama za oko 25% manje pristalica ideologije rasta nego u 1955. godini. Danas je svega jedna trećina muškaraca i jedna četvrtina žena, dakle seoskih mladića i djevojaka, orijentirano na vrijednosti uspjeha i rasta. Tome svakako pridonosi i obrazovanje seoske omladine. Povećanjem obrazovnog nivoa seoske omladine povećava se i njezina otvorenost prema novom, a time se stvaraju i pretpostavke za brže uključivanje i integraciju ruralnog društva u industrijsko i urbano društvo.

Za svaku inovaciju potrebne su individualne ili porodične odluke. Mladi na selu se sve više oslobađaju patrijarhalnih stega i sve više samostalnije donose odluke o važnim pitanjima u vlastitom životu. Općenito se u tipologiji donošenja odluka može izdvojiti jedan »više racionalni« i drugi »više emotivni« tip među mladima na selu. Racionalni tip više prevladava među muškarcima a emotivni među ženama. Interesantno je navesti i činjenicu da se tip muške racionalnosti sve više dovodi u pitanje. Naime, u istraživanju iz 1955. godine pokazalo se da jedna petina mladića sebe svrstava u »emocionalni tip« odlučivanja, a u 1980. godini oko jedna trećina. Istovremeno u istom periodu opada broj mladih »racionalnog« tipa. Slična je tendencija među djevojkama. To znači da je u tridesetogodišnjem periodu od 1955. do 1980. godine došlo do opadanja broja pripadnika racionalnog, unaprijed smišljenog i na procjeni uspjehnosti zasnovanog odlučivanja, a povećao se broj pristalica donošenja odluka prema osjećaju vlastitih »ličnih« mjerila. To naravno nije izuzetak u takvim promjenama i vjerojatno se ne odnosi samo na seosku omladinu. Vjerojatno su ove promjene istinski znak promjena nekih dubljih, temeljnijih društvenih vrijednosti koje pokazuju tendenciju krize materijalističkih kriterija nametnutih čovjeku, svakodnevnom radnom i životnom ciklusu.

Industrijsko društvo je, prema mišljenjima nekih autora, upravo 70-ih godina zakoračilo u krizu svojih materijalističkih i posesivnih vrijednosti: opadaju vrijednosti vezane uz pojam »imati« a povećavaju se vrijednosti vezane uz pojam »biti«. Neki su autori promjene vodećih vrijednosti industrijskog društva nazvali, kao recimo Inglehard, »tiha revolucija«. Te promjene osobito dolaze do izražaja

u diskusijama o ekološkoj problematici. Ono što je neosporno, ostaje činjenica da seoska omladina ne želi zaostati za općim tokovima društvenih promjena, a one su u Saveznoj Republici Njemačkoj bile uistinu ekspanzivne. S druge strane vidljivo je da je tradicionalna orijentacija, tradicionalno reguliranje života mladih — na zalazu. Nasuprot izbljudjelim tradicionalnim obrascima ponašanja, nije dominantan niti obrazac koji bi isključivo po kriteriju unutrašnjih ljudskih vrijednosti usmjeravao seosku omladinu. Prema mišljenju profesora Plancka, razvika tak vrijednosnih orijentacija seoske omladine u periodu od 50-ih do 80-ih godina tendira sve više ka ponašanjima usmjeranim i vođenim izvana, kao što su na primjer javno mišljenje, moda i tako dalje.

Kao što se i kod nas u svakodnevnom susretu s mladima i starima može čuti: »imam problema«, tako se isto može govoriti i na razini čitave jedne populacije — seoske omladine. Naravno, postoje različiti problemi. S jedne strane to su oni na koje pojedinac može vrlo malo ili teško utjecati. On se pred njima osjeća gotovo nemoćno. Na primjer: porast nezaposlenosti, opasnosti ratnih sukoba ili atomskih nesreća i sl. Ali postoje također i lični, pojedinačni problemi kao što su nesporazumi s kolegama na poslu, traženje zaposlenja, izbor zanimanja i škole, nesporazumi u porodici itd. Općenito rečeno, postoje problemi koje pojedinac ne može na zadovoljavajući način riješiti, te ga opterećuju.

Istraživanje U. Plancka pokazuje da nema značajnijih razlika između muške i ženske omladine, ali su razlike očite s obzirom na starost mladih. Više je opterećena problemima seoska omladina u dobi 17—19 godina, nego u kasnijoj dobi (25—28 godina). Isto tako brojnije probleme imaju neoženjeni mladići od oženjenih, nezaposleni od zaposlenih, zatim djeca seljaka i radnika od djece namještenika. Interesantno je da po učestalosti problema s kojima se kao pojedinci suočavaju, kćeri seljaka i državnih namještenika se ne razlikuju. Kod njih su, brojčano izraženo, iznadprosječno prisutni problemi.

Koji su najznačajniji problemi koji opterećuju mlade na selu? Od različitih društvenih problema mogu se kao najupečatljiviji izdvojiti problemi obrazovanja i zanimanja. Oni se personalno reflektiraju kod mladih kao osjećaj nedovoljnog obrazovanja i ograničenih mogućnosti izbora zanimanja u kontekstu problema nezaposlenosti. Bez preciznijih usporedbi moglo bi se isto to konstatirati i za našu, i to ne samo seosku omladinu. Jedan od nedostataka i nezadovoljstva kod seoske omladine u kontekstu spomenutih problema razvio je subjektivni osjećaj postojanja »rupa u znanju«. Osjećaj obrazovne insuficijentnosti može se interpretirati na dva načina. S jedne strane može se taj osjećaj promatrati kao apsolutni deficit znanja, tj. u smislu nedovoljne ponude samog znanja. S druge strane može se promatrati i kao relativni deficit znanja, tj. kao ono znanje koje ne može utažiti veliku žeđ za spoznajom.

Iz usporednih rezultata istraživanja iz proteklih godina može se općenito uočiti opadanje zadovoljstva seoske omladine s školskim obrazovanjem. To ne znači da je obrazovanje sve lošije već, naprotiv, smatramo da je proces uključivanja seoske omladine u šire društvene tokove bio sve veći i da su značajnije porasle aspiracije seoske omladine — a s njima i izvjesna doza kritičnosti prema školskom obrazovanju. 1955. godine 81% ispitanika smatra da je školsko obrazovanje »zadovoljavajuće«, a 19% da »nije zadovoljavajuće«. Nasuprot tome, u 1980. godini svega 66% ispitanika smatra da je školsko obrazovanje »zadovoljavajuće«, a čak 34% da »nije zadovoljavajuće«.

Problemi zanimanja i profesije seoske omladine diskutiraju se kao temeljni problemi. Tako su recimo i predstavnici Njemačkog saveza seoske omladine zahtijevali od političara veće mogućnosti profesionalnog obrazovanja, rješavanje problema nezaposlenosti i za seosku omladinu. Ovdje nije riječ samo o seljačkoj omladini već i o radničkoj i namješteničkoj omladini koja živi na selu.

Politički problemi su također prisutni i kod seoske omladine. To su problemi privredne politike, seoskog prostora, obrane i pomoći nerazvijenima, zaštite okoline i sl. Oni se najčešće tematiziraju kao globalni problemi i na selu. Iz njih kod pojedinaca proizilazi izvjestan osjećaj da prijete opasnost ličnoj časti i slobodi. Riječ je o osjećajima i percepciji faktora koji mogu ugroziti slobode poje-

dinca i čovjeka uopće. Najviše opasnosti za slobodu seoski mladići i djevojke vide u moći koju ima krupni kapital i »određene političke partije«. Pripadnici partije »zelenih« su u tome najviše zabrinuti, za razliku od pripadnika vladajuće partije ili opozicije. Najmanje opasnosti za lične slobode čovjeka ispitanici vide u sindikatima i crkvi. Organi sigurnosti i uprava (administracija) po procjeni seoske omladine nalaze se između ovih dviju krajnosti. Razlike u stupnju zabrinutosti za ugrožavanje slobode vidljive su ne samo s obzirom na pripadnost političkoj partiji, već i s obzirom na stupanj političkog interesa pojedinaca. Smanjeni politički interesi mladih rezultiraju smanjenjem zabrinutosti, i obratno — politički angažman povećava zabrinutost za slobode čovjeka.

Kako bismo mogli najjednostavnije ocijeniti politički profil mlade generacije danas na selu? U istraživanju je upotrebom indeksa dobiven slijedeći rezultat. Svega 6% ispitanika je »autoritarnog shvaćanja«, 69% »demokratskog shvaćanja« a 25% ima »proturječna«, tj. nedovoljno izdiferencirana politička stanovišta. Obrazovani su više od ostalih zastupljeni u »demokratskim« pogledima. Tako je »demokratski« orijentirano oko 88% gimnazijalaca, 61% učenika »za radnička zanimanja« i oko 79% učenika »za administrativna« zanimanja. Kod autoritarnih pogleda mladih uočljivo je njihovo vrlo malo ili gotovo beznačajno interesiranje za politiku. Nasuprot njima, oko 88% onih koji imaju izražene »snažne« interese za politiku, pripadaju demokratskim nazorima.

Kakva je ocjena današnje situacije, tj. situacije 80-ih godina, po mišljenju seoske omladine? Ocjena postojećeg stanja ovisi mnogo više o ličnim iskustvima, problemima i položaju a manje o društvenim objektivnim tokovima. Interesantno je spomenuti da je, na primjer, 1955. godine bilo svega 3% ispitanika uvjerenja da »povoljan politički razvitak« garantira i dobru i sigurnu egzistenciju. Isto tako bi se kao zanimljivo moglo navesti da u 1980. godini polovica ispitanika na selu ne zapaža probleme zagađivanja okoline. To vjerojatno ukazuje ne na objektivno postojanje nekih procesa i činjenica, već na stupanj njihove informiranosti, angažiranosti i dnevnog iskustva.

Procjena vlastitog položaja je pri tome značajan faktor procjene i društvenih problema. Navest ćemo nekoliko indikatora koji pokazuju kako mladi na selu, prema rezultatima ispitivanja 1980. godine, procjenjuju svoj vlastiti položaj. Najveći postotak mladih se osjeća sasvim ugodno u svojoj seoskoj sredini i među stanovnicima sela. Svega 8% ispitanika izražava nezadovoljstvo svojim seoskim životom i odnosima u selu. Oko dvije trećine ispitanika izjavljuju da bi — ukoliko bi slobodno biralo mjesto stanovanja — najradije živjelo na selu (odnosno u sadašnjem mjestu boravka), što pokazuje relativno visoku srođenost sa društvenom okolinom u kojoj žive. U objavljenim rezultatima istraživanja seoske omladine 1977. godine u selu, na selu, podaci pokazuju da je oko 17% seoske omladine nezadovoljno životom u selu, da je isto toliko njih odlučilo napustiti selo, a oko 22% ima namjeru napustiti selo. Životom u selu je zadovoljno 44% mladih a oko 30% je »odlučilo« ostati ili će »vjerojatno ostati« na selu.

Slobodno vrijeme je jedan od značajnih elemenata koji utječe na život mladih na selu. Ispitanici u preko dvije trećine slučajeva ističu da imaju »dovoljno ili više nego dovoljno« slobodnog vremena za svoje lične interese. Ipak sa mogućnostima korištenja slobodnog vremena na selu, tj. »ponudom«, zadovoljno je daleko manje ispitanika — 39%. (U našim istraživanjima je 1974. godine dobiven podatak da je 37% mladih ispitanika na selu zadovoljno načinom korištenja slobodnog vremena.)

U pogledu profesionalnog obrazovanja, dvije trećine seoske omladine u Njemačkoj završi zanimanje koje je i lično preferiralo. U tome postoji i vrlo visok stupanj identifikacije mladih s postojećim zanimanjem. Naime 61% ispitanika bi izabralo ponovno isto zanimanje koje je izučilo, a preko 30% bi rado izabralo neko drugo zanimanje. Iz toga je vidljivo da kod ispitanika koji su mogli prema ličnim željama izabrati zanimanje posotji i trajno vezivanje za taj posao. Što se tiče perspektiva života vezanih za zanimanje, dobiveni podaci pokazuju da se oko 70% mladih vrlo dobro osjeća među kolegama na poslu, 71% je vrlo zadovoljno postojanjem svojom djelatnosti, oko 85% je sigurno da će zadržati svoje

radno mjesto, isto toliko smatra da će svoja očekivanja ispuniti itd. Ovi podaci pokazuju da kod najvećeg dijela mladih na selu postoji jedno optimističko raspoloženje i zadovoljstvo svojim položajem. To su oni, rekli bismo, koji su kao mladi na startu uspjeli. Naravno da postoji i jedan dio mladih koji nije uspio ispuniti svoje želje i očekivanja u pogledu daljnjeg školovanja ili radnog mjesta, te je kod njih prisutan pesimizam i nezadovoljstvo vlastitim životom. Nažalost, što se tiče zadovoljstva s visinom plaće koju dobivaju za svoj rad, znatno je manji postotak ispitanika zadovoljan. Tako u prosjeku 44% ispitanika smatra da je potplaćeno: i to 62% mladih seljaka, 44% seljačkih omladinki i 44% onih koji žive isključivo od plaće.

Savezna Republika Njemačka je tokom posljednjih tridesetak godina izmijenila svoju tehnološku osnovu i time utjecala na strukturu zanimanja, ali istovremeno se može pretpostaviti da je došlo i do sasvim određenih promjena u percepciji zanimanja i očekivanja od budućeg zanimanja. Na odabir i očekivanja od budućeg zanimanja vjerojatno utječu mnogi faktori, te se u određenoj mjeri može govoriti i o difuznosti područja donošenja odluka. Rezultati komparativnih istraživanja pokazuju vrlo značajne promjene u strukturi osnovnih opredjeljenja seoske omladine. U tim istraživanjima upotrijebljeno je tzv. »Gizela-pitanje«. (Ono se sastoji od kratke priče o djevojci Gizeli sa sela čiji će brat naslijediti imanje. Postavlja se pred ispitanika dilema: što bi Gizela učinila, tj. za koje zanimanje bi se opredijelila.) 1955. godine 69% seoskih omladinaca i omladinki preferira poljoprivrednu i gospodarsku izobrazbu, a 24% završavanje nekog zanimanja odnosno zvanja. U kasnijim ispitivanjima postotak odgovora sa prvom alternativom opada — u 1968. godini na 33% a u 1980. godini na 24%. Nasuprot toj tendenciji pada interesa za poljoprivredna zanimanja, raste interes za nepoljoprivredna zanimanja. Od 24% ispitanika koji su tome bili 1955. godine skloni, postotak se u 1980. godini povećao na 70%. U sva tri istraživanja svega je 3—4% ispitanika sugeriralo rad u fabrici kao rješenje alternative.

Zanimljiva je također i hijerarhija odgovora na pitanje što očekuju od budućeg zanimanja. U istraživanju 1980. godine gotovo da i nema bitnih razlika između odgovora muškaraca i žena. Na prvo mjesto kao očekivanje budućeg zanimanja seoska omladina ističe unutrašnje zadovoljstvo, a zatim slijede: zarada, samostalnost i sigurnost, kontakti s drugim ljudima, sakupljanje iskustava i daljnje obrazovanje, socijalni uspon i uspjeh itd. Obrazovne želje se ne ispunjavaju svakom učeniku. Kao što u nas postoji problem prilikom svakog upisa u srednje škole ili fakultete, tako je taj problem prisutan i u drugim industrijskim zemljama pa i SR Njemačkoj. Međutim, u istraživanju 1955. godine dobiven je podatak da 58% ispitanika može (mogao je) ostvariti svoje želje u pogledu upisa u neko zanimanje. Taj se postotak povećao u ispitivanju u 1980. godini na 68%, što ukazuje na smanjivanje potrebne zabrinutosti za radna mjesta. Problem zapošljavanja će se ponovno zaoštriti nakon nekoliko godina. Istina, ženska omladina ima više poteškoća prilikom nalaženja radnog mjesta i odabira zanimanja od muške. Sinovi poljoprivrednika tripud lakše ostvaruju svoje želje prema zanimanju nego kćeri poljoprivrednika. Osim toga, usporedba seoske omladine s prosječkom omladine u čitavoj Njemačkoj pokazuje da seoska omladina ostvaruje u principu mnogo manji broj zanimanja od omladine ukupno, osobito gradske.

Koji su razlozi neispunjavanja želja u odabiru zanimanja po mišljenju samih ispitanika? U 1955. godini su na prvo mjesto navođeni razlozi »posljedica rata« i »zakašnjele dobi«. Ti se razlozi u 1980. godini uopće više ne spominju. Na drugo mjesto su isticali »manjak mjesta za naukovanje« i »radnih mjesta«, što u 1980. godini dolazi na prvo mjesto kao odgovor ispitanika. Na treće i četvrto mjesto dolaze odgovori »zabrana roditelja« i »preuzimanje porodičnog gospodarstva, odnosno radnje«, koji su znatno manje zastupljeni u 1980. godini — zapravo u istom postotku kao odgovor »nedostatnost prethodnog obrazovanja« i »materijalna osnova«.

Uz čitavu problematiku izbora i izučavanja zanimanja postoji i problematika promjene zanimanja — odnosno profesionalna pokretljivost. Kod jednog dijela mladih ta promjena je uvjetovana činjenicom da nisu završili ono zanimanje koje

su željeli već ono koje su morali. Većina ih ipak ne želi mijenjati zanimanje. Takvih je oko 30% među neželjenim zanimanjima, ali i oko 74% onih koji su završili upravo željeno zanimanje. Unatoč mogućnostima izbora željenog zanimanja, dvije trećine ih želi promijeniti to isto zanimanje, za razliku od svakog petog među onima koji su upisali ono zanimanje koje »su morali«, odnosno »uspjeli« upisati. Želje za promjenom zanimanja najviše su prisutne među mladima u dobi između 20 i 22 godine i u dobi između 26 i 28 godine starosti. Muškarci mijenjaju zanimanje češće od žena. Koji je razlog promjeni zanimanja? Pored spomenutog razloga da mnogi mladi upisuju zanimanja koja »moraju«, u istraživanjima je — osobito 1980. godine — vidljivo da kod onih koji su mijenjali zanimanje na prvo mjesto dolaze financijske prilike (ukupno 30% odgovora), zatim familijarne prilike (12% odgovora), pa radni uvjeti i smanjenje interesa (10% odgovora). Slijede zatim problem šansi za socijalnim usponom, profesionalnim izgledima za napredovanjem, nedostatak radnih mjesta itd. Promjena zanimanja nije vezana samo za negativne aspekte. U odgovorima ispitanika 1980. godine vidljivo je da među onim pozitivnim momentima postoje i povećanje osobnog dohotka ili boljih uvjeta rada. Oko 40% ispitanika međutim navodi negativne aspekte ili događaje vezane uz promjenu zanimanja.

U tradicionalnoj seoskoj zajednici bilo je karakteristično religiozno ponašanje članova. Raspadom seoske zajednice u pravilu raste i proces sekularizacije. Crkva i religija gube svoje dominantno obilježje duhovne kontrole članova seoske zajednice. Opća tendencija koja se može uočiti jeste opadanje religioznosti i razlike među pojedinim vjerskim zajednicama prema stupnju identifikacije njihovih članova. Šelo je manje religiozno nego prije, ali još uvijek više nego grad.

Budući da nije vođeno sistematsko istraživanje ovih problema u seoskim područjima, to se možemo samo osvrnuti na rezultate istraživanja iz 80-ih godina. U strukturi vjernika, u cjelini promatrano na selu među mladima, 26% su »uvjereni članovi crkve«, tj. čine osnovicu vjerskih zajednica. Znatno veći postotak — 43% mladih na selu — osjeća se kao kršćanin ali im »crkva ne znači mnogo«, 17% mladih izjavljuje da ima svoje vlastite poglede na vjerovanje, potpuno neovisno od kršćanske crkve, dok 11% nije sigurno u što bi trebalo vjerovati. Oko 3% su ateisti. Iz ovih se podataka može uočiti da je religija zadržala dio mladih kao »jezgro«, ali je najveći dio više orijentiran na labavije veze s crkvom i na povremene kontakte, čime se od nje udaljuje. Muškarci općenito manje vjeruju nego žene u evangeličkoj crkvi, a u katoličkoj su te razlike između muškaraca i žena manje. Međutim, postoje razlike između pojedinih crkava. Tako, na primjer, oko 11% muškaraca i 23% žena evangelista, i čak 34% muškaraca katolika — smatraju sebe »uvjerenim članovima crkve«. Oženjeni i udati su više religiozni nego neudati i neoženjeni. Razlike među mladima protestantima i katolicima postoje i u posjetama religioznim obredima. Tako katolici češće posjećuju bogoslužja od protestanata, ali se njihov postotak smanjuje u posljednjih 30-ak godina. Dok je, na primjer, u istraživanju 1955. godine utvrđeno da oko 19% protestanata i čak 81% katolika »redovito«, tj. najmanje jednom tjedno posjećuju službu božju, taj postotak je u 1980. godini veoma smanjen — kod mladih protestanata iznosi svega 5%, kod katolika 37%.

Za razmatranje perspektiva seoske omladine važno je uočiti koji su faktori dominantni u njihovoj svijesti, kao relevantni za njihovu budućnost. Općenito se smatra da je postadolescentska faza vrlo bitna investicija za budućnost. Ono što se u toj fazi uspije ostvariti ima dalekosežne utjecaje na čitav kasniji životni tok pojedinca, pa i društvenih slojeva. U tom periodu mladi ulaze u završne faze svog obrazovanja za različita zanimanja. Borba za određenu vrstu obrazovanja i škole ujedno je borba za bolju investiciju za budućnost. Otuda je obrazovanje ne samo osnova određenih vrijednosti, već je kod omladine i vrijednost sama po sebi. Ona je važnija od nasljeđa, jer kasnije osigurava veći dohodak i viši socijalni status u društvu. Više kvalifikacije osiguravaju i veće šanse za socijalnom vertikalnom mobilnošću.

U provedenim istraživanjima — osobito 1955, 1968. i 1980. godine — mogu se uočiti promjene u rangiranju značaja pojedinih faktora za buduće perspektive

seoske omladine. U 1955. godini mladi najčešće smatraju da su važne slijedeće vrijednosti kao garancija bolje perspektive. Na prvo mjesto dolazi vrijednost »dobro profesionalno obrazovanje«. Taj faktor dobiva više na značenju 1968. godine, ali u 1980. godini gubi svoj značaj — pada čak ispod nivoa 1955. godine. Na drugo mjesto u 1955. godini dolazi faktor »posjeda«, »nasljeđa imovine« i sl. čije značenje ostaje i 1968. godine, ali u 1980. godini nema nikakvog značaja. Na treće mjesto dolazi vrednota »dobro namještenje«, zatim »povoljna ženidba ili udaja« itd. I ovi faktori gube svoje rang-pozicije u percepciji seoske omladine 1968. godine, a u 1980. godini ih uopće nema. Nasuprot orijentaciji seoske omladine u 1955. i 1968. godini, u 1980. godini na drugo mjesto — pored »obrazovanja« — dolazi faktor »lični uspjeh«, zatim faktori »nadarenost« i »sposobnost« te »lične veze«. Od drugih faktora koji se ističu 1980. godine treba spomenuti ove odgovore: »malo sreće«, »povoljna ženidba«, »nasljeđe« i sl., ali s daleko manje važnosti od »obrazovanja«, »ličnog uspjeha« i »sposobnosti«.

Vrlo je interesantno usporediti ocjenu seoske omladine o vlastitim izgledima za budućnost, tj. da li je optimistički ili pesimistički procjenjuju. Svoje izgleda za budućnost s ocjenom »dobri izgledi«, ocjenjuje vrlo mali postotak ispitanika — svega 8%. Taj se postotak ne mijenja od 1955., tj. nit u 1968. nit u 1980. godini. Nasuprot toj ocjeni stoji ocjena »loši izgledi za budućnost« — za nju se 1955. godine izjasnilo 9% a u kasnijim istraživanjima, dakle 1968. i 1980. godine, svega 2% omladine. Najviše je došlo do promjene u odgovorima »dobri« i »osrednji« izgledi za budućnost. U istraživanju 1980. godine pokazalo se da je daleko veći postotak seoske omladine odgovorio da ima »dobre« izgleda za budućnost u odnosu na odgovore u 1955. godini, ali je to također manji postotak od broja ispitanika u 1968. godini. Optimizam koji je kulminirao 1968. godine postepeno splasnjava, ali je još uvijek iznad nivoa u 1955. godini. Osrednjim izgledima za budućnost smatralo je 40% ispitanika 1955. godini a u 1980. godini 31%, što je znatno niže, ali istovremeno i znatno više u odnosu na 1968. godinu, u kojoj je pesimizam bio najmanji. Rezimirajući rezultate istraživanja u tri vremenska perioda — 1955., 1968. i 1980. godine — možemo reći, kao što to i autor zaključuje, da većina seoske omladine danas ne percipira više toliko optimistički svoju budućnost kao što je to bilo slučaj 1968. godine.

Interesantno je analizirati u općim crtama koje kategorije percipiraju svoje izgleda kao »dobre« a koje kao »loše«, te da li su se zbile neke bitne promjene u samim kategorijama pripadnosti od 1955. do 1980. godine. U 1955. godini »dobrim« izgledima za budućnost najčešće su smatrali pripadnici viših posjedničkih slojeva, tj. oni koji su imali poljoprivredno gospodarstvo ili neku drugu djelatnost. Njima su se priključivali u iznadprosječnom broju i apsolutni viših škola i fakulteta. Danas se ta situacija izmijenila. Abiturienti još uvijek u dominantnom broju percipiraju svoje izgleda za budućnost »dobrim«, ali ne i potencijalni nasljednici poljoprivrednih imanja. Općenito poljoprivredna zanimanja u odnosu na zanimanja u drugim djelatnostima ne vide tako optimističke perspektive kao pedesetih godina. Nasuprot optimističkoj ocjeni perspektiva, kod pesimističke tj. »loših« izgleda za budućnost zadržala se do danas kategorija nezaposlenih, a nestala je među onima kategorija »siromašnih«. Poljoprivredni posjed, status roditelja kao i broj djece u porodici nemaju više značajan utjecaj na procjenu izgleda za budućnost kao što je to bilo u 1955. godini, ali se uočavaju novi značajni faktori koji značajno utječu na percepciju seoske omladine o svojoj budućnosti. To su faktori sigurnosti zaposlenja i pogrešan izbor zanimanja. Općenito rečeno, optimističko doživljavanje budućnosti proizilazi iz sigurnosti na radnom mjestu, po mogućnosti izvan poljoprivrede, i dobrog završenog zanimanja.

Knjiga prof. Plancka vrlo je pregledan materijal o seoskoj omladini u SR Njemačkoj i njezinim orijentacijama u poslijeratnom periodu, te je kao takva dobro došla kao literatura onima koji se bave problemima seoske omladine u nas. Interpretacije koje Planck izvodi vezane su uz šire socijalne tendencije, pa se može pokazati i utemeljenost i različitosti vrijednosnih sustava mladih u društvenom kontekstu razvoja SR Njemačke od kraja rata do 80-ih godina.

UDK 316.344.4:316.75] (02.072)
 Recenzija
 Naše teme, Zagreb 1988, 32(10), 2574—2579
 Primitljeno: rujan 1988.

Göran Therborn

IDEOLOGIJA MOĆI IN MOĆ IDEOLOGIJE

Cankarjeva založba, Ljubljana, 1987.

Objelodanivanje slovenskog prijevoda eseja *The Ideology of power and the power of ideology (Ideologija moći i moć ideologije)* uglednog švedskog politologa i sociologa Görana Therborna nije samo potvrda promišljenog profiliranja biblioteke »Misel in čas« Cankarjeve založbe iz Ljubljane, koja korespondira s recentnim priložima iz područja društvenih znanosti, već i čin osviještenog htijenja izdavača za mogućom aplikacijom/recepcijom Therbornovih refleksija o moći ideološkog diskursa u horizontu »slovenskog kulturnog prostora«, koji je postao toliko paradigmatičan za aktualnu kritičku dijagnostiku dezartikulirajuće jugoslavenske društvene zbilje. No, bez obzira na ovu aplikativnu razinu primanja knjige — osobito glede metodološkog naputka kao svojevrstnog strukturnog okvira za empirijska istraživanja — koju, uostalom, i sam autor prizeljuje na kraju predgovora slovenskom izdanju, *Ideologija moći i moć ideologije* nedvojbeno zaslužuje napor jednog simptomalnog čitanja i sinoptički razgovjetno ukazivanje na spor oko »biti« i »pojave« onog ideološkog, kako to slijedi iz (kon)teksta ovog »pripovjednog eseja«. Silni prodor ideoloških moći u suvremenom svijetu, neovisno o tomu da li se radi o sustavu kapitalskog načina proizvodnje i njemu skladnog proizvođenja viška vrijednosti ili pak o socijaliziranom/podržavljenom proizvođenju viška političke moći u realnim socijalističkim poretcima, zahtijeva od socijalnih istraživača poduhvat redefiniranja, reinterpretiranja kao i kompleksnog problematiziranja fenomena ideologije. Promotreno iz tog posvećenog općenitog aspekta, ni Therbornov prilog diskusiji o moći ideologija nije izuzetak, premda valja naglasiti da je riječ o nadasve poticajnom i inovativ-

nom politološko-sociološkom promišljanju ideologije u svjetlu jednog specifičnog, neomarksističkog diskursa.

Temeljna nakana autora može se razvidjeti u njegovu usmjerenju na četiri problemska područja: (1) u potrebi za zagovorom dijalektičkog značenja ideologija, koje ne funkcioniraju samo kao »društveno cementiranje« opstojećeg poretka — podređivanjem subjekata vladajućem diskursu — nego i osposobljavaju za provedbu (reformističke i/ili revolucionarne) društvene akcije; (2) u tretiranju ideologija označenih kao kompleksni društveni procesi interpelacije u okviru kojih se ideologije takmiče, prožimlju i međusobno potiru; (3) u eksplisitnom razjašnjenju pitanja materijalne determiniranosti ideologija, što supponira otklon od postupka marksološkog egzegeze, i u pokušaju formuliranja teorije materijalne determinacije klasnih ideologija i (4) u preciznom diferenciranju ideologije u recentnim političkim teorijama s obzirom na koncepte legitimnosti, konsenzusa i revolucionarne klasne svijesti. Pritom Therbornovo razumijevanje ideologije nipošto nije istovjetno s uobičajenom predodžbom o krivoj svijesti. Smjer rasprave stoga se ne nadovezuje na *Ideologiekritik njemačkog* historicizma marksističke ili nemarksističke provenijencije, nego se ideologija ovdje razmatra s gledišta njezina djelovanja na oblikovanje/preoblikovanje ljudske subjektivnosti. Takav pristup suprotstavlja se dvjema dominantnim paradigmatima, koje konceptualiziraju izvore društvene akcije. Prva je paradigma određena paradigmatom *svijesti*, koja prevladava u ortodoksnom marksizmu unutar kojeg se akcija uglavnom poima kao nešto što proizlazi iz kognitivnog razumijevanja svijeta i ljudskog mjesta u njemu, iz istinitog ili pogrešnog znanja, odnosno iz pravilne ili pogrešne svijesti. Druga paradigma je dominantna sociološka paradigma *normativne socijalizacije* prema kojoj akcija proizlazi iz društveno ukorijenjenih i interioriziranih vrednota i normi. Namjesto njih danas se naročito razvila treća paradigma, koja se usredotočuje na procese izbora i na uvjete pod kojim se pojedinci, grupe ili agregacije odlučuju za jedan od smjerova djelovanja među određenom skupinom aktualnih alternativa. Taj koncept, koji je proizašao iz ekono-

mijske znanosti i teorije igara, jedna je od nezaobilaznih doveznih točki »postmodernističkog« aracionalizma, ali i izvoriste Therbornova koncepta razumijevanja ideologije kao društvene akcije. No, osnovno teoretsko uporište koje bitno pred-određuje Therbornovu formulaciju teorije materijalne determiniranosti ideologije nalazi se u teoriji *diskursa* ili *komunikativne akcije* razvijene i uspostavljene u Foucaulta i Habermasa kao iznimnog doprinosa razumijevanju društvene akcije i funkcioniranja suvremenog društva. U skladu s tim autor ideologiju shvaća kao diskurzivni proces utiskan u povijesno materijalni kontekst koji ga podupire ili mu se suprotstavlja, ustrajući pritom na nesvodljivost ne-diskurzivne materijalnosti ljudske akcije. Stoga teorija diskurzivne ili komunikativne akcije kao teoretsko ishodište ovog eseja, upravo u pogledu materijalne determiniranosti ideologije, ne smije napustiti osnovna polazišta historijskog materijalizma, premda je očito da otud sofisticirani i historijski materijalizam i njegova apologija tradicionalnog dualizma svijeti i djela te političke prakse gubi razlog svoga važenja.

Ideologija moći i moć ideologije u određenom je smislu nastavak razglabanja problematike iz Therbornovog eseja *What Does the Ruling Class Do When It Rules?* (v. *Šta vladajuća klasa čini kad vlada?*, Marksizam u svetu, 1/1988) u kojem se autor bavio organizacijom, reprodukcijom i preoblikovanjem moći. Pod »ideologijom« Therborn podrazumijeva medij kroz kojeg djeluje svijest o ljudskom opstanku putem psihodinamičnih procesa i funkcija u simboličkom poretku jezičkih znakova i kodova, ali se ipak ideologije ne mogu samo na to reducirati. U ovu koncepciju ideologije okvirno treba uključiti svakidašnje pojmove i iskustvo, kao i raščlanjene intelektualne doktrine te institucionalizirane misaone sustave i diskurse danog društva. To nisu nužno strukture diskursa per se, nego poglavito manifestacije posebnog bitka-u-svijetu svjesno djelatnih ljudskih subjekata. Tako je razumijevanje teksta ili govora u smislu ideologije istodobno način usredotočenja na oblikovanje/preoblikovanje ljudske subjektivnosti. Iz te perspektive mogu se očitati razlike između ideologija, na jednoj strani, i

znanosti, umjetnosti, filozofije i prava na drugoj. Sve ideologije ne moraju djelovati kao znanost, umjetnost, filozofija ili pravo, no potonje nastaju iz ideoloških konfiguracija i funkcioniraju kao ideologije. Široka definicija ideologije, koju Therborn podastire u ovom eseju, razlikuje se od uobičajene »marksističke« definicije po tomu što ideologije ne ograničava na oblike iluzije ili pogrešne spoznaje, kao što se razlikuje i od gotovo sveobuhvatnog pojma »kulture«, koji se razvio u mnoštvu britanskih historiografskih radova o kulturi radničke klase, te, naposljetku, i od jednako tako sveobuhvatne definicije ideologije F. Châteleta, koja pokriva sve što je između »trajnosti« lingvističkih struktura i »promjenljivosti« događaja — kao što su, primjerice, strukture srodstva, tehnike preživljavanja i organizacije moći. Sveza moći ideološkog diskursa s klasnim ustrojstvom društva pokazuje se, prije svega, u materijalnoj determiniranosti ideologija. Therborn definira stoga klase dosljedno s ekonomijskog stajališta koji ih određuje kao »agente« određenih produkcijskih odnosa, što je u skladu s klasičnom marksističkom tradicijom, a razlikuje se od uporabe N. Poulantzasa, koji ostaje pri tomu da se klase moraju strogo definirati ne samo na ekonomijskoj, nego i na političkoj i ideološkoj razini. Teorija diskurzivne/komunikativne prakse ideologija kao kompleksnih procesa interpelacije subjekata društvene akcije nadovezuje se, između ostalog, na neomarksistički diskurs o ideologiji što ga je eksplicitno objelodanio Althusser u konceptu *ideoloških aparata države*. Althusser je prvi, kako ističe Therborn, konceptualizirao djelovanje ideologije u smislu oblikovanja ljudske subjektivnosti, povezujući pritom marksističku društvenu teoriju sa psihodinamikom i fjordovsko-lacanovskom psihoanalizom i prekidajući odlučno s tradicijom razumijevanja ideologije kao sklopa ideja ili misli, te je ideologiju shvatio kao društveni proces interpelacije upisane u materijalni društveni kontekst. Naspram Althusserove definicije ideologije kao imaginarnog protezanja djelotvornog odnošenja individua spram produkcijskih odnosa, odakle slijedi da je samo znanstvena spoznaja »istinita« i »valjana« dok su svi drugi oblici mišljenja i sva-

kidašnjeg iskustva iluzije, i da su ljudska bića kao subjekti motivirani samo s istinitom ili krivom spoznajom, — što je inače konzekventna izvedba njegove strukturalističke interpretacije Marxa s ključnim pojmom »epistemologijskog reza« (ideologija versus znanost) — Therborn zastupa novu koncepciju materijalne matrice ideologije unutar koje se reproducira dominacija dane ideologije i koja dopušta prostor za (re)produkciju neznanstvenog iskustva. Althusserijanska tradicija u suvremenom marksizmu bitno je odredila granične crte u odnosu spram stratifikacijskih koncepata klase glede moći ideologijskog diskursa, ali je ujedno zapostavila ideju da klase mogu egzistirati samo u odnosima klasne borbe, iako ni potonje određenje ne odgovara na pitanje kako se klase u borbi konstituiraju kao ljudske sile. Po Therbornu je razvidno da »borba« ne slijedi logično iz koncepta produkcijskih odnosa, odnosno iz definicije po kojoj klase zauzimaju mjesta producenata i prisvajaca viška rada. Otud »iskorištavanje« ne mora implicirati otpor protiv iskorištavanja kao takvog. Namjesto da se uhvate ukoštac s problemom ideološke konstitucije klasnih subjekata u klasnoj borbi mnogi su marksisti ostali privrženi althusserijanskom konceptu *ideoloških aparata države* u rehabilitaciji utilitarnog pojma interesa, koji sam po sebi ne objašnjava ništa, budući da je interes, prije svega, *normativni koncept*, koji tek ukazuje na najracionalniji smjer akcije u prethodno određenoj situaciji. Therbornova kritika Althussera, koja nije toliko radikalna jer prešutno prihvaća njegovo kvaziepistemologijsko lučenje znanosti i ideologije, pretpostavlja da daljnji razvoj teorije ideologije zahtijeva proširenje objekta istraživanja ili premještanje akcenta s uloge ideologije u reprodukciji iskorištavanja i moći na generiranje, reprodukciju i transformaciju ideologije. Upravo stoga iziskuje se uvođenje gramscijanske problematike povijesnih društvenih formacija i usredotočenje na hegemoniju. Naravno, sve to implicira reinterpretaciju lukacsevske idiomatike klasne svijesti proletarijata, analizu weberovske problematike »legitimnosti« i pitanje »konsenzusa«.

Opća dijalektika ideologije znaменуje način oblikovanja ljudi putem izvjes-

ne ideologije, konzervativne ili revolucionarne, potirateljske ili emancipatorske, u skladu s određenim kriterijima, što uključuje simultani proces *podređivanja-osposobljavanja*. Učinci protuslovlja između podređivanja i osposobljenosti su opozicija i revolt ili nedostatan izvođenje zahtjeva. Dvojni proces podređivanja-osposobljavanja uključuje interpelaciju sa središnjim subjektom i prepoznavanjem u njemu, bez obzira da li je to bog, otac, uzrok, klasa etc., i upravo se u tomu zasniva nad-ja subjekata opskrbljenih idealima sebstva. Tri temeljna načina ideološke interpelacije u procesu ideološkog formiranja ljudskih subjekata mogu se ispreparirati na osnovu tri filozofijsko-egzistencijalna pitanja: (1) što postoji?, (2) što je dobro? i (3) što je moguće? Te tri interpelacije i njihova recepcija međusobno se isprepliću u empirijskom svijetu, premda učinak da njihova unutarnja logika ostaje nerazjašnjena ukazuje na neke manjkavosti u tradicionalnom pristupu proučavanja odnosa ideologije i moći. Tako se liberalni pristup studiju političkih ideologija pretežno orijentirao na analizu legitimnosti vladanja i pitanja konsenzusa, odnosno na drugi modus interpelacije u vidu traganja za konceptom dobrog i pravednog društva, dok se pak tradicionalno marksističko bavljenje klasnom svijesću reduciralo na prva dva modusa interpelacije, zanemarujući treći. Strukturna shema ideološkog univerzuma, koja se temelji na ideološkoj konstituciji ljudske subjektivnosti, Therbornov je analitički instrumentarij za bolje razumijevanje ideologije kao društvene akcije. Ta shema ima četiri dimenzije, koje čine temeljne oblike ljudske subjektivnosti. Univerzum ideoloških interpelacija artikuliran je kao sekularizirani, strukturalnosociološki sklop heideggerijanskog temeljnog ustrojstva tu-bitka kao bitka-u-svijetu, koji se ovdje raščlanjuje na subjektivnost »u-svijetu« i subjektivnost »biti«. Tako se mogu lučiti: (1) *inkluzivno-egzistencijalne ideologije* koje opskrbljuju čovjeka značenjem/smisлом života, trpljenja, smrti i prirodnog reda, a njihov egzistencijalni diskurs ponajbolje inkarniraju mitologije, religije i sekularni moralni diskurs; (2) *inkluzivno-historijske ideologije* putem kojih se ljudska bića konstituiraju kao svjesni

članovi povijesnih društvenih svjetova (naseља, plemena, etničnosti, države, narodi, crkve); (3) *pozicionalno-egzistencijalne ideologije* koje subjekte podređuju i osposobljavaju za određeni položaj u svijetu, kao što su, primjerice, odnos Ja-Drugi, muško-žensko, djetinjstvo-mladost-zrelost-starost i (4) *pozicionalno-historijske ideologije* koje u strukturi društva oblikuje društvene članove prema lokalnosti, obrazovnom statusu, političkoj moći i klasnom položaju. Ideologije se ne predstavljaju onako kako se konkretno pojavljuju u svakidašnjem jeziku i kako ih on zna, menuje, budući da u svakidašnjem jeziku ideologije (po)kazuju više no jednu od navedenih dimenzija i to istodobno ili pak u različitim kontaktima. Primjerice, nacionalizam je istodobno inkluzivno-historijska i pozicionalno-historijska ideologija. Implikacije Therbornove sheme, koja je dovoljno fleksibilna glede komplementarnosti i različitih varijacija, zacijelo su dalekosežne i to poglavito eksplikacijom teze da se ideološki univerzum ne može reducirati na klasne ideologije. Smisao života i svijeta neke osobe doista je egzistencijalno pitanje na kojeg nije moguće neizostavno odgovoriti ukazivanjem na mrežu produkcijskih odnosa i zatečenih klasnih ideologija, nego prije pozivanjem na izvjesne religiozne i svjetovno-moralne inkluzivno-egzistencijalne ideologije.

Pozicionalnim ideologijama je navlašteno bitno dvojni značaj jer u sebi sadrže mogućnost opstojanja ego-ideologija i alter-ideologija. Ta je distinkcija osobito relevantna ukoliko se ima u vidu funkcioniranje ideologija dominirajućih subjekata i ukoliko *dominacija* označava određene inherentne odnose spram Drugog. Mušku šovinističku, seksističku ideologiju moglo bi se otud razumjeti kao ego-ideologiju muževnosti i kao alter-ideologiju ženstvenosti. Analiza ideologije vladajuće buržoazije pokazala bi vjerojatno obje strane: i ego-ideologiju koja oblikuje subjekte buržoaske klase i alter-ideologiju koja dominira ili teži dominaciji nad oblikovanjem subjekata drugih podređenih klasa. Dok u izoliranim, primitivnim grupama ili društvima inkluzivne ideologije teže isključuju alter-ideologije, u razvijenim i međusobno bolje povezanim društvima inkluzivne ideologije imaju u sebi i neku alter-

-komponentu u diskurzivnoj praksi »ekskomunikacije« — »nevjernika«, »barbara«, »neprijatelja«, »tuđinaca«. Alter-ideologije odnose se na percepciju Drugog. U odnosima moći i dominacije je alter-ideologija dominirajućih subjekata prevedena u očekivanja da će se oblikovati dominirani subjekti u skladu s potrebom koju o potonjim imaju vladajući, iako vrijedi i obrnuto, naime to da se unutar nje također izražava otpor opozicije onih kojima se vlada.

Pitanje materijalne determiniranosti ideologije kao središnje pitanje historijskog materijalizma za Therborna je iznimno značajno zbog eksplikacije materijalne određenosti ideološkog diskursa kao putokaza za analizu političke moći ideologija, kako u vidu stabilizacije opstojecjeg poretka tako i u vidu transcendiranja i obrata materijalno-diskurzivnog poretka stvari. Klasična historijsko-materijalistička tradicija se ovom pitanju približila metaforom »baze-i-nadgradnje«. Althusserijanska tradicija u suvremenom marksizmu je ponajprije ispostavila razgraničenje znanosti i ideologije, potom pak razgraničenje ideologije »uopće« i djelovanje *ideoloških aparata države*. Neogramscijanska problematika isticala je stvaranje i organizaciju hegemonije, koja je prvotno bila pojmljena kao pitanje strategijskog političkog izbora. Neke druge struje priklonile su se weberovskoj koncepciji legitimnosti, usmjeravajući svoj interes na »križu legitimnosti«. Zahtjevi jedne materijalističke teorije ideologije do kojih je Therbornu očito stalo mogu se izložiti aspektualno kao zahtjevi koji se odnose na problematiku generiranja i preinačenja ideologija, te kao zahtjevi koji iziskuju oblikovanje odnosa između danih ideologija — odnosa prevlasti, suovisnosti i subordinacije. Sve ideološke interpelacije neumitno su ukorijenjene u materijalnoj egzistenciji, premda to ne znači istom da je analitički nemoguće razlikovati ideološko od materijalnog i diskurzivne dimenzije ljudske subjektivnosti od ne-diskurzivnih. Materijalnu matricu izvjesne ideologije može se valjano analizirati s gledišta njezina djelovanja s *afirmacijama i sankcijama*. Povijesnost i materijalnost ideologija neraskidivo je povezana s »relativnom autonomijom« inkluzivno-pozicionalno-egzistencijalnim ideologij-

skim diskursom, što bitno protuslovi klasičnoj historijsko-materijalističkoj teoriji ideologije, koja s metaforom »baze-i-nadgradnje« hipostazira klasnu određenost svih ideologija kao vladajućih misli jedne epohe. Therbornov, po samorazumijevanju »radikalni obrat« od historijsko-materijalističke teorije ideologije kako je on razumije, sastoji se u tome što on odlučno inzistira na promijenjenoj funkciji metafore »baze-i-nadgradnje« uvođenjem kriptotalthuse-rovskog pojma nadređenosti onog ideološkog onom materijalnom. Stoga neklasne ideologije posjeduju povejsnost i materijalnost, koja je unutarnje nesvodljiva na povijesnost i materijalnost načina produkcije. U skladu s tim je struktura ideološkog sustava nadređena konselaciji klasnih snaga. No, ova tvrdnja mora se uzeti samo u aproksimativnom značenju, budući da kontekstualno izdvojena budi dojam ahistoričnosti. Razlaganje/istraživanje generiranja ideologije mora time otpočeti svoj rad pri procesima mijenjanja strukture danog društva i njezina odnosa spram svoje prirodne okoline i spram drugih društava. Upravo te promjene konstituiraju materijalnu determinaciju nastanka i uspona ideologija. Proces ideološkog oblikovanja nema svoje mjesto samo u ideologiji. Uvijek je na djelu podređivanje određenom društvenom redu i osposobljavanje za njega putem nediskurzivnih dimenzija ljudske subjektivnosti.

Društvena organizacija ideološkog diskursa/komunikativne prakse uključuje koncept dominacije i razvoj nediskurzivnih afirmacija i sankcija. Konstitucija diskurzivnog reda u određenom društvu povijesni je rezultat borbi koje su vodile društvene snage u odlučujućim trenucima društvenih protuslovlja i kriza. U skladu s historijskim materijalizmom u klasnim društvima je odlučni vid takvih borbi klasna borba i rezultirajući diskurzivni red kao klasni red artikuliran s egzistencijalno-inkluzivnim i povijesno-inkluzivnim diskursima. Diskurzivna afirmacija određenog ideološkog reda je organizirana kroz afirmativni simbolizam ili ritualne prakse, kao što su, recimo, kršćanski sveti obred, vitlanje nacionalnim stjegovima ili znamenja Internacionale. Društvena organizacija ideološkog diskursa ima za

posljedak okolnost da je zbir *ideoloških aparata države* na određeni način strukturiran u sistem povezanosti i suovisnosti. Sa stajališta klasne ideologije to uključuje dva procesa: (1) militantnu zapovijed ego-ideologije vladajuće klase (kroz grupe, škole, običaje establishmen-ta) novorođenim pripadnicima klase i (2) učenje budućih pripadnika podređenih klasa osnovnih načela alter-ideologije vladajuće klase, u kojem edukacijskom procesu zakonodavna i pravna moć države postaje eminentnom silom. Ideološki odnos sveze žiteljstva s određenim političkim režimom bitno je kompleksan i empirijski polivalentan. Oblici ideološke dominacije, kako ih Therborn vidi, mogu se identificirati po učincima dominacije i pokornosti s obzirom na tri već uočena načina ideološke interpelacije subjekata: što opstoji, što je dobro i što je moguće. Tipološki obrazac stoga nastoji obuhvatiti sadašnje situacije i moment odsutnosti, pa tako imamo: prilagodbu-neizbježnost, zaustavljenost-poštovanje i strahreznaciju. Ova tipologija trebala bi doskočiti neadekvatnosti dihotomije sile/prisile i pretkazati ishod iz racionalističke, genuino idealističke, tradicije »legitimnosti« ili »krive svijesti«.

Paradigmatični slučajevi klasičnih buržoaskih i socijalističkih revolucija ukazuju na moć ideologije glede pitanja društvene promjene kao i na određene procese ideološke mobilizacije koji dovode do diskurzivno-materijalnog obrata opstojećeg poretka, koji se zasniva na legitimnosti i konsenzusu unaprijed strukturirane društvene situacije. Situacija akutne krize nastaje onda ako se iz bilo kojeg razloga raspada matrica afirmacija i sankcija, koja podupire određeni režim i vladajuću ideologiju. Ideološka mobilizacija razvija se kroz prelom ili raspor u samoj matrici afirmacija i sankcija režima. Ako je uspješna, ideološka mobilizacija se uvijek u pravilu preobražava u praksu političke mobilizacije ili se pak u njima očituje. Therborn izričito napominje da se koncept ideološke mobilizacije nipošto ne može jednoznačno reducirati ili identificirati s revolucionarnom klasnom svijesću, budući da u sebi nosi snažni egzistencijalni polet. Stoga je egzistencijalna dimenzija ljudske subjektivnosti nešto transklasno/transpolitičko, ali za-

to implicitno hiperideološki prožeto neiscrpnim mogućnostima metadiskursa, koji se, ovisno o temporalnom horizontu situacije, može artikulirati procesima ideološke mobilizacije u povijesno-inkluzivnim ideologijama kao »glas naroda«, »demokratska javnost« etc. No, za razliku od dramatične ideološke mobilizacije koja zadaje neprispodobivu prijetnju opstojećem političkom poretku, daleko je učestalija i evidentno dominantna ona ideološka mobilizacija koja se ponajvećma zbiva kao promjena u dominantnom diskursu više negoli pak promjena tog samog diskursa. Ta ideološka promjena proizlazi iz promjene u univerzumu političkih subjekata, a najbjeleodaniji primjer je dozrijevanje i stasanje novih generacija, koji su se u promjeni društvenog reda diskursa podređivale i osposobljavale kod bitno drukčijim uvjetima od prethodne generacije. Moć ideologije, dakle, ponajviše je nazočna u postupnim procesima preloma/raspورا s opstojećim poretkom materijalne determiniranosti vladajuće ideologije.

Zaključujući ovime prikaz Therbornova eseja o moći ideološkog diskursa/komunikativne prakse prožete materijalnom matricom načina produkcije, možemo samo iskazati zadovoljstvo što se jedna doista relevantna studija o fenomenu ideološkog, unatoč mogućem kritičkom prosvjedu o teoretskom mix-tum compositum poststrukturalizma i neomarksizma kao Therbornove ishodišne pozicije koja omogućuje sve sudove i nosi temeljne teze knjige — a koja bi neizostavno potrebovala kritičku diskusiju o razlozima takvog povezivanja Marxova dijalektičko-kritičkog pojma ideologije s Althusserovim, Foucaultovim i Habermasovim — pojavila u nas upravo u trenutku deartikulirajuće moći vladajućeg ideološkog diskursa, koji se raspada a da se novi još nije uspio posvema artikulirati. *Ideologija moći i moć ideologije* izazovna je knjiga, koja tek čeka svoju aplikaciju/recepciju — ili možda argumentirano pobijanje, »strategiju zaborava«?

Žarko Pačić

UDK 331.107.8(497.1)(02.072)
Recenzija
Naša teme, Zagreb 1988, 32(10), 2579—2589
Prilježeno: rujan 1988.

Veljko Rus, Frane Adam

MOĆ IN NEMOĆ SAMOUPRAVLJANJA

Cankarjeva založba, Ljubljana 1986.

Knjiga *Moć in nemoć samoupravljanja*, koja bi uskoro trebala da se pojavi i u hrvatsko-srpskom prevodu (u izdanju Globusa iz Zagreba), delo je dva autora iz ljubljanskog Instituta za sociologiju — kuće koja svojom delatnošću već duže vreme privlači pažnju jugoslovenske naučne javnosti.

U prvom, delu knjige, koji je napisao Veljko Rus, samoupravljanje je tematizirano »kao politički proces udruživanja pojedinaca u grupe i koalicije«. U drugom delu — napisao ga je Frane Adam — koncept samoupravljanja zahvata u samoupravnoj svakidašnjici lako prepoznatljiv sadržaj: proces »koji u bezbrojnim svakodnevnim kompromisima između institucionalnih normi i stvarnih uslova delovanja spontano rađa samoupravni ritual« (str. 7).

Prema oceni autora prvog dela knjige, institucionalni samoupravni sistemi mogu olakšati prelaz iz tradicionalnog u moderni sistem moći (u smislu mikroregulacije društvenih aktivnosti, sužavanja polja delovanja javne uprave i birokratije itd.). Ali, realizacija principa aktivnog sudelovanja (imanentnog samoupravnom sistemu) koji »omogućuje skoro potpunu transparentnost društvene aktivnosti«, može — u kontekstu neravnomerne distribucije moći — tu neravnomernost još i potencirati. U tom slučaju reč je o *panoptikumu*. Na globalnom društvenom nivou, opasnost uspostavljanja panoptikuma najveća je u slučaju populizma: za centralizovanu i monolitnu strukturu vlasti razvija se, na nižim nivoima, direktna demokratija »koja eliti političke moći omogućuje potpunu transparentnost masa i potpunu kontrolu njihove aktivnosti« (str. 22).

Na osnovu dosadašnjih istraživanja moći — upozorava V. Rus — moguće je identifikovati dva ključna oblika moći: a. indukciju ili pozitivnu moć — pokušaj uticaja na ponašanje druge osobe,

grupe ili organizacije i b. otpor (rezistencija) ili negativnu moć. »Prisutnost otpora je (...) uslov za prepoznavanje nekog odnosa kao odnosa moći« (str. 24–25). Različiti *kvaliteti* sistema participacije u radnim organizacijama zavise upravo od »proporcija« i različitih kombinacija pozitivne i negativne moći u tim organizacijama.

Nakon analize i klasifikacije fenotipova moći, autor ovog dela studije razvija osoben konceptualni aparat — *temporalnu šemu fenotipova moći*. Ta šema obuhvata pet sekvenci: 1. izvore moći, 2. mogućnost indukcije moći, 3. oblike otpora, 4. načine savladavanja otpora, 5. učinke korišćenja moći (str. 40). U nastavku teksta autor posredstvom ovog analitičkog instrumentarija, ulazi u rekonstrukciju konkretnih *procesa* moći.

Opis višegodišnjeg procesa složenih političkih borbi koje su se odvijale u jednoj istraživačkoj organizaciji (Institutu za sociologiju) na relaciji rukovodstvo — stručni saradnici, predstavlja prvu proveru kapaciteta, odnosno produktivne snage predloženih koncepta. Autor, naime, nastoji da opiše, a zatim i da rekonstruiše razvojnu dinamiku Instituta u terminima pozitivne i negativne moći, sabiranja i korišćenja tih moći u procesima oblikovanja i sukobljavanja institutske »koalicije« i »protivkoalicije«. Rekonstrukcija uverljivo pokazuje da je razvojna dinamika Instituta nedvosmisleno izvirala iz delovanja međusobno isključujućih, ali i dopunjujućih, koalicija. Autor naglašava *produktivnu* funkciju protivrečja o kome je reč: ne samo da je doprinosilo »intenzivnijoj kristalizaciji interesa te bržem razrešavanju problema (...) već je imalo i dodatne učinke koji prate nastajanje protivkoalicije, naime prelaz od apatije na otpor, i sa otpora u opoziciju« (str. 64).

¹ U *nevlasničkom* društvu — konstatuje autor ovog dela studije — raznolikost izvora moći važan je uslov održavanja dominacije. Pri tome su u samoupravnom institucionalnom kontekstu indirektni oblici kontrole izvora moći — koji su u manjoj meri izloženi legitimnim sankcijama — sa stanovišta dominirajuće koalicije primereniji od direktnih oblika te kontrole. Najvažniji indirektni oblici kontrole izvora moći su *kontrola graničnih procesa* (monopolizacija komunikacije sa poslovnim partnerima, selekcija novih saradnika, odnosno kontrola materijalnih i personalnih »izvora«) i grupna kontrola komunikacijskih kanala (str. 67).

² Autor napominje da u kritičnim slučajevima ova vrsta otpora vodećih može čak da preraste u destruiranje institucionalnog sistema: »U tom slučaju vodstvo je žarište anarhije« (str. 71).

Rekonstrukcija »slučaja Institut« pokazuje da je direktorova koalicija imala, u poređenju s koalicijom stručnih saradnika, *raznolikije* izvore moći.¹ Autor naglašava da su u samoupravnom kontekstu — koji, inače, smanjuje formalne kompetencije rukovodećih radnika — veoma važne lične sposobnosti direktora i njegove grupe. Da bi indirektno kontrolisali izvore, oni moraju biti *adhokrati* (str. 67), moraju biti fleksibilni, a moraju imati i hazardske sposobnosti i poslovni refleks.

Druga karakteristika »slučaja Institut« vezana je za oblike indukcije, odnosno za načine aktiviranja izvora moći. Koalicija istraživača (strateški usmerena na afirmaciju stručnosti), za razliku od direktorove koalicije (usmerene na reprodukciju svog dominantnog položaja), lakše je aktivirala svoje inače skromnije izvore moći — ta je prednost uticala na smanjivanje razlike u količinama moći. Ovo smanjivanje razlike omogućilo je konflikt.

Dodatno obeležje institutske razvojne dinamike bio je otpor vodeće koalicije sistemu institucionalizovane demokratije koji su ne-vodeće grupe afirmisale kako bi povećale svoju moć.² Otpor direktorove grupe se, dakle, sastojao u (posrednoj pa i neposrednoj) destrukciji institucionalnog sistema, dok su oblici otpora koalicije stručnih radnika bili usmereni na ostvarivanje institucionalnog sistema. Ove dve vrste otpora, uz veću raznolikost izvora moći kojima je raspolagala direktorova koalicija i uz veće mogućnosti aktiviranja izvora moći koje je imala koalicija stručnih saradnika, sačinjavale su osnovna obeležja »mape« institutskih koalicija i, uopšte, razvojne dinamike Instituta.

U petom poglavlju prvog dela studije tematizirana je svakodnevna politika u radnim organizacijama. Autor se poziva na sociologe koji udruživanju interesnih

grupa u koalicije razumeju kao izrazito politički proces (str. 74), a sâm politički proces — pluralističku političku dinamiku organizacije — kao pretpostavku »istinskog socijalnog konsenzusa« i, odatle, efikasne organizacije (str. 76).

Istraživanja obavljena 1979. i 1981. godine razotkrivaju visoku politiziranost jugoslovenskih organizacija (u poređenju sa organizacijama iz nekih drugih evropskih zemalja). Autor ovu politiziranost razume kao »znamenite postupnog urastanja smoupravnog sistema u svakodnevni život radnih organizacija« (str. 77). Pretpostavka produktivnog »aktiviranja« ove politizacije je »viši stepen političke kulture svih zaposlenih«. Viši stepen kulture podrazumeva, pre svega, spremnost na kompromise.

Bez potrebnog nivoa političke kulture sam politički pluralizam koji prožima radne organizacije može imati opasne učinke. Od svih tih mogućih opasnih učinaka »nekultivisane« pluralizacije najteži je »spiralni konflikt«. Njegov rezultat je, po pravilu, sveopšta blokada organizacije.

Osnovne metodolške pretpostavke primene političkog modela organizacije na samoupravne radne organizacije su *grupa* (u smislu političke tvorevine) kao *polazište i međugrupna dinamika* (oblikovanje koalicija) kao *težište analize*.

U šestom poglavlju dat je opis organizacije koja je pala pod »udar« mera društvene zaštite; i ovde je reč o složenom procesu oblikovanja grupa i koalicija koje su u tom »slučaju« bile u političkoj igri. Iz analize tog konkretnog primera (formalno okončanog »privremenim merama«) autor izvlači određene (teorijske i strateške) implikacije. Teorijski (metodološki) posebno je značajna »teza« kojom se, u kontekstu modernih, visoko funkcionalizovanih i profesionalno izdiferenciranih, organizacija insistira na »normalnosti«, legitimnosti udruživanja zaposlenih u (funkcionalne, profesionalne i statusne) grupe. To »gru-

pašenje« autor razume kao realnu bazu samoupravnog pluralizma. Strateška implikacija događaja u organizaciji koja je potpala pod »privremene mere« povezana je s prethodnom tezom, a odnosi se na nedorečeno, *ad hoc* grupisanje heterogenih i — *zato* — nestabilnih koalicija.³

U sedmom poglavlju V. Rus obrađuje primer nepobedničkih koalicija u jednoj radnoj organizaciji. Reč je o usponu »mladih šefova« i oblikovanju koalicije koja je uspostavila dominaciju, ali nije uspeła da se održi zbog jedne svoje temeljne manjkavosti — nedovoljne profesionaliziranosti. Mladi šefovi, kao populacionalna grupa, kao grupa bez razvijene profesionalne etike, nisu bili u stanju da profesionalizuju probleme koje im je nametala protivkoalicija, već su ih do kraja politizirali i tako, celokupan konflikt kanalisali u borbu »na život i smrt« (str. 118). Ovo je i tačka analize u kojoj se autor odlučno suprotstavlja horizontalnom kruženju kadrova sa političkih na privredne i stručne funkcije. »Upravo to kruženje stvara takozvanu *meritokratiju*, koja nema ni odovarajuće profesionalno znanje, ni dovoljno političkih kvaliteta, za zato manipuliše kako sa stručnim znanjem, tako i sa političkom moći« (str. 120).

Prilog na prvi deo studije *Moć in ne-moć samoupravljanja* obuhvata »sekvencijsku klasifikaciju fenotipova moći na individualnom, grupnom i organizacijskom nivou«. Na osnovu obrađene literature i (napred) prikazane sekvencijske šeme fenotipova moći, autor daje klasifikaciju izvora moći, mogućnosti indukcije (aktiviranja moći) i oblika otpora (rezistencije) i to na individualnoj, grupnoj i organizacijskoj ravni. Ova klasifikacija omogućava načelno otvaranje problema višedimenzionalne prirode društvenih aktivnosti u radnim organizacijama i tematiziranje učinaka tih aktivnosti na distribuciju moći u tim organizacijama.⁴

³ U slučaju istraživane organizacije, društveno-političke organizacije i samoupravni organi imali su određenu meru samostalnosti. Dominantne koalicije nastojale su da ih na svaki način potčine svojoj kontroli. Inače, društveno-političke organizacije i samoupravni organi mogu biti u polju (sredstvo) moći radničkih, a isto tako i vodećih grupa.

⁴ Po nalazima istraživanja na koje se autor poziva, procesi moći različito se odvijaju na različitim nivoima. »Kod nadređenih grupa moć je determinisana grupnom dinamikom, a kod podređenih zavisi od organizacijskog konteksta« (str. 143).

* *

Nakon uvodnih napomena o *kvalitativnim* metodama (opažanje s učešćem, nestruktuirani i polustruktuirani intervjui, kvalitativna analiza sadržaja) korišćenim u prikupljanju i obradi podataka o procesima (distribucije) moći u radnim organizacijama. Frane Adam — autor drugog dela studije — daje opis odnosa moći i »podzemnog života« u radnoj organizaciji u kojoj je i sam bio zaposlen, a zatim na osnovu teorije *interpretativnih šema* rekonstruiše (sa izuzetkom »slučaja Institut«) primere istih radnih organizacija koji su, uz nešto drugačije naglaske, obrađeni u prvom delu knjige.

Po teoriji interpretativnih šema, »u ravni svakidašnje svesti postoje 'transferna pravila' koja odlučuju da li će neki događaj biti tematiziran ili ne« i na kakav način će biti tematiziran. Transferna pravila su pravila proizvodnje (i prisvajanja) socijalnog sveta. Kada u »krizi«, i uopšte u slučaju promena koje se ne mogu savladati rutinskim interpretacijskim pravilima, svakidašnja svest dosegne nivo samoproblematizacije i učenja iz novih iskustava, reč je o *tematizaciji*. Pravilo *odbrane*, naprotiv, sastoji se iz »eksteritorijalizacije« opasne teme, a pravilo *redukcije* »svodi nepoznate situacije i teme na poznati ustaljeni svet svakidašnjeg »života« (str. 164). »U ravni ponašanja tematizacija se pokazuje u obliku inovatorstva, 'pobune' i nekonformizma. Odbrana se manifestuje kao konformizam, neinicijativnost, a redukcija kao ritualizam, formalizam i normativizam« (str. 164). Interpretativna praksa neposredno je vezana za moć. U kontekstu asimetrično podeljene moći u kojem preovlađuju redukcija i odbrana, »možemo očekivati postojanje moćne i stabilne dominantne neformalne grupe ili koalicije« (str. 164). Individualne pojave tematizacije tu će biti ili izolovane ili će njihovi nosioci biti kooptirani. Ukoliko se, međutim, tematizacija raširi, uspostavlja se protivkoalicija. A to vodi ka uspostavljanju pluralističke organizacije za koju, uprkos krilatici o interesnom pluralizmu«, u samoupravnoj organizaciji nema mesta.

Na osnovu slučaja prve organizacije u kojoj je pre uvođenja prinudne up-

rave, naravno, postojalo više različitih definicija situacije, autor zaključuje da je nepodnošljivost stanja za većinu zaposlenih proizlazila iz osećaja nereda i konfuzije (i autokratske direktorove vlasti u OOUR-u 1). Za članove organizacije ideal samoupravne organizacije podudara se sa slikom velike harmonične porodice. U legalizaciji grupa i koalicija uopšte nisu videli rešenje; »redukciju kompleksnosti« koju je donela prinudna uprava doživeli su kao »olakšanje«.

Zanimljiva su zapažanja o poziciji stručnjaka (u kontekstu stanja koje se doživljava kao stanje nereda i konfuzije). Stručnjak znači malo ili ništa ukoliko nema visoke interakcijske sposobnosti. Ako zaigra pogrešnu ulogu (npr. inovatora) biće razglašen kao čudak ili »filozof«; dobiće operativne i rutinske poslove koje ne može dobro obavljati; širiće se priče o njegovoj beskorisnosti. Da bi se odbranio, upustiće se u pridobijanje ljudi. »Rad« na pridobijanju ljudi apsorbavaće mu mnogo vremena i energije, tako da će usled toga trpeti njegova stručnost... (str. 168). U ispitivanom slučaju interpretativna praksa ispitanika svodila se na odbranu i redukciju, a interpretativne strategije su se ograničavale na konformizam (ne slažem se, ali tolerišem), projekciju (traženje krivca), formalizam (u okviru svodenja na poznatu interpretativnu šemu: da je SK delovao kako treba, do toga ne bi došlo) (str. 171).

Pre uvođenja prinudne uprave, u organizaciji se raspao sistem institucionalnih uloga (deprofesionalizacija); samoupravni ritualizam bio je ekstremno izražen. U toku prinudne uprave središani su samoupravni akti, odlučivanje je formalizovano, a nakon prinudne uprave »ritualizam se u biti nastavlja, samo u manje ekstremnim oblicima« (str. 172).

U drugoj radnoj organizaciji dominirajuća koalicija se, uz neke personalne promene, održala i nakon prinudne uprave, a protivkoalicija (ključne ličnosti: novinar fabričkog glasila i inženjer) bila je zablokirana — glavni nosioci su suspendovani. Analiza pokazuje da se interpretativna praksa koalicije koja se održala »na vlasti« svela na odbranu i redukciju, a u okviru odbrane osobito se razvila posebna strategija traženja

»neprijatelja«. Interpretativna praksa protivkoalicije predstavljala je svojevrsnu kombinaciju redukcije i tematizacije. I u ovom slučaju je došlo do deprofesionalizacije (relativiziranje stručnosti, zanemarivanje vlastitog razvoja, neekonomske investicije, slabo razvijena inovativnost).

Posebno poglavlje autor drugog dela studije posvećuje sociološkim istraživanjima distribucije moći u jugoslovenskim radnim organizacijama. Većina tih istraživanja (koja se u Jugoslaviji izvođe poslednjih dvadeset godina) ukazuje na, u najmanju ruku, nedemokratsku distribuciju moći u jugoslovenskim radnim organizacijama (str. 178). Postoje, međutim, i istraživanja kojima se nastoji dokazati demokratska podela uticaja u jugoslovenskim radnim organizacijama. Kritička analiza tih istraživanja, a osobito u njima korišćenih metodskih postupaka, pokazuje da su zaključci o ravnomernijoj (neautokratskoj) distribuciji moći u našim radnim organizacijama pogrešni. Greška je proizašla iz nekorektno oblikovanih instrumenata, površnog izvođenja ankete itd.

U ovom delu studije kritički je tematiziran i Tanenbaumov grafikon uticaja (lestvica na kojoj responent označava količine moći različitih socioprofesionalnih grupa): autor naglašava da je poželjno kombinovanje ove (najčešće korišćene) metode istraživanja moći sa drugim, suptilnijim postupcima (npr. sa metodom opservacije i sl. kako je koristi npr. Obradović 1974, 1975).⁵

Većina istraživanja sprovedenih u zadnje dve decenije nedvosmisleno pokazuju da u našim radnim organizacijama, uprkos institucionalne i normative usmerenosti na demokratizaciju odlučivanja (egalizaciju moći), do demokratizacije odlučivanja nije došlo. *Sva ta istraživanja daju — istina grubu, ali uverljivu — sliku oligarhijske distribucije moći u jugoslovenskim radnim organizacijama.*

⁵ Pomoću imena autora i godine izdanja u pregledu literature prezentiranom u knjizi *Moć in nemoć samoupravljanja*, lako je identifikovati sve potrebne podatke o referencama. Zato ovde te podatke ne navodimo.

⁶ »Jedan od glavnih razloga da je vodstvo (management) de facto vršilo tu funkciju jednostavno je u stručnoj ekspertizi i tehničkoj podeli rada koja je neizbežan momenat industrijske organizacije i uopšte industrijskog društva« (str. 198). Uprava tako poseduje nelegitimnu moć. Toj moći pribavlja legitimitet posredstvom radničkih saveta (Županov: 1971, 1977, Rus: 1971).

Ta su istraživanja, međutim, radnu organizaciju tematizirala »kao zatvoren sistem društvene razmene i moći«. Tako su metodički (primenimo li sugerisane koncepte interpretacije, možemo reći: postupkom redukcije) iz svog vidokruga isključili izvore moći koji su organizaciji izvanjski (političko »okruženje«). Sva ta empirijska istraživanja osobito nisu uvažavala »politiku neodlučivanja« koja je izuzetno značajan aspekt reprodukcije moći: reč je o ulaganju energija u *ograničavanje* političkog procesa na javno tematiziranje *manje značajnih* pitanja. Ova dimenzija *načina reprodukcije moći* gotovo da sama po sebi sugerise tezu o stanovitij »predeterminaciji« tema empirijskih istraživanja: svako empirijsko istraživanje koje se koncentriše na vidljive procese odlučivanja tematizira, ustvari, samo ono što vodeće ekipe postavljaju na dnevni red, dakle samo ono što sa stanovišta (interesa) vodećih *može biti* javno obrađeno.

Sva dosadašnja istraživanja (distribucije) moći, isto tako, nisu obuhvatala ni *negativnu moć*.

Ali i pored svih ovakvih (i drugih mogućih) manjkavosti, preostaje činjenica da su dosadašnja istraživanja izvođena u polju jugoslovenske kritičke sociologije izoblikovala neka fundamentalna saznanja koja ostaju nezaobilazno polazište svakog budućeg ozbiljnijeg istraživačkog pokušaja. Tako su, na primer, ta istraživanja ubedljivo pokazala da jugoslovensku radnu organizaciju obeležava *dualistička* organizacijska šema: participativna (samoupravni kolektiv) i hijerarhijska struktura (preduzeće). U okviru ove dualističke šeme — pokazuju ta istraživanja — institucionalni sistem dodelio je preduzetničku funkciju samoupravnom kolektivu. Ovu funkciju radnički savet, nosioc legitimne moći, naravno nije mogao (niti bio u stanju) da prihvati.⁶

Glavno pitanje izvedeno iz ovih nalaza odnosilo se na iznalaženje optimalnog, najproduktivnijeg načina regulisanja odnosa participativne i hijerarhijske komponente (organizacijske šeme) jugoslavenske radne organizacije. Sudeći po podacima različitih istraživanja — takav je (pretežan) zaključak kritičke sociologije — upravo odnos ove dve organizacijske komponente jugoslavenskog preduzeća do sada *konceptijski* nije bio dobro postavljen: materijalizacija koncepcije koja je podrazumevala radnu zajednicu kao nefidenciranu harmoničnu zajednicu, kao zajednicu koja je favorizovala usmerenost na samoupravne ciljeve radne organizacije, da li je sinkretičku i konfuznu socijalnu harmoniju. Takva koncepcija nužno okončava u *ideologizaciji kolektiva i haotizaciji preduzeća* (str. 227). To je — naknadno donekle »izoštrena« — bit kritičkog stanovišta (oblikovanog početkom 70-ih godina) na osnovu kojega je dalje razvijan ceo spektar odgovarajućih teorijskih i političkih zamisli.

A centralni način *prevazilaženja* tog konceptijskog »iskliznuća«, način koji kritička sociologija dosledno stavlja u prvi plan, jeste *legalizacija različitih (profesionalnih) interesa u organizaciji* (Rus: 1971). Ukratko, većina socioloških istraživanja pokazala je oligarhijsku strukturu moći u našim radnim organizacijama, nagomilanu i legitimnu moć u upravama preduzeća, te malu kontra-moć radnika, njihovu relativnu nezaštićenost i nereprezentativnost (u preduzeću i društvu). Iz tih nalaza izvedena su dva krupna zaključka: *prvo*, da uspešnost participacije nije uzrok, već *rezultat* promene u strukturi moći u organizaciji i, *drugo*, da postojeća radna zajednica (kolektiv) bez radničke samorganizacije (autonomnog sindikata) ne omogućava izražavanje radničkih interesa. Odakle je izvedena »strategija neposredne i autonomne radničke akcije, koja ima za cilj promenu strukture moći (str. 201).

U poglavlju pod naslovom *Moć, kontra-moć, nemoć in pasivna rezistencija* autor, nakon pozivanja na znamenitu We-

berovu definiciju moći,⁷ podržava tezu *o ciklusu moći kao indukciji modifikovanoj posredstvom negativne moći*.

Za jugoslovenske radne organizacije to bi zaista mogao biti izuzetno produktivan interpretativan »obrazac«. Reč je, naime, o radnim organizacijama u kojima radnici nemaju mogućnosti zaštite i reprezentacije svojih interesa (zbog faktičke strukture inače nelegalne moći). To su uslovi u kojima se *moraju* upotrebljavati nelegalni kanali izražavanja interesa zaposlenih. Pasivni otpor zaposlenih se povećava, a moć se indukuje posredstvom sve suptilnijih oblika manipulacije (str. 206). Pasivni otpor, međutim, u stanju je samo da blokira indukciju: rezultat je organizacijska entropija — blokada.

Drugi mogući oblik negativne moći je *kontra-moć*: ova moć i da modifikuje indukciju.

Pasivna rezistencija je nešto između nemoći i kontra-moći (str. 208); *disfunkcionalno je i inferiorno rešavanje konflikata* (str. 210). Pasivna rezistencija kod nas raste — kao imobilizacija i samoblokada ugrađena je u strukturu moći (str. 211).

I autor ovog dela studije se zalaže za institucionalizaciju industrijskog konflikta. Institucionalizacija industrijskog konflikta — legalizacija moći managementa i kontrola ove moći posredstvom, u autonomnoj organizaciji radništva utemeljene, kontra-moći — uticala bi na ravnomerniju raspodelu moći u radnim organizacijama (i društvu). Ukratko: *priznati oligarhiju i omogućiti uspostavljanje njene kontra-moći* (str. 213).

Situacija naših preduzeća je anomična: diskrepancija između kulturnih (samoupravnih) normi i socijalno struktuiranih mogućnosti da se deluje u skladu sa tim normama izrazito je obeležje upravo naših radnih organizacija. A kako je stanje permanentne anomije neodrživo, pravo pitanje glasi: *kakvi su (dominantni) načini adaptacije na anomičnu situaciju u jugoslovenskom preduzeću?* (str. 230—231).

Odgovor F. Adama je nedvosmislen: *pretežni način adaptacije je ritualizam*.

Tezu o ritualizaciji samoupravljanja moguće je izvesti i iz svih glavnih objašnjenja (u jugoslovenskoj nauci, inače, široko rasprostranjene) konstatacije da samoupravljanje u Jugoslaviji postoji (još uvek) pretežno u normativnom i ideološkom obliku. Ovo se najčešće objašnjava kongenijalnošću samoupravljanja postindustrijskom, a ne industrijskom društvu, zatim tezom da je samoupravljanje uvedeno »odozgo« ili, pak, tezom o *razlici* progresivne institucionalne samoupravne kulture i kulture masa u svakidašnjem životu. Ako su sva ova objašnjenja bar približno tačna, naglašava autor drugog dela studije, onda u samoupravljanju — empirijski — jednostavno moraju prevladavati rutinsko-institucionalni elementi (str. 234). Rasprostranjeni samoupravni ritualizam u neposrednoj je vezi sa »sistemskom nedograđenošću« samoupravljanja i, uopšte, s neraščišćenim statusom samoupravljanja u odnosu na državu, tržište, partiju... Zato što je kulturni sistem nejasno i protivrečno formulisan (ciljevi) u prvi plan izbijaju institucionalna sredstva. Ta »centriranost« na sredstva (sastanci organa, delegacija, izbori, referendumi itd.) održava legitimitet sistema. U odnosu na ovaj ritualizam (samoupravnu birokratizaciju) institucionalizacija industrijskog konflikta, tržišna regulacija i prestrukturiranje privrede predstavljali bi pravu inovaciju.

U zaključku drugog dela studije autor u nekoliko teza sažima glavne rezultate svojih izvođenja:

1. »mikrofizika moći«, uključujući i varijantu blokade na nivou preduzeća, »posledica (je) i izraz odnosa moći na makro nivou« (str. 245);

2. *Sistemski uzrokovana kolizija između kolektiva i preduzeća* (str. 246), koja se ispoljava kao nedisciplinacija, deprofesionalizacija i pasivna rezistencija, *proizvodi (samoupravnu) kvaziinstituciju...*

3. nastanak kvaziinstitucije objašnjivo je i tezom o anomiji: način prilagođavanja na anomičnu situaciju je ritualizam i pasivna rezistencija;

4. sve ovo je prepoznatljivo i u interpretacijskim »obrascima« članova organizacije. U tim interpretacijama prevlađuju redukcija i odbrana; tematizacija je izuzetno retka...

* *
*

Knjiga Veljka Rusa i Frane Adama *Moć in nemoć samoupravljanja* — naprotiv (u jednom delu jugoslovenske društvene nauke) doskora veoma raširenom uverenju da je samoupravljanje uglavnom, bar u njegovoj temeljnoj, »principijelnoj« ravni naučno-istraživački uglavnom iscrpljeno — na svež i intelektualno izazovan način pokazuje krajnju relativnost upravo te vrste »iscrpljenosti« samoupravljanja. Nakon ove knjige postaje, naime, sasvim jasno da sve studije o (jugoslovenskom) samoupravljanju još ni izdaleka nisu napisane.

Knjiga *Moć in nemoć samoupravljanja* razvija, u najboljoj tradiciji jugoslovenske kritičke sociologije, jednu otvorenu istraživačku »platformu« koja — oblikovana razuđenim spletom izoštranih analitičkih koncepata i, na ovima zasnovanim, suptilnim analizama procesa moći u jugoslovenskim radnim organizacijama — i praktično ocrtava moguće pravce budućih istraživanja samoupravljanja (u Jugoslaviji).

Knjiga ima i kvalitete dobre literature: ne samo da gotovo dramaturški zapleti pojedinih poglavlja proizvode stanovite literarne učinke, već je i u celini tako komponovana da može biti čitana »normalno« — od uvodnog poglavlja, ali i iz bilo koje druge tačke — sasvim u maniru (naj)novijih literarnih hitova.

Upečatljive rekonstrukcije »procesa moći«, prezentirane u formi sistematičnih pregleda odabranih »slučajeva«, čitaocu posređuju realnost tvrdih empirijskih borbi utkanih u svakidašnjicu jugoslovenskog samoupravljanja. S obzirom da je malo samoupravljača koji nisu iskusili te borbe — sve »čari« spiritalnih konflikata a, uz ove, i temeljitih efekata eksponiranja u izlomima raznolikih panoptikuma — knjiga *Moć in nemoć samoupravljanja* čitaocu-samoupravljaču omogućuje da uspostavi višestruko korisnu *distancu* izpram svog iskustva. Ukoliko je sklon samotematizaciji, taj će čitaoc-samoupravljač lako (sa te distance) shvatiti univerzalnost poruka koje nosi čak i trivijalna svakidašnjica njegovog života: sa zadovoljstvom će otkriti da se samoupravljanje događa(lo) i drugima. Tako knjiga *Moć in*

⁷ Moć je verovatnoća da će jedan od dva subjekta određenog društvenog odnosa ostvariti svoju volju uprkos protivljenju drugog subjekta, bez obzira na sredstva od kojih zavisi ta verovatnoća (Weber: 1980.).

nemoć samoupravljanja nudi, u tom smislu, mogućnost samospoznaje i socijalizacije jednog masovnog iskustva...

Posebna poglavlja ove knjige posvećena su konciznoj rekapitulaciji nekih od ključnih rezultata jugoslovenske kritičke sociologije. Među svim tim rezultatima centralno mesto, verovatno, pripada tezi o *dualističkoj* organizacijskoj šemi jugoslovenske radne organizacije. S obzirom na empirijski utvrđenu koliziju dva organizacijska principa, kritička sociologija je zaključila da odnos te dve komponente — participativne (samoupravni kolektiv) i hijerarhijske (preduzeće) — organizacione strukture jugoslovenske radne organizacije konceptijski nije (bio) dobro regulisan. To je zaključak na koji se nadovezuje i procena (iz drugog dela knjige) da je predominacija (ciljeva) samoupravnog kolektiva — shvaćenog kao nediferencirana harmonična zajednica — proizvela »ideologizaciju kolektiva i haotizaciju preduzeća«.

Rešenja za koja se, u dobroj tradiciji naše kritičke sociologije, zalažu i autori knjige *Moć in nemoć samoupravljanja*, ciljaju na promene načina regulacije međusobnog odnosa dve komponente (organizacione šeme) jugoslovenskog preduzeća. Osnovni preduslov promene je sadržan u legalizaciji grupnih (profesionalnih) interesa i, sa ovima, u institucionalizaciji industrijskog konflikta, sindikalizaciji radništva i njegovoj autonomnoj samoregulaciji te u profesionalizaciji managementa i legitimizaciji njegove moći.

Autori upozoravaju da su naša dosadašnja istraživanja procesa (distribucije) moći bila centrirana na radne organizacije i da su, zato, u budućnosti neophodna i istraživanja koja bi tematizirala *kontekst* jugoslovenske radne organizacije, odnosno »pozadinu«, ili »naličje« njenih organizacijskih principa.

Takva promena ugla izučavanja procesa moći u jugoslovenskom društvu zaista je neophodna: već se, naime, i na

nivou sasvim provizornog tematiziranja konteksta jugoslovenske radne organizacije mogu naslutiti mogućnosti produktivnih (pre)ispitivanja dosadašnjih rezultata istraživanja procesa (distribucije) moći.

Proširivanje predmeta istraživanja (na kontekst radne organizacije) nužno će, po našem mišljenju, izazvati i stanovitu promenu u »očitanju« teze o koliziji dva organizacijska principa yu-preduzeća. Naravno, ta promena, odnosno reinterpretacija centralne teze (ili jedne od centralnih teza u saznojnom sklopu koji tematizira distribuciju moći) mora izazvati i određena pomeranja interpretativnih naglasaka koji bi, dosledno primenjeni na (u knjizi) prezentirane primere (ne)moći samoupravljanja, najverovatnije dali i ponešto drugačije istraživačke rezultate.

Samorazumljivo polazište teze o dualističkoj strukturi jugoslovenske radne organizacije je uverenje da je hijerarhijska organizacija nužno i racionalna organizacija — preduzeće, i da — sa hijerarhijom — racionalnom organizacijom (preduzećem) — u jugoslovenskoj radnoj organizaciji *stvarno* postoji i management. Iako je, po tom uverenju, konceptijski potisnuto, srce ekonomizirajuće produkcije ipak i dalje kuca pod korom institucionalno fiksirane (umišljeno harmonične) samoupravne zajednice.

Ali već i pravo tematiziranje konteksta jugoslovenske radne organizacije ovu samorazumljivu pretpostavku, i iz nje izvedenu »terapiju« (legalizacija moći managementa), ozbiljno dovodi u pitanje: taj pogled »u kontekstu« otkriva da jugoslovenska radna organizacija, istina, ima hijerarhijsku organizaciju, ali i da ta organizacija nema mnogo veze sa ekonomizirajućom produkcijom; jugoslovenska radna organizacija *nije* preduzeće.

Kontekst jugoslovenske radne organizacije modalitet je »komandne ekonomije«. Ova u čistom obliku, u svom

⁸ Pod »komandnom ekonomijom« mislimo čisti oblik zvanične ekonomije socijalističkih društava (sa njenom organizacijom bitno zavisnom od centralnih naredbi koje stižu »odozgo«) kako su ga eksplicirali Feher, Heler i Markuš u knjizi *Diktatura nad potrebama*. Reč je o sistemu ekonomije kojim uski krug političke elite — vrh glomaznog administrativnog aparata, reintegriše ekonomiju u društvenu celinu »razvijajući je u skladu sa korporativnim interesom moći ovog jedinstvenog aparata, i potčinjavajući je principu maksimalnog proširenja materijalne osnove dominacije ovog aparata

pojmu, isključuje tržište i »proizvoljnosti« delovanja tržišta.⁹ Problem je, međutim, u tome da je samo u kontekstu tržišne ekonomije moguće uspostavljati hijerarhijske strukture kao racionalne organizacije — racionalne u smislu preduzeća.

Jugoslovenske radne organizacije istorijski su razvijane kao »kapilarna mreža« jednog oblika *komandne ekonomije*. Hijerarhijska struktura naših radnih organizacija zato je, pretežno, široka osnova jedne kontinuirane hijerarhije kojom se povezuje i kumulira moć upravo te velike i sveobuhvatne hijerarhije (i, po logici hijerarhije, osobito njenog vrha ili vrhova).

Iz ove procene hijerarhije preduzeća kao organizacije koja je *neposredno* u funkciji reprodukcije neke veće (recimo, za sada, političko-državne) moći i zato, »po definiciji«, ne i u funkciji racionalne produkcije, proizlazi da predložena »terapija« — legalizacija moći nepostojjećeg managementa — može imati i potpuno neočekivane učinke (npr. jedno temeljitije i dugoročnije, »klasično« realsocijalističko zamrzavanje?).

Ukoliko teza o bitnoj povezanosti racionalne organizacije (preduzeća) i tržišne ekonomije »drži vodu« onda ona, dakako, ima nužno i implikacije na razumevanje prirode samoupravnog kolektiva u jugoslovenskoj radnoj organizaciji: postojeća participativna struktura u interakciji je sa hijerarhijskom strukturom koja *nije* preduzeće. Na (teorijsko-praktički nikad osporeni) »kapilarni« segment strukture komandne ekonomije svojevremeno je, naime, samo dozidana institucionalna participativna organizacija.¹⁰

Ta samoupravna struktura omogućena je labavljenjem stega u ravni kapilarnog segmenta komandne ekonomije. Istovremeno je, međutim, i preuzela

funkciju kontrole tih olabavljenih veza. Tako je hijerarhija komandne ekonomije uspostavila — u izvesnom vremenskom intervalu dosta efikasnu — samokontrolu svog kapilarnog segmenta.

Ali takvo funkcionalizovanje participativne strukture ima i svoju izuzetno visoku »cenu«: ta vrsta funkcionalizovanja participativne strukture, na primer, uzrokuje (i) *spiralni konflikt*. Sa stanovišta »kontekstualnog« pristupa »samoupravnoj problematici« — pristupa koji ovde samo provizorno tematiziramo — spiralni konflikt se, naime, ne ograničava na pitanje političke (ne)kulture, već se identifikuje kao vitalni instrument samoupravnog, samoregulatornog zatezanja spona kapilarnog segmenta komandne ekonomije. Ukratko: interakcija participativne i hijerarhijske strukture u netržišnoj (socijalističko-državno posredovnoj) radnoj organizaciji empirijski reprodukuje, i tako utemeljuje, kultru spiralnog konflikta.

Opšta pretpostavka te kulture je predominacija jedne šire teorije/prakse spiralnog konflikta. Ta je, međutim, nužan, ali ne i dovoljan uslov uspostavljanja te kulture. Za pokretanje samoproizvodnje kulture spiralnog konflikta neophodno je instaliranje participativne strukture u strukturu komandne ekonomije. To instaliranje dogodilo se u Jugoslaviji: participativna struktura — i njom omogućena dijalektika (kulture) spiralnog konflikta — jeste *differentia specifica* jugoslovenskog oblika komandne ekonomije...

Kultura spiralnog konflikta ne podnosi profesionalno grupisanje. Svako takvo grupisanje — sa stanovišta te kulture — neprirodno je okupljanje: *grupašenje*. Reč je o tome da spiralni konflikt — ili, preciznije, *masa* empirijskih vrtloga *latentnih* interesa na kojima počiva naš oblik komandne ekonomije —

nad društvom« ... (upor. F. Feher, A. Heler, Đ. Markuš, *Diktatura nad potrebama*, Rad, Beograd, 1986, str. 140.)

⁹ »Sistem je (...) za sebe smatrao da nije podložan proizvoljnostima delovanja tržišta. Sistem je bio neprijatelj tržišnih odnosa ...« »Prvi pokušaji ostvarivanja socijalističkih učenja su bili vezani za dve protivrečne tendencije ... Prva je značila ukidanje (ili bar drastično svođenje) tržišnih odnosa i razaranje jedinog sistema računanja koji bi barem u načelu omogućio matematičku predvidivost (neizvesnu i kapricioznu kakva je uvek bila). Druga tendencija je htela da stekne pravo saznanje o budućnosti ...« (isto, str. 342, 344.)

¹⁰ Čini se vrednim napomenuti da je, s obzirom na ovu prirodu strukture u koju je instalirana participativna organizacija, svaka eventualna nesavršenost panoptikuma samo puka slučajnost.

podrazumeva(ju) *nestabilne* koalicije. Što nestabilnije koalicije, to stabilniji spiralni konflikti; i *vice versa*...

Spiralni konflikt ne može se kontrolisati; *načelno* je neregulativan. Ne može se regulisati ni u svojoj manifestnoj, niti u svojoj latentnoj fazi.¹¹ Latentnost spiralnog konflikta postoji kao strah od izbijanja spiralnog konflikta. Ta latentnost je takođe manifestna: ispoljava se kao apatija, pasivizacija; ugrađena je u strukturu individue kao anksioznost i frustracija.

S obzirom da se ova samoblokada na kraju iskazuje kontraproduktivnom čak i sa stanovišta reprodukcije same komandne ekonomije, traže se rešenja — proučavaju se mogućnosti deblokade društvene reprodukcije. I kakvo je najlogičnije — »najkraće« i najjednostavnije — rešenje *sa stanovišta, ili iz optike, komandne ekonomije?* Unutar horizonta komandne ekonomije najoptimalnijim se — za taj oblik — čini »suspendovanje« participativne strukture. A to je, dakako, u sebi protivrečno rešenje: sa stanovišta specifičnog oblika komandne ekonomije rešenje se vidi u (na ovaj ili onaj način racionalizovanom) *ukidanju* tog specifičnog oblika! Pravi rezultat tog rešenja nije toliko gubitak »identiteta«, koliko je povratak oblika njegovoj biti: uspostavljanje ogoljene komandne ekonomije.

Sve su ovo, naravno, »spekulacije« — provizorna, do kraja izoštrena izvođenja kojima se samo želi podvući domašaj i »težina« predložene re-interpretacije jednog interpretativnog okvira.

Tu promenu interpretativnog okvira ilustriramo još jednim primerom — primerom (u knjizi opisanog) pada »mladih šefova«. Po interpretaciji za koju se zalažemo, pad »mladih šefova« nije moguće objasniti njihovom neosposobljenošću da profesionalizuju probleme (koje je nametala protivkoalicija). Ta nesposobnost je za sam ishod »slučaja«

— bar u optici koju ovde predlažemo — bila irelevantna. Naprotiv, moglo bi se reći da su »mladi šefovi«, sa stanovišta održanja svoje dominacije, sasvim pravilno kanalisali konflikt. Najverovatnije je, međutim, da nisu aktivirali sve instrumente koje podrazumeva kultura spiralnog konflikta. U tom smislu uzroci njihovog pada mogli bi se odrediti kao »čisto tehnički«.

Značajno je, međutim, napomenuti da su »mladi šefovi«, po našem mišljenju, *mogli* postati meritokrati. Tek bi, naime, njihova eventualna pobjeda stvarno potvrdila njihovu meritokratsku »kompetentnost«. Da su bili pravi meritokrati, oni sigurno ne bi činili greške koje su, na kraju, i uzrokovale njihov pad (Napominjemo da meritokratiju razumemo kao svojevrsan »amalgam« kojega, dakako, nije moguće odrediti samo negativno. Meritokratiju ne sačinjavaju ni pravi profesionalci ni pravi političari i to u smislu da je ona »nešto treće«: spoj je osobina i jednih i drugih; možda ne najboljih osobina, ali u svakom slučaju funkcionalnih, »razmenljivih« unutar mreže komandne ekonomije.)

Ovim, naravno, uopšte ne osporavamo opravdanost načelnog suprotstavljanja »horizontalnom kruženju kadrova s političkih na privredne i stručne funkcije«. Želimo samo da istaknemo da pravo *polazište* ovog inače prihvatljivog, poželjnog, racionalnog, načelnog suprotstavljanja »kadrovskoj vrtešci« *racionalna organizacija*. Implicitna pretpostavka tog suprotstavljanja (kruženju kadrova je pretpostavka o empirijskoj egzistenciji racionalnih organizacija, te odatle izvedena (takođe implicitna) teza o »nakalemjenosti« tog kruženja na inače zdrava tela (produkcijom za razmenu centriranih) organizacija. Stvarno, horizontalno kruženje »kadrova« sasvim je normalna pojava u kontekstu komandne ekonomije: jedno je od najti-

¹¹ Osnovno obeležje spiralnog konflikta je — i u njegovoj latentnoj i u njegovoj manifestnoj fazi — upravo »većita« latentnost interesa koji ga konstituišu. Spiralni konflikt destruiira mogućnost uspostavljanja manifestnih interesa u »imperativno koordiniranoj asocijaciji«, odnosno destruiira mogućnost uspostavljanja artikulisane i svesne orijentacije ponašanja individua i (interesnih) grupa... Ovde nije ni potrebno, a ni moguće, posebno dokazivati izuzetnu aktuelnost (klasične) konceptualizacije konflikata u industrijskom društvu. U tom smislu Dahrendorf ostaje nezamenljiv. Vidi posebno 5. poglavlje njegove knjige *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford University Press, Stanford, 1959.

pičnijih obeležja svih društava organizovanih po matrici komandne ekonomije.

Sa stanovišta interpretativnog okvira koji predlažemo (kruženje kadrova pokazuje se, ustvari, kao vitalni mehanizam — kao konstitutivno, definirajuće obeležje — određenog tipa društva. Reč je o spoju posredstvom kojega se empirijski sabira transcivilno-društvena i transpolitička, nad-društvena moć. Taj spoj (meritokratija) može biti i jedan od generatora spiralnih konflikata — reprodukcije latentnih interesa (odnosno simuliranja procesa artikulacije manifestnih interesa). U svakom slučaju »meritokratska veza«, po mestu i načenu svog nastanka, a možda osobito temeljito baš kao konstitutivni element vrtloženja latentnih interesa (u kontekstu institucionalizovanog samoupravljanja), poništava, briše razliku između države i društva.

Da rezimiramo: jugoslovensku radnu organizaciju obeležava *dualistička* organizacijska šema — participativna (samoupravni kolektiv) i hijerarhijska struktura koja, međutim, *nije* racionalna organizacija. Oba pola dualističke šeme (participativni i hijerarhijski) »ravnomerno« pripadaju kapilarnom segmentu (ovdašnje, naše) komandne ekonomije.

Odnos ove dve organizacijske komponente konceptijski — zbog prirode komandne ekonomije — uopšte ne može biti dobro postavljen: preduzetnička funkcija nikome ne može biti dodeljena (dakle ni samoupravnom kolektivu, a ni upravi preduzeća) jednostavno zato što unutar tog tipa ekonomije *ne postoji* (i zato što u tom kontekstu sistemski uopšte ne može postojati).

Naravno, ovim ne pokušavamo da osporimo značaj strateških implikacija koje su izvedene iz dosadašnjih istraživanja (distribucije) moći u našim radnim

organizacijama. Legalizacija različitih interesa u radnoj organizaciji zaista jeste način prevazilaženja postojeće »sinkretičke i konfuzne socijalne harmonije«; održavanje dinamike socijalne promene zaista zahteva autonomnu organizaciju radnika i profesionalizaciju i legalizaciju managerskih *svojtava* postojećih oligarhija. Ali izgleda da bi unutar tih strateških implikacija svakako bilo potrebno pojačavati i sve moguće dodatne kontra-moći koje bi, sabrane, bile u stanju da utiču na smanjivanje mogućnosti aktiviranja klasičnih (real-socijalističkih) mehanizama »redukcije kompleksnosti«.

Iz naše kritike nekih pretpostavki iz kojih su izvedene naznačene strateške implikacije sledi, naime, da je to što bi trebalo biti legalizovano u najmanju ruku nejasnije (i neizvesnije) nego što se to uobičajeno misli; i da su dimenzije promena, a s ovima i količine moći koje su »u igri«, neuporedivo veće nego što se to do nedavno pretpostavljalo.

Miroslav Stanojević

Blaženka Despot

ŽENSKO PITANJE I SOCIJALISTIČKO SAMOUPRAVLJANJE

Cekade, Zagreb, 1987.

Sticajem nesretnih okolnosti ova kapitalna knjiga o položaju žene nekoliko je godina čekala na objavljivanje.¹ Kao da je u izdavačkom konzumizmu — poput svih ostalih sfera — sve drugo hitnije od ženskog pitanja. No Blaženka Despot je nedvojbeno pokazala suprotno: da *ništa* nije hitnije od rješavanja ženskog pitanja, i da bez njega nema ništa

¹ Tako se i dogodilo da je, osim nekoliko tematskih blokova i brojeva po nizu časopisa i osim feministički orijentirane književnosti, knjizi Blaženke Despot prethodila i mala bibliografija što prevedenih što originalnih feminističkih radova o ženi ili ženskom pitanju kod nas, od kojih iz posljednje kategorije spominjem samo važnije (i koje autorica na žalost ne navodi): Anđelka Milić, *Klase i porodica*, Radnička štampa, Beograd, 1978; »Studije o ženi i ženski pokret«, *Marksizam u svetu*, 8-9, 1981; *Antropologija žene*, priredile i predgovor napisale Zarana Papić i Lydia Sklevicky, Prosveta, Beograd 1983; Vjeran Katunarić, *Ženski eros i civilizacija smrti*, Naprijed, Zagreb, 1984; Nada Ler-Sofronić, *Neofeminizam i socijalistička alternativa*, Radnička štampa, Beograd, 1985. Nakon knjige B. Despot izašao je i zbornik radova *Žena i društvo — Kultiviranje dijaloga*, ur. Lydia Sklevicky, Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb, 1987.

od samoupravljanja. Da se radi, dakle, o prvorazrednom političkom pitanju od općeg značaja, koje je neopravdano zanemareno zbog sjene vladajućeg patrijarhalnog morala što na njega pada.

Knjigu smatram kapitalnom zato što je, prema mom uvidu, to i jedina knjiga koja teorijski obrađuje žensko pitanje u odnosu prema samoupravnom, a to znači jugoslavenskom, socijalizmu. Ona to čini u jednom alternativnom tonu, alternativnom kako prema manje-više oficijelnim ideologijama, tako i prema manje službenim marksizmima. Ako se, naime, režimske ideologije socijalizma i nedomišljeni (da li i samo nedomišljeni?) marksizam u nečemu slažu — onda je to odlaganje »ženskog pitanja«, njegovo bagateliziranje, kroz svodenje na klasno pitanje. Studija Blaženke Despot pokazuje međutim da klasno pitanje ne iscrpljuje žensko pitanje, te se tako navodnici sa sintagme skidaju, a odnos između općeg i posebnog obrće.

Jedan od osnovnih zadataka marksističkog feminizma smatra autorica, jest: »objasniti (...) zbog čega smatramo da su žene taj dio proletarijata čiji se interesi mogu poistovjetiti s interesima 'potpunog dobivanja čovjeka', a da se ne pozivaju na historijsko nego na čovječansko pravo.« (str. 96) Naime, kako piše dalje: »Posebnost 'ženskog pitanja' sadrži u sebi 'općenitost' proleterskog pitanja. U svakom 'posebnom' pitanju žena sadržan je problem ljudske emancipacije. Jer, ne radi se o političkoj emancipaciji i njezinoj 'općenitosti', nego o ljudskoj emancipaciji. (...) U tom je smislu emancipacija žena pretpostavka ljudske emancipacije, a svako 'žensko pitanje' jest ljudsko pitanje.« (str. 121) Već na početku studije (str. 9) autorica upozorava na pojmovnu bliskost ženskog pitanja i proletarijata, jer, kako ona kaže, oboma nema mjesta u filozofiji slobode (Hegel) ali im je mjesto u ozbiljenju filozofije, i za njega je ključno. Ukoliko se odbije da se iscrpljenje onoga što nazivamo ženskim vidi u liku majke, rodilje, ili pak, s druge strane, u liku žene kao *radnika* (str. 97), uviđa se lažnost one univerzalističke pretenzije koja je građana po komu modelu i jedva to prikriva, a koju susrećemo u apstrakcijama kao što je »čovjek«, »radnik« itd. Taj lažni univerzalizam (»čovjek' uopće«) isključuje žen-

sko, kao i sve ono što je nedominantno, što je, dakle, u neskladu s vladajućom normom. Prema Blaženki Despot, činjenica da klasno pitanje ne iscrpljuje žensko pitanje ne znači da žensko pitanje nije također i klasno. Naprotiv, ono je klasno, ali upravo u tom obratu u kojemu se ne traže nikakva posebna prava, jer ženama prema njevoj parafrazi nije učinjena nikakva posebna nepravda nego *nepravda uopće*. (str. 99) Iz toga slijedi i jedna od misli vodilja (izražena u motu knjige u obliku parafraze Marxa i Engelsa): »Vladajuće misli jedne epohe su misli ne samo vladajuće klase, već i vladajućeg spola.«

»Asimilacija 'ženskog pitanja' pod 'opće' pitanje, proletersko pitanje, negacijom posebnosti 'ženskog pitanja' i klasno je pitanje, proletersko pitanje razumljela kao 'posebno' spram 'općeg' države i partije. Etatiističkom modelu socijalizma odgovara redukcija 'ženskog pitanja' na klasno pitanje za cjelokupno autoritarno proizvođenje života: materijalne proizvodnje i biološke reprodukcije. Žena je ispod razine emancipacije klase kojoj pripada, i u tome je cijela 'posebnost' 'ženskog pitanja', ona trpi represiju kao zaposlena žena i kao žena, što nije slučaj sa zaposlenim muškarcem i muškarcem.« (str. 114) U ovoj je kratkoj formulaciji sažeta jedna od glavnih poruka knjige. Pored toga što je klasno, žensko pitanje je još i posebno pitanje u onoj mjeri u kojoj žena nikad nije model svoje klase već samo njegova rdava imitacija. Žena svoj klasni status stiče preko muškarca ili obitelji, a tek izuzetno sama. I prema vlastitoj klasi (tj. klasi gospodara), žena stoji u odnosu posredovanom muškarcem, kao i prema cijelom društvu. Na to je tradicionalno osuđuje njena priroda, koja se uvijek priziva kada je potrebno ženu potisnuti u niži status. Autorica konstatira da to na žalost čini i socijalizam, koristeći postojeću neupitnu patrijarhalnu strukturu (porodice pa i društva).

Hegela autorica smatra na Zapadu najrelevantnijim misliocem za utemeljenje ženskog pitanja (str. 25). On naime misli filozofiju slobode u okviru koje žena ima ključno, mada vanpovijesno (i dakle prirodno) mjesto u onome što autorica naziva »protokom privatno vlasništvo — porodica — građan-

sko društvo«. Filozofije slobode kod Hegela nema bez ženine uloge, kao prirode, u omogućavanju samoostvarenja umne volje kao vrhunske slobode. Ženina ograničenost, nesloboda, u braku, u porodici, predstavlja samo posredovanje do slobode. Ženino robovanje Hegel vidi kao slobodu: nije mu dato da o tome govori iz *ugla žene*, odakle bi se to bez sumnje drugačije kvalificiralo.

No, mnogo više zabrinjava autoričina analiza koja pokazuje da se ovaj način mišljenja prenosi i u marksizam i u postojeće političke prakse, a da se ženskom pitanju i dalje osporava rang teorijskog problema. Naime, kategorija spolnosti, koja čini *differentiu specifiu* ženskog pitanja u odnosu na klasno, »ukida« se u apstrakciji slobode »uopće« i čovjeka »uopće.« Tako se revandikacija posebnosti ženskog pitanja svodi na puku prirodu (spolnost) i ne priznaje joj se *relacionalnost* prema ostalim kategorijama. A od te relacionalnosti, od te odnosnosti, sastoji se »posebnost« ženskog pitanja, koja se *eo ipso* u biti potvrđuje kao općost, ali ovoga puta prava općost. Jer ovdje nema mjesta reprezentiranju, predstavljanju drugih, svih onih koji nisu norma, u dominantnom modelu. Ako ista, moglo bi se autoričinu misao dalje razvijati u ovom pravcu, — »ženska općost«, »ženski« tip univerzalizma razlikovao bi se od dosada preovladajućeg (a taj je muški) u tome što si ne bi dopustao da govori u ime drugih.

Cijela je stvar potpuno mehanički prenesena i u socijalizam. Odbijanje promišljanja tehnologije (jer *ne* postoji tako nešto kao socijalistička, ili makar samo kao neutralna tehnologija) onemogućava razmišljanje o prirodi van kapitalističkih odnosa i odnosa hijerarhije i dominacije (str. 51). »Priroda« i dalje ostaje sudbina žene, a socijalizam reproducira autoritarnu porodicu da bi reproducirao autoritarno društvo, i obratno: tako je društvo lakše kontrolirati. Demokratizacija i samoupravljanje zahtijevali bi hitnu promjenu društvene i porodične patrijarhalne svijesti i strukture i prije svega položaja žene. Naravno, u tom slučaju bi valjalo preispitati i političku funkciju vladajuće moralne norme, kao i mnogo čega što nismo navikli vidjeti kao politiku.

Žene, kao najneposrednije ugnjetene, autorica smatra velikim potencijalom za samoupravljanje, ali i takvim koji se uglavnom u tome mora tek osvijestiti: »Žene će se moći više uključiti i u institucionalne oblike samoupravljanja, tek onda kada društvo bude oslobođeno svoje patrijarhalne hipoteke.« (str. 134) Nema sumnje da će tada žene te institucije, kao i sve društvene strukture, mijenjati. Ali, veli autorica, da bi se žene mogle emancipirati u potpunosti, potrebno je u njihovu korist poduzeti i izvjesne »posebne mjere.« Takve mjere često se etiketiraju kao elitizam ili buržoaski feminizam, što je po ženski pokret pogubno (str. 119—120). Kod nas se radi, naglašava autorica, o feminizmu na jugoslavenski, na samoupravni način. »Posebne mjere« koje valja poduzeti u korist žena kako bi one uopće mogle iole *ravnopravno* startati svoj ulazak u povijest tiču se činjenice da žene u cjelini *nisu* još uopće dostigle razinu emancipacije »vlastite« klase (tj. one kojoj pripadaju u prvom redu posredstvom muškaraca). Ne traže se ni ustupci ni favoriziranje.

Zalažući se za misaoni okvir *marksističkog feminizma* (što je sintagma koja će, predviđamo, biti sumnjiva i mnogom marksisti i mnogoj feministkinji), autorica veli da će njegovo utemeljenje omogućiti skidanje navodnika sa »ženskog pitanja.« Time će ga konačno i legitimirati. Na teorijskom utemeljenju marksističkog feminizma autorica insistira »zbog razlike real-socijalizma, etatiističkog socijalizma i samoupravnog socijalizma.« (str. 122) Marksistički feminizam, kako ga ona razumije i utemeljuje, nije teorijski priprek teoriji samoupravnog socijalizma nego je njegov *konstitutivni* dio, dakle njegova pretpostavka, ono što mu nedostaje i konceptualno i praktički. Dalo bi se možda zaključiti no autorica u tom pravcu dalje ne ispituje da je dio krivnje za neuspjeh jugoslavenskog samoupravnog eksperimenta možda na tome što žene nisu uzete u obzir? Bilo kako bilo, čini se da bi vrijedilo istraživanje i u tom smjeru uputiti: koji je doprinos općoj krizi jugoslavenskog društva i politike — bahato isključivanje žena iz svih računica?

Knjiga *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje* feministički je, a to

znači veoma, kritična i prema mraksizmu: ona je sebi stavila u zadatak velik posao njegovog preoblikovanja, prekrivanja, i prestrukturacije u najradikalnijem smislu.² Veoma se strogo odnosi prema zapostavljanju ženskog pitanja i prema njegovom guranju na sporedni kolosijek ili bagateliziranju, što se susreće kako u različitim tipovima socijalizma (zbog zaostale patrijarhalne svijesti) tako i u teoriji. Marksizmu zamjera nepromišljanje odnosa spola i klase, realnih problema tehnologije i odnosa u proizvodnji koji se tiču žene, veze između privatnog vlasništva — porodice — društvene strukture, gluhoće prema pitanjima ličnog integriteta, prirode i slobode kada je u pitanju žena i žensko tijelo, itd. Kod ovog posljednjeg ona pokazuje da je čak Hegel bolje razumio problem tjelesnog integriteta u odnosu prema slobodi, a da je njegovo ignoriranje pogubno za marksizam koji upravo zbog njega gubi svoje potencijalne pristalice među ženama: »Gluhoća marksizma za ove delikte protiv slobode u napadu na tijelo, kao i ignoriranje svih ovih problema kao da oni spadaju u žensku opsjednutost seksualnošću, u trivijalnost razgovora o isjecanju klitorisa, orgazmu, pobačaju itd., navodi dio feminističkog pokreta, pokreta za emancipaciju žena, da negira utemeljenje ženske emancipacije u marksizmu kao objektivističkom i ekonomističkom.« (str. 128) Premda se možemo pitati je li baš odsustvo sluha za pitanja tjelesnosti (i stanoviti »revolucionarni asketizam« koji se lako i preko noći obrće u poplavu pornografije pod firanom liberalizacije morala) — to koje odvrća feministkinje od marksizma, valja reći da zamjerke marksizmu kao i manje-više samoupravnoj praksi dobro pogodaju. Kritizirajući neke od slijepih mrlja marksizma (npr. neupitnost monogamnog braka, str. 131), autorica je uprla prst i na njegove anakronizme i proturječja. Uzimanje u obzir ženskog pitanja može samo ići na ruku samoupravljanju a također i marksističkoj teoriji: »Sa, na otvorenom marksizmu, utemeljenom pojmu marksistički feminizam,

socijalističko samoupravljanje dobiva samoosvješćenje i žena i muškaraca u njihovoj bitnoj ljudskoj emancipaciji. Patrijarhat neprimjeren pojmu socijalističkog samoupravljanja i birokracija neprimjerena istom tom pojmu, u prešutnom ili barem neosvješćenom savezu omogućavaju 'čvrstu ruku' u porodici i 'čvrstu ruku' u državi.« (str. 133)

U tom smislu, u duhu reinterpretiranog i neapstraktnog univerzalizma, Blaženka Despot u svojoj studiji zaključuje: »Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje kao pitanje konkretnih osoba, a ne samo apstraktnih individua koji su subjekti prava, ukazuje da se emancipacija žena može izvesti samo i emancipacijom muškaraca od njihovog vlastitog patrijarhalnog mentaliteta i ideologije, a koji nije samo princip dominacije muškarca nad ženom već *strukturni model* (kurziv R. I.) dominacije suvremenog društva uopće.« (str. 147—148, Pogovor)

Čini mi se (i namjerno ovaj skromni prikaz pišem u prvom licu, premda je to manje uobičajeno) — da je teško pre naglasiti važnost pojave ove knjige kod nas. Analize položaja žene u bilo kojoj perspektivi toliko su zanemarene i izdavački, intelektualno, i na svaki način još uvijek proskribirane i diskriminirane, da bez sumnje valja podržati svaki tekst, svaku knjigu, koja se kod nas pojavi o nekoj od tih tema. No za podršku ovoj knjizi i poslu što ga radi Blaženka Despot postoji još jedan odličan razlog: kao prvo, ona se bavi jednom domaćom temom a potom, govori jezikom i u okviru diskursa koji se u našem intelektualnom i političkom prostoru razumije, koji je ovdje čitljiv. Isuviše smo često bili svjedoci razgovora »gluhih« koji u osnovi ima za razlog baratanje različitim žargonima. Svaki žargon, pa tako i marksistički, i politički, ima svoj kod, i u njemu se čita. Blaženka Despot njime odlično vlada, i to je od strateške važnosti za doseg njenih argumenata. Skromno iskustvo ženskog pokreta u Jugoslaviji posljednjih desetak godina³ na žalost pokazuje, između ostalog, i teškoću pojmovne re-

² U tome Blaženka Despot nije izolirana, i popis knjiga marksističkog feminizma i feminističkog marksizma već je poduži. Njena je knjiga specifična po tome što se bavi domaćim prilikama.

³ Govorim o pokretu jer smatram da pokret nije određen brojem sudionika već načinom rada.

cepcije problematike kao i tešku komunikabilnost ženskog feminističkog iskustva. Feminizam kod nas nailazi na zdušno i apriorno odbijanje i na političkoj razini i uglavnom također na intelektualnoj, pa i među marksistima. Blaženka Despot bavi se nužnim poslom »prevođenja« (a za to je potrebno strpljenje) ženskog pitanja za priručnu upotrebu teoretičarima samoupravljanja i marksizma te političarima. Nisu sve feministkinje, pa čak ni marksističke feministkinje, na to spremne, s obzirom na dozu agresivnosti kojom im se u tome često uzvraća, i na neodobravanje patrijarhalne sredine, što treba moći podnijeti (jer se za opću stvar dobivaju redovno lični udarci). Dok živimo u ideološkim i političkim okolnostima u kojima živimo, diskurs Blaženke Despot uvijek će nailaziti na bolju recepciju (tj. biti spremnije shvaćen) nego onaj koji posebno ne barata marksističkom terminologijom i temama. Autorica ovih redaka, inače, vjeruje u mogućnost relativnog uzajamnog prevođenja iz jednog načina mišljenja u drugi, uz malo dobre volje. Moguće je u marksizam dakle preuzeti i marksistički obraditi i adaptirati, i čak učiniti nosivima, i one teme koje ovaj dosad nije ozbiljnije uzimao u obzir, koje dolaze iz drugih političkih ili intelektualnih pobuda: tako je i s feminizmom. No, ovo promišljanje otvara i neka pitanja, s kojima završavamo, ne sporeći ni važnost knjige Blaženke Despot ni korektnost njenih izvoda. S pitanjima, naime, koja ona za nas otvara.

Tekstovi iz ove knjige mahom su nastali u vrijeme od prije nekoliko godina koje prethodi sadašnjoj već svima evidentnoj i općepoznatoj jugoslavenskoj krizi. Ne bi li analiza bacila, u ovoj perspektivi, novo svjetlo kako na važnost i mjesto ženskog pitanja u našim okolnostima, tako na teoriju i praksu samoupravljanja, pa možda pridonijela i nove elemente za kritiku marksizma? Zanimljiva su daljnja sociološka, politološka, ekonomska istraživanja u ovom pravcu, i valja se nadati da je put za njih otvoren. Nadalje, nameće se i općenitije pitanje neupitnosti stanovite vrste marksističkog diskursa u knjizi samoj, u vrijeme propasti svih utopija i nedvojnog neuspjeha (s ženskim pitanjem i bez njega) jugoslaven-

skog modela. U tom svjetlu teze Blaženke Despot djeluju možda pretjerano optimističke i pomalo naivne.

S druge strane, možda bi i marksističkom feminizmu dijelom bio olakšan po-kao kada bi više uzeo u obzir neke od teorijskih tekovina ženskih studija i feminizma, što ima katkada ne puko formalnih nego i pojmovnih prednosti. Tako se na primjer u feminističkoj antropologiji uvriježilo veoma praktično razlikovanje *roda* i *spola* koje omogućava razgraničenje, tamo gdje je to teorijski pogodno, između prirodnog i socijaliziranog. Jer, naravno da žensko pitanje nije spolno pitanje (i na to antifeministi zjurado odgovaraju da tome služi ginekologija) u užem smislu, ali ono jeste rodno. Sada sintagma pak *ženskog pitanja* (sa ili bez navodnika) uže je marksističke upotrebe i pokazala se ipak (bar u dosadašnjoj primjeni) reduktivnom u odnosu na sve one teme koje feminizam i ženske studije (nužno lijeve, ali ne isključivo marksističke provenijencije) otvaraju.

Rada Iveković

Sozialistische Studiengruppen (SOST):

ZWISCHEN NEOKONSERVATISMUS UND RECHTRADIKALISMUS. POLITISCHE UND POPULISTISCHE RECHTSTENDENZEN IN DER BUNDESREPUBLIK

Hamburg, VSA — Verlag, 1986.

Autore koji se bave istraživanjem konzervativizma valja dijeliti na njegove proizvođače i kritičare. U zapadnojemačkom redu stvari u većini su oni prvi. U rijetke kritičare ubrajaju se Richard Saagre, Helga Grebing i Martin Greiffenhagen, politolozi i povjesnici iz Göttingena i Stuttgarta. Kritičkom smjeru pridružuju se i autori ove knjige pisane iz ideološkog konteksta socijaldemokracije.

Knjiga se sastoji iz šest odjeljaka. U prvom autori pokazuju uzlet neokonzervativizma, razloge i uzroke pojave neokonzervativnog protupokreta, koji je zacijelo potisnuo lijevicu iz centara moći. U drugom dijelu prijevodi se o »konzervativnoj utopiji« i vrijednostima na

kojima počiva, da bi u trećem iscrpno predstavili promjene u sustavu vrijednosti za vladavine socijalno-liberalne koalicije. U četvrtom odjeljku prikazali su socijalnu bazu neokonzervativizma, u petom promjene unutar građanskog bloka, a u posljednjem fenomen desnoga radikalizma, koji svoje tlo ima u neokonzervativizmu.

Neokonzervativizam u SR Njemačkoj kao jedan tip utjelovljene političke prakse etabliran je nakon dolaska na vlast konzervativno liberalne koalicije uma CDU/CSU FDP. Potonje stranke predstavljaju socijalnu i političku bazu praktičnog neokonzervativizma. Ovdje namjerno razdvajamo teoriju od prakse neokonzervativizma, ali skrećemo pozornost na istovremenu interakcije teorije i prakse. U tom smislu predstavnici tehnokratskog konzervativizma (Schelsky), konzervativne antropologije (Gehlen) i kritike prosvjetiteljstva (Lübbe), zacijelo imaju stanoviti utjecaj na praktični konzervativizam.

Ova knjiga u širokom luku zaobilazi intelektualističke raspre neokonzervativaca a zaustavlja se na analizi prakse neokonzervativizma. Njegov uzlet započinje sredinom sedamdesetih, koje se označuju godinama krize, stagnacije poslije-industrijskih društava. S krizom došlo je do nimalo šarmantnog neokonzervativnog zaokreta. Ovaj se pak zgodio pobjedama konzervativaca u Velikoj Britaniji, republikanaca u SAD i konzervativaca/liberala u SR Njemačkoj. Neokonzervativna revolucija u SR Njemačkoj potpuno je demontirala doseg i rezultate prethodne lijevo liberalne koalicije. To se prije svega odnosi na demontažu socijalne države, porezni sustav i socijalne rashode, koji su u neokonzervativnoj strategiji pali na financijske slabije slojeve stanovništva. Taj zaokret išao je na ruku bogatog, na ljestvici socijalne stratifikacije izrazito visoko plasiranog društvenog sloja. Konceptija jačanja socijalno tržišne privrede s neoliberalnim obilježjima posvema je u opreci s prethodnim neokejnzijanskim socijaldemokratskim gospodarskim modelom. Proizvodnja neoliberalne ideologije pripisuje se ljudima iz Liberalne partije Njemačke. Neoliberalizam nije ništa drugo već gospodarski neokonzervativizam jer — kako jedan američki politologijski pisac reče — liberali

su se jednostavno uplašili vlastite liberalne sjene i olakotno kliznuli u već pripremljenu i razapetu mrežu neokonzervativizma.

Pored gospodarskog relevantan — a pri tomu i dominantan — je socijalni neokonzervativizam, nastao kao reakcija na omladinske ratove i pobune iz sredine šezdesetih i kritičku demontažu autoritarnih, sakralnih institucija, tradicionalnih djelovanja, čiji uzrok bijaše nova ljevica. Čini se da prethodna novoljevičarska revolucija dvadeset godina kasnije ima svoj neokonzervativni epilog, i to u obliku jačanja tradicionalnih vrijednosti i djelovanja, čemu su kumovali djelomice i bivši novoljevičari, sadašnji etablirani konzervativci.

Politički kontekst neokonzervativizma zasniva se na kapitalizmu kao socijalnoj utopiji (usp. str. 40). Stupovi neokonzervativne socijalne utopije su sloboda, jednakost i vlasništvo. Prodor neokonzervativizma ozbiljno je ugrozio postmatrijalističke vrijednosti, nastale u doba socijalno liberalne koalicije. Postmatrijalizam bijaše i jest ozbiljni suparnik konzervativno shvaćenom materijalizmu. Neokonzervativci su nastojali potisnuti suparnika i reafirmirati materijalizam kao stup kršćanske i kapitalističke civilizacije.

Nazočnost konzervativizma u svakodnevnom životu ohrabruje najrazličitije konzervativne i desnoradikalne struje, i to od tehnokratskog konzervativizma, nove desnice s nacionalno revolucionarnom strategijom pa sve do neomilitantne radikalne desnice okupljene oko Nacionalno demokratske partije Njemačke. Sve ove snage i orijentacije vrlo spokojno mogu djelovati i uživati u blagodatima koje im pruža konzervativno liberalna koalicija.

Za razumijevanje suvremenog života neokonzervativizam je relevantan fenomen. Zaista se radi o dominantnom duhu vremena koji će zacijelo obilježiti kraj XX. stoljeća. Njegovo istraživanje doprinosi pojašnjenju jednog svjetonazora. Autori ove studije pokušali su to iz konteksta socijaldemokracije. Ovaj partikularistički pristup ne omogućuje velike doseg, ali pokazuje kako je moguće iz posvema različite ideo točke analizirati i razumijevati konkurentski svjetonazor.

Andelko Milardović

FILOZOFIJA U ČASOPISU

(Filozofska istraživanja, 1 — 20)

U intervjuu povodom tridesete obljetnice časopisa *Naše teme* Vjekoslav Mikecin je izjavio kako je njihov duh poticao i prožimao duhovno stvaranje osobito u Hrvatskoj (v. *Naše teme*, 1—3 i 11, 1987). Moglo bi se kazati da je početak izlaza toga časopisa prekretna točka u publiciranju »duhovnog stvaralaštva« koja je, štoviše, utjecala i na profil *Kulturnog radnika*. Za društvenu problematiku kakvu je tih godina obilježavao duh *Naših tema* osobito je važan osnutak Fakulteta političkih nauka u Zagrebu i Odsjeka za sociologiju na zagrebačkom Filozofskom fakultetu (1962/1963). Time je do izražaja došla emancipacija društvenih znanosti od recidiva staljinističkog shvaćanja prema kojem su politologija i sociologija neprijetne u socijalizmu. Kao politologijska publikacija, *Politička misao* ima filozofske referencije. Tijekom sedamdesetih godina pojavljuje se *Revija za sociologiju*. Budući da se osjeća kako se sociologija udaljava od filozofske utemeljenosti pribjegavajući strogoj empiričnosti (zbog takve orijentacije Psihologijskog odsjeka zagrebačkog Filozofskog fakulteta nedostaje tekstova koji bi neposrednije predstavljali, kao što čini biblioteka »Psiha«, dodirne točke filozofije i psihologije, gdje je ustvari pravo mjesto psihologije i njezino filozofsko podrijetlo) prijeto opasnost od entropije znanstvenosti, prije svega humanističko-društvene, u doba kada se ustanovljavanjem zajedničkih osobina traži njihova osnova kao mjera interdisciplinarnosti, to jest kriterij supsumcije nepredvidivih znanstveno-tehnoloških novina pod općenitost znanstvenoga.

Za filozofsku su časopisnu produkciju relevantni brojni književni časopisi, osobito oni s teorijskom pretenzijom. Od zagrebačkih, objavljujući priloge iz svjetske književnosti, to je *Književna smotra*, osim koje valja istaknuti — s obzirom na međusobnu uvjetovanost estetike i teorije književnosti — časopise *Umjetnost riječi*, te *Gordogan*, časopis veoma široka profila (od filozofije do književnosti i opće povijesti) i *Forum*, književni časopis koji je objavio niz veoma značajnih filozofskih tekstova (npr. one Danila Pejovića). Osobito u desetljeću nakon rata, prilično značajnu ulogu u publiciranju filozofskih tekstova imao je književni odnosno općeteorijski časopis *Republika*. Pri tome se ne smije zaobići filozofska relevancija književnih tekstova manifestnog karaktera (govor Petra Šegedina na II. zasjedanju književnika Jugoslavije u Zagrebu 27. XII. 1949. i referat Miroslava Krležu na III. zasjedanju u Ljubljani 5. X. 1952). Ti su tekstovi značajni za napuštanje socrealizma u umjetnosti i, dapače, u kritici teorije odraza.

Filozofska problematika bila je prisutna i u brojnim drugim općeteorijskim časopisima, u onima razmjerno kratka trajanja (zagrebački *Pogledi i Kritika* te *Pitanja* i *Encyklopaedia moderna*), štoviše, i u onima »neslužbena« i efemerna karaktera (*Alijenacija*). Osim onih časopisa koji se objavljuju u Zagrebu, vrijedi istaknuti i one koji izlaze u drugim sredinama (riječki *Dometi*, naročito u razdoblju kada je urednik bio Nenad Mišćević, *Argumenti*, te splitski *Pogledi*). Ako bismo vršili analizu publiciranih članaka u našoj republici — čemu ovi zacijelo nepotpuni podaci mogu biti tek poticaj — pri čemu nam potrebne materijale pruža »inventura« povdom jubilarnih obljetnica ili broje-

va, rezultati ne bi bili plauzibilni kada ne bismo uzeli u obzir članke objavljene u drugim sredinama. Zbog toga valja spomenuti prije svega beogradske časopise *Delo*, *Ideje*, *Gledišta*, *Književnost*, *Marksizam u svetu*, te svakako, časopis *Theoria*, zatim novosadska *Polja*, nikšićku *Luču*, a od starijih časopis JUF-a *Filosofija* itd.

Nakon otpora Rezolucije Informbiroa u našoj je časopisnoj publicistici kao istaknuto postavljeno pitanje o karakteru socijalističke revolucije. Promišljajući značenje socijalizma, marksistička inteligencija se našla pred alternativom — naime, da li je marksizam usustavljena teorija koja daje (vrijednosno najviše) koncepte u konstituiranju društva ili marksizam pokazuje vlastitu životnost u perspektivi koja se otkriva u radikalnoj kritici historijskih okolnosti kako bi se prevladale granice i proturječnosti čovjekova bivstvovanja i dospjelo u područje izražavanja njegovih autentičnih mogućnosti. U prijeroru tih dviju struja veoma brzo je u prednost došla humanistička orijentacija, koja je, kako u spomenutom intervjuu ističe V. Mikecin, obilježila teorijska nahodjenja *Naših tema*. Takvo filozofsko stajalište jasno se profiliralo nakon simpozija o odnosu između »ranog« i »zrelog« Marxa (Zagreb, prosinac 1959.) i Bledske rasprave o teoriji odraza (studeni 1960.). Za razliku od istodobnih diskusija u Francuskoj, gdje je u određenim krugovima dolazilo do stanovitve »pozitivizacije« marksizma u strukturalističkoj orijentaciji, u nas je, dakle, afirmirana kritička dimenzija marksizma. Ona je izborna dokazivanjem logične konzistencije u Marxovu misaonom kontinuitetu od ranoga razdoblja do »Kapitala«. Time je nadmašen scijentistički pristup Marxu kao objektu znanstvene analize. To je bio neopodan uvjet za nadmašivanje teorije odraza, koja sankcionira nepriipitovost postojećega, i za istraživanje povijesnosti čovjeka.

Ta se filozofska orijentacija u sve obilnijoj produkciji više nije mogla predstavljati isključivo u općeteorijskim časopisima. Stoga je postavljen zahtjev za posebnim filozofskim časopisom. U jesen 1964. godine pokrenut je prvi filozofski časopis u Hrvatskoj — *Praxis*. Iako koncepciji ne samo filozofski objavila se još 1927. godine *Revija za fi-*

lozofiju i psihologiju; izašao je tek jedan jedini broj toga časopisa.

Zadatak je *Praxisa*, kako je istaknuo u redakcijskom govoru Gajo Petrović (*Cemu Praxis*, HFD, 1972), da bude »filozofski časopis koji nije uspo 'stručan' časopis, filozofski časopis koji nije samo filozofski, nego raspravlja i o aktualnim problemima jugoslavenskog socijalizma i suvremenog svijeta i čovjeka« (str. 11); Nadalje, ističe Petrović: »Ne želimo filozofski časopis u tradicionalnom smislu, ali ne želimo opću teorijsku reviju bez središnje misli i bez određene fizionomije«.

Motiv »Praxisove« središnje misli kojom nadilazi tradicionalni smisao filozofije jest kritika svega postojećega. Pitajući o svemu što jest, logično se postavlja pitanje o vlastitoj poziciji, pa se u toj refleksiji zahtijeva revalorizacija povijesti filozofije kao područja u kojem se ustanovljava značenje svake pojedine misaone orijentacije. Kao što je načelno i bila njegova uloga, *Praxis* je također imao stanovitu »prosvjetiteljsku« ulogu (u najboljem smislu riječi) objavljujući članke o raznim povijesnim i aktualnim filozofskim problemima i strujama. Premda je marksizam bio dominantna tema, njegov smisao nipošto se ne može ustanovljavati ako se ne vodi dijalog s drugim stremljenjima a pogotovu s onima koja bitno pretpostavljaju Marxovo mišljenje. Časopis *Praxis* je artikulirao nakane naše novije filozofske misli postavši, u suradnji s istaknutim svjetskim filozofima (Bloch, Lukács, Marcuse, Fromm, Lefebvre i drugi) značajnom domaćom i međunarodnom tribinom.

Analitičkim prodiranjem u stvarne probleme čovjeka i svijeta, pri čemu se postavlja zahtjev da se govori o problemima posebno jugoslavenskog socijalizma, teži se ozbiljavanju filozofije. Zbog te su orijentacije određeni krugovi osporavali i potiskivali časopis *Praxis*, sve dok koncem 1974. godine nije proglašen »nerentabilnim« i dok mu nije dokinuta financijska pomoć.

Zanimljivo bi bilo ukratko razmotriti »argumente« osporavanja *Praxisa*. Jedan od tih je teza da je on nastao kao rezultat teorijske živosti koja je nastupila nakon donošenja Programa SKJ u travnju 1958. godine, da je hodao mimo osnovnih opredjeljenja onga čime je

motiviran. Kako ni jedan teorijski motiv ne može biti razlog potiskivanja spomenute publikacije, jer se diskusija meritorno vodi na stranicama časopisa, ne može biti ni taj »politički« — što bi vodilo instrumentalizaciji partijskoga programa koji, štoviše, u sebi sadrži elemente prevladavanja vlastitih nedostataka, pa i onih ukoliko bi se odnosili na zahtjev za striktnim usklađivanjem s određenim političkim načelima. Časopis *Praxis* nastao je, uostalom, u duhovnom ozračju u kojem i Program SKJ, pokazavši se kao brijeg kojim se uspijela hrvatska odnosno jugoslavenska osobito marksistička filozofija do svjetskih visina. Onemogućavanje *Praxisa* svjedoči o perzistenciji dogmatskoga i samovoljna duha koji se nalazi u osnovi neslućene ekonomske i političke krize našega društva.

* *
*

U Hrvatskoj danas postoje tri filozofska časopisa. To je časopis *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, koji je počeo izlaziti u toku sedamdesetih godina s ciljem da osvjetljava momente iz hrvatske filozofijske povijesti. Časopis *Marksističko obrazovanje* usmjeren je na metodološke i metodičke probleme nastave filozofije, sociologije, teorije i prakse socijalističkog samoupravljanja i osnova marksizma. Donosi i priloge o općim pedagoškim i školskim problemima. Nakon što je onemogućeno izlaženje časopisa *Parxis*, potekla je uglavnom među mladim nastavnicima Odsjeka za filozofiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, sredinom sedamdesetih godina, ideja o pokretanju novoga filozofijskoga časopisa. U listopadu 1980. godine izišao je prvi broj časopisa *Filozofska istraživanja*. Zbog nedostatka filozofijskoga časopisa u razdoblju od 1974. do 1980. godine osjećala se neispunjiva praznina. Filozofski tekstovi objavljeni su u časopisima općeteorijskoga karaktera. Situacija je bila slična onoj pred pokretanje *Praxisa*. Namjera *Filozofskih istraživanja* nije bila da nadomjesti *Praxis* — o čijoj se rehabilitaciji još uvijek govori — nego naprosto da se ustanovi medij za publiciranje filozofskih tekstova i nastavi kontinuitet filozofskoga istraživanja.

Nastavljajući filozofijsku tradiciju *Filozofska istraživanja*, kao i svojedobno »Praxis«, objavljuju odabrane priloge u svojem međunarodnom izdanju koje se naziva *Synthesis philosophica*. Kao većina časopisa, *Filozofska istraživanja* objavljuju svakom broju niz članaka određivši središnju temu. Dosad je bilo riječi o filozofiji jezika, filozofiji odgoja, temama iz filozofije istočnih naroda, zatim ima brojeva posvećenih Heideggeru i Blochu, tema iz marksizma itd. Među ostalim izvornim člancima objavljuju se i druge studije čije su teme zasebne, neovisne o središnjoj temi, a u posljednje vrijeme, u rubrici »Dijalozi« donose se polemički članci u vezi s onim što je pisano u časopisu.

U dvadeset brojeva *Filozofskih istraživanja* objavljeno je 275 izvornih članaka (od 177 autora). Taj omjer svjedoči o otvorenosti ovoga časopisa na mnoge teme i pojedince iz raznih krajeva. Unatoč tome ipak se izdvaja određena grupa koja čini os časopisa. Najviše tih članaka, po osam, objavili su *Hotimir Burger* i *Nenad Mišćević*. Burger je autor mnogih studija ponajvećma s područja marksizma. U tekstovima koje je objavio u *Filozofskim istraživanjima*, u kojima je odgovorni urednik, inzistira na rehabilitaciji humanističkoga u marksizmu, u skladu s čime, gledajući u sklopu povijesti filozofije, obrađuje filozofijsku antropologiju i filozofiju povijesti.

Filozofija jezika i analitička filozofija glavne su Mišćevićeve preokupacije. U posljednje vrijeme on se osobito bavi teorijom činjenja (akcije) preko jezičnoga sadržaja. Premda je objekt prilično relevantan u konstituciji čovjekova odnosa spram svijeta, polazeći od toga motiva Mišćević inzistira u svojem istraživanju na autonomnosti subjekta. Mišćević je jedan od naših najproduktivnijih filozofskih pisaca, a u *Filozofskim istraživanjima* autor je brojnih prikaza i recenzija ponajviše s područja analitičke filozofije.

Kao što je inače raznovrstan i bogat filozofski opus veterana naše filozofije *Branka Bošnjaka*, njegovo pisanje u *Filozofskim istraživanjima* (u kojima je objavio sedam članaka tipa »izvorni«) seže od aktualnosti filozofije u srednjoškolskoj nastavi, preko objekcija o Hegelu, Nietzscheu i Heideggeru, do pro-

blema svijeta u filozofiji. Bošnjakovo je stajalište da svijet ima smisla oblikujući se prema umjetničkim načelima, to jest u harmoniji čovjeka i prirode, tražeći pravu mjeru između kvalitete i kvantitete, nasuprot (tehničkoj) instrumentalizaciji čovjeka.

Samo kao prevodilac filozofijskih tekstova (zajedno s N. Čačinović-Puhovski) Zarko Puhovski (prvi glavni urednik *Filozofskih istraživanja*), autor šest tekstova u ovom časopisu — bio bi osobito značajan u našoj filozofiji. Prilazeći društvenoj problematici, u aspektu filozofije politike, sa sociologijskog, politološkog, ekonomijskog, historijskog i sličnih gledišta, Puhovski pronicu u bit političkoga kako bi pronašao načine prevladavanja njegovih granica.

Po pet članaka objavili su *Marija Brida*, *Branka Brujić*, *Gajo Petrović* i *Nikola Skledar*. Jedan od najstarijih autora *Filozofskih istraživanja*, Marija Brida u niz članaka — pišući veoma nadahnutu i s velikom erudicijom — iznosi na vidjelo aktualne probleme čovjeka i svijeta. Problemom čovjeka, u kontekstu filozofijske antropologije bavi se, osobito u sučeljenju Hegela i Heideggera, Branka Brujić. Premda je rad Gaje Petrovića filozofijskoj publici više nego poznat preko mnogih njegovih knjiga, on je u *Filozofskim istraživanjima* objavio članke koji ni tematski nisu bili poznati čitalačkoj publici. Riječ je o tekstu »Engelsova kritika teorije toplinske smrti svemira« (broj 16) koji se prvi put objavljuje u ovom časopisu, a napisan je još 1950 — 51. godine. Valja naglasiti i njegovu komparaciju Frankfurtske škole i zagrebačke filozofije prakse. Temeljno zanimanje Nikole Skledara je filozofija religije te filozofski korijeni društvenih znanosti.

Po četiri članka objavili su *Nadežda Čačinović-Puhovski*, *Ante Čović* i *Neven Sesardić*. Bitno obilježje jezika — spontanost — na temelju koje se konstituira znak kao moment povezivanja pojmovnoga i objektivnoga, tendencija je romantičke teorije jezika — ističe N. Čačinović-Puhovski. Glavni urednik *Filozofskih istraživanja* Ante Čović veoma originalno tumači problem otuđenja. Taj problem se razumijeva u odnosu između biti i pojave u Hegelovoj filozofiji. Nasuprot uobičajenom shvaćanju kako su bit i pojava podvojeni, pa je otu-

đenje otklon od biti koja je u tom aspektu zacijelo statična, Čović inzistira na imanenciji biti i pojave, pri čemu je pojava usjek u biti, kao čovjekovom neprestanom oblikovanju navlastite egzistencije. O problemima znanosti i stručne kompetencije pisao je Neven Sesardić.

Po tri članka objavili su *Pavao Barišić*, *Mihailo Đurić*, *Rada Iveković*, *Anto Knežević*, *Mislav Kukoč*, *Matjaž Potrč*, *Zdravko Radman* i *Lino Veljak*.

Kategorija »Pregledni članak« mlađeg je datuma. Po svojim osobinama on je između izvornoga teksta i recenzije. U preglednom članku se iznosi vlastito mišljenje uz popratne komentare i obječije povodom izlaska većeg broja djela o istom problemu, odnosno zbornika ili »kapitalnih« djela iz povijesti filozofije. Dosad je objavljeno 29 članaka (26 autora). Najviše ih je napisao *Pavao Barišić*.

U dvadeset brojeva *Filozofskih istraživanja* objavljeno je 187 recenzija (77 autora). Najviše recenzija napisala je *Nadežda Čačinović-Puhovski* (11). Devet recenzija objavio je *Nenad Mišćević*, a po sedam *Pavao Barišić* i *Rada Iveković*. Po šest recenzija objavili su *Dora Kinnert-Bučan*, *Zarko Puhovski* i *Lino Veljak*, po pet *Vinko Grgurev*, *Ivan Ivas* i *Vladimir Jelkić*, a po četiri *Ljiljana Filipović*, *Božo Kovačević* i *Andrea Zlatar*. Veliki je broj autora koji su objavili po tri recenzije (*Sead Alić*, *Branko Bošnjak*, *Igor Bošnjak*, *Sanda Glavaš*, *Srećko Kovač*, *Mislav Kukoč*, *Tin Radovani*, *Neven Sesardić*, *Dario Škarica*, *Alen Uzelac* i *Kruno Zakarija*).

Premda je rubrika »Filozofski život« bila zastupljena u *Praxisu*, a prikaze o odgovarajućim događajima iz određene struke objavljuju mnogi časopisi, sustavno praćenje filozofskih događaja odlika je *Filozofskih istraživanja*. Osim što se tu registriraju za filozofiju važniji događaji (simpoziji, razgovori, predstavljanje knjiga), što zapravo odgovara izrazu »časopis«, ta rubrika prilika je osobito mlađim suradnicima da budu aktivno prisutni u filozofskom životu. Najviše članaka (13), s tuzemnih i inozemnih skupova, objavila je *Rada Iveković*, zatim slijede *Vinko Grgurev* sa dvanaest članaka, te *Tin Radovani* koji je objavio jedanaest priloga. Po šest članaka objavili su *Igor Bošnjak* i *Ksenija*

Premur. Veliki je broj autora objavio po četiri priloga (*Pavao Barišić*, *Boris Buden*, *Branko Kuzele*, *Marijan Palmović*, *Ivan Šesto* i *Lino Veljak*) a po tri *Ivan Bekavac Basić*, *Tomislav Janović*, *Nenad Mišćević*, *Drago Perić* i *Kruno Zakarija*. Objavljeno je 164 članka (77 autora). Ponajviše je bilo riječi o skupovima na zagrebačkim filozofskim tribinama te o simpozijima u Interuniverzitetском centru za postdiplomske studije u Dubrovniku.

Naposljetku se može pripomenuti da je časopis *Filozofska istraživanja* prezentirao i našu filozofijsku tradiciju koja se u posljednjih nekoliko desetljeća prilično afirmirala. Tim se prinosima postavlja teorijska osnova za promišljanje stvarnosti i nadmašivanje njezinih ograničenja. Premda ovih dvadeset brojeva ne mogu potpuno reprezentirati našu filozofiju (ima naših vodećih filozofa koji se nisu nijednom pojavili u ovom časopisu a mnoge teme još nisu dodirnuti), oni su, između ostalog, iznijeli na vidjelo niz imena koja bi ubuduće mogla voditi glavnu riječ u našoj filozofiji. Među najperspektivnije mlađe autore, osobito na području indijske filozofije, sudeći prema priličnom broju članaka i prijevoda spada *Ksenija Premur*. U vrijeme »pozitivizacije« psihologije veoma malo ljudi, kao *Ljiljana Filipović*, istražuje filozofske osnove psihologije i psihoanalize. Raznolikošću tema ističe se *Igor Bošnjak*. Za Heideggerovu filozofiju osobito se interesira *Tin Radovani*. Kao vrstan poznavalac i istraživač Hegelove filozofije i autor eseja o Schellingovom intelektualnom zoru poznat je *Pavao Barišić*. Niz recenzija o Nietzscheovoj filozofiji i njezinim interpretacija-

ma napisao je *Vladimir Jelkić*. O razlici Heideggerova i Carnapova nadilaženja metafizike piše u ovom časopisu inače dobar istraživač filozofije *Nicolaia Hartmanna Darko Polšek*. U generaciji tridesetogodišnjaka već su po svojim originalnim tekstovima poznati *Mislav Kukoč*, baveći se poviješću pojma otuđenja, *Božo Kovačević*, između mnogih preokupacija najviše je poznat po interpretacijama o filozofskim i uopće duhovnim kretanjima u nas između dva rata, *Borislav Mikulić*, koji već najavljuje knjigu o indijskoj filozofiji. U toj grupi je autorica studije o Susani Langer *Vanda Božičević*, zatim istraživači filozofijsko-jezične problematike *Ivan Ivas*, *Damir Miloš*, *Anto Knežević* i *Milorad Pupovac*. Tendencija da se nadmaši normativnost (vrijednosna) u teoriji odgoja, tema je kojom se bavi *Kruno Zakarija*, tražeći filozofske osnove pedagogije. U mlađoj generaciji vrijedi spomenuti imena kao što su *Andrea Zlatar*, pretežno poznata po tekstovima iz područja književnosti, *Marijan Palmović* u kojeg se nazire interes za analitičku filozofiju i logiku, *Alan Uzelac* koji se zanima naročito za pravnu problematiku. Tu su još *Tomislav Janović*, *Zoran Arbutina*, *Branko Kuzele*, *Drago Perić*, *Boris Buden*. Među one koji se zaslužili da ih se spomene po svojim počecima jesu *Filip Grgić*, *Ivan Čehok*, *Dario Škarica*, *Višnja Milaković*.

Premda sam u ovom prilogu zaobilašao mnoga renomirana imena i nisam spomenuo ugledne strane autore, mislim da bi ovaj kroki mogao biti poticajan za sustavnu i stručnu analizu.

Vinko Grgurev

Grlić, Danko

**ODABRANA DJELA I/IV:
ZAŠTO, FILOZOFIJA I UMJETNOST, FRIEDRICH NIETZSCHE,
IZAZOV NEGATIVNOG**

Izdavač: Naprijed, Zagreb i Nolit, Beograd, Zagreb, 1988.

Danko Grlić nesumnjivo je jedan od naših najuspješnijih istraživača filozofske i društveno-historijske problematike umjetnosti. Među brojnim radovima svakako valja izdvojiti jedno sistematsko djelo, Grličevu, za života tiskanu četverotomnu *Estetiku*. Međutim, njegov je interes mnogo šireg dijapazona od estetike u tradicionalnom smislu, što pokazuju i njegovi radovi polemičkog, kulturnohistorijskog i »čisto« filozofskog naboja. Djela koja su sada pred nama predstavljaju jednu selektivnu panoramu iz te »sume« autorova bavljenja, potvrđuju upravo taj širok dijapazon, te omogućuju čitaocu, stručnom i manje stručnom, da ne samo stekne uvid u njegov rad, nego da se i informira o stanju u domeni onih problema kojima se Grlić bavio. Odabrana djela, dakle, pokazuju trajni domet do kojeg se vinula naša filozofsko-estetska misao.

Vranicki, Predrag

RAZGRANIČENJA

Izdavač: Kulturno prosvjetni sabor Hrvatske, biblioteka 11. teza, Zagreb, 1988, str. 175.

Rasprave sabrane u ovom izboru nastajale su kao autorovo reagiranje na razne poticaje u razdoblju od 1983. do 1987. godine. Ovdje su okupljene po kriteriju srodnih problemskih naboja, te autorove intencije da u njima kritički osvjetli dosadašnje strateške promašaje u marksizmu i socijalizmu u području marksističke teorije i socijalističke prakse. S obzirom na to da još uvijek postoje brojne kontroverze oko Marxa, Engelsa, Lenjina i drugih ličnosti marksizma i njihova djela, prilozi ove znanstvene »ekspertize« su najvećim dijelom posvećeni upravo tome, dok se ostali radovi bave drugim značajnim temama iz korpusa marksističke misli i naše socijalističke prakse: od pojma dijalektike i dilema u vezi sa socijalističkom revolucijom do odnosa socijalizam—demokracija i historijske valorizacije Programa SKJ.

Petranović, Branko i Zečević, Momčilo

JUGOSLAVIJA 1918 — 1988.

Izdavač: Rad, Beograd, 1988, str. 1445.

Izmijenjeno i dopunjeno izdanje tematske zbirke dokumenata »Jugoslavija 1918—1988« ponovo nudi javnosti na uvid autentične povijesne dokumente o nastaku i razvoju Jugoslavije od ujedinjenja 1918. do naših dana, točnije do aktualnih prijedloga ustavnih reformi, koji ujedno čine i posljednji tematski krug ove obimne izvorne teksture. Spomenuta historiografska građa razvrstana je kronološki, a uvršteni su brojni dokumenti koji se pokazuju ključnim i nezaobilaznim u procjeni povijesnih tokova koji su se zbivali u sedamdesetogodišnjem razdoblju stvaranja različitih historijskih oblika državnosti i društva jugoslavenskih naroda. Dakle, riječ je o sintetičkom dokumentarno-historijskom pregledu, koji u užim tematskim cjelinama izlaže i obrađuje dokumente o političkim, socijalnim, privrednim, vanjskopoličkim, vojnim i drugim procesima koji su bili karakteristični za pojedine etape razvoja Jugoslavije i tokove njezinih promjena.

Suvar, Stipe

VRIJEME ISKUŠENJA

Jugoslavenski socijalizam između vizije i posrtaja

Izdavač: NISRO Oslobođenje, Sarajevo, 1988, str. 489.

Nakon dvaju tomova Šuvarovih radova o nacijama i odnosima među njima u socijalizmu, evo nove knjige njegovih tekstova ispisanih raznim povodima i prigodama u razdoblju od 1986. do 1987. godine. Obje ove edicije predstavljaju prilog promišljanju problema koji su odlučujući za razvoj našeg društva, ili su pak neposredan izvor aktualnih društvenih napetosti. Nastavljajući se na neki način na »Pitanja kontinuiteta«, tekstovi pod naslovom »Vrijeme iskušenja« prezentiraju širok dijapazon autorova teorijskog interesa i njegovo političko opredjeljenje s obzirom na aktualnu zbilju jugoslavenskog društva. U knjizi je, dakle, riječ o idejno-političkom sagledavanju društvene stvarnosti u našoj zemlji s gledišta strateške politike našeg komunističkog pokreta; riječ je također i o propitivanju šansi socijalističkog samoupravljanja, ne samo kao povijesne alternative, nego i kao jedinog puta prevladavanja sadašnje političke, ekonomske, idejne i kulturne krize. Autor pritom ističe da aktualno vrijeme iskušenja jugoslavenskog socijalizma zahtijeva da se društvenim problemima pristupi kritički, te radikalno preispitaju mnoga sistemska rješenja, programska opredjeljenja, pozicija SK, njegov »historijski učinak«, te aktualno stanje i odnosi.

Siber, Ivan

PSIHOLOGIJSKI ASPEKTI MEĐUNACIONALNIH ODNOSA

Izdavač: Kulturno prosvjetni sabor Hrvatske, biblioteka 11. teza, Zagreb, 1988, str. 107.

Naslovna studija dio je znanstvenog projekta »Nacije i međunacionalni odnosi« što se provodi u okviru istraživačke djelatnosti Fakulteta političkih nauka u Zagrebu, a namjera joj je prije svega skrenuti pažnju na dostignuća i moguć-

nosti socijalne psihologije u sagledavanju problema ove tematike. Naime, polazeći od činjenice da u nas sistematska istraživanja nacionalnih odnosa nemaju dugu tradiciju i da aktualan društveni razvoj više upućuje na istraživanje psiholoških aspekata međunacionalnih odnosa, autor je želio ukazati na značaj socijalnopsihološkog pristupa u ovoj domeni, zatim istaknuti osnovne metodološke mogućnosti i domašaj zaključivanja u okviru empirijske analize, te prikazati konkretne empirijske podatke o stanju i odnosima na međunacionalnom planu. Studiju također karakterizira zainteresiranost za premještanje nacionalizma iz utilitarno-nacionalne sfere u emocionalno-frustrirajući modus mišljenja i djelovanja pojedinca, kao i analiza pojedinih aspekata nacionalizma na razini psihologije predrasuda.

Mičunović, Dragoljub

SOCIJALNA FILOZOFIJA

Izdavač: Filip Višnjić, Beograd, 1988, str. 243.

Budući da nije zamišljena ni kao sistematsko izlaganje ni kao pregled socijalne misli, knjiga je koncipirana kao zbirka oglada iz socijalne filozofije, koji su nastali u različitim povodima, a ovdje prezentirani u tematskom i kronološkom slijedu. Predmet većine oglada je socijalna misao velikih mislilaca: Locka, Rousseaua, Pajna, Kanta i Marxa uzeta kao trajni izvor argumenata i kao inspiracija za razmišljanje o suvremenim društvenim problemima i procesima. Motivaciju za proučavanje klasika socijalne misli, kako sam ističe, autor je nalazio u činjenici da su njihovi temeljni stavovi ugrađeni u civilizacijske tokove i da problemi koje su oni uočili još uvijek nisu arhivirani — naprotiv, da su pitanja slobode, organizacija društva koja tu slobodu ne bi ugrožavala, slobodnog javnog mnijenja, pronalaženje institucija protiv zloupotrebe vlasti i dr. još i dandanas otvorena.

Rihtman-Auguštin, Dunja

ETNOLOGIJA NAŠE SVAKODNEVICE

Izdavač: Školska knjiga, Zagreb, 1988, str. 232.

Napisavši najprije informativan i autentičan uvod u čitanje i razumijevanje tekstova iz svoje »etnološke radionice«, autorica se potom kritički osvrće na teorijske pretpostavke stare etnologije, a u ime suvremene etnološke i kulturno-antropološke kritičke misli u svijetu. Zatim opisuje vlastito istraživačko iskustvo, koje se od kritike kulturno-historijske etnologije vratilo socijalno-historijskom pristupu u etnologiji, ali sada obogaćeno uvođenjem u istraživanje kategorije sadašnjosti. Time je dan konceptijski okvir za jedno dinamičnije etnološko istraživanje, što ovi eseji i potvrđuju, te jedno suvremenije razumijevanje etnologije kao znanosti koja istražuje povijest svakodnevice, današnje i minule, s domaćim etničkim, regionalnim, konfesionalnim i socijalnim konotacijama u rakursu povijesnih kretanja i procesa. Ukratko, perspektiva i konkretna istraživanja suvremene narodne kulture u ovom su radu situirana u svakodnevicu, u njezine običaje i rituale, simbole, vjerovanja i vrednote.

Žunić, Dragan

ESTETIČKI HUMANIZAM

Izdavač: Gradina, Niš, 1988, str. 208.

Konstruiranje mogućeg autentičnog ljudskog svijeta i života u liku »estetskog svijeta«, umjetničkog života, poetske egzistencije, kako se u predgovoru knjizi ističe, predmet je autorova bavljenja u ovom radu. Ideja estetičkog humanizma i različite pojave te ideje u ovom se tekstu, dakle, pokušavaju objasniti pomoću odgovarajućih globalnih metodoloških konstrukcija slike svijeta. Autor pritom zastupa hipotezu o povezanosti ideje estetičkog humanizma s pojmom i praksom revolucije, odnosno, različite vidove estetičkog humanizma tumači u njihovu odnosu prema pojmu revolucije, mogućnosti revolucije i prema aktualnim-virtuelnim revolucijama. Budući da otkriva i prati razvoj ove ideje u različitim segmentima povijesti, od Schillera do Marcusea, autor je obimnu građu koja se o tome nudila ovdje morao podvrgnuti određenoj smisaonoj periodizaciji tog razvoja u odnosu prema pojmu revolucije. Na primjer, u prvo razdoblje uvrštena su shvaćanja koja se vezuju na francusku revoluciju; drugo razdoblje je odredila revolucionarna 1848. godina, dok se u trećem ta ideja vezuje za oduševljenje ili razočaranje oktobarskom revolucijom. Najzad, u posljednjem razdoblju autor razrađuje šaroliko marksističko obličje ideje estetičkog marksizma.

Priredila
Branka Fulanović

Lino Veljak: DA LI JE MARKSIZAM ODGOVORAN ZA KRIZU?

Naše teme, Zagreb 1988, 32(10), 2367-2373

Autor analizira opravdanost tvrdnje da je za aktualno stanje jugoslavenskog društva odgovoran marksizam. Ta tvrdnja nije opravdana zato što je jugoslavenski poslijeratni razvoj pokazao da je moguće na pretpostavkama Marxova projekta izmjene svijeta graditi društvo koje kvalitativno nadmašuje granice građansko-kapitalističkog svijeta. Proces kvalitativnog nadmašivanja tih granica prekinut je voljom subjektivnih društvenih snaga, koja je došla do izražaja u intencionalnoj stabilizaciji uspostavljenog stanja (što autor vremenski smješta u prvu polovinu 70-ih godina), a ta je stabilizacija konzekventno urodila današnjim teškoćama. Marksizam je za to stanje odgovoran u onoj mjeri u kojoj su jugoslavenski marksisti zauzimali apologetski stav spram te stabilizacije u kojoj su sudjelovali marginalizacijom kritičkog marksizma. Izlazak iz krize nije moguć mimo obnove kritičkog marksizma.

Natuknice: marksizam, kriza*Lino Veljak: IS MARXISM RESPONSIBLE FOR THE CRISIS?*

Naše teme, Zagreb 1988, 32(10), 2367-2373

The author analyzes the justifiability of the assertion that Marxism is responsible for the present situation in Yugoslav society. This assertion is not justified because Yugoslavia's postwar development has shown that it is possible on the premises of Marx's project for changing the world to build a society which will in quality excel the civil capitalist world. The process of excelling the capitalist system was interrupted by the will of subjective social forces, which came to expression in the intentional stabilization of the established situation (which the author places in the first half of the Seventies). This stabilization eventually gave rise to present difficulties. Marxism is responsible for this situation to the extent to which Yugoslav Marxists adopted an apologetic attitude towards this stabilization in which they took part through the marginalization of critical Marxism. No way out of the crisis is possible without renewing critical Marxism.

Descriptors: marxism, crisis*Vladimir Stipetić: APEL ZA URBANIZACIJU SELA*

Naše teme, Zagreb 1988, 32(10), 2374-2378

Autor u svom tekstu zagovara urbanizaciju sela, kojom bi se u sela dovela specijalizirana, mala industrijska, zanatska, transportna i druga poduzeća, ali istodobno i infrastrukturni zahvati koji bi seoskom životu dali punoću življenja. Zagovara dovođenje do sela zdravstvenih ambulanta, obrazovnih i kulturnih institucija, kao i svih onih elemenata koji bi život na selu učinili ljepšim.

Natuknice: selo, urbanizacija*Vladimir Stipetić: AN APPEAL FOR THE URBANIZATION OF THE COUNTRYSIDE*

Naše teme, Zagreb 1988, 32(10), 2374-2378

In this text the author pleads for the urbanization of the countryside to bring to villages specialized, small-scale industrial, artisan, transport and other enterprises and various kinds of infrastructural facilities, which would make life in the countryside fuller and richer. He further pleads for the establishment of health clinics and educational and cultural institutions, and also of all those elements which would make life in the countryside more attractive.

Descriptors: countryside, urbanization

Vlado Puljiz: DEBLOKIRATI RAZVOJ INDIVIDUALNOG SEKTORA

Naše teme, Zagreb 1988, 32(10), 2379—2383

Naše se selo u poslijeratnom razdoblju mijenjalo pod utjecajem globalnih društvenih procesa, među kojima je na prvom mjestu industrijalizacija. Ona je s jedne strane privukla masu poljoprivredne radne snage, a s druge je strane uzrokovala promjene unutar individualnog gospodarstva, koje se oslobodilo suvišnih radnih ruku, izišlo na tržište i usvojilo cijeli niz promjena u načinu proizvodnje. Međutim, to je napuštanje poljoprivrede uglavnom bilo djelomično. Usljed toga su u našem selu prevladala mješovita gospodarstva, koja se baziraju na kombinaciji poljoprivrednog i nepoljoprivrednog rada. Riječ je o malim gospodarstvima koja se mogu reproducirati jedino zahvaljujući ovakvoj simbiozi dohodaka. Na takvim je malim gospodarstvima, u okolnostima sve veće količine kupljenih faktora proizvodnje (mehanizacija, reprodukcioni materijal), poljoprivredna proizvodnja postala veoma skupa. Stoga se kao glavni zadatak daljeg razvoja našeg sela i poljoprivrede postavlja stvaranje određenog broja racionalnih individualnih proizvodnih jedinica, koje će jeftinije proizvoditi i davati tržištu veće količine prehrambenih i drugih artikala. To je moguće postići agrarnom politikom koja će se osloboditi starih predrasuda o kulakizaciji na selu i antagonizmu društvenog i privatnog sektora, odnosno koja će potpomoći da se diferenciranjem takvog sloja proizvodno sposobnih poljoprivrednika probiju blokade razvoja individualnog sektora i poljoprivrede gledane u cjelini.

Natuknice: poljoprivreda, individualni sektor, agrarna politika**Vlado Puljiz: TO RAISE THE BLOCKADE OF THE PRIVATE SECTOR**

Naše teme, Zagreb 1988, 32(10), 2379—2383

Our countryside has in the postwar period constantly undergone changes under the influence of global social processes, the most important among which was industrialization. The latter, on the one hand, attracted huge numbers of agricultural labourers, and, on the other, brought about changes in private holdings, which got rid of redundant manpower, began to produce for the market and introduced numerous changes in farming techniques. However, this abandonment of agriculture was more or less only partial. As a result, mixed holdings based on a combination of farm and non-farm activities prevail now in our villages. These are smallholdings which only survive thanks to such combined earnings. On such smallholdings, owing to increasing amounts of production factors purchased (mechanized equipment, raw and other materials) agricultural production has become very expensive. For this reason the main task in the further development of our countryside and agriculture is to create a specific number of rational private production units which will produce more cheaply and supply the market with larger quantities of foodstuffs and other articles. This can be achieved by an agrarian policy freed from old prejudices about »kulakization« in the countryside and about antagonism between the socialized and the private sector, a policy which will help through the selection of such capable farmers to break the blockade of development of the private sector and of agriculture as a whole.

Descriptors: agriculture, private sector, agrarian policy**Ljubisav Marković: SLOBODNA PRIVATNA EKONOMIJA**

Naše teme, Zagreb 1988, 32(10), 2384—2387

Osnovna je hipoteza članka da u oblasti agrara imamo posla sa suptilnim ideološkim pitanjima društvenog razvoja. Privatno seljačko gospodarstvo u čitavom je posleratnom razdoblju tretirano — na ovaj ili onaj način — kao »bauk socijalizmu«. Vanekonomska kontrola tog »bauka« konceptom državnog agrarnog preduzeća i njegovom razgranatom sponom s organizovanim kooperantima, izazvala je neracionalnu deagrarizaciju stanovništva i usitnjavanje zemljišnog poseda. Etatizam u agraru ima snažnu ekonomsko-socijalnu bazu: predstavlja se kao da brani socijalizam od seljaka, a s druge se strane legitimise brigom za snabdevanje, ishranu naroda. Na postojećem stepenu produktivnosti rada u agraru, teško se može predvideti demokratizacija društva. Zbog toga je neophodan prelaz od produkcije agrarnih proizvoda uopšte, na produkciju koja je u isto vreme i ekonomija. Za ovaj prelaz je neophodan preokret u razmerama cele ekonomije.

Natuknice: agrarna politika**Ljubisav Marković: FREE PRIVATE ECONOMY**

Naše teme, Zagreb 1988, 32(10), 2384—2387

The basic hypothesis of this article is that in the agrarian sphere we are faced with ideological issues of social development. Private peasant holdings have throughout the entire postwar period been treated — in one way or another — »as a bogey to socialism«. Extra-economic control of this bogey through the concept of state agricultural enterprises and their ramified links with organized peasant subcontractors have resulted in an irrational »desagrization« of the rural population and the fragmentation of their holdings. Statism in the agrarian sphere has a powerful economic base: it is presented as being the defender of socialism from peasants, and, on the other hand, as the guarantor of the adequate supply of people with food. At the present level of labour productivity in agriculture, it is difficult to envisage a democratization of society. It is therefore indispensable to switch from the production of agricultural produce generally to economical production. For this switch a turnabout is necessary at the level of the entire economy.

Descriptors: agrarian policy

**Mladen Stojanov: SUMRAK I EMANCIPACIJA SELJAŠTVA I KRIZA
POLJOPRIVREDE**

Naše teme, Zagreb 1988, 32(10), 2414—2421

Seljaštvo je dugo bilo najbrojniji društveni sloj ili klasa. Društvena prepoznatljivost seljaštva mogla je da se traži u njegovom društvenom, ekonomskom, kulturnom i političkom položaju. Prema svim elementima koji definišu položaj seljaštva evidentno je da je njegova ekonomska, kulturna i politička emancipacija najsporija. Seljaštvo je svoju emancipaciju ostvarivalo vlastitim ukidanjem. Jedan pravac ukidanja je bio u deagrarizaciji i napuštanju poljoprivrede, a drugi u ukidanju seljačkog načina proizvodnje i seljačkog načina života. Teza o sumraku seljaštva je pesimistička. Nestajanje seljaštva nije gubitak, nego i znak društvenog prosperiteta. Nestajanje seljaštva je znak društvene i ekonomske promocije poljoprivrednika. Međutim, ta teza elaborira krizu poljoprivrede koja više nije tradicionalno seljačka. Kritika krize poljoprivrede ne stvara retrogradne horizonte obnove klase (sloja) seljaštva, nego traži mogućnost društvene i ekonomske emancipacije modernog poljoprivrednika. Način na koji je poljoprivreda integrisana u privredne tokove savremenog društva upozorava na reverzibilnost odnosa: kriza društva mora da se javi i kao kriza poljoprivrede i obrnuto.

Natuknice: seljaštvo, poljoprivreda**Mladen Stojanov: THE TWILIGHT AND EMANCIPATION OF THE
PEASANTRY AND THE CRISIS OF AGRICULTURE**

Naše teme, Zagreb 1988, 32(10), 2414—2421

Peasants had long been the most numerous social segment or class. Their main social features were their social, economic, cultural and political status. Judging by all elements defining their status, it is evident that their economic, cultural and political emancipation was slowest in being realized. The peasantry achieved emancipation through self-abolition. One direction of this abolition was «deagrarianization» and the abandonment of agriculture, and the other the abolition of the peasant mode of production and the peasant mode of life. The thesis about the twilight of peasants is pessimistic. Their gradual disappearance is not a loss, but rather a sign of social prosperity, it is a sign of the social and economic promotion of farmers. However, this thesis deals with a crisis of agriculture which is no longer of a traditionally peasant character. The criticism of the agricultural crisis does not create retrograde horizons for the renewal of the peasant class (segment), but seeks possibilities for the social and economic emancipation of modern farmers. The way in which agriculture is integrated in the economic flows of modern society warns of the reversibility of the process: the crisis of society must necessarily also lead to the crisis of agriculture and *vice versa*.

Descriptors: peasantry, agriculture**Dušan Pirec: APORIJE O POLJOPRIVREDI, NJENOM RASTU, ZADRUGARSTVU
Naše teme, Zagreb 1988, 32(10), 2422—2432**

Dok ponuda poljoprivrednih proizvoda zaostaje za tražnjom (pre po strukturi no obimu), dotle smo već nekoliko decenija svedoci uzaludnih nastojanja da se odnosi u agraru smeste — posredstvom kontraproaktivnih administrativnih zahvata — u već gotove teorijske solucije koje odgovaraju više dobu industrijske no informatičke revolucije. Zato se u svim socijalističkim zemljama postavlja pitanje i društvenih odnosa u agraru i agrarne politike saglasne povesnoj zbilji svake od njih. Problem unapređivanja poljoprivredne proizvodnje je zapravo nerešiv dokle god se problem socijalizacije tih odnosa rešava unutar same povesnosti poljoprivrednog proizvođača. U prilogu se razmatraju efekti ubrzane industrijalizacije na poljoprivrednu proizvodnju i odnose u agraru, na njegovu društvenu strukturu i razvoj, kao i problem barijera ubrzanoj industrijalizaciji. Na teorijsko-metodološkoj razini analize reč je o vlasništvu nad zemljom, njegovoj osobenosti i refleksima na poljoprivrednu proizvodnju. Pribegava se realizaciji teze o socijalizaciji poljoprivredne proizvodnje bilo proširenjem društvenih gazdinstava, bilo ograničavanjem veličine poseda seoskog domaćinstva, umesto da se tome pristupa podržavanjem pre svega tradicionalnih oblika zajedničkog vlasništva. Pitanje povećanja i razuđivanja poljoprivredne proizvodnje može se rešavati pre svega putem slobodnog udruživanja zemljoradnika, ali i slobodnim prometom zemlje kao pretpostavkom samog udruživanja.

Natuknice: poljoprivreda, zadrugarstvo, industrijalizacija**Dušan Pirec: APORIAS ABOUT AGRICULTURE, ITS GROWTH, AND
COOPERATIVES**

Naše teme, Zagreb 1988, 32(10), 2422—2432

While the supply of agricultural produce lags behind demand (more in terms of structure than volume), for several decades we have been witnesses to the vain attempts through counterproductive administrative measures to fit relationships in agriculture into ready-made theoretical solutions that are more suited to the period of the industrial than to that of the informatic revolution. Because of this, in all socialist countries the question is also raised of social relationships in agriculture and agrarian policy in line with the historical reality of both of them. The problem of promoting agricultural production if in fact insoluble as long as the problem of socialization of these relationships is tried to be solved within the historical background of agricultural producers. The author considers the effects of accelerated industrialization on agricultural production and relationships in agriculture, on its social structure and development, and the problem of barriers to accelerated industrialization. At the theoretical and methodological level, an analysis is made of land ownership, its specific features and impact on agricultural production. There is a tendency towards the socialization of agricultural production either through the enlargement of socially-owned holdings, or through limiting the size of holdings that may be owned by rural households, instead of trying to achieve this by sustaining primarily the traditional forms of joint ownership. The question of enlarging or fragmenting agricultural production can be solved in the first place through free association of farmers, but also through free trade in land as a precondition for association.

Descriptors: agriculture, cooperatives, industrialization

Wolf-Dieter Narr: POLITIČKA TEORIJA — ČEMU I KAKO?

Naše teme, Zagreb 1988, 32(10), 2492—2531

Pored zahtjeva samospoznaje, danas na teoriju upravo nagoni rastući gubitak iskustva pojedinca u neprovidnom svijetu bez jasnih orijentira o dobru i zlu, o smislu i cjelini, a pod grožnjom totalnog uništenja. Politička teorija ispituje na čemu se zasniva, kako se održava i stalno proizvodi sveza društva. No, onkraj tradicionalnog poistovjećivanja političkog s državnim, političko je svugdje gdje nastaju sukobi, i tiče se sadržaja i oblika reguliranja sukoba, odluka i ne-odluka o sukobima. Ne želi li naivno nasjesti nekoj prethodnoj odluci o tome što je stvar politike (i predmet političke teorije), odluci koja je sama politička odluka, politička teorija mora reflektirati proces svoje tvorbe, zadobiti jasnu svijest o svojoj vezanosti za stanovite historijske pretpostavke. Politička teorija (naročito u vezi s empirijskim, tobože »vrijednosno-slobodnim« istraživanjima) mora biti svjesna svog unutarnjeg politikuma koji se metodološki očituje kroz nasilnu apstrakciju, konstrukciju i podvrgavanje zbilje novovjekovnoj vladavini razuma. Takvo pak svestrano samoosvještavanje znanstvenu istinu ispostavlja kao povijesno i društveno relativnu i onkraj njenog zahtjeva »objektivnost« upućuje na opredjeljenje spram praktičkog smisla teorije — kao teorije prakse, omogućujući i predodžbe drugačije prakse (nevladavinske), te sagledavanje realnih šansi (ili prepreka) za nju. Tek time je politička znanost kritička, slobodna a ne instrumentalna djelatnost — u službi (manipulacijski, legitimacijski) neke nepročitane politike.

Natuknice: politika, teorija, praksa*Wolf-Dieter Narr*: POLITICAL THEORY — WHY AND HOW?

Naše teme, Zagreb 1988, 32(10), 2492—2531

Besides its postulate for self-cognition, theory is becoming a necessity through the growing loss of experience by individuals in a non-transparent world without clear orientation about the good and the evil, about the sense and the whole, under the threat of total destruction. Political theory examines on what a society's cohesion is based, how it is sustained and constantly produced. However, beyond traditional identification of what is political with what concerns the state, the political is wherever clashes occur and concerns the content and form of regulation of clashes, decisions and non-decisions on clashes. If it does not want naively to be duped by a previous decision on what is a matter of politics (and the subject-matter of political theory), a decision which is itself a political decision, political theory must reflect the process of its creation and obtain clear awareness of its being tied to certain historical presumptions. Political theory (especially in connection with empirical, allegedly »value-free« research) must be aware of its inner political issue which methodologically manifests itself through forcible abstraction, construction and the subjugation of reality to the modern rule of the intellect. This universal self-coming to senses posits scientific truth as historically and socially relative and beyond its demand for »objectivity« points to siding with the practical sense of the theory as the theory of practice, making also possible different ideas of a different practice (non-governmental) and the perception of real chances (or obstacles) for it. Only in this way is the political science critical, free and not an instrumental activity — in the service of unchecked politics.

Descriptors: politics, theory, practice*Seta Knop*: RECEPCIJA ADORNA U SLOVENIJI

Naše teme, Zagreb 1988, 32(10), 2532—2552

Ovaj tekst, koji je pretežno deskriptivne prirode i ograničen na razdoblje do 1986. godine, već na samom početku ustvrđuje prazninu u recepciji Adorna i njegove estetske teorije u Sloveniji te nastoji ispitati njezine uzroke, pa i izvjesnu zakonitost u toku »ne-prijema«. Nakon što je Adorno bio najprije poznat samo slovenskim glazbenicima, a u sedamdesetim godinama preko svojih popularnih kratkih spisa prvenstveno kao — uvjetno rečeno — kritičar masovne kulture, dobijali smo njegovu estetsku teoriju samo u kapljicama i zaobilazno: najprije već »raskrinkanu« preko Lukácsa, a zatim u neizbježnoj povezanosti sa npr. Benjaminom ili Marcuseom. Upravo u to vrijeme, u vezi sa studentskim nemirima u Njemačkoj, predstavlja nam se već i s odstupanjem od kritičke teorije, a prijevod *Zargona autentičnosti* kao prve Adornove knjige kod nas, priljepio je njegovoj recepciji ideološki pečat razotkrivanja »opasnog« hajdegerijanstva. Do mrvice svojeg domovinskog prava Adorno je došao tek s krugom oko revije *Problemi*, koji je, u nadilaženju slijepe ulice dijalektike prosvjetiteljstva ubrzo preskočio s njega dalje ka Althusseru i Lacanu, a na polju estetske teorije, isto tako, ka krugu »pozitivnijih« ljevičara. Na kraju se tekst kratko dotiče i recepcije Adorna u širem jugoslavenskom okviru, vezujući se na »praksisovce« kao glavni filter prijema frankfurtske škole u Jugoslaviji.

Natuknice: estetika, kritička teorija, Slovenija*Autori*: Adorno, Lukács*Seta Knop*: RECEPTION OF ADORNO IN SLOVENIA

Naše teme, Zagreb 1988, 32(10), 2532—2552

This text, which is predominantly of a descriptive nature and confined to the period until 1986, finds at the very outset a void in the reception of Adorno and his esthetic theory and tries to investigate its causes and even a certain law-governed pattern in the course of »non-reception«. After Adorno had first been known to Slovenian musicians only, and in the Seventies through his popular short writings primarily as — conditionally said — a critic of mass culture, we received his esthetic theory only bit by bit and in a roundabout way: first already »unmasked« through Lukács, and then in the inevitable interconnection with, for example, Benjamin or Marcuse. Precisely at that time, in connection with the student unrest in Germany, it was already presented, with the aberration from the critical theory, and the translation of the *Jargon of Authenticity* as Adorno's first book published in Yugoslavia, gave to his reception an ideological imprint of the unmasking of »dangerous« Haideggerianism. A crumb of his mother-country's right Adorno obtained only with the circle of those around the review *Problemi*, who in surpassing the blind alley of Enlightenment dialectics soon jumped from him farther towards Althusser and Lacan, and in the field of esthetics theory, likewise, to the circle of »more positive« leftists. At the end of the text, the author broaches Adorno's reception within a broader Yugoslav framework, referring to the »Praxis« orientation as the main filter for the reception of the Frankfurt School in Yugoslavia.

Descriptors: aesthetic, critical theory, Slovenia*Authors*: Adorno, Lukács

Branimir Lokin: PRILOG RASPRAVI O TEORIJI MEĐUNARODNE RAZMJENE
Naše teme, Zagreb 1988, 32(10), 2553—2561

Teorijski i metodski paradoksi na području međunarodne razmjene sadržani su u raskoraku teorijski vladajućeg liberalističkog principa i praktički prisutnog protekcionističkog diktata. Činjenica postojanja državne granice traži puni teorijski respekt. Rikardijanski koncept približava mu se postulatom radne teorije vrijednosti, ali njegova neupotrebljivost pretvara ga postepeno u iluziju, a tržište biva ukinuto faktorskom deformacijom. Primjenom marginalističkog načela njegovo isključenje je rezultat razgoropađenog monopola. Vanjskotrgovački impuls je stoga objašnjiv potpuno novim pristupom ekonomskom motivu. Ekonomski se proces ovdje definira kao stalna proizvodno-potrošna ravnoteža, determinirana integralnim zakonom stanovništva. Pojavni svijet jedne takve ravnoteže je tržište, a suština procesa otkriva se fiksacijom akumulacije u vremenskoj sekenci. Naime, vremenski moratorij procesa proizvodnja i trošenja pokazuje zakonito višak proizvodnje nad potrošnjom kojeg definiramo akumulacijom. Ova je ekonomski izraz zakona stanovništva. Tako akumulacija postaje poligonom ukupne društvene transformacije. Međunarodna razmjena je pritom jedinstveni proces obilježen dvosektorskom modelskom strukturom — onim zemljama koje emitiraju vladajući tehnološki obrazac i onima koje ga recipiraju. Pravac transformacije tehnološkog obraca ujedno je pravac kretanja akumulacije i kapitala kao njenog pojavnog oblika. Doziranje toka akumulacije u navedenom pravcu kriterijem zakona stanovništva kamen je temeljac aktualne teorijske misli na području međunarodne razmjene.

Natuknice: međunarodna razmjena, akumulacija

Branimir Lokin: A CONTRIBUTION TO THE DISCUSSION OF THE THEORY OF INTERNATIONAL TRADE

Naše teme, Zagreb 1988, 32(10), 2553—2561

Theoretical and methodological paradoxes existing in the sphere of international trade lie in discrepancies between the theoretically prevailing liberalist principle and the actual present protectionist dictate. The fact that state boundaries do exist calls for their full theoretical recognition. Ricardo's concept comes nearer to it through his labour theory of value, but its uselessness turns it gradually into a mere illusion, while the market is abolished by factorial deformation. By the application of the marginalist principle the exclusion of the market is the result of raging monopolies. Foreign trade impulse can be explained by a completely new approach to economic motivation. The economic process is here defined as a permanent production-consumption equilibrium determined by the integral population law. The phenomenal world of such equilibrium is the market, and the essence of the process is revealed by the fixation of accumulation in time sequence. More specifically, a moratorium of the production and consumption process regularly shows a surplus of production over consumption, which we define as accumulation. Thus, accumulation becomes the testing range for social transformation. In this connecting international trade is a unified process characterized by a bisectoral model structure in those countries which create the ruling technological model and those which receive it. The direction in which the transformation of the technological model proceeds is at the same time the direction of the movement of accumulation and of capital as its phenomenal form. Channelling accumulation in the above-mentioned direction according to the criterion of the population law is the foundation stone of present theoretical thought in the field of international trade.

Descriptors: international trade, accumulation

Ivan Cifrić: STRUKTURNE PROMJENE I POLOŽAJ OMLADINE NA SELU U SR NJEMAČKOJ

Naše teme, Zagreb 1988, 32(10), 2562—2573

Tekst predstavlja osvrt na rezultate studije profesora Ulricha Plancka koja se odnosi na istraživanje seoske omladine u Saveznoj Republici Njemačkoj i čiji rezultati obuhvaćaju razdoblje od poratnih do 1980-ih godina. Te rezultate autor teksta interpretira u kontekstu socijalnih promjena na njemačkome selu i u kontekstu njemačke poljoprivrede. Prvi se dio odnosi na opće karakteristike za usporedbu rezultata, a drugi iscrpnije razmatra neke od njih.

Natuknice: selo, omladina, SR Njemačka

Autori: Ulrich Planck

Ivan Cifrić: STRUCTURAL CHANGES AND THE STATUS OF RURAL YOUTH IN THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY

Naše teme, Zagreb 1988, 32(10), 2562—2573

The author reviews the results of a study made by Professor Ulrich Planck concerning rural youth in the Federal Republic of Germany. The study covers the postwar period until the Eighties. The author interprets these results in the context of German agriculture. The first part is concerned with general characteristics for comparing the results, and the second gives a more detailed examination of some of them.

Descriptors: countryside, youth, Federal Republic of Germany

Authors: Ulrich Planck

nase teme

Zagreb, 1988.

YU ISSN 0547-3144

*Review
of Social
Issues
Vol. XXXII, No. 10*

CONTENTS

VIEWS

Lino Veljak: Is Marxism Responsible for the Crisis? 2367

THEME IN FOCUS

The Twilight of the Peasantry

Vladimir Stipetić: An Appeal for the Urbanization of the Countryside 2374
Vlado Puljiz: To Raise the Blockade of the Private Sector 2379
Ljubisav Marković: Free Private Economy 2384
Branko Horvat: Deliberations of a Zagorje Peasant 2388
Svetozar Livada: The Need for a New Concept of Rural Development 2394
Cedo Grbić: The Status of Peasants and Agrarian Policy 2406
Zvonimir Baletić: The Role of Agriculture in Economic Development 2408
Mladen Stojanov: The Twilight and Emancipation of the Peasantry and the Crisis of Agriculture 2414
Jeremija Simić: The Economic Position of Agriculture 2433
Dušan Pirec: Aporias about Agriculture, Its Growth, and Cooperatives 2422
Marijan Korošić: On Income from Agriculture, Europeanization and Exorcists of Doubts 2441
Aleksa Milojević: From Peasants to Agriculturalists 2445
Petar Marković: Regional Development and Land and Export Policy 2451
Radmila Jovančević: Agriculture and Export 2465
Petar Grahovac: Some Observations on the Book *The Twilight of the Peasantry* 2477
Ivo Bićanić: Observations on the Book *The Twilight of the Peasantry* 2483
Dragan Veselinov: For a New Agrarian Policy 2487

RESEARCH

Wolf-Dieter Naar: Political Theory — Why and How? 2492

ESSAY

Seta Knop: Reception of Adorno in Slovenia 2532

REVIEWS AND NOTICES

Branimir Lokin: A Contribution to Discussions on the Theory of International Trade 2553
Ivan Cifrić: Structural Changes and the Status of Rural Youth in the Federal Republic of Germany 2562
Göran Therborn: Ideology of Power and the Power of Ideology (Žarko Paić) 2574
Veljko Rus, Frane Adam: Power and Impotence of Self-Management (Miroslav Stanojević) 2579
Blaženka Despot: Women's Question and Socialist Self-Management (Rada Iveković) 2589
Sozialistische Studiengruppen: Zwischen Neokonservatismus und Rechtsradikalismus, Politische und populistische Rechtstendenzen in der Bundesrepublik. (Socialist Study Groups: Between Neoconservatism and Right Radicalism. Political and Populist Rightist Tendencies in the Federal Republic of Germany) (Anđelko Milardović) 2593

PERIODICALS

Philosophy in Periodicals (*Filozofska istraživanja*, 1—20) (Vinko Grgurev) 2595

NEW BOOKS

Reviewed by Branika Fulanović 2600

SUMMARIES

2604

KNJIŽARE

koje prodaju

naše teme

KULTURA
Beograd, Terazije 45

KOMUNIST
Beograd, Trg Marksa i Engelsa 9

MATICA SRPSKA
Beograd, Studentski trg 5

PROSVJETA
Knin, Maršala Tita 24

MLADINSKA KNJIGA
Ljubljana, Titova 3

IC KOMUNIST
Osijek, Bul. JNA 6

MLADOST
Pula, Trg Republike 3

MLADOST
Rijeka, Obradovićeve 6

Klub čitalaca KOMUNIST
Rijeka, Supilova 3

SVJETLOST
Sarajevo, Maršala Tita 54

KOMUNIST
Skopje

NAPRIJED
Split, Marulićeve 6

**ZNANSTVENA KNJIŽARA —
MLADOST**
Split, Trg Preporoda 7

MLADOST
Split, Boškovićeve 30

ZNANSTVENA KNJIŽARA
Zagreb, Preradovićeve 2

MLADOST
Zagreb, Ilica 7

MLADOST
Zagreb, Ilica 30

MLADOST
Zagreb, Kvaternikov trg 12

PROSVJETA
Zagreb, Trg bratstva i jedinstva 5

NAPRIJED
Trg Republike 15
